

*1ο Διεθνές Συνέδριο
με κριτές*

*Δημοκρατία:
Μύθος ή Πραγματικότητα
Προκλήσεις, προβληματισμοί
και προοπτικές*

Πάτρα, 19 Νοεμβρίου 2016

*Συνεδριακό και Πολιτιστικό Κέντρο
Πανεπιστημίου Πατρών*

*τηλ/fax: +30-2613-019948
Website: <http://1democracy.inpatra.gr>, <http://www.elppo.gr>
e-mail: 1democracy@inpatra.gr*

Όλα τα αντίγραφα υπογράφονται από τον κάτοχο του copyright.

Copyright ©: Παντελής Γεωργογιάννης

Διεύθυνση: Αντωνίου Οικονόμου 8, 26504 Άγιος Βασίλειος, Πάτρα
Τηλ: +30 6944346420
<http://www.georgogiannis.gr>
E-mail: pantelis.georgogiannis@gmail.com

Τίτλος : Δημοκρατία: Μύθος ή Πραγματικότητα; Προκλήσεις, προβληματισμοί και προοπτικές

**Ηλεκτρονική
στοιχειοθεσία:** Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Πολιτών - Μελιτζάνη Ειρήνη

ISBN: 978-618-82477-6-5

σ.σ. 402, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Όλα τα κείμενα δημοσιεύονται με ευθύνη των συγγραφέων τους

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Επιστημονική Επιτροπή

Πρόεδρος:

Γεωργογιάννης Παντελής, τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Μέλη:

Angjeli Anastas, *University Professor, Academy of Sciences of Albania, Mediterranean University of Albania, Member of the Albanian Parliament*

Παιονίδης Φιλήμων, *Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Παπαρίζος Αντώνης, *Καθηγητής Κοινωνιολογίας Πάντειου Πανεπιστημίου*

Αθανασούλα Αναστασία, τ. καθηγήτρια ΑΣΠΑΙΤΕ / ΣΕΠ ΕΑΠ

Ηλιοφώτου-Μένον Μαρία, *Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Ηγεσίας και Οικονομικών της Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κύπρου*

Φυριπτής Εμμανουήλ, *Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Villar Lecumberri Alicia, *Profesora honoraria, Departamento de Filología Clásica, Universidad Autónoma de Madrid*

Γαλανάκη Ευαγγελία, *Καθηγήτρια ΠΤΔΕ Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Kolioussi Lambrini, *Profesora, Universidad Nacional Autónoma de México, Centro de Enseñanza de Lenguas Extranjeras*

Μήτσης Ναπολέων, *Καθηγητής Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Παναγιωτόπουλος Δημήτριος, *Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών, President of International Association of Sports Law (IASL)*

Σταυρόπουλος Γεώργιος, *Ομότιμος Καθηγητής, πρ. Αντιπρότανης Πανεπιστημίου Πατρών*

Φερεντίνος Γεώργιος, *Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Παπαδάκη Πολυξένη, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πρόεδρος Τμήματος Δημ. Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Αναστασιάδου Σοφία, *Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας*

Μαυρίλας Δημοσθένης, *Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Καλεράντε Ευαγγελία, *Επίκουρη Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας*

Μάγος Κωνσταντίνος, *Επίκουρος Καθηγητής ΠΤΝ Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Νιφτανίδου Θεοχαρούλα, *Επίκουρη Καθηγήτρια ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών*

Στεργίου Λήδα, *Επίκουρη Καθηγήτρια Παιδαγωγικού Τμήματος Νηπιαγωγών*

Γιαννακόπουλος Νίκος, *Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Μακρής Σπύρος, *Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας*

Λαζαρίδου Αγγελική, *Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας*

Τουρτούρας Χρήστος, *Επίκουρος Καθηγητής Παιδαγωγικής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*

Ροφούζου Αιμιλία, *Λέκτορας Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας στη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων*

Σάλμοντ Ελευθερία, *Λέκτορας Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης*

Τσεσμελή Στυλιανή, *Λέκτορας ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών*

Σταυρόπουλος Αναστάσιος, *Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Kuci Kriton, Λέκτορας Μεσογειακό Πανεπιστήμιο Αλβανίας, Υποψήφιος Διδάκτορας Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Οργανωτική Επιτροπή

Γεωργογιάννης Παντελής, Καθηγητής Πανεπιστημίου

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Πρόεδρος Παιδαγωγικής Εταιρίας Ελλάδας

Μπάρος Βασίλειος, Professur für Pädagogik mit Schwerpunkt Vergleichende Bildungsforschung, Universität Augsburg

Σαφάκας Αθανάσιος, πρ. Πρύτανης Πανεπιστημίου Πατρών

Σταυρόπουλος Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής, πρ. Αντιπρύτανης Πανεπιστημίου Πατρών

Φερεντίνος Γεώργιος, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Φυριπτής Εμμανουήλ, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ρέππα Γλυκερία, Δρ. ΕΚΠΑ, Επιστημονική Συνεργάτης Πανεπιστημίου Αιγαίου

Βασιλάκης Νικόλαος, Δρ. Παντείου Πανεπιστημίου, Εξωτερικός Συνεργάτης Πανεπιστημίου Αιγαίου

Γραμματεία:

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π. στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Ταμίας:

Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας, MSc στις Επιστήμες της Αγωγής, Υποψήφια Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Μέλη:

Κουνέλη Βασιλική, Δρ. Πανεπιστημίου Πατρών, Φιλολόγος

Παπαδοπούλου Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Κάτοχος Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών στις Επιστήμες της Αγωγής

Ραμαντάνη Χριστίνα, Φιλολόγος, Απόφοιτος Τμήματος Φιλολογίας Πανεπιστημίου Πατρών

Μένεγα Κατερίνα, Φοιτήτρια ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Κοτσιαϊμπραϊμόγλου Φατμέ, Φοιτήτρια Τμήματος Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Πατρών

Μεσημέρη Ειρήνη, Φοιτήτρια ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Κούτσικου Θεοδώρα, Φοιτήτρια ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Ασανάκη Σωτηρία, Φοιτήτρια ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Πατρών

Δακτυλογραφήσεις & Επεξεργασία σε Η/Υ

Μελιτζάνη Ειρήνη, Πτυχιούχος Τουριστικών Επιχειρήσεων ΤΕΙ Πάτρας, MSc στις Επιστήμες της Αγωγής, Υποψήφια Διδάκτωρ ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Σπανού Αικατερίνη, Εκπαιδευτικός ΠΕ70, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Ε.Α.Π. στην Εκπαίδευση Ενηλίκων, Πτυχιούχος ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών

Περιεχόμενα

Εισαγωγή στην προβληματική του συνεδρίου	9
Γεωργογιάννης Παντελής <i>Καθηγητής Πανεπιστημίου, Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής</i>	11
Χαιρετισμοί	15
Κακλαμάνης Απόστολος <i>π. Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων</i>	17
Λεβέντης Βασίλης <i>Πρόεδρος της Ένωσης Κεντρώων</i>	21
Παπαθεοδώρου Θεόδωρος <i>Βουλευτής Αχαΐας, εκπρόσωπος της Προέδρου του ΠΑΣΟΚ κ. Φώφης Γεννηματά</i>	23
Πελετίδης Κώστας <i>Δήμαρχος Πατρέων</i>	25
Ριζούλης Ανδρέας <i>Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ Αχαΐας, εκπρόσωπος του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων κ. Βούτση Νικολάου</i>	31

Κινητής Θανάσης	33
<i>Πρόεδρος Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας</i>	

Πολιτικό σύστημα και δημοκρατία	37

Οντολογία, πόλις και αρχαία ελληνική δημοκρατία στη σκέψη και το έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη	39
<i>Μακρής Σπύρος, Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας</i>	

Ο όρος «Δημοκρατία» στη θεωρία και την πράξη. Ιστορικοπολιτική κριτική θεώρηση της έρευνας του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Π. Γεωργογιάννη με τίτλο: «Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση διαδραστική δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη».	55
<i>Φυριπής Εμμανουήλ, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών</i>	

Η ατελής δημοκρατία	65
<i>Νιώτης Γρηγόρης, π. Υφυπουργός Εξωτερικών</i>	

Αναλογικό εκλογικό σύστημα ή δημοκρατία για τον πολίτη; Μια εμπειρική έρευνα εκλογικών αποτελεσμάτων στους βαθμούς διοίκησης της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης	77
<i>Γεωργογιάννης Παντελής, Καθηγητής Πανεπιστημίου</i>	

Carl Schmitt. Η πολιτική οντολογία ως πολιτική θεολογία	95
<i>Μακρής Σπύρος, Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας</i>	

Αρχή της Δημαρχίας. Η συμβολή της στην τελείωση του ρωμαϊκού πολιτεύματος	115
<i>Αθανασίου – Τάκη Μαρίνα, Φιλολόγος</i>	

Δημοκρατία: Πολύτιμη και εύθραυστη κινδυνεύει στα χέρια των «χειριστών» της	125
<i>Βούλπεμη Σοφία, Βουλευτής Β' Αθηνών Ν.Δ, πρόην υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργό και κυβερνητική εκπρόσωπος, δημοσιογράφος</i>	

Από την Άμεση Δημοκρατία στον Κοινοβουλευτισμό ως Μορφή Σύγχρονου Αντιπροσωπευτικού Συστήματος	135
<i>Νικολόπουλος Γεώργιος, Δικηγόρος, Υποψήφιος διδάκτορας Γενικής Πολιτειολογίας και Συνταγματικού Δικαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο, τμήμα Δημόσιας Διοίκησης</i>	

Εκπαίδευση και Δημοκρατία 147

Ο ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ανάπτυξη ηγετικής
και κριτικής σκέψης και στην προώθηση της δημοκρατικής συμπεριφοράς
των αποφοίτων της 149

Αθανασούλα-Ρέππα Αναστασία, τ. καθηγήτρια ΑΣΠΑΙΤΕ/ ΣΕΠ ΕΑΠ

*Ηλιοφώτου-Μένον Μαρία, Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Διοίκησης,
Πανεπιστήμιο Κύπρου*

Η εξέλιξη των ποινών στην εκπαίδευση από την ίδρυση του Νεοελληνικού
κράτους έως σήμερα 165

Σίσκου Γιολάντα, Εκπαιδευτικός ΠΕ01

Δημιουργικότητα και Δημοκρατία στη Μουσική Εκπαίδευση 183

*Αυθεντοπούλου Δέσποινα, Εκπαιδευτικός ΠΕ02, ΠΕ16.02, MMus in Music
Education, Υπ. Διδάκτωρ Μουσικών Σπουδών*

Η συμβολή της εκπαίδευσης και της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση ενεργών
πολιτών. Αναζητώντας αξίες στα σχολικά εγχειρίδια 199

*Αγγούρα Ευαγγελία, Εκπαιδευτικός ΠΕ60, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια στο Τμήμα
Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας*

Η κοινωνική διάσταση της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΤΕΕ)
από τον Καποδίστρια έως σήμερα 213

Ζωγόπουλος Ευστάθιος, Δρ. Μηχανικός ΕΜΠ, Σχολικός Σύμβουλος ΠΕ12.04

Δημοκρατία και Διοίκηση του σχολείου 231

Καλτσεράς Διαμαντής, Εκπαιδευτικός, Διεθνοτής Δ.Σ.

**Παγκοσμιοποίηση, πολιτικός λόγος
και δημοκρατία** 245

Η εκφορά του πολιτικού λόγου μέσω του Τύπου και η καθοδήγηση της κοινής
γνώμης 247

*Κουμπούρη Ειρήνη, Εκπαιδευτικός Α/βάθμιας Εκπαίδευσης, Μ.ΕΔ.,
Δρ. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Από την εκκλησία του Δήμου στην Εικονική Δημοκρατία 269

*Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας
και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού
Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Χαρακτηριστικά πολιτικού λόγου	299
<i>Ολμπασάλη Βασιλική, Απόφοιτος Τμήματος Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α., Κάτοχος ΜΔΕ Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων ΔΠΘ</i>	
5 Χρόνια Δημοβούλιο Πολιτών: Ένας Εναλλακτικός Θεσμός Άμεσης Δημοκρατίας στη Σύγχρονη Ελλάδα	311
<i>Κόκκας Γεώργιος, Δικηγόρος ΕΡΤ-ΑΕ, Συντονιστής του «Δημοβουλίου Πολιτών» και του «Ελληνικού Κινήματος Άμεσης Δημοκρατίας»</i>	
Η ποικιλομορφία και η ανάλυση των εννοιών της παγκοσμιοποίησης, της διεθνοποίησης και του εθνικισμού. Θέσεις, προβληματισμοί, προτάσεις.	319
<i>Παντέρα Μαρία, Σχολική Σύμβουλος Π.Ε.</i>	
Δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα και λειτουργία του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2009 - ...)	335
<i>Παπαδάκη Πολυξένη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πρόεδρος Τμήματος Δημ. Διοίκησης, Πάντειο Πανεπιστήμιο</i>	
Η ιδιότητα του πολίτη και ο διαχρονικός του ρόλος στη δημοκρατία	347
<i>Λερτούζου Φωτεινή, Εκπαιδευτικός, Κάτοχος του Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών «Σχολική Παιδαγωγική: Ειδική Αγωγή, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση» Π.Τ.Δ.Ε. ΔΠΘ</i>	
Γυναίκα και δημοκρατία	363
Γυναίκα και Δημοκρατία: Αποτυπώνοντας τα ίχνη της πατρικής Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου...	365
<i>Αλεξανδροπούλου Αργυρούλα, Διευθύντρια Γυμνασίου Ρίου, Δρ. Ιστορίας Ψυχογιοπούλου Παναγιώτα, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων</i>	
Η γυναίκα – πολίτης της κλασικής αρχαιότητας μέσα από κείμενα της Β΄ Γυμνασίου	385
<i>Αβραμίδου Καλλιφρόνη, Φιλολόγος Ψυχογιοπούλου Παναγιώτα, Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων</i>	

**Εισαγωγή
στην
προβληματική του συνεδρίου**

Γεωργογιάννης Παντελής

*Καθηγητής Πανεπιστημίου,
Πρόεδρος της Οργανωτικής Επιτροπής*

Αξιότιμες κυρίες και κύριοι,

Σας καλωσορίζω στο 1^ο Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Δημοκρατία: Μύθος ή πραγματικότητα;».

Αν εξετάσουμε τη διάρκεια λειτουργίας των διάφορων πολιτικών συστημάτων, από την εμφάνιση της πολιτειακής ζωής μέχρι σήμερα, θα διαπιστώσουμε ότι η δημοκρατία λειτουργούσε ως πολιτικό σύστημα μόνο στην αρχαία Αθήνα για 200 περίπου χρόνια. Το πολιτικό σύστημα που εφαρμόστηκε από το 1879 και ισχύει μέχρι σήμερα είναι αυτό της κοινοβουλευτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, το οποίο ήταν αποτέλεσμα των ιδεών του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. Να σημειωθεί ότι εμφανίστηκε για πρώτη φορά όταν μόνο ένα μικρό ποσοστό των πληθυσμών στους οποίους εφαρμόστηκε, που δεν ξεπερνούσε το 10% του συνολικού πληθυσμού, συμμετείχε στην εκπαίδευση. Το υπόλοιπο 90% δεν είχε λάβει κάποια μόρφωση, κάτι που ίσχυε και για την ελληνική επικράτεια μετά την Απελευθέρωση. Για την εποχή του, λοιπόν, ίσως ήταν ό,τι καλύτερο μπορούσε να εφαρμοστεί, με δεδομένο το γεγονός ότι η δημοκρατία χρειάζεται εγγράμματους πολίτες.

Σήμερα, 100 και πλέον χρόνια μετά, παρότι έχουν αντιστραφεί οι όροι

αναφορικά με το μορφωτικό, βιοτικό, τεχνολογικό, κοινωνικό επίπεδο των πληθυσμών, το πολιτικό σύστημα της κοινοβουλευτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εξακολουθεί να λειτουργεί με τον ίδιο σχεδόν τρόπο από την εποχή της εμφάνισής του. Ενώ, δηλαδή, έχουμε μια ραγδαία αύξηση του μορφωτικού και βιοτικού επιπέδου των πληθυσμών, παρατηρείται στασιμότητα στην εξέλιξη των πολιτικών διαδικασιών. Αποτέλεσμα αυτής της στασιμότητας είναι η συγκέντρωση της εξουσίας στις κομματικές ολιγαρχίες και η διεύρυνση του χάσματος μεταξύ της κοινωνίας των πολιτών και του ισχύοντος πολιτικού συστήματος. Συνοπτικά, λοιπόν, στην ιστορία των πολιτικών συστημάτων από την εποχή της εμφάνισης μιας μορφής πολιτειακής οργάνωσης στην Κνωσό της Νεολιθικής Εποχής το 5.000 π.Χ. μέχρι σήμερα, αφαιρώντας τα 200 περίπου χρόνια της δημοκρατίας της αρχαίας Αθήνας και τα 100 και πλέον χρόνια του υπάρχοντος πολιτικού συστήματος, συνεπάγεται ότι για 6.700 χρόνια περίπου στην ανθρωπότητα κυριαρχούσαν απόλυτα, θεοκρατικά, ολιγαρχικά, αυταρχικά και τυραννικά πολιτικά συστήματα. Επομένως, η δημοκρατία, εάν υπάρχει, βρίσκεται σε νηπιακή μορφή.

Τις τελευταίες μέρες ζήσαμε μια ενδιαφέρουσα κατάσταση κατά την οποία ο απερχόμενος Πρόεδρος των ΗΠΑ, Μπαράκ Ομπάμα, παρουσιάζεται ως το πρόσωπο το οποίο με τις πολιτικές του υπερασπίστηκε τη δημοκρατία και τα δικαιώματα όλων των πολιτών ανεξαρτήτως καταγωγής, θρησκείας, φύλου, χρώματος και φυλής. Στην αντίπερα όχθη, ο νεοεκλεγείς Πρόεδρος των ΗΠΑ, Ντόναλντ Τραμπ, παρουσιάζεται ως ο πρόεδρος που προγραμματίζει αναίρεση δημοκρατικών διαδικασιών, υπερασπίζεται τον απεγκλωβισμό από την πολιτική ορθότητα και αντιμετωπίζει με σκεπτικισμό το άνοιγμα των συνόρων, την ελεύθερη διακίνηση κεφαλαίων, ανθρώπων και ιδεών, την ανάμιξη πολιτιστικών χαρακτηριστικών. Παρουσιάζεται, δηλαδή, ως εκφραστής του εθνικισμού, της μισαλλοδοξίας και του ρατσισμού.

Από τα παραδείγματα που αναφέρθηκαν γίνεται σαφές ότι στα υπάρχοντα πολιτικά συστήματα ο βαθμός δημοκρατικότητας διακυβέρνησης μιας χώρας εξαρτάται αποκλειστικά από το πρόσωπο που ηγείται της κυβέρνησης. Επομένως, η εναλλαγή ηγετών επιφέρει αλλαγές στο βαθμό δημοκρατικότητας του πολιτικού συστήματος. Αυτό το σημαίνει ότι το πολιτικό σύστημα δίνει στον εκάστοτε πρόεδρο τη δυνατότητα να ασκήσει προσωπική πολιτική. Με τον τρόπο αυτό το πρόσωπο-κυβερνήτης συνδέεται με το βαθμό δημοκρατικότητας διακυβέρνησης μιας χώρας και όχι με το βαθμό δημοκρατικότητας ή μη του πολιτικού συστήματος, γεγονός που βρίσκει εφαρμογή και στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα. Επομένως, έχει δίκιο ο βουλευτής της ΝΔ σήμερα όταν απευθυνόμενος στο ΣΥΡΙΖΑ δηλώνει ότι «κάνετε ό,τι γουστάρετε», όπως είχε δίκιο και ο βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ όταν κατηγορούσε την κυβερνώσα ΝΔ για την ίδια συμπεριφορά.

Γίνεται σαφές, λοιπόν, ότι οι σύγχρονες δημοκρατίες μόνο κατ'επίφασιν μπορούν να θεωρηθούν δημοκρατίες, καθώς σε αυτές τα πρόσωπα είναι εκείνα που παίζουν κυρίαρχο ρόλο στο βαθμό δημοκρατικότητας με τον οποίο κυβερνάται μια χώρα και όχι ο βαθμός δημοκρατικότητας των θεσμών. Αν δεχτούμε αυτόν

τον συλλογισμό, τότε κάθε πολιτικό σύστημα δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια εναλλασσόμενη μοναρχία, ολιγαρχία, κομματοκρατία, βασιλεία ή όπως αλλιώς μπορεί να την ονομάσει κανείς, σίγουρα όμως δεν είναι δημοκρατία.

Επομένως, το πρόβλημα είναι συστημικό και αφορά τον τρόπο θεσμοθέτησης και εφαρμογής των κανόνων και των διαδικασιών των πολιτικών συστημάτων. Βασική προϋπόθεση, λοιπόν, για την εκ νέου οργάνωση ενός πολιτικού συστήματος είναι η θεσμοθέτηση να γίνεται από πολίτες που διαθέτουν ένα επίπεδο πολιτικής παιδείας. Αυτό σήμερα φαίνεται ότι δεν υπάρχει. Αν δηλαδή επιχειρούσαμε να συγκρίνουμε το επίπεδο της πολιτικής σκέψης των σημερινών κοινωνιών θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι αντίστοιχο με εκείνο της προκλεισθένειας εποχής. Υπάρχει, λοιπόν, πολύς αγώνας και πολλή δουλειά μπροστά μας για να βελτιώσουμε το επίπεδο της πολιτικής παιδείας της χώρας μας και να απεγκλωβιστούμε από το ισχύον μοντέλο διακυβέρνησης, το οποίο επιβλήθηκε στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση από τις μεγάλες δυνάμεις της δυτικής Ευρώπης. Ως η χώρα που γέννησε τη δημοκρατία οφείλουμε να έχουμε τη δική μας πολιτική πρόταση, που θα ανταποκρίνεται στις σύγχρονες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες ως αποτέλεσμα της εξέλιξης του ιστορικού μας παρελθόντος. Γιατί η ιστορία της σύγχρονης δημοκρατίας δεν έχει την αφετηρία της στη *res publica* της Ρώμης, μετεξέλιξη της οποίας είναι τα πολιτικά συστήματα της Δύσης, αλλά στη δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας και τις μονάδες δημοκρατίας που ανέδειξε ως βασικά στοιχεία του πολιτικού της συστήματος.

Μια τέτοια πολιτική πρόταση κρίνεται αναγκαία και για την ίδια την Ευρώπη, η οποία χωρίς την Ελλάδα δεν μπορεί να δημιουργήσει τη δική της ταυτότητα. Ο διάλογος που ξεκίνησε κατά το Μεσαίωνα μεταξύ των λογίων για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ταυτότητας δεν τελεσφόρησε και άρα η Ευρώπη δεν μπορεί να μας διδάξει τη δημοκρατία. Θεωρούμε ότι η σημερινή Ευρώπη οφείλει να αρχίσει ένα νέο διάλογο για την οικοδόμηση ευρωπαϊκής ταυτότητας, η οποία όμως δε θα αναζητήσει στηρίγματα σε συμφέροντα και σκοπιμότητες, αλλά σε συγκεκριμένα κοινά χαρακτηριστικά και διαχρονικές αξίες των λαών της Ευρώπης. Αξίες που έχουν τις ρίζες τους στον ελληνικό πολιτισμό, όπως η γλώσσα, η παιδεία, οι τέχνες, η επιστήμη και πάνω απ' όλα η πολιτική και η δημοκρατία.

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι στόχος του συνεδρίου αυτού είναι η αρχή μιας προσπάθειας για την αναβάθμιση της σύγχρονης πολιτικής σκέψης και παιδείας στην Ελλάδα, οι οποίες υποφέρουν από την αναχρονιστική αντίληψη που το ίδιο το πολιτικό σύστημα έχει ενσταλάξει στους Έλληνες, ότι με την πολιτική ασχολούνται μόνο οι πολιτικοί. Και αυτό φαίνεται από τη διαπίστωση που κάναμε όταν στείλαμε προσκλήσεις σε συναδέλφους ακαδημαϊκούς και εκπαιδευτικούς για να συμμετάσχουν στο συνέδριο, οι οποίοι μας δήλωναν ότι είναι εκτός του γνωστικού τους αντικειμένου. Όμως η δημοκρατία δεν είναι γνωστικό αντικείμενο. Η αδυναμία να εισηγηθείς για το πολιτικό σύστημα δεν σημαίνει έλλειψη γνώσης του γνωστικού αντικειμένου που διδάσκεις, σημαίνει έλλειψη πολιτικής σκέψης και παιδείας, που θα έπρεπε να έχει ο κάθε Έλληνας πολίτης.

Η δημοκρατία προϋποθέτει πολιτική και όχι κομματική παιδεία. Οι κομματικές κυβερνήσεις φαίνεται ότι δεν θέλουν να προωθήσουν την πολιτική παιδεία στην εκπαίδευση και κατ' επέκταση στην κοινωνία. Αυτός είναι ο βασικός λόγος που η σύγχρονη ελληνική κοινωνία παρουσιάζει έλλειμμα πολιτικής παιδείας, πλεόνασμα όμως κομματικής. Για παράδειγμα τα κόμματα ως μεμονωμένοι οργανισμοί στις εκλογές ανάδειξης προέδρων από τη βάση, έδωσαν τη δυνατότητα ψήφου και στον Ελληνισμό της Διασποράς. Αντίθετα, και παρότι το θέμα απασχολεί την πολιτική σκηνή επί δεκαετίες, τα ίδια κόμματα ως κυβερνήσεις δεν κατάφεραν να κάνουν το ίδιο και για τις εθνικές εκλογές.

Το συνέδριο, λοιπόν, στοχεύει στο να δώσει βήμα σε κάθε πολίτη ώστε να διατυπώσει τις απόψεις του για τις θετικές και αρνητικές λειτουργίες του πολιτικού συστήματος και ίσως με τον τρόπο αυτό να συμβάλλει στη βελτίωσή του. Επιτέλους, είναι καιρός να καταρριφθούν τα ταμπού και να μιλήσουμε ανοιχτά για θέματα δημοκρατίας, πολιτικού συστήματος, εξουσίας, χρήματος, πολέμων, θρησκείας, μεταναστευτικής κρίσης, τρομοκρατίας. Ίσως μοιάζει ουτοπία, αλλά ας μην ξεχνάμε πως όλα τα οράματα της ανθρωπότητας φάνταζαν ουτοπικά μόνο μέχρι να πραγματοποιηθούν.

Αγαπητοί σύνεδροι, το συνέδριό μας τιμούν με την παρουσία τους:

- ο Πρόεδρος της Ένωσης Κεντρώων κ. **Βασίλης Λεβέντης**,
- ο Βουλευτής Αχαΐας κ. **Θεόδωρος Παπαθεοδώρου**, ως εκπρόσωπος της Προέδρου του ΠΑΣΟΚ κ. **Φώφης Γεννηματά**,
- ο π. Πρόεδρος της Βουλής κ. **Απόστολος Κακλαμάνης**,
- ο Βουλευτής Αχαΐας κ. **Ανδρέας Ριζούλης**, ως εκπρόσωπος του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων κ. **Νικολάου Βούτση**
- ο π. Υφυπουργός Εξωτερικών κ. **Γρηγόρης Νιώτης**,
- η Βουλευτής Β' Αθηνών Ν.Δ, πρώην υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ, κυβερνητική εκπρόσωπος και δημοσιογράφος κ. **Σοφία Βούλτεψη**, και
- ο Πρόεδρος της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας, κ. **Θεόδωρος Κικινής**.

Κλείνοντας την εισαγωγική μου ομιλία, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά:

1. τους εισηγητές, που με τα κείμενά τους συμβάλλουν στην ανάδειξη ενός πολύ σημαντικού ζητήματος για τη χώρα, δηλαδή του πολιτικού της συστήματος
2. τους ακροατές, που με την παρουσία και το ενδιαφέρον τους τιμούν τις εργασίες αυτού του συνεδρίου
3. την οργανωτική επιτροπή, που με ζήλο και υπομονή έκαναν εφικτή αυτή τη διοργάνωση και τέλος
4. το Διευθυντή του Μουσικού Σχολείου Πατρών κ. Σταμάτη Λέκκα, που διέθεσε το Παραδοσιακό Σύνολο του Μουσικού Σχολείου υπό την διεύθυνση του Πρωτοψάλτη κ. Δημητρίου Γαλάνη, για την καλλιτεχνική εκδήλωση που θα ακολουθήσει των χαιρετισμών.

Σας ευχαριστώ και σας εύχομαι καλή συνέχεια.

Χαιρετισμοί

Κακλαμάνης Απόστολος

π. Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων

Κυρίες και κύριοι,

Το μύθος ή πραγματικότητα εγώ έχω τη γνώμη ότι δεν χρειάζεται [...] Διότι η δημοκρατία στις μέρες μας αλλά και διαχρονικά, υπήρξε και υπάρχει και σαν μύθος και ως πραγματικότητα. Για να μη λέμε πολλά πάνω σ' αυτό ο συμπατριώτης σας [...], ένας αχαιός πολιτικός ο Γεώργιος Παπανδρέου, είχε πει δύο λέξεις. Και αυτές απαντούν σε αυτό το ερώτημα. Η αληθής ? δημοκρατία. Δεν υπάρχει χώρα στον κόσμο που να μην έχει δημοκρατία. Υπάρχει; Καμιά. Αλλά αληθής δημοκρατία, ποια είναι, πώς θα τη βρούμε; Πολύ εύκολα. Εάν αυτή η δημοκρατία έχει το πολιτικό περιεχόμενο μιας αληθούς δημοκρατίας, την ελευθερία έκφρασης, λόγου, δράσης, την οικονομική δημοκρατία, από τον απλό [...] έως τον σπουδαιότερο άνθρωπο της διάνοησης, του πολιτισμού, από τον απλό μισθωτό μέχρι τον σημαντικότερο επιχειρηματία, αρκεί αυτοί όλοι να είναι σε ό,τι αφορά τη συμμετοχή τους στο θώκο του ο καθένας, όπως το πολιτικό περιεχόμενο μιας αληθούς δημοκρατίας καθορίζει το ρόλο και των ατόμων και των ομάδων, και τέλος η κοινωνική δημοκρατία είναι αυτό για το οποίο είπε πολλά ο κύριος Ομπάμα, αλλά ξέρω ότι η μεταρρύθμιση που έκανε δυστυχώς

είναι λειψή απ' ό,τι διακηρύξε, γιατί πολλά είχε διακηρύξει ο Μπάρακ Ομπάμα.

Σε σχέση με τον προβληματισμό που υπάρχει στο κέντρο των θεμάτων που θα συζητηθούν, θέλω να πω ότι αυτό το λειψό, η λειψή αυτή μεταρρύθμιση στην υγεία που έγινε στην Αμερική δεν έχει περιορίσει τα 40 εκατομμύρια λαού που είναι άνεργοι και [...] τις προϋποθέσεις επί προϋποθέσεων για να τύχει κάποιου επιδόματος ή οποιασδήποτε έκφρασης κοινωνικής δημοκρατίας. Γι' αυτό και ο Γεώργιος Παπανδρέου έλεγε, για εκείνες τις εποχές φυσικά [...] μας χωρίζει από εκείνους η υπόθεση της ελευθερίας. Και μας χωρίζει και από τους άλλους η υπόθεση της κοινωνικής δικαιοσύνης. Γιατί πίστευε, αυτό ισχύει και για σήμερα πολύ καλά, ότι όσο υπάρχουν άνθρωποι στερούμενοι στέγης, άρτου και ιατρού, κανείς δεν δικαιούται να είναι πλούσιος. Άρα ελευθερία στην οικονομική πράξη αλλά ο πλούτος δεν μπορεί να είναι για τους ολίγους, πρέπει να καλύπτει και τις ανάγκες διαβίωσης, υγείας, παιδείας και των πολλών. Και κυρίως πρέπει ο πλούτος να διασφαλίζει και την γενικότερη, τη μόνη σταθερά, την ύπαρξη μιας χώρας. Σήμερα για πολλά ακούμε, για πολλά διαμαρτυρόμαστε αλλά τι γίνεται στο εσωτερικό μέτωπο της χώρας δεν ακούω πολλά ούτε από κυβερνώντες ούτε από αντιπολιτευόμενους ούτε από συνέδρια, διότι εκεί είναι σήμερα το πρόβλημά μας.

Τέλος, κυρίες και κύριοι, θέλω να προσθέσω τούτο. Λένε [...] η δημοκρατία μας είναι η αντιπροσωπευτική κοινοβουλευτική δημοκρατία, δεν είναι βασιλευμένη, είναι προεδρευόμενη. Αυτό προϋποθέτει κοινοβούλιο. Κοινοβούλιο των πολλών, όχι των ολίγων. Και τα κόμματα επίσης τα οποία συκοφαντούνται και διασύρονται διότι αυτή η συστηματική διάβρωση της εμπιστοσύνης του πολίτη προς στους θεσμούς χρεώνουν εγκλήματα, λάθη, [...], οτιδήποτε του Α, του Β, του Γ, του Δ στην Α παράταξη, στη Β παράταξη, στη Γ παράταξη. Γιατί; Γιατί θεωρεί ότι χειραγωγείται ο πολίτης [...] ότι σε κάποιο κόμμα που έγινε κάτι από κάποιον ή κάποιους όλοι μαζί τα μοιραστήκανε.

Είναι ώρα να σκεφτούμε το ρόλο μας, να επιστρέψει ο καθένας στο θώκο του ως πολίτης, να ενταχθεί εκεί που αξίες και αρχές τον εντάσσουν και όχι πρόσωπα. Γιατί η Ελλάδα έχει φτάσει εδώ επειδή έχουν μπερδέψει τη δημοκρατία και τη συμμετοχή με την ενός ανδρός αρχή, σε όλα τα επίπεδα. Στην κεντρική πολιτική σκηνή, ο ένας, ο πρωθυπουργός, ο αρχηγός του κόμματος. Το ίδιο και στην αυτοδιοίκηση, ο ένας, ο δήμαρχος, και στα συνδικάτα, ο πρόεδρος, διότι οι εργαζόμενοι όταν δεν συμμετέχουν στο συνδικάτο τους θα υπάρξει και ο εργατοπατέρας. Κι εκείνοι που δεν θέλουν αυτό το κομμάτι της δημοκρατίας που λέγεται συνδικαλισμός ως γνωστόν μιλούν μόνο για τους εργατοπατέρες. Και λυπάμαι γιατί όπως φαίνεται θα υποστώ μια άλλη πικρία, να δω να [φαλιρεύεται]... ο νόμος 1264/82, που ως υπουργός εργασίας τότε καταργήσαμε τον οκαδ, περιορίσαμε την ασυδοσία των εργοδοτών, νόμο που περάσαμε στη συνέχεια για τις συλλογικές διαπραγματεύσεις, όλα αυτά έγιναν και φαίνεται πως όπου να'ναι ολοκληρώνεται η ισοπέδωσή τους. Ο πολίτης λοιπόν έχει χρέος,

πριν αρχίσει να διεκδικεί τα δικαιώματά του, να εκπληρώσει την υποχρέωσή του, να επιστρέψει στο θώκο του, να σκέφτεται, να παρακολουθεί, να κρίνει και να αντιδρά όχι με το όπως μου κατέβει και όπως με συμφέρει αλλά με το τι συμφέρει στο σύνολο.

Σας ευχαριστώ πάρα πολύ και εύχομαι εδώ να ακουστούν σκέψεις και θέσεις χρήσιμες σε όλους, γιατί όλοι τις χρειαζόμαστε, κανείς δεν τα ξέρει όλα. Σας ευχαριστώ και πάλι.

Λεβέντης Βασίλης

Πρόεδρος της Ένωσης Κεντρώων

Χαίρομαι για την πρωτοτυπία σας. Η λέξη δημοκρατία χρησιμοποιείται κατά κόρον. Χρησιμοποιήθηκε ακόμη και από το δικτάτορα Παπαδόπουλο. Δεν σημαίνει ότι όσοι τη χρησιμοποιούν πιστεύουν στη δημοκρατία. Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου είπε ότι χώρα χωρίς απλή αναλογική δεν είναι δημοκρατική χώρα. [...] Η δημοκρατία είναι κάτι βαθύτερο και στα θέματα των διορισμών στο δημόσιο, και στο θέμα του σχηματισμού κυβέρνησης. Δεν χρειάζεται την Κυριακή να γίνονται εκλογές και την άλλη μέρα να ορκίζεται η κυβέρνηση. Να μεσολαβούν 20 μέρες, ένας μήνας, να γίνονται διαπραγματεύσεις μπροστά στο λαό, ενώπιον του λαού όλα, να επέρχονται συμφωνίες μεταξύ των κομμάτων, και μετά να ψάχνουμε ποιοι θα ανήκουν στην κυβέρνηση. Τώρα μοιράζουμε τα λάφυρα το ίδιο βράδυ, ποιοι θα πάρουν τα υπουργεία και δεν έχουμε καθορίσει την πολιτική που θα ακολουθήσει η κυβέρνηση. Να κάτσει η προηγούμενη κυβέρνηση 20 μέρες παραπάνω έως ότου η καινούρια που θα σχηματιστεί να είναι ξεκάθαρη ποιοι θα έβλαπτε; [...] Πιστεύω πως όλα όσα γίνονται πρέπει να λέγονται και ενώπιον του λαού.

Σας ευχαριστώ πολύ και καλή συνέχεια.

Παπαθεοδώρου Θεόδωρος

*Βουλευτής Αχαΐας
εκπρόσωπος της Προέδρου του ΠΑΣΟΚ
κ. Φώφης Γεννηματά*

Κυρίες και κύριοι συνάδελφοι, κύριε Πρόεδρε της Βουλής κύριε Κακλαμάνη, ο μύθος και η πραγματικότητα της δημοκρατίας διασταυρώνονται σε έναν κομβικό ρόλο που είναι αυτός της ιδιότητας του πολίτη. Η ιδιότητα του πολίτη δίνει το πολιτικό περιεχόμενο της δημοκρατίας. Ένα πολιτικό περιεχόμενο το οποίο είναι συνώνυμο της ισονομίας, της ισότητας, της κοινωνικής δικαιοσύνης. Και πάνω απ' όλα είναι αυτό το οποίο δίνει πολιτικό περιεχόμενο στον όρο της λαϊκής κυριαρχίας που καθορίζει την ποιότητα της δημοκρατίας όπως βλέπουμε. Τι εννοώ με αυτό; Εννοώ ότι πράγματι δημοκρατία μπορεί να υπάρξει όταν λειτουργούν οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί. Αυτό δεν κατοχυρώνει οπωσδήποτε [...] την ποιότητα της δημοκρατίας. Η ποιότητα της δημοκρατίας έχει να κάνει πρωτίστως με τη λειτουργία των θεσμών και την ιδιότητα του πολίτη. Τον πολίτη ο οποίος δεν είναι απλά ο εγγράμματος πολίτης, αλλά ο συμμετοχικός πολίτης, αυτός ο οποίος συμμετέχει στις διαδικασίες, ελέγχει τους συμμετοχικούς θεσμούς, είναι ο πολίτης ο οποίος δίνει σάρκα και οστά στο δημοκρατικό πολίτευμα μέσω όχι μόνο της ψήφου αλλά πρωτίστως μέσω της συμμετοχής του. Της συμμετοχής του η οποία πρέπει να είναι από τη μία αντιπροσωπευτική αλλά από την άλλη να είναι ελεγκτική. Αυτό καθορίζει την ποιότητα της δημοκρατίας. Αυτό είναι το οποίο βλέπουμε

σήμερα να αποτελεί τον κίνδυνο της διάβρωσης των θεσμών της δημοκρατίας όταν αναδεικνύεται από τη μία πλευρά η αποχή του πολίτη από τις διαδικασίες τις δημοκρατικές και έχουμε την αποχή στις εκλογές η οποία σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη και στην Ελλάδα αυξάνεται συνεχώς, και από την άλλη πλευρά η αποχή του πολίτη από τον ελεγκτικό του ρόλο και η διολίσθηση των θεσμών και των αντιπροσώπων προς θέσεις λαϊκιστικές, θέσεις οι οποίες χαρακτηρίζουν μια ανορθολογική δημοκρατία. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος, αγαπητές φίλες και φίλοι, σήμερα για τους δημοκρατικούς θεσμούς δεν είναι μόνο η αποχή. Είναι η απορριπτική ψήφος. Είναι η ανορθολογική ψήφος. Είναι η ψήφος η οποία διαμορφώνει καταστάσεις ανάμιξης του λαϊκισμού, ανάμιξης του εξτρεμισμού, ανάμιξης επίσης όλων αυτών των καταστάσεων που ακυρώνουν τη λειτουργία των θεσμών της δημοκρατίας. Απ' αυτό κινδυνεύουμε. Και το βλέπουμε να κινδυνεύουμε όταν απενοχοποιείται η ανορθολογική ψήφος με καρικατούρες της πολιτικής. Όταν απενοχοποιείται η ανορθολογική και απορριπτική ψήφος με διαδικασίες οι οποίες θέτουν σε κίνδυνο την ισονομία, την ισότητα μεταξύ των πολιτών, το κοινωνικό κράτος δικαίου που τίθεται σε κίνδυνο μέσω αυτής της διαδικασίας, για την κοινωνική δικαιοσύνη και την κοινωνική αλληλεγγύη. Σήμερα το μεγαλύτερο ζήτημα το οποίο βλέπουμε να απασχολεί τη λειτουργία της δημοκρατίας είναι το ζήτημα της συμμετοχής του πολίτη στις διαδικασίες της δημοκρατίας, τους θεσμούς, που έχει προκληθεί τόσο από την κρίση εμπιστοσύνης του πολίτη προς τους πολιτικούς θεσμούς από τη μια πλευρά, όσο και την κρίση εμπιστοσύνης η οποία διαλαμβάνεται έτσι από τον πολίτη επειδή ο πολίτης έχει τεθεί στο περιθώριο από την ίδια τη λειτουργία της δημοκρατίας. Αν έχουμε φαινόμενα όπως αυτά της Λεπέν στη Γαλλία, της ακροδεξιάς η οποία ανεβαίνει στην Αυστρία, του ΠέπεΓκριλο στην Ιταλία δεν φταίει η δημοκρατία. Φταίει ο τρόπος που ο πολίτης συμμετέχει από τη μια πλευρά αλλά και η διάψευση των προσδοκιών του. Γι' αυτό είπα προηγουμένως ότι η ιδιότητα του πολίτη δίνει πολιτικό περιεχόμενο στο δημοκρατικό πολίτευμα. Η ιδιότητα η οποία πρέπει να εμπεδώνεται από το κράτος και να γίνεται σεβαστή αλλά να διεκδικείται και από τον πολίτη. Έχει μια εγγυητική λειτουργία για την ποιότητα της δημοκρατίας η συμμετοχή του πολίτη στα κοινά. Αλλά έχει και μία υποχρεωτική διαδικασία από την πλευρά του κράτους και της πολιτείας να εμπεδώνει αυτή την ιδιότητα, να την προστατεύει, να την εγγυάται.

Εύχομαι στο συνέδριο γόνιμο διάλογο και εύχομαι αυτό το οποίο θα μπορούσε να ενδιαφέρει σήμερα τους συμπολίτες μας στην Πάτρα δεν είναι η παρουσία των πολιτικών με την όποια ποιότητα της παρέμβασής τους, υψηλή ή όχι. Αυτό το οποίο θα είχε σημασία είναι ένας διάλογος για το πώς η συμμετοχή του πολίτη μπορεί να αλλάξει και τα ζητήματα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας αλλά πάνω απ' όλα μπορεί να προσδώσει μια νέα ποιότητα σε περίοδο κρίσης. Η κρίση δεν είναι μόνο κρίση των θεσμών. Είναι κρίση αξιακή και αυτή η κρίση αφορά πρωτίστως το πολιτικό περιεχόμενο της δημοκρατίας.

Ευχαριστώ πολύ.

Πελετίδης Κώστας

Δήμαρχος Πατρέων

Δημοκρατία για ποιόν;

Είναι αλήθεια ότι Λίγες είναι οι έννοιες για τις οποίες έχουν γραφτεί και ειπωθεί τόσα πολλά, ιδιαίτερα τους δύο τελευταίους αιώνες, όσο αυτή της δημοκρατίας.

Έχει υπάρξει ως ιδέα, ως ιδανικό, ως σύνθημα και κραυγή στα χείλη εκατομμυρίων αγωνιζόμενων ανθρώπων, ως πολιτικό αίτημα και στόχος, ως δυνατότητα και ως πραγματικότητα, αλλά συχνά ως ιδεολόγημα εξαπάτησης.

Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η λεγόμενη «φλόγα της δημοκρατίας» άναψε στην αρχαιότητα σε πόλεις-κράτη όπου η μεγάλη μάζα των άμεσων παραγωγών του κοινωνικού πλούτου βρισκόνταν σε κατάσταση δουλείας, άρα δεν διέθεταν και το παραμικρό πολιτικό δικαίωμα.

Ενδεικτικά, στα χρόνια της μέγιστης ακμής της αρχαίας Αθήνας, η αναλογία των πολιτών προς τους δούλους ήταν 1 προς 5.

Η εξουσία του Δήμου, δηλαδή η «δημοκρατία», δεν ήταν επί της ουσίας παρά μια δημοκρατία μιας μειοψηφίας.

Επρόκειτο για δημοκρατία μεταξύ του συνόλου των δουλοκτητών,

μεγάλων και μικρών, η οποία θεμελιωνόταν στην ιδιοποίηση των αποτελεσμάτων της εργασίας της τάξης των δούλων, από την τάξη των δουλοκτητών-πολιτών ως συνόλου.

Μέσα από αυτή την πολύ σύντομη αναδρομή φαίνεται η ιστορική ρίζα του χαρακτηριστικού εκείνου που συνοδεύει τη δημοκρατία, ως μορφή εξουσίας και διακυβέρνησης, σε όλη την κατοπινή της μακρόχρονη εξέλιξη.

Δηλαδή: Η δημοκρατία είναι μια μορφή ταξικής πολιτικής εξουσίας, μια μορφή κράτους, που δεν αφορά εξίσου όλα τα μέλη μιας ανθρώπινης κοινωνίας. Δεν υπάρχει καθαρή «δημοκρατία».

Όσο υπάρχουν τάξεις, θα υπάρχει πάντα δημοκρατία της μιας ή της άλλης τάξης.

Κάθε δημοκρατία λοιπόν συνιστά στην πραγματικότητα ανεπτυγμένη και ολόπλευρη δημοκρατία για την κάθε φορά άρχουσα τάξη, αλλά ταυτόχρονα και μια ταξική δικτατορία επί της εκμεταλλεόμενης τάξης ή τάξεων.

Η αστική δημοκρατία, με κεντρικό ορόσημο τη Γαλλική Επανάσταση, αποτέλεσε αναμφισβήτητα μεγάλη ιστορική πρόοδο σε σύγκριση με τον μεσαίωνα.

Την παραδοχή αυτή που κάνει ο Μαρξισμός την αποδέχεται, με διαβαθμίσεις, και η αστική τάξη, αλλά μένει εκεί.

Δεν αποδέχεται φυσικά τη συνέχεια της μαρξιστικής αντίληψης που αποδεικνύει ότι η δημοκρατία στον καπιταλισμό δεν μπορεί παρά να μένει κολοβωμένη, παράδεισος για τους λίγους και πλούσιους και απάτη για τους πολλούς και εκμεταλλεόμενους.

Η πραγματικότητα αυτή της αστικής δημοκρατίας συχνά κρύβεται πίσω από τις κουρτίνες του εκλογικού παραβάν, συγκαλύπτεται από την «ισότητα» της ψήφου των διαφόρων τάξεων.

Αξίζει να θυμόμαστε ότι στις πρώτες αστικές δημοκρατίες «πολίτης» κυρίαρχος, ήταν μόνο ο αστός, ο ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής ή πλούτου, ο βιοτέχνης ο έμπορος, ο τραπεζίτης κ.ο.κ. και όχι φυσικά ο μισθωτός εργάτης.

Ας μην ξεχνάμε επίσης ότι η γυναίκα ψήφισε 2 για πρώτη φορά στην χώρα μας «στην αστική δημοκρατία του 1952. Είχε προηγηθεί η κυβέρνηση του Βουνού.

Δηλαδή

Στην παραπέρα πορεία ανάπτυξης του καπιταλισμού, η εμφάνιση των άμεσων παραγωγών του πλούτου, της εργατικής τάξης, στο πολιτικό προσκήνιο επέβαλλε, μέσα από σκληρούς και συχνά αιματηρούς αγώνες, την επέκταση του εκλογικού δικαιώματος σε όλους, ανεξάρτητα από την ταξική τους ένταξη. Φυσικά η τυπική ισότητα που αναγκάστηκε να αποδεχτεί και διακηρύσσει η αστική δημοκρατία είναι η μια όψη του νομίσματος.

Η άλλη όψη είναι οι χιλιάδες πραγματικοί περιορισμοί που μετατρέπουν καθημερινά, μέρα μπαίνει-μέρα βγαίνει, τους εργάτες σε μισθωτούς δούλους.

Είναι απόλυτα χαρακτηριστικό ότι η δημοκρατία για τους εργαζόμενους σταματά πάντα μπροστά στις πύλες των εργοστασίων και των επιχειρήσεων.

Οι σημερινοί σχεδιασμοί κυβέρνησης και «κουαρτέτου» για περιορισμό των συνδικαλιστικών δικαιωμάτων αποβλέπουν ακριβώς στο να θωρακίσουν παραπέρα το εργοδοτικό αυτό άβατο.

Σταμάτα σε βασικά ανθρώπινα δικαιώματα όπως η δουλειά, η υγεία, η παιδεία, η κατοικία που υποτίθεται ότι το αστικό σύνταγμα τα προστατεύει άλλα ποτέ δεν τα διασφαλίζει για όλους.

Πολλά-πολλά χρόνια αφότου λέχθηκαν, ισχύουν ακόμα τα λόγια του Ένγκελς ότι και οι πιο δημοκρατικές εκφράσεις της αστικής δημοκρατίας, όπως η καθολική ψηφοφορία, δεν μπορεί να είναι τίποτα περισσότερο από «ένας δείκτης του βαθμού ωριμότητας της εργατικής τάξης».

Ο αστικός κοινοβουλευτισμός έχει έναν «ιστορικά περιορισμένο και συμβατικό χαρακτήρα».

Γι' αυτό και το εργατικό κίνημα πάντοτε συνδύαζε στην πάλη του τον αγώνα για πολιτικές ελευθερίες και δικαιώματα με τον αγώνα για την πλήρη κοινωνική και πολιτική χειραφέτηση των άμεσων παραγωγών του πλούτου, για μια κοινωνία δίχως ταξικές διαιρέσεις.

Ακόμα και το πιο δημοκρατικό αστικό κράτος έχει στο σύνταγμα του παράθυρα που προβλέπουν την παρέμβαση του στρατού, την αναστολή διατάξεων του συντάγματος, την επιβολή στρατιωτικού νόμου, κτλ, σε περίπτωση «διατάραξης της τάξης» - δηλαδή, ουσιαστικά, στην περίπτωση που τεθεί υπό αμφισβήτηση από τους εκμεταλλεζόμενους το καθεστώς της εκμετάλλευσης.

Η ιστορία της χώρας μας είναι γεμάτη από τέτοια παραδείγματα, σημειωτέον όχι μόνο σε περιόδους δικτατορικών καθεστώτων.

Δεν ήταν άλλος από τον θεωρούμενο ως πατέρα της σύγχρονης Ελληνικής αστικής δημοκρατίας, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, που με το «Ιδιώνυμο» «δίδαξε» την δικαστική καταδίκη και εξορία του εργατόκοσμου για εγκλήματα σκέψης.

Στις μέρες μας επίσης με τα μνημόνια που το κοινοβούλιο πόσες φορές δεν παραμερίστηκε και η εκτελεστική εξουσία έδρασε συγκεντρωτικά και αποφασιστικά

Τα παραπάνω βασικά και ιστορικά διδάγματα «ξεχνιούνται», παραμερίζονται συνήθως στο πλαίσιο της συζήτησης για τη «δημοκρατία».

Δεν μας ξαφνιάζει κάτι τέτοιο.

Η σύγχρονη αστική δημοκρατία μπορεί να δικαιολογήσει το όνομά της ως τέτοια μόνο αν παραμεριστεί το ταξικό κριτήριο και παρουσιαστεί τάχα ως «δημοκρατία ατόμων».

Το καπιταλιστικό κράτος, σε αντίθεση με όλα τα προηγούμενα, μπορεί να υπάρξει ως ταξικό κράτος μόνο αν παρουσιαστεί ως «εθνικό», ως «καθολικό» κράτος όλων, που εκφράζει τάχα το «γενικό συμφέρον» και τη «γενική βούληση» όλων των πολιτών ως ατόμων.

Γι' αυτό και στις συζητήσεις για την Δημοκρατία εκείνο που ποτέ δεν αναφέρεται είναι η έννοια της κοινωνικής τάξης.

Αντίθετα οι πολίτες παρουσιάζονται είτε ως άτομα είτε συσπειρωμένοι σε αόριστες «ομάδες συμφερόντων», σε «κόμματα», σε επαγγέλματα, σε αναρίθμητες κάθε είδους «συλλογικότητες» κ.ο.κ..

Ποτέ όμως δεν εμφανίζονται ως τάξεις. Η ουσία παραμερίζεται κι η λύση του προβλήματος αναζητείται στο εσωτερικό του υπάρχοντος συστήματος οικονομίας και εξουσίας, και όχι στο ξεπέραςμα του. Το ίδιο φαινόμενο το συναντάμε πολλαπλάσια στην Τοπική διοίκηση.

Που τάχα είναι το θεμέλιο της Δημοκρατίας.

Ενώ δεν είναι παρά ένας θεσμός του κράτους διαρθρωμένος έτσι που αντικειμενικά είναι πιο κοντά σε εργατικές λαϊκές μάζες.

Το ότι είναι πιο κοντά ως θεσμός δεν τον κάνει και πιο δημοκρατικό, αντίθετα το χρησιμοποιεί η αστική δημοκρατία για να επιβάλλει τη θέληση της κυρίαρχης τάξης και να παίζει το ρόλο του “αμορτισέρ” απορροφώντας τους κοινωνικούς κραδασμούς.

Στην ίδια κατεύθυνση ωραιοποίησης της αστικής δημοκρατίας κινείται και η συζήτηση που έχει ενταθεί τα τελευταία χρόνια στη χώρα μας περί «άμεσης δημοκρατίας».

Χαρακτηριστικη είναι η προσφατη ομιλία του προεδρου των ΗΠΑ κ. Ομπαμα που μιλησε εκτενωσ για την αρχαια ελληνικη δημοκρατια.

Τι υποδηλώνει ή πού παραπέμπει ο όρος «άμεση δημοκρατία»;

Προφανώς, στη διαχείριση των κοινωνικών υποθέσεων από τα ίδια τα μέλη της κοινωνίας, δίχως διαμεσολαβήσεις ειδικών και οργανώσεων, κρατικού μηχανισμού, κομμάτων κτλ., με βάση την αρχή της πλειοψηφίας (γι' αυτό εξάλλου και η ιδέα αυτή είναι τόσο ελκυστική και γίνεται πιο εύκολα αποδεκτή). Ωραία μέχρις εδώ.

Ποιοι θα διοικήσουν λοιπόν την κοινωνία;

Η απάντηση που δίνεται από κάποιους είναι: «οι ίδιοι οι πολίτες», ο «λαός» άμεσα.

Ναι, αλλά οι πολίτες ή ο «λαός» δεν είναι κάτι ενιαίο. Και τώρα, εξάλλου, πολίτες είναι αυτοί που διοικούν.

Όχι, λέει, πρέπει να διοικήσουν άμεσα όλοι οι πολίτες, φτωχοί και πλούσιοι. Το ταξικό κριτήριο και εδώ παραμερίζεται ευθύς εξαρχής.

Σε ποιο έδαφος θα ασκείται άραγε αυτό το «αμεσοδημοκρατικό» δικαίωμα;

Κανείς από αυτούς που προκρίνουν τις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες δεν κάνει λόγο για τους τόπους δουλειάς, για τα εργοστάσια, τα ξενοδοχεία, τα πολυκαταστήματα, για τους εργασιακούς χώρους γενικά, κανείς δε μιλάει για άσκηση εξουσίας των εργαζομένων πάνω στην παραγωγική διαδικασία. Όταν δεν τίθεται θέμα ταξικότητας, όταν οι εργασιακοί χώροι μένουν έξω από το οπτικό

πεδίο, είναι σαφές ότι γίνεται 4 αποδεκτή η θεμελιακή αστική αντίληψη περί «γενικού συμφέροντος» και «γενικής θέλησης», μιας ταξικά όμως διαιρεμένης κοινωνίας.

Γι' αυτό και όλη αυτή η συζήτηση των τελευταίων χρόνων εύκολα ενσωματώνεται στην προωθούμενη αστική αντίληψη περί «συμμετοχικής» δημοκρατίας.

Η πολιτική ουσία της περιβόητης «συμμετοχικής δημοκρατίας» συνίσταται όχι σε ένα «άνοιγμα των δημοκρατικών διαδικασιών για όλους τους πολίτες», όπως υποστηρίζουν οι θιασώτες της, αλλά ακριβώς στο αντίθετο, δηλαδή στο «κλείσιμο» ή στην απαγόρευση τοποθέτησης των πολιτικών και κοινωνικών υποθέσεων από εργατική ταξική σκοπιά, στη στεγανοποίηση της πολιτικής δράσης από την όποια επίδραση και βάρος του εργατικού και κομμουνιστικού κινήματος.

Από αυτή την σκοπιά πρέπει να αντιμετωπίζουμε και μια σειρά από νεωτερισμούς π.χ. περί δημοψηφισμάτων, διαβούλευσης, ανοιχτής διακυβέρνησης, κινήματα των πλατειών, του Facebook κλπ

Όλη η συζήτηση για εμπλουτισμό και ανάπτυξη της σύγχρονης αστικής δημοκρατίας είναι πρώτα-πρώτα παραπλανητική και αποπροσανατολιστική.

Αυτό που επιζητείται καταρχήν από όλη αυτή τη φλυαρία είναι το κέρδισμα πολύτιμου χρόνου από τις δυνάμεις της Αστικής τάξης, του κεφαλαίου για να εδραιώσουν, ως μόνιμη πλέον, αυτή την πολιτική που παρουσιάζουν σήμερα ως «αναγκαστική», «έξωθεν επιβαλλόμενη» και «προσωρινή» («μέχρι να βγούμε από την κρίση»).

Ξέρουν ότι τα δύσκολα και γι' αυτούς είναι ακόμα μπροστά.

Πίσω λοιπόν από τα ωραία λόγια περί δημοκρατίας και πολιτικών αλλαγών, περί προστασίας από την «τρομοκρατική απειλή», κρύβεται η επερχόμενη τεράστια ενίσχυση της καταστολής, του καπιταλιστικού νόμου και της τάξης, δηλαδή του πραγματικού αστικού «κράτους δικαίου».

Στόχος ο περιορισμός των αντιδράσεων των λαϊκών στρωμάτων και η αποτροπή της ριζοσπαστικοποίησής τους.

Ο συνδυασμός της καταστολής και της ταυτόχρονης επίκλησης των «λαϊκών δικαίων» επίσης δεν είναι πρωτόγνωρος ιστορικά.

Για παράδειγμα πουθενά δε θεοποιήθηκε περισσότερο η έννοια του «λαού» απ' ότι στη ναζιστική Γερμανία και πουθενά δεν επισημοποιήθηκε πιο πολύ ο «κοινωνικός διάλογος» και ο «κοινωνικός εταιρισμός» απ' ότι στο «σωματειακό κράτος» της φασιστικής Ιταλίας.

Σημειωτέον ότι επρόκειτο για καπιταλιστικές χώρες που αντιμετώπιζαν το διεθνή καπιταλιστικό ανταγωνισμό ταυτόχρονα με την εσωτερική ταξική πάλη, σε συνθήκες μεγάλης διεθνούς καπιταλιστικής κρίσης και ως εκ τούτου η κινητοποίηση και γενική «επιστράτευση» του συνόλου του δυναμικού της κάθε χώρας και όλων των διαθέσιμων εφεδρειών ήταν θέμα ζωής και θανάτου για την

επιβίωση της αστικής τάξης σε αυτές.

Αγαπητοί φίλοι και φίλες, δεν υπάρχει δημοκρατία για όλους.

Αφού η κοινωνία μας είναι ταξική με αντικρουόμενα συμφέροντα, η δημοκρατία αντικειμενικά και η ζωή το έχει αποδείξει δε μπορεί να τους εκφράζει όλους.

Δεν μπορούμε όμως να παραβλέψουμε την δημιουργία και οικοδόμηση ενός κράτους και μίας κοινωνίας που στιγματίσε τον 20ο αιώνα.

Είναι η κοινωνία εκείνη που προσέφερε πλατιά και ολοκληρωμένη δημοκρατία σε αυτούς που την στερούσαν γενιές και γενιές πίσω. Είναι η δημοκρατία των εργαζομένων των αγροτών, είναι η συγκρότηση ενός πραγματικά λαϊκού κράτους.

Λαϊκού γιατί ίδια λειτουργία της οικονομίας ξεκινούσε – οργανώνονταν και υλοποιούνταν από εργάτες και αποδέκτες της δημιουργικότητας τους ήταν οι ίδιοι οι εργαζόμενοι.

Δημοκρατία πάνω από όλα είναι η κατάργηση της ανεργίας, υγεία και πρόνοια σε πρωτοφανή και ασύγκριτα επίπεδα ακόμα και σήμερα, παιδεία για όλους. Δημοκρατία ήταν λόγω της δυνατότητας συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων μέσω της μειωμένης εργάσιμης ημέρας.

Δημοκρατία ήταν γιατί οι γυναίκες απαλλάχτηκαν από το ατομικό νοικοκυριό και ανέπτυξαν όλες τις σωματικές και πνευματικές τους δυνατότητες.

Είναι όμως ο φόβος δημιουργίας μιας τέτοιας κοινωνίας, ο φόβος της χειραφέτησης της εργατικής τάξης, που οδηγεί σε απαγορεύσεις κομμάτων, σε απαγορεύσεις διαδηλώσεων, σε τόνους χαρτιού συκοφαντίας και διαστρέβλωσης της ιστορίας. Εκείνη η περίοδος της ιστορίας στέκεται με λαμπρότητα πάνω από οποιαδήποτε τέτοια προσπάθεια, είναι φάρος που θα οδηγήσει και πάλι το λαό στην κατάκτηση της δικής του δημοκρατίας.

Ολοκληρώνοντας φίλοι και φίλες λέμε το εξής:

Η γνώση είναι δύναμη, και μπορεί να αποτελέσει το μοχλό εκείνο που θα οδηγήσει στη συνειδητοποίηση και χειραφέτηση.

Να κλειδώσει μία και καλή στο χρονοντούλαπο της ιστορίας όλη εκείνη την περίοδο όπου οι άνθρωποι συμπεριφέρονται απέναντι σε ανθρώπους με κτηνωδία, κάτι που δεν αρμόζει ούτε στο βαθμό ανάπτυξης της επιστήμης ούτε της τεχνολογίας.

Υπάρχει πλέον η δυνατότητα να απελευθερωθούν οι ανυπολόγιστες ακόμα παραγωγικές δυνάμεις της ανθρωπότητας.

Υπάρχει η δυνατότητα να εξαλειφθεί κάθε αδικία, πείνα, φτώχεια και καταπίεση.

ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΟΡΑΜΑ – ΕΙΝΑΙ Η ΑΝΑΓΚΑΙΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΜΑΣ

Ριζούλης Ανδρέας

*Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ Αχαΐας,
εκπρόσωπος του Προέδρου της Βουλής
των Ελλήνων κ. Βούτση Νικολάου*

Κύριε Πρόεδρε της Οργανωτικής Επιτροπής του 1ου συνεδρίου του Ελεύθερου Πανεπιστημίου Πολιτών,

Κύριε Δήμαρχε, κύριε πρώην Πρόεδρε της Βουλής των Ελλήνων, κυρίες και κύριοι εκπρόσωποι πολιτικών κομμάτων,

Κυρίες και κύριοι σύνεδροι,

Έχω την τιμή να βρίσκομαι σήμερα μαζί σας, μεταφέροντας τις ευχές του Προέδρου της Βουλής των Ελλήνων, κυρίου Νίκου Βούτση, για την επιτυχία των εργασιών του πρώτου συνεδρίου με θέμα : Δημοκρατία. Μύθος η πραγματικότητα;

Χαίρομαι που βρίσκομαι μαζί σας σε μια συζήτηση με θέμα τη Δημοκρατία και την έναρξη διαλόγου μέσα από τις εργασίες του 1ου συνεδρίου που διοργανώνετε, για το πολιτικό σύστημα και τη Δημοκρατία.

Μέσα από την μελέτη των πολιτικών συστημάτων, διαχρονικά, αλλά και με καίρια αναφορά στα σύγχρονα ζητήματα Δημοκρατίας και συμμετοχής, τίθενται ερωτήματα εισηγητικά, τα οποία αποτελούν ανησυχίες και αναζητήσεις κάθε ενεργού πολίτη.

Προφανώς το εύρος των ζητημάτων που καλείσθε να συζητήσετε δεν

μπορεί να τελειώσει μέσα από ένα και μόνο συνέδριο.

Η Δημοκρατία θεωρώ πως είναι ζητούμενο διαχρονικά, και όροι όπως, συμμετοχή, αποχή, απαξίωση, επικύρωση, διαμόρφωση και σχέσεις θεσμών, όπως, πολιτεία, εκκλησία, εκπαίδευση, δικαιοσύνη αποτέλεσαν και αποτελούν σημεία τριβής και αναζήτησης.

Χαίρομαι που η πρωτοβουλία για μια τέτοια συζήτηση ξεκινά από την Πάτρα και με μεγάλο ενδιαφέρον θα παρακολουθήσω τις εργασίες του συνεδρίου σας.

Είμαι σίγουρος πως η προσπάθεια δεν τελειώνει με το πέρας των εργασιών, άλλα θα υπάρξει συνέχεια.

Εύχομαι τα συμπεράσματα του συνεδρίου σας να δώσουν ώθηση σε μια γενικευμένη συζήτηση για το πολίτευμα και τη δημοκρατία και να απαντηθεί το αρχικό σας ερώτημα, πως η δημοκρατία δεν αποτελεί μύθο αλλά μπορεί να αποτελέσει πραγματικότητα.

Μια πραγματικότητα χωρίς διακρίσεις, με σεβασμό στην ιδιαιτερότητα, με συμμετοχή, χωρίς εξωθεσμικά κέντρα εξουσίας, με κοινωνικό έλεγχο, χωρίς στεγανά και ελίτ.

Καλή επιτυχία στις εργασίες σας.

Κικινής Θανάσης

*Πρόεδρος
Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας*

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Γεωργογιάννη και την Οργανωτική Επιτροπή για την τιμή που κάνει στη Διδασκαλική Ομοσπονδία Ελλάδας και σε μένα προσωπικά ως εκπρόσωπό της να απευθύνω χαιρετισμό στο σημερινό συνέδριο.

Είμαστε μια ομοσπονδία ιδρυμένη το 1922 με μεγάλη ιστορία στους αγώνες για τη δημοκρατία, αγώνες που δώσαμε και συνεχίζουμε να δίνουμε με κάθε τρόπο και με κάθε μέσο μέσα στους δημοκρατικούς κανόνες.

Είναι σαφές ότι ως εκπαιδευτικοί αντιλαμβανόμαστε καταρχήν το ερώτημα που τίθεται με το εν λόγω συνέδριο, που αναφέρεται στο ρόλο της εκπαίδευσης στην διαμόρφωση της κριτικής σκέψης των πολιτών, των μαθητών καταρχήν που στη συνέχεια γίνονται πολίτες.

Μας απασχολεί επίσης μια ανακοίνωση που διάβασα έξω και έχει να κάνει με τη δημοκρατική οργάνωση της εκπαίδευσης, επίσης ένα πολύ σημαντικό θέμα. Υπάρχει ένας νόμος, ο 1264, που υπερασπίζεται τη λειτουργία του συνδικαλισμού, με ό,τι κι αν έχει φορτωθεί αυτό σαν έννοια, αλλά τη δημοκρατική λειτουργία του συνδικαλισμού που θα λειτουργήσει επ' ωφελεία των εργαζομένων και την ανάγκη υπεράσπισης της ύπαρξης αυτού του νόμου,

γιατί ακούγονται πάρα πολλά σχέδια περί νέου συνδικαλιστικού νόμου, μας απασχολούν πάρα πολύ όλα αυτά τα ζητήματα και σαφέστατα είναι πολύ θετικό το να απασχολήσουν τις εργασίες. Μας απασχολεί φυσικά ως εργαζόμενους πρωτίστως και ως εκπαιδευτικούς το βασικό ερώτημα, το αν η δημοκρατία είναι μύθος ή πραγματικότητα. Γιατί αυτό που βιώνουμε τα τελευταία χρόνια με τον να μετατρέπεται η καθ' όλα δημοκρατική και το δικαίωμα των πολιτών να διαλέγουν τις κυβερνήσεις τους με βάση το πρόγραμμα το οποίο έχουν ακούσει ότι θα υλοποιήσουν, αλλά στη συνέχεια να βλέπουν την πλήρη εκχώρηση όλων των δικαιωμάτων τους, της αξιοπρέπειάς τους και της δυνατότητάς τους να υπάρχουν τελικά, με οικονομικούς όρους μιλάω φυσικά, σε κάποιες αποφάσεις οι οποίες αν θέλετε λαμβάνονται ερήμην των ίδιων αλλά και των κυβερνήσεων, μπορεί να αλλάζουν τα ονόματα, να έχουν το όνομα της τρούικας, των θεσμών ή να έχουν άλλα πιο εύηχα ονόματα, αλλά ως εργαζόμενοι, ως εκπαιδευτικοί βιώνουμε τα τελευταία χρόνια την αμφισβήτηση του δικαιώματος να υπάρχουμε, ακόμη και βιολογικά, κάτι το οποίο φαντάζομαι το συμμαερίζονται όλοι οι εργαζόμενοι. Κάτι που φυσικά δεν συμβαίνει με όλους, συμβαίνει με την πλειοψηφία όμως, και δεν ξέρω κατά πόσο είναι δημοκρατική η ταλαιπώρηση της πλειοψηφίας με αυτόν τον τρόπο, όταν άλλα ακούς στις υποσχέσεις και άλλα ψηφίζεις.

Επίσης θεωρώ ότι το ερώτημα «δημοκρατία: μύθος ή πραγματικότητα;» έχει και μια άλλη διάσταση. Το 2016 έχει χαρακτηριστεί διεθνές έτος Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης όπως και ο Πλάτωνας έθεσαν ως αποφασιστική προϋπόθεση την ύπαρξη των κανόνων, την ύπαρξη των νόμων. Ο Περικλής μιλούσε για τα γραμμένα δικαιώματα, μιλούσε δηλαδή για το σύνταγμα με τη σημερινή έννοια της λέξης, νόμους δηλαδή που πρέπει κατ' ουσίαν να έχουν ένα βασικό χαρακτηριστικό: τη δικαιοσύνη και την υπεράσπιση της πεμπτουσίας της δημοκρατίας, δηλαδή το καλό των πολλών. Στη σημερινή εποχή και με βάση και αυτά που ανέφερα προηγουμένως, αυτό τείνει να μην υπάρχει. Και βάζει πολύ σοβαρά ερωτήματα για το κατά πόσο η δημοκρατία μας έχει πάρει το σωστό δρόμο και πορεύεται καλά ή αν αγγίζει τα όρια του μύθου, κάτι που δεν πρέπει να γίνει. Εδώ έχουμε χρέος όλοι ως εκπαιδευτικοί για το πώς μεταφέρουμε στους μαθητές, πώς πλάθουμε την προσωπικότητά τους ώστε να γίνουν κριτικά σκεπτόμενοι πολίτες, να εφαρμόσουν τη δημοκρατία στην καθημερινή τους πάνω απ' όλα πρακτική και να γίνουν χρήσιμοι στην κοινωνία. Ως πολιτικό σύστημα για το τι όρους δημιουργεί για τη λειτουργία της δημοκρατίας ως συνδικαλιστικοί φορείς σαφέστατα με το ρόλο με τον οποίο λειτουργούμε. Δεν θέλω να κουράσω. Είναι ένα πολύ σημαντικό συνέδριο που θέτει πολύ σημαντικά ερωτήματα και θεωρούμε ότι τα συμπεράσματά του μπορούν να πουν πάρα πολλά. Θέλω να κλείσω με έναν προβληματισμό περί της ουσίας του τι αντιλαμβανόμαστε ως δημοκρατία. Στις 10 Νοεμβρίου ως Διδακταλική Ομοσπονδία ένα 11μελές δημοκρατικό εκλεγμένο όργανο πήρε μια απόφαση. Την πήραν οι 6 από τους 11. Είναι δημοκρατικό; Είναι πλειοψηφία; Είναι. Συγγνώμη είμαι εκπαιδευτικός και έχω την τάση να απευθύνω

ερωτήματα προς το κοινό. Ήταν μια απόφαση που είχε να κάνει με την αρνητική κριτική και στάση στην επίσκεψη του προέδρου Ομπάμα και το ρόλο που παίζουν οι ΗΠΑ στο διεθνές πολιτικό σκηνικό. Είναι θεμιτή η κριτική της απόφασης που έχει ληφθεί με δημοκρατικό τρόπο; Σαφέστατα είναι θεμιτή. Είναι θεμιτό όμως, είναι δημοκρατικό το να χαρακτηρίζονται με χαρακτηρισμούς υβριστικούς αυτοί που την αποφάσισαν; Να αναφέρεται σε «τουϊτάρισμα» γνωστού πολιτικού «είναι δυνατόν αυτοί οι άνθρωποι να διδάσκουν τα παιδιά μας;» Είναι δυνατόν η πολιτική άποψη να παίρνει χαρακτηριστικά προσβολής αυτού που την έχει; Είναι ένα πολύ σημαντικό πρόβλημα για τη δημοκρατία μας. Δεν ανήκω σε αυτούς που ψήφισαν την απόφαση ανήκω σε αυτούς και που ως πρόεδρος της ομοσπονδίας οφείλω να υπερασπίζομαι την απόφαση της πλειοψηφίας. Είναι αυτό που πρέπει να κάνουμε όλοι αν θέλουμε να σεβόμαστε τους κανόνες της δημοκρατίας. Γιατί μόνο τότε πάμε στο πνεύμα του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα που μιλάνε για τους νόμους. Επίσης ένα άλλο νοσηρό φαινόμενο της τηλεοπτικής ή διαδικτυακής μας δημοκρατίας. Αυτές τις μέρες ένας πολιτικός είναι στο νοσοκομείο με πολλά προβλήματα υγείας. Είναι τουλάχιστον λυπηρό η διαφωνία μας με την πολιτική του άποψη να μετουσιώνεται σε μηνύματα του στυλ «κακό ψόφο να 'χει» ή «να πεθάνει» ή δεν ξέρω τι άλλο. Είναι αυτό ένα μεγάλο πρόβλημα της σημερινής μας δημοκρατίας; Είναι ένα μεγάλο πρόβλημα του πώς εμείς ως πολίτες έχουμε πετάξει τη λέξη «ηθική» από τους βασικούς κανόνες της δημοκρατίας πέρα από το νόμο; Πιστεύω πως θα συμφωνήσουν όλοι πως είναι. Νομίζω λοιπόν πως πρέπει να μας προβληματίσει η ύπαρξη της δημοκρατίας ως βασικού πυλώνα της ζωής μας, η ύπαρξη της δημοκρατίας σε συνάφεια με το σεβασμό των δημοκρατικά ψηφισμένων νόμων και την εφαρμογή των δημοκρατικά ληφθεισών αποφάσεων, η ύπαρξη της δημοκρατίας με ηθική και όχι η χρήση της με τρόπο που την κάνει μύθο και μάλιστα κακό.

Σας ευχαριστώ πολύ.

Πολιτικό σύστημα και δημοκρατία

Μακρής Σπύρος

Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Οντολογία, πόλις και αρχαία ελληνική δημοκρατία στη σκέψη και το έργο του Κορνήλιου Καστοριάδη

Περίληψη

Η πολιτική φιλοσοφία του Κορνήλιου Καστοριάδη από τη δεκαετία του 1970 και μετά αποκτά τα χαρακτηριστικά μίας πολιτικής οντολογίας, μεταθεμελιωτικού χαρακτήρα, στο επίκεντρο της οποίας τίθεται η αρχαία ελληνική πόλις και δη η αρχαία ελληνική αθηναϊκή δημοκρατία, μέσα στο ζωτικό ιστορικό και πολιτισμικό συγκείμενο της ελληνικής μυθολογίας, της ελληνικής ιστοριογραφίας και της ελληνικής τραγωδίας, με προεξάρχουσες τις μείζονες πνευματικές μορφές του Ησίοδου και του Θουκυδίδη. Αυτή η καστοριαδική πολιτική οντολογία διερευνάται εδώ ως μία κατεξοχήν οντολογία του Πολιτικού στην ύστερη νεοτερικότητα, αναδεικνύοντας όχι απλά την επίκαιρη σημασία της αρχαίας ελληνικής πόλεως, αλλά την κοσμογονικά αναδημιουργική υφή της δημοκρατίας ως αυτοθέσμησης και αυτοδημιουργίας.

Λέξεις κλειδιά: πόλις, δημοκρατία, δημιουργία, αυτοθέσμηση, αυτονομία

Ontology, polis and ancient Greek democracy in the thought and work of Cornelius Castoriadis

Abstract

Cornelius Castoriadis' late political philosophy is first and foremost a sui generis political ontology in which dominates the ancient Greek democratic city (*polis*). It is noteworthy that Castoriadis' political ontology must be conceived as a post-foundational political theory to the extent that the social creative power is the power of a Hesiodic cosmogonical chaos. According to the Greek thinker, democracy is by definition a political creation ex nihilo. From this point of view, democracy is a contingent political regime where the possibility of risk is inherently structural. So, social and political autonomy is putting from the very beginning as a critical question of a self-limited demos.

Keywords: polis, democracy, creation, institutionalization, autonomy

1. Εισαγωγή

Η πολιτική σκέψη του έλληνα στοχαστή Κορήλιου Καστοριάδη από τη δεκαετία του 1970 και μετά μετακινείται, σταδιακά, από τη μεταμαρξιστική κριτική της σταλινικής γραφειοκρατίας προς την ανάδειξη της σημασίας του αρχαίου ελληνικού *δήμου* και δη της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας ως μίας σπερματικής ιδέας περί του Πολιτικού, που κορυφώνεται έως και το θάνατό του σε μία πολιτική οντολογία, στην οποία δεσπόζει το ησιόδειο χάος ως κοινωνική και πολιτική αυτοδημιουργία. Μέσα, κυρίως, από την ελληνική μυθολογία, την ελληνική ποίηση, την ελληνική τραγωδία, με αποκορύφωμα το Θουκυδίδη και τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, ο έλληνας στοχαστής διατυπώνει, σε ένα corpus μοναδικό στις τάξεις της σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, τις ορίζουσες μίας οντολογίας του Πολιτικού, όπου ο λαός αυτοδημιουργείται εκ του μηδενός, δηλαδή αυτοθεσμίζεται χωρίς μεταφυσικές επικλήσεις. Αυτή η μεταφυσική εξέγερση, για να θυμηθούμε τη σχετική έκφραση του Albert Camus, ωστόσο, όπως δείχνει ο Καστοριάδης, διεξοδικά, καθώς και ο διόσκουρος φίλος του Claude Lefort, δεν είναι ούτε προφανής ούτε αυτονόητη. Σηματοδοτεί αφενός της γέννηση της πολιτικής φιλοσοφίας και της δημοκρατικής πόλεως, αφετέρου όμως αναδεικνύει το σκληρό πυρήνα ενός πολιτικού καθεστώτος κατεξοχήν ενδεχομενικού, όπου ο ίδιος ο θεσμίζων λαός αν δεν αυτοπεριοριστεί μπορεί να οδηγηθεί στην αυτοκαταστροφή. Υπό αυτήν την έννοια, ο ύστερος Καστοριάδης διατυπώνει μία κλασική πλέον μετα-θεμελιωτική πολιτική θεωρία, όπου η δημοκρατία δεν εκλαμβάνεται ως κάτι δεδομένο και ως εκ τούτου κεκτημένο, αλλά ως το πολιτικό συμβάν της απόλυτης οντολογικής διακινδύνευσης. Ο λαός,

με άξονα την αυτονομία του, οφείλει, πάντα, να αναζητά το μέτρο, αλλιώς μπορεί να περιέλθει σε μία κατάσταση συλλογικής αυτοχειρίας, σε αυτό, δηλαδή, που οι αρχαίοι Έλληνες πολίτες οριοθέτησαν υπό τον όρο *ύβρις*.

2. Η κοινωνική κοσμογονία ως *ex nihilo* αυτοδημιουργία

Η έννοια της πόλεως και δη της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας είναι κρίσιμη στη δεύτερη και κατ' ουσίαν ύστερη φάση της σκέψης του Κορνήλιου Καστοριάδη, που εκτείνεται από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως και το τέλος της ζωής του. Ήδη στις αρχές της δεκαετίας του 1980, στα πλαίσια του σεμιναρίου του, στο Παρίσι, στη «Σχολή Ανώτατων Σπουδών για τις Κοινωνικές Επιστήμες» (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales), ο έλληνας στοχαστής ανέλυσε, σε βάθος, τα χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας και τη σημασία της για την ύστερη νεοτερικότητα¹. Η αρχαία ελληνική πόλις, μοναδικό, για τον Κορνήλιο Καστοριάδη, πολιτισμικό φαινόμενο στην Παγκόσμια Ιστορία, και το οποίο αναβίωσε, μόνο εν μέρει και υπό μίαν περιορισμένη έννοια, μετά το Μεσαίωνα στη Δυτική Ευρώπη, προσδιορίζοντας αυτό το οποίο, συνεχώς, οριοθετεί ως ελληνοδυτικό πολιτισμό, δεν έχει, όπως εμφιατικά διευκρινίζει, καμία σχέση με τη σύγχρονη έννοια της πολιτικής, η οποία, σε μεγάλο βαθμό, εξαντλείται στην ψηφοθηρία, τους παρασκηνακούς ελιγμούς και τις μεγαλόστομες προεκλογικές υποσχέσεις. Το βασικό στοιχείο της αρχαίας και δη, όπως σπεύδει πολλές φορές να ξεκαθαρίσει, αθηναϊκής δημοκρατίας είναι «η αναδημιουργία μιας πραγματικής *πολιτικής κοινότητας*», στην οποία δεσπόζει η πράξη της *αυτο-θέσμησης*, δηλαδή μία *human condition* ως *vita activa* (όροι της Hannah Arendt, από την οποία ο έλληνας διανοητής έχει επηρεαστεί σημαντικά για τη ρεπουμπλικανική στροφή του προς τη σημασία του αρχαιοελληνικού πολιτικού συστήματος στη σύγχρονη εποχή)², όπου τα μέλη της ή οι πολίτες αυτής της πολιτικής κοινότητας «θέλουν πράγματι να επωμισθούν την ρύθμιση των κοινωνικών τους σχέσεων, θέλουν κατά κάποιον τρόπο να είναι αυτόνομοι»³. Η *αυτονομία*, συνεπώς, νοείται, στην καστοριαδική πολιτική θεωρία, ως μία κεντρική μετωνυμία της κύριας έννοιας της αυτοθέσμησης. Γύρω από την αυτοθέσμηση, ο Καστοριάδης, αρθρώνει μία σειρά από συναφείς και ενίοτε συνώνυμες θεωρητικές κατηγορίες του πολιτικός σκέπτεσθαι για την αρχαία ελληνική δημοκρατία, οι οποίες συνθέτουν το εννοιολογικό πεδίο της θεωρίας του για τη *φαντασιακή θέσμηση της κοινωνίας*⁴. Υπό μίαν έννοια, επομένως, η αρχαία ελληνική και ειδικά η αθηναϊκή δημοκρατία είναι η ίδια η αρχαία ελληνική δημιουργία. Η δημοκρατία ως *δημιουργία*,

---

1 Καστοριάδης, Κ. (1999), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 9.

2 Μακρής, Σ. (2014), *Hannah Arendt. Ανθρώπινη Κατάσταση, Ολοκληρωτισμός και Παράδοση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 195 κ.έ.

3 Καστοριάδης, Κ. (1999), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 11.

4 Καστοριάδης, Κ. (1978), *Η Φαντασιακή Θέσμηση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Ράππα.

φέρνει στο θεωρητικό προσκήνιο το μόρφωμα μίας ξεχωριστής καστοριαδικής πολιτικής οντολογίας (political ontology), κατεξοχήν αντι-πλατωνικής και σε σημαντικό βαθμό αριστοτελικής, η οποία εδράζεται πάνω στην έννοια του ησιοδικού χάους ως α-πύθμενης και άπειρης απροσδιοριστίας. Εδώ, μπορεί να εντοπίσει κανείς σαφείς εκλεκτικές συγγένειες του έλληνα στοχαστή με το δίσκουρο/φίλο του Claude Lefort (1924-2010), το γάλλο πολιτικό φιλόσοφο με τον οποίο συνυπήρξαν ιδεολογικά και ακτιβιστικά στην Ομάδα «Socialisme ou Barbarie» αμέσως μετά το τέλος του Β΄ ΠΠ στη Γαλλία (1949)⁵, ο οποίος οριοθέτησε την πολιτική εξουσία και ειδικότερα το πολιτικό (the political) ως έναν άδειο χώρο (empty space) και, συνακόλουθα, έτσι, τη δημοκρατία ως την κατεξοχήν μορφή της νεοτερικής κοινωνίας, μετά τη Γαλλική Επανάσταση και τον αποκεφαλισμό του γάλλου μονάρχη Λουδοβίκου του 16^{ου}, όπου το οντολογικό και σημασιολογικό πεδίο/περιεχόμενο αυτής της νέας κοινωνικής μορφής είναι par excellence ενδεχομενικό και ως εκ τούτου υφίσταται πάντα ως ένα ρευστό συνεχές απόλυτης διακινδύνευσης από τον ίδιο τον αμλετικό και φα(ντα)σματικό εαυτό της (ιστορικά τον Ολοκληρωτισμό)⁶.

Αξίζει πάντως να επισημανθεί ότι ήδη από το κείμενο της δημόσιας διακήρυξης του «Socialisme ou Barbarie», η έννοια της αυτοθέσμησης προαναγγέλλεται υπό την έννοια «ενός νέου τύπου κοινωνίας, όχι πια πάνω στη βάση των υποκειμενικών επιθυμιών των κοινωνικών μεταρρυθμιστών αλλά πάνω στη βάση των πραγματικών δυνατοτήτων που δημιουργήσε η ίδια η κοινωνία», μέσα από τη δημιουργία «αυτόνομων οργανισμών των μαζών»⁷. Αυτή η καστοριαδική οριοθέτηση της αρχαίας ελληνικής και δη αθηναϊκής δημοκρατίας ως μίας ριζοσπαστικής κοινωνικής και πολιτικής οντολογίας της ρητής αυτοθέσμησης ως αυτονομίας των μαζών έχει ένα διακριτό σημείο θεωρητικής αφηρησίας, που αρθρώνεται αφενός γύρω από μία ησιόδεια φανταστική εικόνα του χάους και συνακόλουθα του κόσμου, αφετέρου από μία σοφόκλεια αυτοδημιουργία του ανθρώπου⁸. Ο Κορνήλιος Καστοριάδης, όπως είναι προφανές, δεν αναφέρεται στις σύγχρονες θεωρίες του χάους, τις οποίες χαρακτηρίζει συνολικά ψευδοχάος. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, ο έλληνας στοχαστής έθεσε τα προαπαιτούμενα μίας νέας κοινωνικής οντολογίας, όπου στο κέντρο του κοινωνικού είναι βρίσκεται το ησιόδειο χάος ως χάσκω και χαίνω, δηλαδή ως ένα απύθμενο άνοιγμα, το οποίο μόνο συμβατικά μπορεί να αποκληθεί τίποτα, μηδέν κενό ή μη όν. Το χάος και ο κόσμος τίθενται πάνω σε ένα νοητό συνεχές: το συνεχές της ακατάπαυστης δημιουργίας. Με βάση αυτό το

---

5 Lefort, C., Καστοριάδης (1974), Κ. Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.

6 Μακρής, Σ. (2015), Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεοτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 479 κ.έ. και σ. 520 κ.έ.

7 Lefort, C., Καστοριάδης (1974), Κ. Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη, ό.π., σ. 10 και σ. 55 αντίστοιχα.

8 Καστοριάδης, Κ. (1993), Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 91 κ.έ. και σ. 11 κ.έ. αντίστοιχα.

νέο και ριζοσπαστικό πρότυπο, όπου η δημιουργία δεν προϋποθέτει ένα διακριτό Δημιουργό, αλλά υπάρχει ως τέτοια αφ' εαυτής, ο Καστοριάδης οικοδομεί πια ως theory building την εικόνα μίας σχεδόν επαναστατικής κοινωνικής οντολογίας, όπου η δημιουργία ως αυτοθέσμιση και αυτονομία είναι ο ίδιος ο θεσμίζων λαός. Η εν λόγω κατάσταση έχει για τον Καστοριάδη την υπόσταση μίας καθαρά *αντι-θεμελιωτικής* διάταξης του κόσμου (anti-foundationalism), όπου η vis formandi, η δύναμη της κοινωνικής μορφοποίησης, δεν είναι πάρα η ίδια η δύναμη του ησιόδειου χάους, στις καταστροφικές και δημιουργικές στιγμές της. Η καστοριαδική κοινωνική οντολογία, όπως και οι περισσότερες σύγχρονες πολιτικές οντολογίες και θεολογίες, είναι μία αντιθεμελιωτική οντολογία, μία παράδοξη ή αρνητική οντολογία χωρίς θεμέλια, δηλαδή χωρίς Θεό, Φύση ή Αιτιοκρατία. Η τάξη του κόσμου ως τάξη του χάους είναι μία τάξη της καθαρής δημιουργίας, χωρίς όμως το ντεσιζιονιστικό, και αυταρχικό τις περισσότερες φορές, προφίλ της πολιτικής θεολογίας του Carl Schmitt⁹. Η, στην καλύτερη περίπτωση, θα μπορούσαμε, μόνο μεθοδολογικά, να αναφερθούμε σε ένα δημοκρατικό ντεσιζιονισμό, με έντονα αριστοτελικά και ρεπουμπλικανικά χαρακτηριστικά και επίκεντρο την αρχαία ελληνική δημοκρατία¹⁰. Η καστοριαδική κοινωνική οντολογία συνιστά ένα *αεί γινόμενον*, μία κατάσταση απροσδιοριστίας, όχι όμως ενδεχομενικής και στιγματισμένης από την τυχειότητα, όπου η κοινωνική δημιουργία ως αυτοδημιουργία δεν είναι παρά η στιγμή της κοινωνικής θέσμισης. Η δημοκρατία στον Καστοριάδη, ως χάος ή ως απύθμενο άνοιγμα μορφών και σημασιών, δηλαδή φαντασιακών θεσμίσεων, ή *μαγμάτων*, όπως τα χαρακτηρίζει εν γένει, είναι ένα χαοτικό γεγονός, στο βαθμό όπου η απουσία κάθε σημείου μεταφυσικής, φυσικής ή ορθολογικής αναφοράς (Θεός, Φύση, Απόλυτο Πνεύμα) θέτει το κοινωνικό γεγονός ως κοινωνικό *συμβάν* (event), με άλλα λόγια ως μία συνεχή και χωρίς διασφαλίσεις ροή της ίδιας της θεσμίζουσας κοινωνίας απέναντι στην αυτοαναίρεσή της. Όπως θα δούμε εν συνεχεία, αυτή η νέα κοινωνική οντολογία, που μορφοποιήθηκε μέσα στο ελληνικό σύμπαν ως ελληνική πρόταση και ελληνική κοσμοθεωρία, συνιστά για τον Καστοριάδη την ίδια τη γένεση της κριτικής σκέψης ως αμφισβήτησης. Η μυθολογική, έτσι, θεμελίωση της καστοριαδικής κοινωνικής οντολογίας της δημοκρατίας φέρνει στο φως την έννοια της *κριτικής θεωρίας* (critical theory) και της ρήξης με κάθε παραδοσιακή οντολογία και πολιτειολογία¹¹.

Η σοφόκλεια αυτοδημιουργία του ανθρώπου δεν είναι μία ρομαντική προμηθεϊκή εξέγερση. Αντίθετα, αποτελεί ένα χαοτικό και μορφοποιητικό την ίδια στιγμή κοινωνικό και πολιτικό γεγονός αυτοθέσμισης με επίκεντρο την

9 Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεωτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 180 κ.έ.

10 Kalyvas, A. (2004), From the Act to the Decision. Hannah Arendt and the Question of Decisionism, *Political Theory*, Vol. 32, No. 3, pp. 320-346.

11 Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 99-116.

αρχαία ελληνική πόλη, όπου η έλευση της δημοκρατίας από τον Κλεισθένη και για δύο αιώνες συνιστά ένα πείραμα αυτονομίας ενός δήμου, δηλαδή ενός σώματος ελεύθερων και ισότιμων πολιτών, που επιδίδονται, με όλα τα δυνατά μέσα (ποίηση, τραγωδία, τέχνη, φιλοσοφία και πολιτική), σε ένα διαρκή αγώνα κοινωνικών φαντασιακών θεσμίσεων με ιστορικό ορίζοντα την ανθρώπινη αυτογνωσία. Αυτή η πόλη, ως αυτοθεσμιζούσα δημοκρατική κοινωνία, δεν είναι προϊόν μία υπεράνθρωπης και σχεδόν ημιθεϊκής προσφοράς της πολιτικής δημιουργίας στους ανθρώπους, όπως συμβαίνει στο μύθο του Προμηθέα, αλλά μία καθαρά ανθρώπινη δημιουργία ως το ανθρώπινο δεινόν, δηλαδή ως μία χαοτική μορφοποίηση ενός κόσμου που κάθε φορά που αυτοθεσμιζείται έχει ήδη προκαλέσει αυτόβουλα την αυτοκαταστροφή του. Με όρους Albert Camus, προφανώς βρισκόμαστε μπροστά στη δεινή ιστορικοποίηση της *μεταφυσικής εξέγερσης* (metaphysical rebellion)¹², για πρώτη (και μοναδική για τον Κορνήλιο Καστοριάδη, αν εξαιρέσουμε το δυτικό και ευρωπαϊκό πρόταγμα της δημοκρατίας ως ένα είδος κοινωνικού φαντασιακού στα πρότυπα της αρχαίας ελληνικής πόλεως) φορά στη μακρά πορεία της ανθρωπογονίας. Μολονότι ο μέγας Friedrich Nietzsche αποθέωσε και ο ίδιος αποθεώθηκε μέσα από την Αρχαία Ελλάδα, ενδεχομένως η σκέψη του να έχανε την έντασή της ενώπιον της τραγικής σοφόκλειας αυτοδημιουργίας του ανθρώπου, όπως παρουσιάζεται ρητά στην «Αντιγόνη». Η αρχαία ελληνική τραγωδία αποτελεί για τον Κορνήλιο Καστοριάδη το *locus classicus* της δημοκρατικής κοινωνικής οντολογίας ως δημιουργικού χάους. Ο άνθρωπος κινείται μόνος του, χωρίς θεούς, μέσα στο χαοτικό κοινωνικό συνεχές της αυτοδημιουργίας, όπου, κάθε στιγμή, η δημοκρατία, ο ίδιος ο δήμος δηλαδή, διχάζεται τραγικά ανάμεσα στις μορφές του υψηλού (*υψίπολις*) και της *ύβρεως* (άπολις). Ο Κρέων και η Αντιγόνη, συνεπώς, όπως δείχνει με εξαιρετικό τρόπο και η Judith Butler στο σχετικό πόνημά της¹³, είναι τα δύο πρόσωπα του Ιανού της ανθρώπινης αυτοθέσμησης ως τραγικής αυτονομίας. Μίας αυτονομίας χωρίς οριστικά θεμέλια, αρχιμήδεια σημεία και πλατωνικά επέκεινα. Η δημοκρατία συγκροτείται, επομένως, μέσα στην καστοριαδική κοινωνική οντολογία ως *τόλμας χάριν*. Μία τόλμη που δεν είναι παράτολμη, με την παραλογική έννοια, για παράδειγμα, της πίστης στον Søren Kierkegaard, αλλά με την έννοια ενός χαοτικού ανοίγματος σε νέες μορφές κοινωνείν, σε νέες φαντασιακές θεσμίσεις και σημασίες, που τις περισσότερες φορές απορρίπτουν χωρίς έλεος και μοιρολατρία το παραδομένο και το ήδη θεσμισμένο. Μέσα σε αυτό το σύμπαν της χαοτικής δημιουργίας της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας, ο Καστοριάδης βλέπει αντίθετα ένα στοιχείο αριστοτελικής *φρόνησης*, όχι με την έννοια του αλαζονικού, δεσποτικού και καταστροφικού χωρίς δημιουργία *μόνος φρονείν*, αλλά ως ένα *ίσον φρονείν*, μία συλλογικότητα από ετερότητες, με άλλα

---

12 Camus, A. (2000), *The Rebel*, London: Penguin Book, σ. 29 κ.έ.

13 Butler, J. (2000), *Antigone's Claim. Kinship Between Life and Death*, New York: Columbia University Press.

λόγια ως ένα *ουδέν ανθρώπου δεινότερον*, όπου εφεξής ο άνθρωπος δεν είναι, απλώς, κάτι ανάμεσα στο θεό και το θηρίο, αλλά ο ίδιος η δεινή, πολυμήχανη και πολύτροπη αυτοδημιουργία της θεϊκότητας και του ζωόδου, σε ένα αξεχώριστο χαοτικό και συνάμα μορφοποιητικό σύνολο. Με τα λόγια του ίδιου του κορυφαίου έλληνα στοχαστή, μπορούμε ως εδώ να οριοθετήσουμε αυτήν την κοινωνική οντολογία ως εξής: «*Το τι είναι του ανθρώπου, που εκφράζεται και αναπτύσσεται με διάφορα κατηγορήματά του, είναι έργο του ίδιου του ανθρώπου. Σε φιλοσοφική ορολογία: ο άνθρωπος θέτει τον εαυτό του ως άνθρωπο, η ουσία του ανθρώπου είναι αυτοδημιουργία, κι αυτή η φράση νοείται με τις δύο έννοιες: ο άνθρωπος δημιουργεί την ουσία του, και η ουσία αυτή είναι δημιουργία και αυτοδημιουργία. Ο άνθρωπος δημιουργεί τον εαυτό του ως δημιουργό, μέσα σ' ένα κύκλο, του οποίου η φαινομενική λογική φαυλότητα αποκαλύπτει το οντολογικό πρωταρχικό*»¹⁴.

Το 1993, σε μία σπουδαία διάλεξη, με θέμα «Παιδεία και Δημοκρατία», που έδωσε ο Καστοριάδης στην Ελλάδα, όρισε, με το δικό του, βέβαια, μοναδικό τρόπο, την έννοια της *δημοκρατικής δημιουργίας* ως εξής: «*Η δημοκρατική δημιουργία*», τονίζει, «*καταλύει κάθε υπερβατική πηγή της σημασίας, τουλάχιστον όσον αφορά στο δημόσιο πεδίο (...) σπάει το περίφραγμα της σημασίας και, κατ' αυτόν τον τρόπο, αποδίδει στην ζωντανή κοινωνία, στους ανθρώπους που υπάρχουν 'εδώ και τώρα', την δυνατότητα να σκεφτούν την δύναμή τους την δημιουργική, την *vis formandi*, και να αφήσουν να λειτουργήσει η *libido formandi*, το πάθος και ο πόθος της μόρφωσης και της δημιουργίας (...) η δημοκρατική κοινωνία (...) είναι αδιανόητη χωρίς την πραγματική αυτονομία των ατόμων, και συνεπώς, χωρίς την δυνατότητα την δοσμένη στον κάθε ένα να δημιουργήσει το νόημα της ζωής του. Φυσικά αυτό προϋποθέτει μια φιλοσοφική θέση που, κατά κάποιο τρόπο (...) είναι το σημείο επαφής της φιλοσοφίας και της πολιτικής ή (...) της φιλοσοφίας και της δημοκρατίας (...) Και οι δύο προϋποθέτουν την παραδοχή του γεγονότος ότι δεν υπάρχει σημασία στο είναι σαν κρυμμένος θησαυρός που πρέπει να εξευρεθεί, ούτε μέσα στο είναι ούτε μέσα στον κόσμο ούτε μέσα στην ιστορία ούτε μέσα στην προσωπική μας ζωή, αλλά ότι εμείς δημιουργούμε την σημασία και το νόημα πάνω στην βάση αυτού που δεν έχει βάση, στηριζόμενοι στο απύθμενο, κι ότι μ' αυτό τον τρόπο εμείς δίνουμε μορφή στο χάος με τη σκέψη μας, με την πράξη μας, με τα έργα μας, κι ότι συνεπώς αυτή η σημασία δεν έχει καμία εγγύηση που να της είναι εξωτερική*»¹⁵. Η δημοκρατική κοινωνία δημιουργεί από το χάος, ανοικτά και χωρίς σημασιολογικές περιφράξεις τον κόσμο ως μία αυτοθέσμιση ή ως μία φαντασιακή θέσμιση ενός απεριόριστου κοινωνικού και πολιτικού νοήματος,

14 Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 15-32 και σ. 28.

15 Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 65-66.

όπου, όπως στην αρχαία ελληνική δημοκρατία, με την Εκκλησία του δήμου και τα λαϊκά δικαστήρια, η ίδια κρίνει τον εαυτό της, αλλάζοντας, διαρκώς, τη χαοτική και επαμφοτερίζουσα σχέση μεταξύ θεσμίζουσας και θεσμισμένης κοινωνίας, ώστε, όπως πιστεύουν όλοι οι σύγχρονοι πολιτικοί οντολόγοι και θεολόγοι της δημοκρατίας, με εξέχουσα την περίπτωση του Claude Lefort, η δημοκρατική κοινωνία να μετεωρίζεται κυριολεκτικά πάνω από την άβυσσο, σε μία κατάσταση συνεχούς και απόλυτης διακινδύνευσης ή όπως γράφει ο Καστοριάδης: «στην όχθη της αβύσσου», η οποία είναι την ίδια στιγμή ένα παράθυρο προς το χάος και προς τον κόσμο, μία ανόητη βεβαιότητα, μία μη βεβαιότητα, μία δημοκρατία-κατώφλι (threshold), όπου το μέσα και το έξω, το υπερβατικό και το εμμενές, το εσωτερικό και το εξωτερικό δεν είναι παρά στιγμές της χαοτικής αυτονομίας, μίας γνώσης ρευστής, επίκαιρης και πάντα υπό αμφισβήτηση. Ο Καστοριάδης, γνωστός λάτρης της αισθητικής δημιουργίας, υποστηρίζει ότι η μοντέρνα Τέχνη συνιστά μία εκδοχή αυτής της δημοκρατικής αβύσσου-κατώφλι. Με αυτήν την έννοια, ταύτιζε, σχεδόν, την αρχαία ελληνική δημοκρατία με την τραγωδία και την πολιτική δημιουργία με την ποιητική δημιουργία¹⁶. Αντίθετα, ο έλληνας στοχαστής υποστηρίζει ότι η θρησκεία ως ιερό δεν είναι παρά «το θεσμισμένο ομοίωμα της Αβύσσου: η θρησκεία δίνει μια φιγούρα ή εικόνιση στην Αβύσσο – κι αυτή η φιγούρα παρουσιάζεται συγχρόνως ως έσχατο Νόημα και πηγή κάθε νοήματος (...) Εξ αυτού προκύπτει», τονίζει, συνοψίζοντας, «η συγκάλυψη της μετα-ενδεχομενικότητας του νοήματος, δηλαδή του ότι το νόημα είναι δημιουργία της κοινωνίας, ότι είναι ριζικά ενδεχομενικό για εκείνον που βρίσκεται έξω απ' αυτό, και απολύτως αναγκαίο για εκείνον που βρίσκεται στο εσωτερικό του – επομένως, ούτε αναγκαίο ούτε ενδεχομενικό. Το ίδιο είναι να πούμε ότι η συγκάλυψη αυτή είναι συγκάλυψη της αυτοθέσμησης της κοινωνίας, και αυτής της διπλής προδηλότητας: ότι η κοινωνία δεν μπορεί να είναι δίχως τους θεσμούς και τις σημασίες που αυτή δημιουργεί – και ότι αυτοί και αυτές δεν μπορούν να έχουν κανένα 'απόλυτο' θεμέλιο»¹⁷.

3. Η καστοριαδική πολιτική οντολογία ως οντολογία της δημοκρατικής αυτοθέσμησης

Η καστοριαδική κοινωνική οντολογία της αυτοθέσμησης θέτει, ουσιαστικά, το ίδιο το πρόβλημα της δημοκρατίας ως ένα ριζικό κοινωνικό και πολιτικό πρόβλημα. «Αν η αυτόνομη κοινωνία», διευκρινίζει με έμφαση ο έλληνας στοχαστής, «είναι η κοινωνία που αυτοθεσμίζεται ρητώς και με διαύγεια, που ξέρει ότι αυτή θέτει τους θεσμούς της και τις σημασίες της, αυτό σημαίνει επίσης ότι ξέρει πως αυτοί οι θεσμοί και αυτές οι σημασίες δεν έχουν καμιά άλλη πηγή από την ίδια της

---

16 Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 69.

17 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 334-335.

την θεσμιζουσα και σημασιοδοτική δραστηριότητα, και καμιά εξωκοινωνική ‘εγγύηση’. Και μ’ αυτό ξαναβρίσκουμε το ριζικό πρόβλημα της δημοκρατίας. Η δημοκρατία, όταν είναι αληθινή, είναι το καθεστώς που αρνείται ρητά κάθε έσχατη ‘εγγύηση’, και που δεν γνωρίζει άλλον περιορισμό από τον αυτοπεριορισμό του. Αυτόν τον αυτοπεριορισμό μπορεί ασφαλώς να τον παραβεί, όπως τόσες φορές συνέβη στην ιστορία, με αποτέλεσμα να καταβαραθρωθεί ή να μετατραπεί στο αντίθετό της. Με άλλα λόγια, η δημοκρατία είναι το μόνο τραγικό πολιτικό καθεστώς – είναι το μόνο καθεστώς που *διακινδυνεύει*, που αντιμετωπίζει ανοιχτά την δυνατότητα της αυτοκαταστροφής του. Η τυραννία ή ο ολοκληρωτισμός δεν ‘διακινδυνεύουν’ τίποτα, διότι έχουν ήδη πραγματοποιήσει ό,τι μπορεί να υπάρξει ως κίνδυνος στην ιστορική ζωή. Η δημοκρατία ζει πάντα με το πρόβλημα του αυτοπεριορισμού της, το οποίο τίποτε δεν μπορεί να το ‘λύσει’ εκ των προτέρων (...). Ο μόνος ουσιαστικός περιορισμός που μπορεί να γνωρίσει η δημοκρατία είναι ο αυτοπεριορισμός. Και αυτός, με την σειρά του, δεν μπορεί να είναι παρά το έργο ατόμων εκπαιδευμένων μέσα, από και για τη δημοκρατία. Η εκπαίδευση αυτή όμως περιλαμβάνει αναγκαστικά την παραδοχή του γεγονότος ότι οι θεσμίσεις, τέτοιες που είναι, δεν είναι ούτε ‘αναγκαίες’ ούτε ‘ενδεχομενικές’· δηλαδή, την παραδοχή του γεγονότος ότι δεν υπάρχει ούτε νόημα που δίνεται ως δώρο ούτε εγγυητής του νοήματος, ότι δεν υπάρχει άλλο νόημα από εκείνο που δημιουργείται μέσα και από την ιστορία. Δηλαδή επίσης ότι η δημοκρατία παραμερίζει το ιερό, ή ότι (...) τα ανθρώπινα όντα παραδέχονται τελικά αυτό που ποτέ μέχρι τώρα δεν θέλησαν αληθινά να παραδεχτούν (και που κατά βάθος δεν το δεχόμαστε ποτέ αληθινά): ότι είναι θνητά, ότι δεν υπάρχει τίποτα ‘επέκεινα’. Μόνον με βάση αυτήν την βαθιά και αδύνατη (impossible) πεποίθηση, της θνητότητας του καθενός από μας και όλων όσων κάνουμε, μπορεί κανείς να ζήσει αληθινά ως αυτόνομο ον – και να καταστεί δυνατή μια αυτόνομη κοινωνία»¹⁸. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, η καστοριαδική δημοκρατική αυτονομία είναι συνάρτηση μίας ανθρωπολογικής, θα λέγαμε, οντολογίας της θνητότητας, όπου το δρων υποκείμενο, ο άνθρωπος, αποκτά αυτήν τη βουλευσιαρχική ελευθερία του *liberum arbitrium* τη στιγμή ακριβώς που παραδέχεται την περατότητα της ίδιας της ανθρώπινης δημιουργίας. Ο οντολογικός θάνατος, ωστόσο, δεν είναι ένας συμβατικός βιολογικός θάνατος, αλλά, τουναντίον, μία παράδοξη, ή αρνητική, *οντολογική δημιουργία*, στο βαθμό που συμβάλλει καταλυτικά στο άνοιγμα της μορφής και του νοήματος του κόσμου, μέσω της *γεννησιμότητας* (natality) θα πρόσθετε η Hannah Arendt¹⁹, εμψυχώνοντας «το πολιτικό πρόταγμα της εγκαθίδρυσης της αυτόνομης κοινωνίας»²⁰. Μέσα από αυτήν ακριβώς την προσέγγιση, ο ανθρώπινος θάνατος, ως αφετηρία της οντολογικής δημιουργίας,

18 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 335-336.

19 Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεωτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 199 κ.έ.

20 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 333.

συνιστά έναν κρίσιμο οντολογικό συμβολισμό της δημοκρατικής αυτονομίας, εφόσον αποκαλύπτει ρητά και με διαύγεια το κρίσιμο γεγονός ότι η αυτοθέσμιση «πάντα αποσιωπάτο» και «συγκαλυπτόταν από την εντόνως θεσμισμένη παράσταση μιας εξωκοινωνικής πηγής της θέσμισης (πηγή που ήταν οι θεοί, οι πρόγονοι – ή η ‘Ratio’, η ‘φύση’ κλπ.). Και η παράσταση αυτή επεδίωκε, και επιδιώκει πάντα, να μηδενίσει την δυνατότητα αμφισβήτησης της υπάρχουσας θέσμισης· σφραγίζει, ακριβώς, το κλείσιμό της. Υπό την έννοια αυτή, οι κοινωνίες αυτές είναι ετερόνομες, διότι υποδουλώνονται στην ίδια τους την δημιουργία, στον νόμο τους, τον οποίο θέτουν ως αμετάτρεπτο καθότι προέρχεται από μια αρχή ποιοτικά άλλη από τους ζωντανούς ανθρώπους»²¹.

Για τον Καστοριάδη, η αρχαία ελληνική και δη αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί μία μοναδική ριζική ρήξη στην ανθρώπινη ιστορία συνολικά, με εξαίρεση τη Δυτική Ευρώπη μετά το Μεσαίωνα, με κάποιες μόνο ομοιότητες, όπου η εν λόγω οντολογική δημιουργία αναδύεται ως δημοκρατική κοινωνία μέσα από τη διαρκή αμφισβήτηση των θεσμών και των σημασιών. Αυτή η αέναη και, ησιοδικά, χαοτική οντολογική κυκλικότητα της *συνάρθρωσης* (articulation) και της *εξάρθρωσης* (dislocation), για να χρησιμοποιήσω δύο έννοιες από τη θεωρία της δημοκρατικής επανάστασης και της ηγεμονίας των Ernesto Laclau και Chantal Mouffe²², της ίδιας της φαντασιακής θέσμισης της κοινωνίας, σηματοδοτεί, έκτοτε, (και έτσι επανέρχεται, κάθε φορά ως έμπνευση στο προσκήνιο) το δημιουργικό και, την ίδια στιγμή, καταστροφικό σπέρμα ενός οντολογικού ανοίγματος²³, το οποίο ο Έλληνας διανοητής ορίζει ως *αρχή της αμφισβήτησης*²⁴. Εκ των πραγμάτων, η θρησκεία, ως συγκάλυψη του χάους και της απροσδιοριστίας μέσα από την οποία προκύπτει η κοσμική μορφοποίηση και εν τέλει η ίδια η κοινωνική και πολιτική οργάνωση, βρίσκεται στον αντίποδα της καστοριαδικής αρχής της αμφισβήτησης. Η θρησκεία, ως ένας *σχηματισμός συμβιβασμού*, αποκρύπτει την Άβυσσο, δηλαδή συγχρόνως, γράφει ο Καστοριάδης, το άνοιγμα, το όριο, την ανάποδη, την αρχή, το θάνατο και ό,τι συνιστά αυτόν τον οντολογικό μη τόπο της ανθρώπινης δημιουργίας, όπου το κάθετι, μέσα από την κυκλικότητα της θέσμισης, στο βαθμό, δηλαδή, που είναι, όπως θα έλεγε ο Nietzsche, ανθρώπινο-πολύ-ανθρώπινο, βρίσκεται διαρκώς υπό διακινδύνευση και αμφισβήτηση από τον ίδιο τον τρόπο του Είναι της θεσμιζουσας κοινωνίας. Η κοινωνία ως *societas instituans* και όχι *societas instituta* συνιστά μία κατεξοχήν αυτοδημιουργία, όπου το στοιχείο της αυτοκαταστροφής είναι οντολογικά σύμφυτο²⁵. Η αρχή, άρα και το τέλος, της κοινωνίας είναι η κοινωνία ως θεσμιζουσα κοινωνία. Η θρησκεία ως ετερονομία συνιστά μία συγκάλυψη

---

21 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 332-333.

22 Laclau, E., Mouffe, C. (2001), *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London and New York: Verso.

23 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 327-328.

24 Καστοριάδης, Κ. (1999), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 12 κ.έ.

25 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 291 και σ. 125 αντίστοιχα.

της κοινωνικής αυτοδημιουργίας και αυτοθέσμησης, εμποδίζοντας, μέσα από τα υπερβατικά υποδείγματα, την αναγνώριση της Αβύσσου ως μοναδικού πεδίου θέσμησης του κοινωνικού ως αυτονομίας και αυτοθέσμησης. Η καστοριαδική ρητή αυτοθέσμηση δεν απορρίπτει, όμως, μόνο τη θρησκευτική ετερονομία, αλλά και κάθε υπαινιγμό ή προοπτική αναγκαιότητας των σημασιών που η ίδια δημιουργεί ως αυτοδημιουργία, στο βαθμό όπου προσάπτει την αναγκαιότητα σε ένα είδος ιστορικού σολιψισμού και την ενδεχομενικότητα στην αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού στο σύγχρονο κόσμο²⁶. Η δημοκρατική αυτονομία και αυτοθέσμηση αποδομεί ως αμφισβήτηση, ολιστικά, το πλατωνικό *γενναίον ψεύδος*. Μέσα από την αυτοθέσμηση, η δημοκρατία επαναφέρει τη φιλοσοφία ως *vita activa* στο δημόσιο προσκήνιο, στην αρεντιανή *δημόσια σφαίρα* (public sphere), απομυθοποιώντας, έτσι, κάθε γητεία της *vita contemplativa* και συνενώνοντας, ουσιαστικά, πολιτική και φιλοσοφία, πολίτη και διανοούμενο, στο πρόσωπο του σοφιστή Σωκράτη. «Όταν ο *δήμος*», γράφει ο Κορνήλιος Καστοριάδης, «εγκαθιδρύει τη δημοκρατία, κάνει φιλοσοφία: Ανοίγει το ερώτημα της προέλευσης και του θεμελίου του νόμου. Και ανοίγει έναν δημόσιο χώρο, κοινωνικό και ιστορικό, σκέψης, μέσα στον οποίο υπάρχουν φιλόσοφοι, οι οποίοι για πολύ καιρό (μέχρι, και συμπεριλαμβανομένου, του Σωκράτη, παραμένουν *πολίτες*. Και μόνον μετά την *αποτυχία* της δημοκρατίας, της αθηναϊκής δημοκρατίας, επεξεργάζεται πρώτος ο Πλάτων μια ‘πολιτική φιλοσοφία’, η οποία είναι καθ’ ολοκληρίαν θεμελιωμένη στην παραγνώριση και στην συγκάλυψη της ιστορικής δημιουργικότητας της συλλογικότητας (την οποία εκφράζει με αξεπέραστη βαθύτητα ο *Επιτάφιος* του Περικλέους στον Θουκυδίδη), και η οποία είναι πια – όπως όλες οι ‘πολιτικές φιλοσοφίες’ που θα την ακολουθήσουν – απλώς μια φιλοσοφία *επί* της πολιτικής, *εξωτερική* προς την πολιτική, προς την θεσμιζούσα δραστηριότητα της συλλογικότητας»²⁷. Αυτό ακριβώς είναι το θεμελιώδες θεωρητικό επιχείρημα της Hannah Arendt, πάνω στο οποίο εδράζεται το ρεπουμπλικανικό πρόταγμα της, και από το οποίο ο Κορνήλιος Καστοριάδης, όπως φαίνεται σε πολλά σημεία του έργου του, αφορμάται για να επαναφέρει συστηματικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 και μετά, ιδίως στις περίφημες σεμιναριακές διαλέξεις της Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales²⁸, το πρόταγμα της αρχαίας ελληνικής πόλεως και δημοκρατίας στο φως της ύστερης νεωτερικότητας ως μία εναλλακτική πολιτική πρόταση φανταστικής θέσμησης της κοινωνίας, απέναντι στις τραγικές αποτυχίες του μαρξισμού και τις στρουκτουραλιστικές αγκυλώσεις του νεομαρξισμού.

26 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 293 και σ. 297 αντίστοιχα.

27 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 147-149.

28 Καστοριάδης, Κ. (2007), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο. Σεμινάρια 1982-1983*, Αθήνα: Κριτική.

Καστοριάδης, Κ. (2015), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Τόμος Β΄. Η Πόλις και οι νόμοι. Σεμινάρια 1983-1984*, Αθήνα: Κριτική.

Καστοριάδης, Κ. (2015), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Τόμος Γ΄. Θουκυδίδης, η ισχύς και το δίκαιο. Σεμινάρια 1984-1985*, Αθήνα: Κριτική.

Το κρίσιμο ερώτημα στην ύστερη πολιτική οντολογία και θεωρία του Κορνήλιου Καστοριάδη διατυπώνεται ως εξής: «Η αρχαία ελληνική δημοκρατία παρουσιάζει κάποιο πολιτικό ενδιαφέρον για μας»²⁹; Η Ελλάδα δεν προκύπτει στο καστοριαδικό πρόταγμα ως μία απλή απάντηση, αλλά ως μία συστηματική και ολοκληρωμένη πρόταση για το άνοιγμα των σύγχρονων κοινωνιών προς την κατεύθυνση της αυτοδημιουργίας, της αυτοθέσμησης και ομηρικής *αμεροληψίας* (impartiality). Η Ελλάδα δεν προτάσσεται ως ένα ιδανικό μοντέλο ή ως ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα από την ιστορία των πολιτικών συστημάτων και ιδεών, αλλά ως ένα *σπέρμα*, με την έννοια του stimulus και της έμπνευσης. Για την ακρίβεια, η αρχαία ελληνική αυτοθέσμηση τίθεται ως το αρχετυπικό σπέρμα της θεσμίζουσας κοινωνίας στη μακρά ελληνοδυτική νεοτερικότητα. «Στην Ελλάδα», γράφει ο Έλληνας διανοούμενος, «βρίσκουμε το πρώτο παράδειγμα μιας κοινωνίας που σκέφτεται ρητά το ζήτημα των νόμων της και που αλλάζει αυτούς τους νόμους. Αλλά οι νόμοι είναι κληροδότημα των προγόνων ή έχουν δοθεί από τους θεούς, αν όχι από το Μόνο Αληθινό Θεό· δεν έχουν τεθεί, δηλαδή δημιουργηθεί, από τους ανθρώπους μετά από συλλογική αντιπαράθεση και συζήτηση». Η νέα αυτή θέαση για τον κόσμο ως αυτοδημιουργία συνυπάρχει κυρίως με τη δημιουργία της φιλοσοφίας. «Η δημιουργία της δημοκρατίας και της φιλοσοφίας, και του δεσμού τους, βρίσκει μια ουσιώδη προϋπόθεση στην ελληνική θέα του κόσμου και της ανθρώπινης ζωής, στον πυρήνα του ελληνικού φαντασιακού»³⁰. Στο ελληνικό φαντασιακό δεν υπάρχει ελίδα έξω από τον κόσμο. Ο ελληνικός κόσμος αναδύεται από το ησιόδειο χάος ως ένα εγχείρημα των ανθρώπων που δρουν και σκέφτονται ελεύθερα. Η αρχαία ελληνική δημοκρατία συνιστά προϊόν αυτής της κοσμογονικής αυτοδημιουργίας του κόσμου από τους ανθρώπους. Τόσο η πολιτική όσο και η φιλοσοφία στο πεδίο της αρχαίας πόλης δεν θα υπήρχαν ως τέτοιες, αν δηλαδή δεν ήταν οντολογικά και πολιτισμικά παράγωγα της δημοκρατικής αυτοθέσμησης. Η αλλαγή των θεσμών ως αυτοθέσμηση της πόλεως είναι η πεμπουσία της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας. Το δημοκρατικό γίνεσθαι, υποστηρίζει ο Καστοριάδης, είναι μία «κίνηση ρητής αυτοθέσμησης. Η κεφαλαιώδης σημασία της ρητής αυτοθέσμησης είναι η αυτονομία: Εμείς θέτουμε τους ίδιους τους νόμους»³¹. Ο αρχαίος ελληνικός δήμος είναι *αυτόνομος*, *αυτόδικος* και *αυτοτελής*. Ο Καστοριάδης μνημονεύει και πάλι τη Hannah Arendt, στο βαθμό που αυτή υπόδειξε για πρώτη φορά τόσο έντονα στη μεταπολεμική εποχή τη μείζονα σημασία του ρεπουμπλικανικού φαινομένου των λαϊκών και κοινοτικών συμβουλίων στην αναζωογόνηση της σύγχρονης έμμεσης ή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας³².

Παρόλα αυτά, η αρχαία ελληνική δημοκρατία δεν διαφέρει όμως

---

29 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 159.

30 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 183-184.

31 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ.σ. 185-188.

32 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 196.

μόνο σε σχέση με την αντιπροσώπευση. Η ελληνική πόλις δεν είναι, σε καμία περίπτωση, κράτος (state). Η αρχαία ελληνική δημοκρατία δεν σχετίζεται επ' ουδενί λόγω με το νεότερο χρομπσιανό κράτος, αλλά είναι, περισσότερο, μία Πολιτεία, με τα στοιχεία της ελληνικής και ρωμαϊκής Republic. Ο δήμος είναι το ίδιο το σώμα των πολιτών και θεσμικά δεν διακρίνεται από την εξουσία (γι' αυτό, σύμφωνα με την Arendt, διακρίνεται από τη βία, που είναι το κράτος)³³, που στη νεότεριότητα πραγματώθηκε στην έννοια του κράτους. Ο δήμος μετουσιώνεται ως δημοκρατική αυτοδημιουργία και, κυρίως, αυτοθέσμιση στη δημόσια σφαίρα. Το πεδίο της δημοκρατικής δημόσιας σφαίρας στην αρχαία Ελλάδα είναι κοινό· ανήκει, δηλαδή, σε όλους και εξ αυτού του λόγου οριοθετείται ως «τα κοινά». Τα όρια της πολιτικής δράσης δεν τίθενται, πλέον, σε σχέση με μία εξω-κοινωνική αρχή (Φύση, Νους, Ιστορία ή Θεός ως η κατεξοχήν έσχατη αρχή), αλλά, πάντα, σε σχέση με το λαό, ο οποίος ως θεσμίζουσα κοινωνία επινοεί, κυριολεκτικά, και μορφοποιεί μέσα από το ησιόδειο χάος τη δημοκρατία ως ένα καθεστώς του αυτοπεριορισμού. Αυτό, όπως θα τονίζε εν προκειμένω ο Claude Lefort³⁴, σηματοδοτεί τη δημοκρατία ως το κατεξοχήν καθεστώς του ιστορικού ρίσκου και της τραγικότητας. Η απουσία πάγιων νομών, έσχατων βεβαιοτήτων και κυρίως η διαρκής και δομική αβεβαιότητα των έσχατων σημαδιών ανασηματοδοτούν το ίδιο το περιεχόμενο της αρχαίας ύβρεως. «Δεν υπάρχει», γράφει ο Καστοριάδης, σχεδόν αφοριστικά, «νόμα της νόμας που να μην είναι η ίδια ιστορικό δημιούργημα. Και δεν υπάρχει κανένα μέσο για να εξαλείψουμε τους κινδύνους μιας συλλογικής ύβρεως. Κανείς δεν μπορεί να προστατέψει την ανθρωπότητα από την τρέλα ή την αυτοκτονία»³⁵. Η μετουσίωση της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας είναι η αρχαία τραγωδία. Ο έλληνας στοχαστής διατείνεται ότι μέσα από την πλοκή της αρχαίας τραγωδίας αναφαίνεται η χαοτική και μορφοποιητική οντολογία της δημοκρατικής αυτοδημιουργίας ως αυτοθέσμισης. Στη σκηνή της αρχαίας τραγωδίας, όπως και στη δημόσια σφαίρα, τα ανθρώπινα όντα της πόλεως εμφανίζονται, φανερόνται και, αλλάζοντας ρόλους, γνώμες (δόξεις) και συμπεριφορές, με μία μοναδική θεατρικότητα, την οποία επισήμανε η Hannah Arendt³⁶, τελικά αποκαλύπτουν τα πλέγμα μίας γεγονότα, η οποία οριοθετήθηκε ως human condition³⁷. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, η δημοκρατία στην αρχαία Ελλάδα αφορά συνολικά στην ανθρωπότητα ως ένα συλλογικό φαντασιακό, που καταδεικνύει, για πρώτη φορά ξεκάθαρα στην Ιστορία, ότι ο άνθρωπος υπάρχει μόνον διά της κοινωνίας³⁸. Η φαντασιακή θέσμιση της δημοκρατικής

---

33 Arendt, H. (1970), *On Violence*, Orlando, Austin, New York, San Diego, London: A Harvest Book, Harcourt, Inc., σ. 44 κ.έ.

34 Lefort, C. (1988), *Democracy and Political Theory*, Cambridge: Polity Press, σ. 9 κ.έ.

35 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 199.

36 Arendt, H. (1992), *Lectures on Kant's Political Philosophy*, Chicago and London: The University of Chicago Press, σ. 55.

37 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 207.

38 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 114.

κοινωνίας ως ένας ιστός από σημασίες, ως ένα *μάγμα*, με άλλα λόγια, με αμιγείς καστοριαδικούς όρους, δημοκρατικών κοινωνικών φαντασιακών σημασιών, δεν είναι ένα ορθολογικό ή ρεαλιστικό πρόταγμα, αλλά ένα δημοκρατικό πρόταγμα, που θεσμίζεται από το λαό. Έτσι, το δημοκρατικό κοινωνικό φαντασιακό είναι η δημοκρατική θεσμιζουσα κοινωνία, δηλαδή ο δημοκρατικός λαός ως ένα «απρόσωπο και ανώνυμο σύνολο»³⁹. Το δημοκρατικό μάγμα είναι για τον Καστοριάδη ένας νέος τύπος οντολογικής τάξης, που προκύπτει μέσα από το ησιόδειο χάος ως δημιουργία, εν προκειμένω ως αυτοδημιουργία χωρίς αρχή και τέλος ή, όπως το διατυπώνει εύστοχα ο ίδιος ο έλληνας φιλόσοφος, ως «μία ερώτηση δίχως τέλος»⁴⁰.

4. Επίλογος

Η κοινωνική και πολιτική οντολογία του Κορνήλιου Καστοριάδη από το 1970 και μετά αποκτά έναν καθαρά μετα-θεμελιωτικό χαρακτήρα και μετασχηματίζεται προοπτικά σε μία θεωρία της δημοκρατίας και του Πολιτικού εν γένει, όπου η θέσμιση της δημοκρατικής πόλεως προκύπτει εκ του μηδενός, με άλλα λόγια, μέσα από το ησιόδειο χάος, διαμορφώνοντας μία εικόνα για το πολιτικό συμβάν αν μη τι άλλο ενδεχομενική και ως εκ τούτου έκθετη στην απόλυτη διακινδύνευση. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, η κοινωνική αυτοδημιουργία της πολιτικής και δη της δημοκρατικής λαϊκής αυτονομίας θέτει, κατά συνέπεια, το ίδιο το ζήτημα της δημοκρατίας σε σχέση με το φάντασμα του Ολοκληρωτισμού. Ο Καστοριάδης, αναζητώντας, πέρα από τη μαρξιστική κριτική της σταλινικής γραφειοκρατίας, ένα πιο συμπαγές πεδίο ανάλυσης του Πολιτικού, με έντονες συμβολικές διαστάσεις, κατέφυγε σε μία, σχεδόν, καταγωγική, μυθολογική και κοσμογονική πολιτική οντολογία, όπου ο λαός· ο δήμος· το σύνολο των πολιτών· το πολιτικό σώμα, με νεότερη ορολογία, συνιστά μία χαοτική δύναμη, η οποία, μέσα από την αυτο-μορφογένεσή της, μπορεί να αυτοθεσμιζέται δημιουργικά και έτσι δημοκρατικά, αλλά, όμως, ακόμη και να αυτοκαταστρέφεται με δραματικό τρόπο, όπως συμβαίνει ενίοτε στα δρώντα υποκείμενα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας. Με ένα πρωτογενές οντολογικό και συμβολικό υλικό, ο έλληνας στοχαστής κατασκεύασε μία ξεχωριστή θεωρία του Πολιτικού και της δημοκρατίας στην ύστερη φάση της νεωτερικότητας, ακριβώς τη στιγμή που η δημοκρατική πολιτεία εμφανίζει σημάδια παρακμής και σήψης. Η επικαιρότητα, συνεπώς, της πολιτικής οντολογίας του έγκειται στο γεγονός μίας σωκρατικής αυτογνωσίας, η οποία, όπως δείξαμε, εμπεριέχει εξ ορισμού το στοιχείο της τραγικής ειρωνείας.

---

39 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 118.

40 Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον, σ. 135.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Καστοριάδης, Κ. (1978), *Η Φαντασιακή Θέσμιση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Ράππα.
- Καστοριάδης, Κ. (1993), *Ανθρωπολογία, Πολιτική, Φιλοσοφία. Πέντε Διαλέξεις στη Βόρειο Ελλάδα*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κ. (1995), *Χώροι του Ανθρώπου*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κ. (1999), *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, Αθήνα: Ύψιλον.
- Καστοριάδης, Κ. (2007), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο. Σεμινάρια 1982-1983*, Αθήνα: Κριτική.
- Καστοριάδης, Κ. (2015), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Τόμος Β'. Η Πόλις και οι νόμοι. Σεμινάρια 1983-1984*, Αθήνα: Κριτική.
- Καστοριάδης, Κ. (2015), *Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Τόμος Γ'. Θουκυδίδης, η ισχύς και το δίκαιο. Σεμινάρια 1984-1985*, Αθήνα: Κριτική.
- Lefort, C., Καστοριάδης, Κ. (1974), *Σοσιαλισμός ή Βαρβαρότητα*, Αθήνα: Διεθνής Βιβλιοθήκη.
- Μακρής, Σ. (2014), *Hannah Arendt. Ανθρώπινη Κατάσταση, Ολοκληρωτισμός και Παράδοση*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεωτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Ξενόγλωσση

- Arendt, H. (1970), *On Violence*, Orlando, Austin, New York, San Diego, London: A Harvest Book, Harcourt, Inc..
- Arendt, H. (1992), *Lectures on Kant's Political Philosophy*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Butler, J. (2000), *Antigone's Claim. Kinship Between Life and Death*, New York: Columbia University Press.
- Camus, A. (2000), *The Rebel*, London: Penguin Book.
- Kalyvas, A. (2004), From the Act to the Decision. Hannah Arendt and the Question of Decisionism, *Political Theory*, Vol. 32, No. 3, pp. 320-346.
- Laclau, E., Mouffe, C. (2001), *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London and New York: Verso.
- Lefort, C. (1988), *Democracy and Political Theory*, Cambridge: Polity Press.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Μακρής Σπύρος** είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών της Σχολής Κοινωνικών, Ανθρωπιστικών Επιστημών και Τεχνών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Το πλούσιο συγγραφικό έργο του στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, καθώς και η ακαδημαϊκή και ερευνητική δράση του τα τελευταία χρόνια επικεντρώνονται στο πεδίο της νεότερης και σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, με μία σαφή προοπτική προς τις γνωστικές περιοχές της πολιτικής οντολογίας και της συναφούς πολιτικής θεολογίας. **Στοιχεία επικοινωνίας:** smakris@uom.gr.

Φυριπτής Εμμανουήλ

Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο όρος «Δημοκρατία» στη θεωρία και την πράξη. Ιστορικοπολιτική κριτική θεώρηση της έρευνας του Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Π. Γεωργογιάννη με τίτλο: «Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση διαδραστική δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη».

Περίληψη

Με αφορμή την έκδοση του επιστημονικού έργου του συγγραφέα – καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών κ. Π. Γεωργογιάννη με τίτλο *Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*, εκδόσεις ΔΙΑΔΡΑΣΗ 2012, και την πρότασή του για εφαρμογή άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας στον ελληνικό πολιτικό χώρο, με την εργασία αυτή επιχειρείται αρχικά μια ιστορική - πολιτική κριτική προσέγγιση του θεσμού της δημοκρατίας, μέσα από τις επί μέρους εκφάνσεις της στα διάφορα πολιτικά συστήματα ανά τον κόσμο, με αφετηρία την άμεση μορφή της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατίας. Στη συνέχεια ασκείται συνολική κριτική στο έργο, τόσο στο θεωρητικό και το ερευνητικό του πλαίσιο, όσο και στην προτεινόμενη δομή του αυτό-διοικητικού συστήματος για τον ελληνικό χώρο και την εφαρμογή άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας.

Λέξεις-κλειδιά: Ελλήνων Πολιτεία, δημοκρατία, διαδραστική δημοκρατία, αθηναϊκή δημοκρατία, μονάδες δημοκρατίας, πολιτικό σύστημα

Abstract

On the occasion of the publication of the scientific work of the author - Professor, of the University of Patras Mr. P. Georgogianni titled “Greek State. Direct Interactive Democracy. Theory and Practice”, DIADRASI publications 2012, and his proposal for implementing a direct interactive democracy in the Greek political arena, initially with this work a historical - political critical approach of the institution of democracy is attempted, through the different expressions in the various political systems around the world, starting with the direct form of the ancient Athenian democracy. Then an overall criticism of the project is practiced, both on the theoretical and research framework, and on the proposed structure of the self-government system for the Greek area and the implementation of a direct interactive democracy.

Keywords: Hellenic Politeia, democracy, interactive democracy, Athenian democracy, democracy units, political system

*

Κυρίες, Κύριοι,

Επιτρέψτε μου στην εισαγωγή της ομιλίας να ξεκινήσω εφαρμόζοντας τη ρήση του Αντισθένη: «*αρχή σοφίας η των ονομάτων επίσκεψις*». Ο όρος “Δημοκρατία” αναφέρεται «σε πολίτευμα με διαφορετικές μορφές κατά κοινωνίες και ιστορικές περιόδους, σύμφωνα με τον οποίο η πολιτική εξουσία πηγάζει από τον λαό και ασκείται προς όφελός του, βασικές δε αρχές του αποτελούν η ισονομία, η ισοπολιτεία, η κατοχύρωση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η αρχή της πλειονοψηφίας κ.ά.» (Λεξικό Μπαμπινιώτης, β’ έκδοση Αθήνα 2002, σ. 471).

Οι Έλληνες είναι οι πρώτοι που επινόησαν τον όρο «πολιτική» και ελληνική προέλευση έχουν σχεδόν όλοι οι βασικοί όροι της πολιτικής επιστήμης. Πλουτοκρατία, Αριστοκρατία, Ολιγαρχία, Μοναρχία, Δημοκρατία, κ.ά. Οι Έλληνες είναι εκείνοι που πρώτοι προβληματίστηκαν και στοχάστηκαν πάνω στην έννοια του κράτους, των θεσμών λειτουργίας του και στις σχέσεις του με τους πολίτες.

Από τις αρχές περίπου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, εμφανίζεται στην ελληνική αρχαιότητα η οργανωμένη και συγκροτημένη ως ολότητα «πόλις», με θεσμούς και αρχές που απαιτούσαν συλλογική συμμετοχή, στο *Αυτόνομο* (η ίδια η πόλις δηλαδή να αποφασίζει για τους νόμους της), στο *Αυτόδικο* (τα δικαστήρια της πόλης να αποφασίζουν για τις όποιες αμφισβητήσεις-διεκδικήσεις των πολιτών της) και στο *Αυτοτελές* (η πόλις να αυτοκυβερνάται μέσω της Εκκλησίας του δήμου). Αθήνα, Μυκίνες, Τίρυνθα, Πύλος, Θήβα κ.ά είναι «πόλεις», οι πολίτες των οποίων συναθροίζονταν για να συζητήσουν τις κρατικές υποθέσεις, σε

αντίθεση με τις αντίστοιχες «πόλεις» της δυτικής Ασίας στις οποίες βασικό πυρήνα της εξουσίας αποτελούσε η κυριότητα του βασιλιά, του θεού ή του ιερατείου επί των υπηκόων τους¹.

Αυτά τα βασικά συστατικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας στην ιστορική τους εξέλιξη, χάνονται σιγά-σιγά με την παρακμή της αρχαίας ελληνικής πόλης και με την άνοδο και την κυριαρχία της Ρώμης. Ξαναεμφανίζονται μετά το τέλος του Μεσαίωνα στη Δυτική Ευρώπη, σε κοινότητες – πόλεις οι οποίες προσπαθούν να αυτοκυβερνηθούν, μαχόμενες απέναντι στη φεουδαρχία και στην απόλυτη μοναρχία, με στόχο την αυτόνομη – αυτοκυβερνώμενη επιβίωσή τους.

Η Αναγέννηση στον ευρωπαϊκό χώρο «είναι η αναδημιουργία μιας πραγματικής πολιτικής κοινότητας, πολιτικής όχι με την τρέχουσα έννοια, συνώνυμη της ψηφοθηρίας, των παρασκηνιακών ελιγμών και των μεγαλόστομων προεκλογικών υποσχέσεων, αλλά με την μεγάλη και σημαντική έννοια που αφορά την αυτο-θέσμιση και την πράξη μιας ανθρώπινης κοινότητας, της οποίας τα μέλη θέλουν πράγματι να επωμισθούν την ρύθμιση των κοινωνικών τους σχέσεων, θέλουν κατά κάποιο τρόπο να είναι αυτόνομοι»².

Στον τομέα των ερευνητικών προσεγγίσεων των πολιτικών συστημάτων, είναι βέβαιο ότι μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευθεί αξιόλογες μελέτες³, οι οποίες στην μεγάλη τους πλειοψηφία έχουν στοχεύσει κυρίως στον προσδιορισμό, στην ανάλυση και την ερμηνεία των σχέσεων μεταξύ των παντός είδους μορφών συστημάτων διακυβέρνησης και των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, όπως εκλογέων, επιχειρηματιών, συνδικαλιστών κ.ά. Η ιδιαιτερότητα (και θέλω να το τονίσω με έμφαση) της επιστημονικής εργασίας του καθηγητή κ. Παντελή Γεωργογιάννη με τίτλο: «*Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*» έγκειται στην από μέρους του προσέγγιση, του πραγματικού περιεχομένου, της ουσίας δηλαδή, των διαδικασιών των πολιτικών συστημάτων, με στόχο να ερευνηθεί, να αναλυθεί και να διαπιστωθεί όχι μόνον αν με την εφαρμογή των διαδικασιών αυτών μπορούν να χαρακτηρισθούν δημοκρατικά τα πολιτικά συστήματα που τις εφαρμόζουν, αλλά και να διερευνηθεί ο βαθμός της δημοκρατικότητάς τους.

Με τη χρήση των όρων «Ελλήνων Πολιτεία» ο συγγραφέας, συνειρμικά επιχειρεί να «μεταφέρει» τον αναγνώστη στην πολιτική σκέψη της ελληνικής

---

1 Βλέπε σχετικά: -Claude Mosse: *Η ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Ελλάδα*, Αθήνα: «Δαίδαλος», μετάφραση Φ. Αρβανίτης, σ. 506.

Αριστοτέλης, Πολιτικά, Βιβλίο VII, 1326 b 1-5. Στο: C. Mosse (1996), *Ο πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα*. Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης. Αθήνα: Σαββάλας, σ. 127.

T.A. Sinclair, *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψης*, τ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης.

2 Κ. Καστοριάδη: *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδόσεις Ύψιλον, σ. 11

3 Βλέπε σχετικά: - U. Bermbach, (1991), *Demokratiethorie und politische Institutionen*. Darmstadt: Westdeutscher Verlag.

Th. Meyer, (2009), *Was ist Demokratie? Eine diskursive Einführung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, p. 12.

W. Rudzio, (1983), *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske und Budrich.

αρχαιότητας που οικοδομήθηκε πάνω στο δίπολο: ΠΟΛΙΣ-ΠΟΛΙΤΗΣ με απώτερο στόχο την ευνομούμενη πολιτεία, την πολιτεία των πολιτών. Η «Ελληνων Πολιτεία» στην πράξη είναι η δημοκρατία των πολιτών που δεν συμμετέχουν απλώς στις αποφάσεις της, αλλά λειτουργούν ενεργά και άμεσα, με στόχο την ευδαιμονία της πόλης και του πολίτη. Είναι η δημοκρατία στην οποία η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί τον καταλύτη που μετατρέπει και τον άρχοντα και τον αρχόμενο σε φορέα κυριαρχίας⁴. Η έννοια της «πολιτείας» εμπεριέχει τον ενεργό ρόλο των πολιτών και ο τίτλος του βιβλίου εστιάζεται ακριβώς στο θέμα αυτό επιχειρώντας να κινητοποιήσει τους πολίτες για πολιτική δράση. Στην «πολιτεία» ο πολίτης συμμετέχει στα πολιτικά δρώμενα, προτείνει, απαιτεί, αγωνίζεται, αμφισβητεί. Λειτουργεί ενεργά, γιατί ως πολίτης έχει οντότητα, έχει θέση, έχει άποψη, έχει ταυτότητα.

Πιο αναλυτικά επί του περιεχομένου: Ο καθηγητής με αφετηρία την παραδοχή ότι η Δημοκρατία είναι ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο «η εξουσία πηγάζει από το λαό για τον λαό» θέτει τις βασικές ερευνητικές υποθέσεις του που εν γένει συνοψίζονται στα ερωτήματα:

- Η παραδοχή ότι στη δημοκρατία η εξουσία πηγάζει από το λαό για το λαό, ισχύει στις εφαρμογές της;
- Τα πολιτικά δημοκρατικά συστήματα ανά τον κόσμο, είναι στην ουσία τους δημοκρατικά;
- Οι ρίζες τους έχουν αφετηρία ή σχέση με την άμεση δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας;
- Η ιδεολογία του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης οδήγησαν τελικά στην πραγματική δημοκρατία;

Στα εν λόγω ερωτήματα ο καθηγητής μέσα από μια εμπειριστατωμένη ιστορικοπολιτική προσέγγιση, ερευνητική και ερμηνευτική ανάλυση, επιχειρεί να δώσει απαντήσεις και να ξεκαθαρίσει παράλληλα, αν δικαιολογημένα ή όχι, χρησιμοποιείται ο όρος «δημοκρατία» στις σημερινές αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες στην Ελλάδα και την Ευρώπη, στην ονομασία των πολιτικών συστημάτων τους.

Μετά από την απαραίτητη αποσαφήνιση εννοιών που έχουν σχέση με το ερευνητικό αντικείμενο, όπως οι έννοιες Κράτος, Δημοκρατικό πολίτευμα, Πολιτική κ.ά **ο ερευνητής προχωρά στην ιστορική ανασκόπηση των πολιτικών συστημάτων, της πολιτικής σκέψης και των ιδεολογιών όπως λειτούργησαν και λειτουργούν ανά τον κόσμο, διαπιστώνοντας μεταξύ άλλων ότι⁵:**

- Ο Διαφωτισμός και η Γαλλική Επανάσταση δεν μας οδήγησαν τελικά στη δημοκρατία, γιατί στην πραγματικότητα δεν αναβίωσαν τη δημοκρατία, αλλά

---

4 Σ. Στεφανόπουλος (2004), *Ελλήνων θέσμοι. Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα.: Λιβάνη, σ. 576.

5 Π. Γεωργιάννης (2012), «*Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*», Αθήνα: ΔΙΑΔΡΑΣΗ, σσ. 320-322.

ένα κακέκτυπο της δημοκρατίας με τη μορφή του κομματικού φεουδαρχισμού, που δεν είχε τις ρίζες του στη δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας, αλλά στα μοναρχικά και φεουδαρχικά καθεστώτα του Μεσαίωνα.

- Την εξουσία τόσο στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και σε άλλες «δημοκρατίες» του κόσμου σήμερα κατ' ουσίαν την ασκούν μειοψηφίες.
- Τα πολιτικά συστήματα μέχρι το 1990 λειτούργησαν στη βάση της αντιπαλότητας μεταξύ Ανατολής και Δύσης, όπου ίσχυαν διαφορετικές και καθ' ορισμόν αντιτιθέμενες ιδεολογίες, ο φιλελευθερισμός και ο σοσιαλισμός. Ιδεολογίες που εχρησιμοποιούντο με τέτοιο τρόπο από τον καθένα ώστε να καλυφθούν τα ελλείμματα της δημοκρατικότητάς τους. Για παράδειγμα, η κοινωνική επανάσταση και η μονοταξική κοινωνία ήταν για τους κομμουνιστές το όραμα της σοσιαλιστικής ιδεολογίας, ενώ για τους φιλελεύθερους η ευημερία και η πρόοδος που στηρίζονταν στους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, ήταν το όραμα του καπιταλισμού.
- Η αντιπαλότητα μεταξύ φιλελευθερισμού και σοσιαλισμού εξελισσόταν και εξακολουθεί να εξελίσσεται ακόμη και σήμερα σε επίπεδο ιδεολογιών. Στην ουσία, όμως, αφορούσε και αφορά στον έλεγχο και στη διαχείριση του κεφαλαίου. Αφού, λοιπόν, προϋπόθεση για τη λειτουργία των πολιτικών αυτών συστημάτων ήταν και είναι το κεφάλαιο, τότε σε κάθε σοσιαλιστικό κίνημα ενέχεται ο φιλελευθερισμός-καπιταλισμός και σε κάθε φιλελεύθερο σύστημα ο σοσιαλισμός. Άρα μπορεί να υποστηριχθεί ότι ο σοσιαλισμός και ο φιλελευθερισμός ως ιδεολογίες ήταν και είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Το ερώτημα τελικά που προκύπτει από τις ανωτέρω διαπιστώσεις έγκειται όχι στο αν τελικά ο σοσιαλισμός ή ο φιλελευθερισμός ήταν ή είναι δημοκρατικές ιδεολογίες, **αλλά σε ποιο βαθμό οι διαδικασίες που χρησιμοποιούν για την άσκηση των πολιτικών τους, είναι δημοκρατικές.**

- Με την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού στις δημοκρατίες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης και στην Κεντρική Ευρώπη, ο καπιταλισμός της ευρωπαϊκής και αμερικανικής Δύσης έχασε το “αντίπαλον” δέος. Ως εκ τούτου, απομυθοποιήθηκαν οι ιδεολογίες οι οποίες δεν μπορούσαν να καλύψουν τα ελλείμματα δημοκρατίας των κομμάτων που τις πρέσβευαν, φέρνοντας έτσι στο προσκήνιο τις αδυναμίες των ίδιων των πολιτικών συστημάτων και την κατάρρευση των οραμάτων τους.
- Η απομυθοποίηση των ιδεολογιών από τη μια πλευρά και των μειοψηφιών που κυβερνούσαν και κυβερνούν τις χώρες από την άλλη, οδήγησε στην ενίσχυση του τρίπολου των καπιταλιστών, των τραπεζιτών και της αγοράς. Αποτέλεσμα του γεγονότος αυτού ήταν να μην έχουν πλέον υπό έλεγχο οι πολιτικοί το κεφάλαιο, αλλά το ίδιο το κεφάλαιο να ελέγχει και να επιβάλλεται στους πολιτικούς και τις πολιτικές τους.
- Η παγκοσμιοποίηση που ακολούθησε, κυρίως στον τομέα της οικονομίας, δεν

έλυσε προβλήματα όπως αναμενόταν, αλλά οδήγησε σε υπερσυγκέντρωση κεφαλαίων στους καπιταλιστές, τους κερδοσκόπους και στους τραπεζίτες, με αποτέλεσμα πολλές χώρες να επωμισθούν επώδυνα χρέη και να περιέλθει η πλειοψηφία των χωρών αυτών στο χείλος της οικονομικής καταστροφής.

Λαμβάνοντας υπόψη τις παραπάνω διαπιστώσεις ο καθηγητής καταλήγει συμπερασματικά ότι: «**Το πρόβλημα της σημερινής κρίσης δεν είναι πρωτίτως πρόβλημα οικονομικό, αλλά είναι προϊόν της κρίσης των πολιτικών συστημάτων και ιδιαίτερα της κομματοκρατίας. Διαπιστώνει ότι το πρόβλημα είναι κυρίως συστημικό. Επισημαίνει ότι αν τα πολιτικά συστήματα και η δημοκρατία σήμερα ανά την υφήλιο δεν ανακτήσουν την αξιοπιστία τους και τη δυναμική τους, μέσω κυρίως της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και λειτουργιών τους, τότε το μέλλον της ανθρωπότητας διαγράφεται δυσοίωνο.**»

Με γνώμονα τα παραπάνω ο καθηγητής, στη συνέχεια, προχωρά στο επόμενο βήμα προσπαθώντας να διερευνήσει με ποιο τρόπο άραγε η πολιτική σήμερα θα κερδίσει τη θέση που της αξίζει στις κοινωνίες και με ποιο τρόπο ο ίδιος ο πολίτης θα αποκτήσει την εξουσία που του ανήκει σε ένα δημοκρατικό σύστημα;

Μέσα από μια τεκμηριωμένη μελέτη που ακολουθεί, τάσσεται υπέρ της εφαρμογής άμεσης δημοκρατίας, απορρίπτοντας όλους τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς, διατυπώνοντας παράλληλα το πλαίσιο και τους κανόνες λειτουργίας της άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας, η οποία στηρίζεται στην άμεση συμμετοχή του πολίτη στη λήψη αποφάσεων, τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό και διεθνές επίπεδο, στο πλαίσιο πάντα της εφαρμογής της απλής αναλογικής, με μεταβίβαση και παράλληλη διατήρηση της ατομικής πολιτικής δύναμης του πολίτη και τη δυνατότητα ανάκλησης αντιπροσώπων που ο ίδιος επέλεξε, ανέδειξε και εξέλεξε. Μια άμεση διαδραστική δημοκρατία στην οποία οι πολίτες συμμετέχουν και ως κυβερνώντες και ως κυβερνώμενοι. Ένα πολιτικό σύστημα που στοχεύει στην ανατροπή των διαδικασιών σε όλα τα κομματοκρατικά πολιτικά συστήματα, με τη μετατροπή των διαδικασιών λειτουργίας τους από την κατεύθυνση του συγκεντρωτισμού και του ολιγαρχισμού, προς την αποκέντρωση, την αμεσότητα, την άμεση αντιπροσώπευση και τη διαδραστική λειτουργία των κοινωνιών.

Κυρίες, Κύριοι,

Στη σημερινή κοινωνική πραγματικότητα, για την οποία φέρουν μεγάλη ευθύνη και τα πολιτικά συστήματα με τις επιμέρους εκφάνσεις τους, δυστυχώς βιώνουμε κοινωνίες πολιτών, οι περισσότερες από τις οποίες τις τελευταίες δεκαετίες, έχουν μετατραπεί σε αρένες αλληλοσπαραγμού και παρακμής, με σοβαρές κρίσεις θεσμών και αξιών. Δυστυχώς, βιώσαμε

και βιώνουμε κοινωνίες (για να χρησιμοποιήσω λόγια του Ισοκράτη) “που αυτοκαταστρέφονται” και εξ’ αιτίας των πολιτικών συστημάτων που εφαρμόζονται σε αυτές. Δυστυχώς, βιώνουμε κοινωνίες πολιτών που στην πλειοψηφία τους κατευθύνονταν και κατευθύνονται ακόμα και σήμερα, στις όποιες πολιτικές επιλογές τους, από το κομματικοπολιτικό κατεστημένο και από τον κομματικό ολιγαρχικό συγκεντρωτισμό. Για όλα τα προαναφερθέντα, η πρόταση του καθηγητή κ. Π. Γεωργογιάννη, περί εφαρμογής του πολιτικού συστήματος της άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για περαιτέρω συζητήσεις, ώστε να ανοίξει ο δρόμος για μια πραγματική δημοκρατία και ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο ο πολίτης θα είναι ισότιμο και ισόνομο μέλος της κοινωνίας και παράλληλα διαμορφωτής και ρυθμιστής των πολιτικών διαδικασιών.

Η επιστημονική αυτή εργασία, είναι βέβαιο ότι απορρίπτει τεκμηριωμένα πολιτικούς θεσμούς και πρακτικές που χρόνια τώρα εφαρμόζονταν και εφαρμόζονται ανά τον κόσμο, **αμφισβητεί, προβληματίζει. Παράλληλα όμως προτείνει λύσεις.** Λύσεις και αλλαγές για ουσιαστική αναβάθμιση της θέσης και του ρόλου όλων μας στην πολιτική και κοινωνική ζωή του τόπου μας. Για τους παραπάνω λόγους, η **επιστημονική αυτή εργασία, ασφαλώς και πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο ενδελεχούς μελέτης κάθε Έλληνα πολίτη που ενδιαφέρεται για τα πολιτικά δρώμενα στη συνοικία του, στο δήμο του, στην περιφέρεια, στη χώρα του. Κάθε Έλληνα πολίτη με την πραγματική έννοια του όρου που οφείλει να αναπτύσσει και πολιτική δράση, που οφείλει να έχει άποψη και για τα κοινά, που πρέπει να αγωνίζεται για ένα καλύτερο αύριο.**

Στο σημείο αυτό, τελειώνοντας, επιτρέψτε μου, μια μικρή παρέκβαση, προκειμένου να αναφερθώ και στις περί του αντιθέτου απόψεις και πεποιθήσεις, οι οποίες μέσα σε ένα δημοκρατικό και ελεύθερο διάλογο επιβάλλεται να αποτελούν αντικείμενο προβληματισμού και σχολιασμού.

Ενδεχομένως και είναι πολύ φυσικό, με την πρόταση αυτή να δημιουργούνται και ερωτήματα και προβληματισμοί που έχουν σχέση με την εφαρμογή και την υλοποίησή της. Ενδεχομένως να είναι αρκετοί αυτοί που θα αναρωτηθούν, αν είναι πράγματι υλοποιήσιμη στο πλαίσιο λειτουργίας μιας κρατικής-εθνικής συλλογικότητας. Ενδεχομένως να είναι αρκετοί αυτοί που θα προβληματιστούν αν είναι ρεαλιστική σήμερα η εφαρμογή άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας σε κοινωνίες πολιτών με πληθυσμό εκατομμυρίων ατόμων, με τεράστιες πολιτισμικές και κοινωνικές ανισότητες με πολυποίκιλα και πολυσύνθετα ταξικά και οικονομικά προβλήματα, με ιδιαίτερα συμφέροντα και επιδιώξεις. Στο πλαίσιο αυτό, ενδεχομένως να υπάρξει κίνδυνος χαρακτηρισμού έστω και από λίγους, της πρότασης αυτής, ως ανέφικτης, ως ρομαντικής, ως ιδεαλιστικής, ως ουτοπικής ή ως μη ρεαλιστικής. Σε όλους αυτούς η απάντησή μου θέλω να είναι ξεκάθαρη και ειλικρινής, με γνώμονα τα παρακάτω:

Ρεαλισμός δεν σημαίνει να υποτάσσεται κάποιος στην πραγματικότητα

και να τη δέχεται παθητικά, χωρίς αντιστάσεις, αλλά να αναζητά κάτι άλλο, κάτι καινούριο, κάτι διαφορετικό, μια άλλη πραγματικότητα. Ρεαλισμός δεν σημαίνει να αποδέχεσαι και να ταυτίζεσαι με την πραγματικότητα, αλλά να προσπαθείς και να αγωνίζεσαι για να την αλλάξεις.

Ουτοπία δεν είναι να αποδέχεσαι ότι η πραγματικότητα μπορεί να αλλάξει αλλά να αποδέχεσαι ότι δεν θα αλλάξει και θα παραμείνει ως έχει εις το διηνεκές⁶.

Τα επιχειρήματα που ενδεχομένως θα αναπτυχθούν κατά του εφαρμόσιμου της άμεσης διαδραστικής δημοκρατίας είναι προφανές ότι θα προσεγγίζουν ελλειπτικά το θέμα, παραβλέποντας μια πολύ σημαντική συνιστώσα του, μια πολύ σημαντική αλήθεια: Σε μια ευνομούμενη κοινωνία, μια κοινωνία δικαίου, δεν είναι μόνο οι θεσμοθετημένοι κανόνες συμπεριφοράς, συναλλαγών, αξιών κ.ά που προσδιορίζουν την υφιστάμενη πραγματικότητα. Είναι και αυτά που όλοι εμείς μπορούμε να προτείνουμε, μέσα από συντεταγμένες διαδικασίες, για να αλλάξουμε, για να μετασηματίσουμε προς το καλύτερο την πραγματικότητα, οι δικές μας προτάσεις, τα δικά μας οράματα, οι δικές μας θέσεις, μέσα από επιστημονικές προσεγγίσεις, τεκμηριωμένες προτάσεις κ.ά. Μέσα από τη δύναμη της ανθρώπινης δημιουργικότητας, της θέλησης που θα μας οδηγήσει να προσπεράσουμε στερεότυπα και καθιερωμένα, που θα μας επιτρέψει να τολμήσουμε, να σκεφθούμε διαφορετικά να προτείνουμε την αλλαγή⁷. Την αλλαγή και σε πολιτικούς, πολιτειακούς και κοινωνικούς θεσμούς, όπως η συγκεκριμένη πρόταση του καθηγητή κ. Γεωργογιάννη, έχοντας υπόψη την παραδοχή ότι, οτιδήποτε δεν εξελίσσεται, είναι καταδικασμένο και τη ρήση του Weber σύμφωνα με την οποία: «Ο άνθρωπος δεν θα είχε πετύχει το εφικτό, αν δεν είχε ξανά και ξανά προσπαθήσει να φθάσει το ανέφικτο».

Βιβλιογραφία

- Αριστοτέλης, Πολιτικά, Βιβλίο VII, 1326 b 1-5. Στο: C. Mossi (1996), Ο πολίτης στην Αρχαία Ελλάδα. Γένεση και εξέλιξη της πολιτικής σκέψης και πράξης. Αθήνα: Σαββάλας.
- Bermbach U. (1991), *Demokratiethorie und politische Institutionen*. Darmstadt: Westdeutcher Verlag.
- Γεωργογιάννης Π. (2012), «Ελλήνων Πολιτεία. Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη», Αθήνα: ΔΙΑΔΡΑΣΗ.
- Καστοριάδης Κ., *Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα*, εκδόσεις Ύψιλον.
- Meyer Th. (2009), *Was ist Demokratie? Eine diskursive Einführung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.

---

6 Γ. Οικονόμου (2011), «Η άμεση δημοκρατία δεν είναι ουτοπία αλλά ευτοπία», περιοδικό *Πολίτης* αρ. 28.

7 Γ. Οικονόμου (2011), «Η άμεση δημοκρατία δεν είναι ουτοπία αλλά ευτοπία», περιοδικό *Πολίτης* αρ. 28.

- Mosse Claude, *Η ιστορία των πολιτικών θεωριών στην Ελλάδα*, εκδόσεις «Δαίδαλος», Αθήνα, μετάφραση Φ. Αρβανίτης.
- Οικονόμου Γ. (2011), «Η άμεση δημοκρατία δεν είναι ουτοπία αλλά ευτοπία», περιοδικό *Πολίτης* αρ. 28.
- Rudzio W. (1983), *Das politische System der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske und Budrich.
- Sinclair T.A., *Ιστορία της ελληνικής πολιτικής σκέψεως*, τ. Α', Αθήνα: Παπαζήσης.
- Στεφανόπουλος Σ. (2004), *Ελλήνων θέσμις. Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνη.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Φυριπής Εμμανουήλ** είναι Καθηγητής Πολιτικής Ιστορίας της Ευρωπαϊκής Εκπαίδευσης από τη Γαλλική Επανάσταση ως την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση, με έμφαση στη συγκριτική σπουδή της ιδεολογίας και των θεσμών, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Νιώτης Γρηγόρης

π. Υφυπουργός Εξωτερικών

Η ατελής δημοκρατία

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία αναφερόμαστε στο νομοθετικό ή συνταγματικό πλαίσιο των χωρών της Ε.Ε. για την συμμετοχή των απόδημων πολιτών τους στις εθνικές εκλογές. Παρουσιάζονται οι τρόποι με τους οποίους κάθε χώρα αντιμετωπίζει αυτό το τόσο ζωτικής σημασίας ζήτημα που αφορά την συμμετοχή των απόδημων στα πολιτικά τεκταινόμενα της χώρας προέλευσής τους. Τέλος, η εργασία κλείνει με προτάσεις για μία ευρωπαϊκή πολιτική της διασποράς.

Λέξεις-κλειδιά: διασπορά, απόδημος, ευρωπαϊκή διασπορά, συμβούλιο απόδημου ελληνισμού, Φινλανδικό Κοινοβούλιο Απόδημων, οργανισμός απόδημων ευρωπαίων

Abstract

In this paper we refer to the legislative or constitutional framework of the EU countries for the participation of their expatriate citizens in the national elections.

It presents the ways in which each country faces this very crucial issue concerning the participation of expatriates in the political happenings in the country of origin. Finally, the paper ends with proposals for a European policy of dispersal.

Keywords: diaspora, expatriate, European diaspora, Council of Hellenes Abroad, Finnish Expatriates Parliament, expatriate Europeans organization

1. Το δικαίωμα της ψήφου

Οι περισσότερες¹ χώρες της Ε.Ε. επιτρέπουν στους εκτός επικρατείας πολίτες τους (τους απόδημους) να συμμετέχουν στις εθνικές εκλογές στην πατρίδα τους, συχνά όμως υπό ορισμένες προϋποθέσεις.

Το Βέλγιο, η Γερμανία (για απόδημους που κατοικούν σε χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης), η Ισπανία, η Γαλλία, η Ιταλία, το Λουξεμβούργο, η Ολλανδία, η Αυστρία, η Πορτογαλία, η Φινλανδία και η Σουηδία επιτρέπουν κατ'αρχήν, τη συμμετοχή των απόδημων σε όλες (ή ορισμένες από) τις εθνικές εκλογές.

Η Δανία, η Γερμανία (για εκείνους που ζουν εκτός των χωρών του Συμβουλίου της Ευρώπης) και η Μεγάλη Βρετανία, επιτρέπουν την ψήφο στις εθνικές εκλογές με προϋπόθεση οι απόδημοι να μην απουσιάζουν από τη χώρα για διάστημα μεγαλύτερο των 8, 25 και 15 ετών αντίστοιχα.

Για τη Δανία, τα δικαιώματα ψήφου περιορίζονται περαιτέρω σε ορισμένες κατηγορίες απόδημων (που εργάζονται στο εξωτερικό για το συμφέρον της χώρας, για λόγους υγείας ή για εκπαιδευτικούς λόγους κλπ.)

Μόνον η Ελλάδα και η Ιρλανδία δεν περιλαμβάνουν στο Σύνταγμα ή στη νομοθεσία τους διατάξεις για τη συμμετοχή των απόδημων στις εθνικές εκλογές.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσει κανείς, ότι αυτές οι δύο χώρες είναι μεταξύ εκείνων με τη μεγαλύτερη αριθμητικά διασπορά. Η απουσία δικαιωμάτων ψήφου οφείλεται, πιθανόν, στον φόβο άνισης μεταχείρισης μεταξύ των ψηφοφόρων που παραμένουν στην πατρίδα και εκείνων της αλλοδαπής. Το ελληνικό Σύνταγμα μετά την τελευταία αναθεώρηση του επιτρέπει την άσκηση του δικαιώματος ψήφου στους Έλληνες του εξωτερικού, αλλά η σχετική νομοθεσία για την υλοποίηση αυτών των δικαιωμάτων δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ενώ τονίζεται ότι για τον σκοπό αυτό απαιτείται πλειοψηφία των δύο τρίτων των μελών της Βουλής, δηλαδή 200 βουλευτών².

Όπως και όλοι οι πολίτες μίας χώρας, οι απόδημοι που ψηφίζουν υπόκεινται στους γενικούς όρους που αφορούν την ηλικία (συνήθως 18 ετών και

---

1 Οι Βέλγιο, Γερμανία, Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία, Αυστρία, Πορτογαλία, Φινλανδία, Σουηδία, Δανία, Μεγάλη Βρετανία, Ιρλανδία, Ελλάδα.

2 Βλ. Άρθρο 51, παρ. 4 Σύνταγματος

άνω) και την μη στέρηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων, την εγγραφή τους στους εκλογικούς καταλόγους και την άσκηση του δικαιώματός τους σύμφωνα με τις διατάξεις που αφορούν την ψηφοφορία³.

- Στις περισσότερες χώρες, προϋπόθεση για την συμμετοχή σε ψηφοφορία αποτελεί η προηγούμενη εγγραφή σε εκλογικό κατάλογο. Αυτός μπορεί να έχει τη μορφή καταλόγου που ανοίγει στην ενδιαφερόμενη χώρα, συνήθως στο δήμο (εκλογική περιφέρεια) όπου διαβιούσε ο απόδημος πριν φύγει από την χώρα· για ορισμένες χώρες, μπορεί να έχει τη μορφή καταλόγου που ανοίγει στην τοπική διπλωματική/προξενική υπηρεσία. Από χώρα σε χώρα, αυτή η εγγραφή υπόκειται σε μία σειρά διατυπώσεων, τήρησης αυστηρών προθεσμιών κλπ.
- Η πράξη της ψηφοφορίας, με σημαντικές διαφορές από χώρα σε χώρα, μπορεί να πραγματοποιείται σε εκλογικό τμήμα στην χώρα, σε εκλογικό τμήμα σε διπλωματική/προξενική υπηρεσία, δι' αντιπροσώπου ή ταχυδρομικώς.
- Ορισμένες χώρες παρουσιάζουν στοιχεία σε σχέση με τη συμμετοχή απόδημων στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στο πρόσφατο παρελθόν· σε όλες τις περιπτώσεις η συμμετοχή των απόδημων είναι κάτω (για τη Μεγάλη Βρετανία πολύ κάτω) από τον μέσο όρο της χώρας, ακόμη και στις χώρες εκείνες όπου η ψηφοφορία είναι υποχρεωτική, όπως το Βέλγιο και το Λουξεμβούργο.

Το αποτέλεσμα αυτό ίσως δημιουργεί έκπληξη, δεδομένης της γενικής και συχνά εκπεφρασμένης επιθυμίας για συμμετοχή των απόδημων στις εθνικές εκλογές της πατρίδας τους. Ενδεχομένως το αποτέλεσμα αυτό να αποτελεί ένδειξη ότι οι απόδημοι πολίτες δεν ενδιαφέρονται τελικά να ψηφίζουν στην πατρίδα τους;

Εξ όσων είναι γνωστά, φαίνεται ότι δεν υπάρχει καμία συστηματική μελέτη των λόγων που συντελούν στην γενικώς χαμηλή συμμετοχή των απόδημων στην ψηφοφορία, ακόμη και στις περιπτώσεις που έχουν το δικαίωμα της ψήφου.

Υπάρχουν, όμως, πολυάριθμες ενδείξεις στη βιβλιογραφία (άρθρα, παρουσιάσεις σε συζητήσεις συνεδρίων κλπ.) ότι οι απόδημοι συχνά βρίσκουν τις διαδικασίες της ψήφου μάλλον περίπλοκες και άβολες, ακόμη και όταν οι αρχές των χωρών καταβάλλουν σημαντική προσπάθεια για την πληροφόρηση των απόδημων σχετικά με τα δικαιώματα ψήφου τους και τους τρόπους άσκησης τους.

Ως ακραίο παράδειγμα, μέχρι πρόσφατα στην Ιταλία αποτελούσε όρο ότι, για να ψηφίσει ο απόδημος, έπρεπε να παρουσιαστεί αυτοπροσώπως σε εκλογικό τμήμα. Επίσης, κατά τα ισχύοντα σε ορισμένες χώρες, ίσως να είναι άβολο για πολλούς απόδημους να ψηφίζουν στην τοπική διπλωματική/προξενική υπηρεσία, η οποία μπορεί να μην βρίσκεται κοντά στον τόπο κατοικίας των απόδημων. Η ψήφος δι' αντιπροσώπου, που χρησιμοποιείται σε ορισμένες άλλες χώρες, μπορεί να οδηγήσει έναν απόδημο σε δισταγμούς και αναστολές όσον αφορά τη γνωστοποίηση των πολιτικών του πεποιθήσεων σε κάποιον τρίτο. Η ψηφοφορία

3 Βλ. Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Απόδημου Ελληνισμού Β' Εξαμήνου 1997, σελ. 3 – 7

με ταχυδρομική ψήφο (επιστολική ψήφος) φαίνεται ότι αποτελεί την καλύτερη λύση, αλλά δεν επιτρέπεται σε όλες τις χώρες.

Ως παράδειγμα των πιο πρόσφατων προσπαθειών για να διευκολυνθούν οι διαδικασίες ψηφοφορίας των απόδημων, θα μπορούσε να αναφερθεί ο σχετικός βελγικός νόμος, όπως τροποποιήθηκε στις 7 Μαρτίου 2002.

- Το θέμα των δικαιωμάτων ψήφου των απόδημων δεν είναι στατικό. Σε ορισμένες χώρες εμφανίστηκαν πρόσφατες εξελίξεις, ενώ σε άλλες υπάρχουν νέες προοπτικές για το μέλλον. Αυτές μπορεί να είναι περισσότερο ή λιγότερο ευνοϊκές για τους απόδημους.

Σε σχετική δήλωση τύπου του Γερμανού προέδρου της Ομοσπονδιακής Εφορευτικής Επιτροπής το 1998, αναφέρεται ότι η περίοδος που μεσολαβεί από την αποχώρηση από τη Γερμανία (για απόδημους που ζουν εκτός των χωρών του Συμβουλίου της Ευρώπης) έχει παραταθεί από 10 σε 25 χρόνια, «πράγμα που δίνει ευκαιρίες στους Γερμανούς που ζουν στο εξωτερικό να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας». Νέοι κανονισμοί το 2001 παρείχαν για πρώτη φορά την δυνατότητα της ταχυδρομικής ψήφου στους απόδημους Ιταλούς. Η κυβέρνηση της Δανίας έχει συστήσει μία επιτροπή εμπειρογνομόνων μεταξύ των αρμόδιων υπουργείων με σκοπό να εξετασθεί πώς μπορούν να διευρυνθούν οι διάφορες κατηγορίες των Δανών, που ζουν προσωρινά στο εξωτερικό και έχουν δικαιώματα ψήφου. Η τελευταία αναθεώρηση του ελληνικού συντάγματος προβλέπει το δικαίωμα ψήφου για τον απόδημο ελληνισμό. Εν τούτοις η κυβέρνηση δεν έχει, ακόμη, εισάγει πρόταση νόμου εφαρμογής στη Βουλή, συνεπώς η «ακραία υστέρηση» κατά τον καθηγητή Γιώργο Παπαδημητρίου⁴ παραμένει. Στη Μεγάλη Βρετανία ίσχυε παλαιότερα το όριο των 20 ετών, που το 2001 μειώθηκε στο τρέχον όριο των 15 ετών. Έχει συζητηθεί ακόμη και ένα πενταετές όριο, και οι προοπτικές είναι ότι ίσως προταθεί στο μέλλον μία περαιτέρω μείωση του ορίου.

Ορισμένες χώρες εξετάζουν περαιτέρω προσπάθειες για την διευκόλυνση της ψήφου των απόδημων. Έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς ότι η Αυστρία εξετάζει, μεταξύ άλλων μέτρων το ενδεχόμενο εισαγωγής της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας, όπως περιγράφεται στην εν λόγω έκθεση.

Τώρα, ως προς το θέμα της εθνικής εκπροσώπησης, η κατάσταση είναι ακόμη πιο διαφοροποιημένη από εκείνη που αφορά τα δικαιώματα ψήφου. Μπορεί να συνοψιστεί ως εξής:

- Μόνον στην Γαλλία και την Πορτογαλία υπάρχουν επί του παρόντος βουλευτές που εκπροσωπούν τους απόδημους, ενώ προβλέπεται ότι το ίδιο θα ισχύσει στις επικείμενες εκλογές στην Ιταλία.
- Το ελληνικό κοινοβούλιο έχει μία σχετική Μόνιμη Επιτροπή Απόδημου Ελληνισμού. Αποτελείται από 30 μέλη, που προέρχονται από όλα τα πολιτικά

---

4 Βλ. Πρακτικά Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής Απόδημου Ελληνισμού Β' Εξαμήνου 1997, σελ. 8

- κόμματα, και έχει τον δικό της προϋπολογισμό.
- Η Γαλλία, η Ισπανία, η Ιταλία και Πορτογαλία διαθέτουν ένα συμβουλευτικό σώμα που έχει συσταθεί εδώ και χρόνια, υπόκειται σε κάποιο υπουργείο (Εξωτερικών ή Εργασίας), αποτελείται κατά μεγάλο μέρος από μέλη εκλεγέντα μεταξύ και υπό των αποδήμων και ασκεί εκ των πραγμάτων σημαντική επιρροή σε όλα τα κυβερνητικά θέματα που αφορούν τους απόδημους. Στην Φινλανδία υπάρχει ακόμη ένας φορέας που ασχολείται με τις υποθέσεις των απόδημων, το «*Κοινοβούλιο των αποδήμων Φινλανδών*».
  - Όλες οι χώρες περιλαμβάνουν στην κυβερνητική τους δομή (υπουργείο Εξωτερικών) μία υπηρεσία συντονισμού της γενικής προξενικής προστασίας των υπηκόων τους, που ζουν στο εξωτερικό (Σύμβαση της Βιέννης). Ιδιαίτερα, η Γαλλία, η Ισπανία, η Ιταλία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα έχουν μεγαλύτερες υπηρεσίες, που μεριμνούν για όλα τα θέματα των απόδημων πολιτών τους.

2. Άλλη εθνική εκπροσώπηση

Για τις χώρες του τελευταίου κύματος προσχωρήσεων στην Ε.Ε. σημειώνονται τα εξής:

- Η Φινλανδία έχει το *Κοινοβούλιο των αποδήμων Φινλανδών*, έναν ανεπίσημο φορέα με ισχυρή, όμως, επιρροή· αυτό συνεδριάζει κάθε δύο ή τρία χρόνια, είναι ανοιχτό σε οργανώσεις απόδημων Φινλανδών σε όλον τον κόσμο και διοικείται από ένα συμβούλιο προέδρων, που συνεδριάζει δύο φορές τον χρόνο.
Το φινλανδικό μοντέλο θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως πρότυπο σε χώρες όπου δεν προβλέπεται επίσημη εθνική αντιπροσώπευση των απόδημων· θα μπορούσε ακόμη να αποτελέσει έμπνευση για την ευρωπαϊκή αντιπροσωπεία.
- Στο Βέλγιο, στη Δανία, στην Ελλάδα, στην Ισπανία, στη Γαλλία, στην Ιταλία, στην Αυστρία, στη Φινλανδία και στη Σουηδία, υπάρχουν Μ.Κ.Ο. με μέλη άτομα ή ομάδες τοπικών οργανώσεων απόδημων, που εξυπηρετούν τις ανάγκες των απόδημων, ενισχύουν τους δεσμούς με την πατρίδα και ενεργούν ως εκπρόσωποι των απόδημων έναντι των εθνικών αρχών. Οι οργανώσεις αυτές συνεργάζονται με τις δημόσιες αρχές και, συχνά, τελούν υπό την αιγίδα τους. Υπάρχουν, επιπλέον, και ενώσεις αποδήμων περισσότερο τοπικού χαρακτήρα (Λουξεμβούργο, Μεγάλη Βρετανία), που, μόνες ή σε συνεργασία με παρόμοιες ενώσεις, εξυπηρετούν τις ίδιες ανάγκες.
- Σύμφωνα με την Συνθήκη για την Ε.Ε., οι Ευρωπαίοι πολίτες (δηλαδή οι πολίτες κράτους-μέλους της Ένωσης) που κατοικούν σε μια χώρα της Ε.Ε. της οποίας δεν είναι υπήκοοι, έχουν το δικαίωμα να ψηφίζουν για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, υπό τις ίδιες προϋποθέσεις, που ισχύουν για τους πολίτες αυτής της χώρας. Το Συμβούλιο αποφάσισε την θέση σε εφαρμογή της οδηγίας Ε.Κ. 93/109/6.12.1993 L329/30.12.1993, σελ. 34, που υλοποιεί τις διατάξεις περί

των πολιτικών δικαιωμάτων της ισχύουσας συνθήκης Ε.Ε. (Δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι στις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, στις Δημοτικές εκλογές στον τόπο κατοικίας των, διπλωματική προστασία και Δικαίωμα αναφοράς).

- Σύμφωνα με αυτήν την οδηγία, ένας Ευρωπαίος πολίτης που κατοικεί σε μία χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης της οποίας δεν είναι υπήκοος, μπορεί να επιλέξει να ψηφίσει για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στην χώρα κατοικίας του ή στην χώρα καταγωγής του, χωρίς να μπορεί να ψηφίσει δύο φορές.
- Ένας υπήκοος χώρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης που κατοικεί εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, μπορεί να ψηφίζει στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στην χώρα καταγωγής του (χώρα της ΕΕ) εάν η εθνική νομοθεσία της χώρας αυτής του το επιτρέπει. Αυτό επί του παρόντος ισχύει στην Γερμανία, την Ισπανία, την Γαλλία, την Ιταλία, την Φινλανδία και την Σουηδία. Οι διαδικασίες της ψήφου αποφασίζονται αποκλειστικά από την ενδιαφερόμενη χώρα.

Ενώ, για τους Ευρωπαίους πολίτες που κατοικούν σε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης άλλη από εκείνη της καταγωγής τους, η οδηγία ορίζει δικαίωμα ψήφου σύμφωνα με τους ίδιους κανονισμούς που ισχύουν για τους πολίτες αυτής της χώρας, υπάρχει μία εξαίρεση σε περίπτωση που ο αριθμός των μη-υπηκόων Ευρωπαίων πολιτών που ψηφίζουν υπερβεί το 20% του συνολικού αριθμού των ψηφοφόρων. Σε αυτήν την περίπτωση, η χώρα μπορεί να απαιτήσει μία περίοδο πέντε ετών κατοικίας στην χώρα, για τους ψηφοφόρους που δεν είναι υπήκοοί της. Αυτό ισχύει στην περίπτωση του Λουξεμβούργου.

Έχει αξιολογηθεί από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε μία ανακοίνωσή της⁵, ότι ο αριθμός των απόδημων Ευρωπαίων πολιτών που ασκούν το δικαίωμα ψήφου τους είναι πολύ χαμηλός, ενώ τα κράτη - μέλη ενθαρρύνονται θερμά να κάνουν χρήση όλων των ενημερωτικών μέσων που διαθέτουν, προκειμένου να αυξηθεί η μελλοντική συμμετοχή. Η κατάσταση στις ευρωεκλογές του 1999 δεν διέφερε πολύ από την συμμετοχή στις εκλογές του 1994, όπως απεικονίζεται στον ακόλουθο πίνακα.

Συμμετοχή Ευρωπαίων πολιτών που ζουν σε άλλο κράτος-μέλος Εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο του 1994**

Κράτος-Μέλος	Συνολικό επίπεδο συμμετοχής στις Ευρωεκλογές	Δυνητικοί αλλοδαποί ψηφοφόροι ΕΕ	Εγγεγραμμένοι αλλοδαποί ψηφοφόροι της ΕΕ (και ποσοστό αλλοδαπού εκλογικού σώματος)	
Βέλγιο (υποχρεωτική ψήφος)	90,7%	471.277	24.000	(5,1%)
Δανία	52,9%	27.042	6.719	(24,85%)

5 Βλ. COM (2000) 843

*Δημοκρατία: Μύθος ή πραγματικότητα;
Προκλήσεις, προβληματισμοί και προοπτικές*

Γερμανία	60%	1.200.000	80.000	(6,66%)
Ελλάδα (υποχρεωτική ψήφος)	71,2%	περίπου 40.000	622	(1,55%)
Ισπανία	59,1%	192.074 (συμπ/νων ανηλίκων στις 31.12.1993)	24.227	(12.61%)
Γαλλία	52,7%	1.427.315	47.508	(3,38%)
Ιρλανδία	44%	περίπου 13.600 (εξαερ.Βρετανών πολιτών)	6.000 (εξαερ.Βρετανών πολιτών)	(44,11%)
Πορτογαλία	35,5%	30.519 (συμπ/νων ατόμων κάτω των 18 ετών)	715	(2,34%)
Φινλανδία*	60,3%	11,296	2.515	(22%)
Σουηδία*	41,64%	περίπου 150.000	36.191	(24%)
Μεγάλη Βρετανία	36,4%	περίπου 400.000 (εξαερ.Ιρλανδών πολιτών)	7.845 (εξαερ.Ιρλανδών πολιτών)	(1,96%)
Σύνολο ΕΕ		περίπου 4.471.647 (4.311.647 χωρίς την Ολλανδία)	περίπου 253.319 (χωρίς την Ολλανδία)	

Με βάση τα ανωτέρω και με δεδομένη την πραγματική κατάσταση που επικρατεί στις χώρες-μέλη της Ε.Ε., συμπεριλαμβανομένων των χωρών ΕΖΕΣ, οι προτάσεις για την εφαρμογή των δημοκρατικών δικαιωμάτων των αποδήμων Ευρωπαίων (λαμβάνοντας υπόψη όλη την προεργασία που έγινε με πρωτοβουλία της ελληνικής κυβέρνησης, αλλά και την επεξεργασία που έλαβε διαδοχικά χώρα στη Θεσσαλονίκη, στις Βρυξέλλες και, ιδιαίτερα, με τις εξειδικευμένες εκδηλώσεις των «Ευρωπαίων του κόσμου») μπορούν να κωδικοποιηθούν στο πλαίσιο της υπό διαμόρφωση ευρωπαϊκής διασποράς ως εξής:

Πρώτη πρόταση μας είναι να προσκληθούν τα κράτη - μέλη της Ε.Ε., που δεν έχουν υιοθετήσει νομοθεσία για την κατοχύρωση των δημοκρατικών δικαιωμάτων των αποδήμων τους:

1. να συμπεριλάβουν στη νομοθεσία τους τα δικαιώματα ψήφου στις εθνικές εκλογές για τους πολίτες τους που ζουν στο εξωτερικό
2. να διασφαλίσουν ότι όλες οι πληροφορίες που αφορούν αυτά τα δικαιώματα, κυρίως ψήφου, θα καθίστανται γνωστές έγκαιρα και αποτελεσματικά σε όλους τους ενδιαφερόμενους πολίτες.
3. να φροντίσουν ώστε, για την διευκόλυνση της άσκησης των δικαιωμάτων ψήφου των υπηκόων τους που βρίσκονται στο εξωτερικό, η ψήφος τους να μπορεί να αποστέλλεται ταχυδρομικώς ή με άλλο πρόσφορο τρόπο (ηλεκτρονική ψηφοφορία) ή, εν πάσει περιπτώσει, ότι οι άλλοι τρόποι ψηφοφορίας (σε εκλογικό τμήμα, δι' αντιπροσώπου κλπ.) θα αποτελούν

την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Σημειώνεται εδώ ότι, όπως προκύπτει από τον πίνακα με τα στοιχεία συμμετοχής στις ευρωεκλογές και άλλες ψηφοφορίες⁶ η συμμετοχή των απόδημων στις εκλογές είναι υπερβολικά χαμηλή. Αυτό οφείλεται κυρίως στις δυσχερείς και πολύπλοκες διαδικασίες που προβλέπονται για τη συμμετοχή (εγγραφή στους εκλογικούς καταλόγους) και στις ίδιες τις διαδικασίες ψηφοφορίας, που συχνά προϋποθέτουν την αυτοπρόσωπη παρουσία σε εκλογικό τμήμα.

4. τέλος, να μεριμνήσουν για την απλοποίηση των διαδικασιών ψηφοφορίας.

Οι ευρωπαίοι απόδημοι θα πρέπει να έχουν την ευκαιρία, μέσω του δικαιώματος της ψήφου, να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή της χώρας καταγωγής τους και ομοίως στα ευρωπαϊκά δρώμενα, μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου.

Τονίζεται ότι το Συμβούλιο της Ευρώπης «θεωρεί ότι το δικαίωμα της ψήφου είναι το συστατικό στοιχείο της ιθαγένειας και ότι η άσκησή του είναι το θεμέλιο της δημοκρατίας». Κατ' ακολουθίαν, η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης στην υπ' αριθμ. R8 (1986) σύστασή της, προσκαλεί τα κράτη-μέλη του Οργανισμού να κατοχυρώσουν για τους πολίτες τους που διαβιούν εκτός επικρατείας το δικαίωμα ψήφου, είτε δι' αλληλογραφίας, είτε στα προξενεία ή δι' αντιπροσώπου.

Στο επίπεδο της Ε.Ε., μέσω των οργάνων της, δεν έχουν υιοθετηθεί αντίστοιχες συστάσεις προς τα κράτη-μέλη της· επομένως, με πρώτο το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, θα πρέπει να εκδοθούν σχετικά ψηφίσματα για την διασφάλιση ικανής εκπροσώπησης των ευρωπαίων αποδήμων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

1. Κατά συνέπεια, προσκαλούνται τα κράτη - μέλη της Ε.Ε., να εισάγουν/ υιοθετήσουν στην εσωτερική έννομη τάξη τους νομοθεσία για την ψήφο κατά τρόπο τέτοιο, ώστε οι υπήκοοί τους που κατοικούν σε χώρες εκτός της Ευρωπαϊκής Ένωσης να επιτρέπεται να ψηφίζουν στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με τον ίδιο τρόπο που ψηφίζουν οι υπήκοοί τους που κατοικούν σε χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (οι γνωστές ρυθμίσεις που ακολούθησαν τη συνθήκη του Μάαστριχτ.).

2. Ακόμη, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. που δεν έχουν προχωρήσει στη σύσταση ή την αναγνώριση συμβουλευτικών ή γνωμοδοτικών φορέων εκπροσώπησης των αποδήμων, όπως το Σ.Α.Ε., να θεσπίσουν τη σχετική νομοθεσία, ώστε να υπάρξει στο πεδίο αυτό εναρμόνιση.

Τέλος, τα όργανα της Ε.Ε. και τα κράτη-μέλη καλούνται να συστήσουν αμέσως μετά τη σχετική εναρμόνιση έναν Οργανισμό Απόδημων Ευρωπαίων, για την προάσπιση των συμφερόντων όλων των Ευρωπαίων, που κατοικούν στο εξωτερικό (ενδοευρωπαϊκή και εν τη ευρεία εννοία διασπορά): έτσι, θα

---

6 Πρακτικά Σ.Α.Ε. Περιφέρειας Ευρώπης, έτους 2002.

προσκυρώνεται στους Ευρωπαίους απόδημους συμβουλευτικός και γνωμοδοτικός ρόλος για τα θέματα που αφορούν την εντός και εκτός ενωσιακής επικράτειας ευρωπαϊκή διασπορά ενώπιον όλων των θεσμικών οργάνων της Ε.Ε.. Σε πρώτο στάδιο θα μπορούσε να ιδρυθεί αυτός ο φορέας ως μια ΜΚΟ ή να μετεξελιχθεί σ' αυτόν η δευτεροβάθμια οργάνωση *Ευρωπαίοι του Κόσμου*. Αυτονόητα ο οργανισμός αυτός θα πρέπει να λάβει την δέουσα υποστήριξη και αναγνώριση τόσο από τα όργανα της Ε.Ε. όσο και από τα κράτη - μέλη.

Παράλληλα, θα πρέπει να ακολουθήσουν τεχνοκρατικές μελέτες που θα οδηγήσουν σε εμπειριστατωμένες προτάσεις πολιτικής, κυρίως στον τομέα της ιθαγένειας και των θεμάτων εκπαίδευσης και πολιτισμού.

Για την υλοποίηση αυτής της πρότασης, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως υποδείγματα και έμπνευση οργανισμοί όπως το *Φινλανδικό Κοινοβούλιο Απόδημων* και, ασφαλώς, το *Συμβούλιο Απόδημου Ελληνισμού*.

3. Προτάσεις για μία ευρωπαϊκή πολιτική της διασποράς

3.1. Αναφορικά με την συνθήκη για την θέσπιση Συντάγματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Με αφορμή και υπό τον όρο της ολοκλήρωσης των διαδικασιών επικύρωσης με θετικά δημοψηφίσματα ή κυρώσεις από τα νομοθετικά σώματα των κρατών – μελών του απαραίτητου αριθμού εκ των 25 προσκαλούνται τα κράτη-μέλη, από κοινού με τα θεσμικά όργανα της Ένωσης, να υιοθετήσουν τα ακόλουθα:

- Να κατοχυρωθεί συνταγματικά και με την εθνική και ενωσιακή νομοθεσία, σε όλες της χώρες – μέλη, η αρμοδιότητα της Ε.Ε. για την διπλωματική και προξενική προστασία των Ευρωπαίων πολιτών που προβλέπεται στο άρθρο II-106 Συντ. Συνθ.
- Την επικύρωση του δικαιώματος των ευρωπαίων πολιτών αλλά και των φυσικών προσώπων, που διαμένουν εντός της ενωσιακής επικράτειας, να προσφεύγουν ενώπιον του δικαστηρίου (ΔΕΚ) σχετικά με την εφαρμογή των οδηγιών που διέπεται από το Άρθρο III-270, παρ. 4 σχετικά με τα δικαιώματα, που προβλέπονται στην κοινοτική /ενωσιακή νομοθεσία.
- Τη λήψη απόφασης με πλειοψηφία του Συμβουλίου, σε σχέση με υποθέσεις που αφορούν την κοινωνική ασφάλιση των διακινούμενων εργαζόμενων Ευρωπαίων πολιτών (κατ' Άρθρο III-21 της Συνθήκης), αλλά με την περαιτέρω πρόταση αυτές οι αποφάσεις να εφαρμόζονται και σε υποθέσεις που αφορούν την κοινωνική ασφάλιση των αυτασφαλιζόμενων Ευρωπαίων πολιτών.
- Ενσωμάτωση όλων των ισχυουσών διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) του Συμβουλίου της Ευρώπης⁷.

---

7 Βλ. για παράδειγμα πρόσφατη αλληλογραφία με τον αρμόδιο Επίτροπο Α. Βιτορίνο της Εθνικής Επιτροπής

3.2. Ως προς την κοινοτική νομοθεσία

Καλούνται τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε.:

- να λάβουν όλα τα ενδεδειγμένα μέτρα για την ολοκλήρωση και απλοποίηση της κοινοτικής νομοθεσίας, σε όλα τα ζητήματα που ενδιαφέρουν τους απόδημους (ή διακινούμενους) Ευρωπαίους πολίτες.
- να υιοθετήσουν τις παρούσες προτάσεις, ιδιαίτερα όσον αφορά:
  - ο την είσοδο και διαμονή σε χώρα της Ε.Ε.,
  - ο την προστασία κοινωνικής ασφάλισης του Ευρωπαίου πολίτη που ταξιδεύει ή διακινείται εντός των χωρών της Ε.Ε. και
  - ο την αμοιβαία αναγνώριση των διπλωμάτων που απαιτούνται για την άσκηση επαγγελματικών δραστηριοτήτων.

3.3. Ως προς την εφαρμογή των δικαιωμάτων που προβλέπει η κοινοτική νομοθεσία

Καλούνται τα κράτη-μέλη και τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε.

- Να διασφαλίσουν ότι όλα τα δικαιώματα που προβλέπει η κοινοτική νομοθεσία για τους απόδημους Ευρωπαίους πολίτες γίνονται πλήρως σεβαστά σε όλα τα επίπεδα των δημόσιων αρχών στα κράτη-μέλη.
- Να εξασφαλίσουν εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας την ορθή μεταφορά των οδηγιών στην εθνική νομοθεσία και ιδιαίτερα εκείνων που αφορούν τα συμπληρωματικά προγράμματα παροχών συνταξιοδότησης.

3.4. Για τα δημοκρατικά δικαιώματα των απόδημων Ευρωπαίων

Καλούνται τα κράτη-μέλη:

- Όσα δεν το έχουν πράξει ήδη, να συμπεριλάβουν στη νομοθεσία τους τα δικαιώματα ψήφου στις εθνικές εκλογές για τους πολίτες τους που ζουν στο εξωτερικό, και να διασφαλίσουν και να ευθυγραμμίσουν όλη τη νομοθεσία που αφορά τα δικαιώματα ψήφου των απόδημων πλήρως με εκείνη που ισχύει για τους συμπολίτες τους που κατοικούν στην χώρα.
- Να διασφαλίσουν ότι όλες οι πρακτικές πληροφορίες που αφορούν τα δικαιώματα ψήφου θα διατίθενται αποτελεσματικά σε όλους τους ενδιαφερόμενους ανθρώπους, ότι οι διαδικασίες θα απλοποιηθούν όσο το δυνατόν περισσότερο εντός της σχετικής εθνικής νομοθεσίας (ή ότι η νομοθεσία θα απλοποιήσει τις διαδικασίες) και ότι η ψηφοφορία θα μπορεί να λαμβάνει χώρα ταχυδρομικά – και ότι οι άλλοι τρόποι ψηφοφορίας (σε εκλογικό τμήμα, δι' αντιπροσώπου κλπ.) θα αποτελούν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Θα πρέπει να εξεταστεί το ενδεχόμενο της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας για το μέλλον.

- Όσον αφορά την ψηφοφορία στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τα κράτη-μέλη, όπου αυτό δεν εφαρμόζεται ήδη, καλούνται να μεριμνήσουν για να υπάρξει εθνική νομοθεσία τέτοια, ώστε οι πολίτες τους που κατοικούν εκτός της Ε.Ε. να μπορούν επίσης να ψηφίζουν στις εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.
- Να ενεργήσουν αποτελεσματικά, κατόπιν της επανειλημμένης παρότρυνσης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου προς τα κράτη-μέλη, για βελτιωμένες και συγκεκριμένες άμεσες και συνεχείς εκστρατείες για την ενημέρωση των απόδημων Ευρωπαίων πολιτών σχετικά με τα δικαιώματά τους του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και τις τοπικές εκλογές, όταν κατοικούν σε κράτος-μέλος άλλο από το δικό τους.

3.5. Για τη γενική αλληλεγγύη με τους απόδημους Ευρωπαίους πολίτες

Καλούνται τα κράτη-μέλη να επιδεικνύουν:

- συνεχή και αυξανόμενη προσοχή προς τα δικαιώματα, τις υποχρεώσεις και τα συμφέροντα των απόδημων πολιτών τους και των μελών των οικογενειών τους, ιδιαίτερα σε θέματα δικαιωμάτων ψήφου, απασχόλησης, κοινωνικής μέριμνας και παιδείας.

Καλούνται τα κράτη-μέλη

- να αποδείξουν με κάθε δυνατό τρόπο την αλληλεγγύη τους προς τους απόδημους Ευρωπαίους πολίτες, οπουδήποτε και αν βρίσκονται στον κόσμο, και να αναγνωρίσουν τους οικονομικούς, πολιτιστικούς, εκπαιδευτικούς, κοινωνικούς, γλωσσολογικούς και άλλους πόρους, που αντιπροσωπεύουν οι απόδημοι για κάθε κράτος-μέλος και, συνολικά, για την Ευρωπαϊκή Ένωση.
- να λάβουν όλα τα μέτρα, συμπεριλαμβανομένων καινοτόμων προσεγγίσεων, για την βελτιωμένη ενημέρωση των απόδημων Ευρωπαίων πολιτών σε όλον τον κόσμο σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους έναντι της χώρας καταγωγής τους, όπως και έναντι της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- να συστήσουν, μεσοπρόθεσμα, έναν Οργανισμό Απόδημων Ευρωπαίων, ως έναν οργανισμό προάσπισης των συμφερόντων όλων των Ευρωπαίων που κατοικούν στο εξωτερικό και με αναγνωρισμένο συμβουλευτικό ρόλο σε σχέση με τα Θεσμικά Όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μπορεί αρχικά να ιδρυθεί ως ένας ΜΚΟ, ή να βασιστεί σε έναν ήδη υπάρχοντα ΜΚΟ.

Επιπλέον:

- Ο οργανισμός αυτός θα πρέπει να λάβει την δέουσα υοστήριξη και αναγνώριση από τα θεσμικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τα κράτη-μέλη, και θα πρέπει να διασφαλίζεται, με διαδικασίες άμεσης ή έμμεσης ψηφοφορίας, ότι είναι πραγματικά αντιπροσωπευτικός για τους απόδημους, των οποίων τα συμφέροντα καλείται να εκφράσει και να υπερασπίσει.

Σε πρώτο στάδιο, πρέπει να ξεκινήσει μία λεπτομερέστερη μελέτη, που θα οδηγήσει στην υλοποίηση της παρούσας σύστασης με την υποστήριξη των θεσμικών οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και, ιδιαίτερα, της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.

Το Φινλανδικό Κοινοβούλιο Απόδημων θα μπορούσε να αποτελέσει χρήσιμο υπόδειγμα για την ίδρυση ενός τέτοιου οργανισμού.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Νιώτης Γρηγόρης** έχει διατελέσει νομάρχης, βουλευτής και υφυπουργός με το ΠΑΣΟΚ, καθώς και αντιπρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων. Από το 1989 μέχρι το 2012 διετέλεσε βουλευτής Β΄ Πειραιά του ΠΑΣΟΚ και χρημάτισε υφυπουργός Εξωτερικών, αρμόδιος για τον Απόδημο Ελληνισμό, τα διαστήματα 1994-1996 και 1999-2001. Από τη θέση αυτή πραγματοποίησε το σχέδιο της καταγραφής των Ελλήνων ομογενών σε όλο τον κόσμο, το οποίο κατέληξε στην Οργανωτική Συνέλευση του Συμβουλίου του Απόδημου Ελληνισμού τον Νοέμβριο του 1995 στη Θεσσαλονίκη.

Γεωργογιάννης Παντελής

Καθηγητής Πανεπιστημίου

Αναλογικό εκλογικό σύστημα ή δημοκρατία για τον πολίτη;

**Μια εμπειρική έρευνα εκλογικών αποτελεσμάτων
στους βαθμούς διοίκησης της Ελλάδας
και της Ευρωπαϊκής Ένωσης**

Περίληψη

Στην παρούσα έρευνα εξετάζονται οι εφαρμογές της έννοιας της αναλογίας στην καθημερινή ζωή και διατυπώνονται οι μονάδες δημοκρατίας, όπως αυτές βρίσκουν εφαρμογή στη δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας και στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα. Με βάση τις μονάδες δημοκρατίας, οι οποίες αποτελούν βασικές αρχές της, διερευνάται κατά πόσο η εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα αποτελεί δημοκρατική διαδικασία. Για το σκοπό αυτό εξετάζονται τα εκλογικά αποτελέσματα των τελευταίων εκλογών σε επίπεδο δημοτικών ενοτήτων, περιφερειακών ενοτήτων, εθνικών εκλογικών περιφερειών και ευρωπαϊκών εκλογικών περιφερειών.

Λέξεις- κλειδιά: αναλογία, αναλογικό εκλογικό σύστημα, μονάδα δημοκρατίας, πολιτικό σύστημα

Abstract

In this paper we examine the applications of the analogy concept in everyday

life and we formulate the democracy units as are applicable in the democracy of ancient Athens and the modern political systems. Based on the democracy units, which are the basic principles of democracy, we explore whether the application of proportional representation in the modern political systems is a democratic process. For this purpose, we examine the latest election results at a level of municipal units, regional units, national electoral districts and European electoral districts.

Keywords: analogy, proportional representation, democracy unit, political system

1. Θεωρία

1.1. Αποσαφήνιση εννοιών

1.1.1. Ανάλογος – αναλογικός

Το επίθετο «αναλογικός» είναι αποτέλεσμα μιας διαδικασίας εξέλιξης της ελληνικής γλώσσας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Αρχαιότερος πρόγονος αυτής είναι το «ανάλογος», το οποίο προέρχεται από τη σύνθεση των αρχαίων ελληνικών λέξεων *ανά* + *λόγος* και σημαίνει *σύμμετρος, αντίστοιχος προς την αξία ή την ποιότητα*¹. Ο Πλάτων χρησιμοποιεί το ουσιαστικό «ανάλογον» και εννοεί το σύμμετρο, το σύμφωνο, ενώ από τον Αριστοτέλη χρησιμοποιείται το επίρρημα που υποδηλώνει τη συσχέτιση με κάτι άλλο².

Μετεξέλιξη του «ανάλογος» είναι το επίθετο *αναλογικός* –ή –ό, που υποδηλώνει αυτό που στηρίζεται στην αναλογία, που σχηματίζεται ή που υπολογίζεται σε αναλογία με κάτι άλλο, ή που σχηματίζεται από την επίδραση άλλου³.

Στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα εφαρμόζεται το *αναλογικό εκλογικό σύστημα*, σύμφωνα με το οποίο ο αριθμός των βουλευτών που εκλέγονται σε κάθε περιφέρεια είναι ανάλογος με τις ψήφους που πήρε κάθε κόμμα. Επιπρόσθετα, χρησιμοποιείται και ως ουσιαστικό «*αναλογική*» για να υποδηλώσει το αναλογικό εκλογικό σύστημα⁴.

1.1.2. Ισοδύναμος

Το επίθετο *ισοδύναμος* –η –ο είναι σύνθετη λέξη, που προέρχεται από την ένωση

---

1 Τεγόπουλος-Φυτράκης (1995), *Ελληνικό Λεξικό*, Λήμμα *ανάλογος*, Αθήνα: Αρμονία, σ. 50.

2 http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?lq=%E1%BC%80%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82

3 http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82&dq=

4 http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82&dq=

των συνθετικών *ίσος + δύναμις* και υποδηλώνει αυτόν που έχει ίση δύναμη ή ίδια αξία με κάποιον άλλο⁵. Πρόκειται για λέξη της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, η οποία εξακολουθεί να υφίσταται στη νέα ελληνική με την ίδια ερμηνεία. Από το *ισοδύναμος* προκύπτει το ρήμα *ισοδυναμώ*, που σημαίνει «έχω την ίδια σημασία ή επιφέρω το ίδιο αποτέλεσμα, είμαι ίσος με κάποιον άλλο ή αντίστοιχός του» και το ουσιαστικό *ισοδυναμία*, με το οποίο εννοείται «το να διαθέτει κανείς ή κάτι μια ιδιότητα (δύναμη, σημασία, αξία, περιεχόμενο κ.λπ.) στον ίδιο βαθμό με άλλον»⁶. Για παράδειγμα, το δικαίωμα είναι μια αξία. Οι άνθρωποι ανεξαρτήτως φύλου, ηλικίας κ.λπ. έχουν τα ίδια δικαιώματα. Η πολιτική ψήφος είναι επίσης μια αξία, η οποία έχει την ίδια βαρύτητα για κάθε πολίτη, ανεξαρτήτως μορφωτικού, κοινωνικού, οικονομικού κ.λπ. επιπέδου. Κατά συνέπεια, στον πολιτικό στίβο, η ψήφος κάθε πολιτικού που συμμετέχει σε ένα οποιοδήποτε πολιτικό σώμα, π.χ. δημοτικό συμβούλιο, περιφερειακό συμβούλιο, κοινοβούλιο, έχει την ίδια πολιτική δύναμη ανεξάρτητα από τον αριθμό των ψήφων που πήρε κατά την εκλογή του.

1.1.3. Δημοκρατία

Σύμφωνα με το Σύνταγμα της Ελλάδας, «θεμέλιο του πολιτεύματος είναι η λαϊκή κυριαρχία και όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό, υπάρχουν υπέρ αυτού και ασκούνται όπως ορίζει το σύνταγμα»⁷. Με άλλα λόγια, η δημοκρατία είναι ένα πολιτικό σύστημα, στο οποίο η εξουσία πηγάζει από το λαό για το λαό⁸. Κατά πόσο αυτό ισχύει στην πραγματικότητα και σε ποιο βαθμό μένει να αποδειχθεί. Για την παρούσα ομιλία, «δημοκρατία είναι το πολίτευμα στο οποίο ο πολίτης είναι ισότιμο και ισόνομο μέλος της κοινωνίας και παράλληλα διαμορφωτής και ρυθμιστής των πολιτικών διαδικασιών»⁹.

1.2. Εφαρμογές της έννοιας της αναλογίας στην καθημερινή ζωή

Θα ήταν ενδιαφέρον στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας να διερευνήσουμε καταρχήν τις πιθανές και δυνατές εφαρμογές της αναλογίας στην καθημερινή ζωή.

Η έννοια της αναλογίας βρίσκει εφαρμογή σε κάθε έκφανση της καθημερινής ζωής όπως την ηλικία, το φύλο, το επάγγελμα, τη μόρφωση, το βαθμό, το μέγεθος, την ποσότητα, την οικονομία κ.λπ., εκφράζοντας μια σχέση σύγκρισης μεταξύ ατόμων, αντικειμένων ή καταστάσεων ως προς κάποιο από αυτά τα χαρακτηριστικά.

5 Φραγκούλης, Α. (2005), *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής*, Λήμμα *ισοδύναμος*. Αθήνα: Πατάκης, σ. 379.

6 Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Λήμματα *ισοδύναμος – ισοδυναμώ – ισοδυναμία*. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., σ. 791.

7 Σύνταγμα της Ελλάδας, άρθρο 2, § 3, όπως διαμορφώθηκε από την Ζ' Αναθεωρητική Βουλή στις 6/4/2001.

8 Schmidt, V. A. (2006), *Democracy in Europe. The EU and National Politics*. Cambridge.

9 Γεωργιάννης, Π. (2012), *Ελλήνων Πολιτεία – Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Διάδραση, σ. 43.

Η εκπαίδευση, για παράδειγμα, εφαρμόζεται στους μαθητές με βασικό κριτήριο την ηλικία, που σημαίνει ότι διαφέρει ανάλογα τις διαφορετικές δυνατότητες κάθε ηλικίας. Οι μαθητές εκπαιδεύονται σε ένα ηλικιακά διαβαθμισμένο εκπαιδευτικό σύστημα, κατά το οποίο η υποχρεωτική σχολική ζωή ενός μαθητή ξεκινά στα 4-5 έτη με την εγγραφή του στο νηπιαγωγείο και ολοκληρώνεται στα 15-16 με την αποφοίτησή του από το Γυμνάσιο. Η διδακτέα ύλη προσαρμόζεται ανάλογα με τις μαθησιακές δυνατότητες που προσφέρει κάθε ηλικία έτσι ώστε να είναι αποτελεσματική η διδασκαλία της και να επιτυγχάνεται το μεγαλύτερο όφελος για τον εκπαιδευόμενο. Διαφαίνεται, λοιπόν, ότι στη μαθησιακή διαδικασία η εφαρμογή της αναλογίας είναι επιβεβλημένη, γιατί προσδιορίζεται από τις μαθησιακές δυνατότητες των μαθητών και οδηγεί στα καλύτερα αποτελέσματα.

Κατά τον ίδιο τρόπο, στον τομέα της υγείας, μιας ιατρικής γνωμάτευσης έπεται ανάλογη- αντίστοιχη θεραπευτική αγωγή, η οποία είναι η ενδεδειγμένη και επιβεβλημένη για την καταπολέμηση της συγκεκριμένης ασθένειας και την επιτυχή αποθεραπεία του ασθενή. Διαφαίνεται κι εδώ ότι η θεραπευτική αγωγή είναι ανάλογη της ασθένειας και ότι η μη εφαρμογή της όχι μόνο δεν θα θεραπεύσει τον ασθενή αλλά θα επιδεινώσει την κατάσταση της υγείας του ή ακόμη και θα θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του.

Γίνεται, λοιπόν, σαφές ότι σε ό,τι αφορά τα άτομα, η αναλογία βρίσκει εφαρμογή και είναι απαραίτητη στην εκπαίδευση, στην υγεία, στο χώρο εργασίας, στη μισθοδοσία, στην οικονομία αλλά και σε κάθε πτυχή της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αναλογία προϋποθέτει την ύπαρξη διαφορετικότητας και βρίσκει εφαρμογή σε όλες σχεδόν τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων, καταστάσεων ή αντικειμένων.

Τι συμβαίνει με την εφαρμογή του αναλογικού συστήματος στη λειτουργία των πολιτικών συστημάτων θα το δούμε στο επόμενο κεφάλαιο.

1.3. Μονάδες δημοκρατίας στη Δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας

Η δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας δημιουργήθηκε ως απόρροια της εξέλιξης της επιστημονικής και πολιτικής σκέψης της εποχής. Σε αυτήν οι πολίτες, παρά τις ατομικές τους ιδιαιτερότητες όσο μεγάλες κι αν είναι, εξισώνονται απέναντι στο νόμο και η ψήφος κάθε πολίτη έχει την ίδια ισχύ με την ψήφο οποιουδήποτε άλλου. Στο γεγονός αυτό οφείλεται το αρχικό όνομα «ισονομία» που έδωσε ο Κλεισθένης στο πολιτικό σύστημα που πρότεινε στους Αθηναίους. Έτσι ο πολίτης στη δημοκρατία έχει την ίδια αξία με οποιονδήποτε άλλο, ανεξάρτητα από τα χαρακτηριστικά της προσωπικής του ταυτότητας, είναι ίσος μεταξύ ίσων. Όπως, δηλαδή, «*το μέτρο αποτελεί θεμελιώδη μονάδα του μετρικού συστήματος,*

έτσι και ο πολίτης αποτελεί θεμελιώδη μονάδα του πολιτικού συστήματος, αποτελεί δηλαδή μονάδα δημοκρατίας. Και ενώ βασικό χαρακτηριστικό της δημοκρατίας είναι ο σεβασμός των ατομικών ιδιαιτεροτήτων, τα άτομα εξισώνονται απέναντι στο πολιτικό της σύστημα και υπ' αυτή την έννοια μαθηματικοποιούνται»¹⁰ στη λογική $1 = 1 = 1 = \dots = X$ (όπου X το σύνολο των πολιτών), καθιστώντας τους πολίτες ισότιμους απέναντι στο νόμο.

Στο πολίτευμα της αρχαίας Αθήνας διακρίνονται δύο τύποι μονάδων δημοκρατίας:

1. **ο πολίτης**, ο οποίος με την ψήφο του στις τοπικές συνελεύσεις εκλέγει τους αντιπροσώπους του¹¹ και στην εκκλησία του Δήμου ψηφίζει τους νόμους¹² και
2. **η φυλή**, καθώς καθεμία από τις 10 φυλές της Αττικής εξέλεγε στις τοπικές συνελεύσεις 50 αντιπροσώπους για τη Βουλή των Πεντακοσίων, ανεξάρτητα από τον αριθμό των πολιτών που την αποτελούσαν¹³. Με αυτό τον τρόπο υπήρχε ισοδύναμη εκπροσώπηση των 10 φυλών στη Βουλή των Πεντακοσίων. Να σημειωθεί ότι κάθε φυλή κατείχε συγκεκριμένη έκταση στην Αττική κατ' αντιστοιχία με τις σημερινές δημοτικές ενότητες ενός δήμου.

Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι οι πολίτες, ως άτομα, παρά τις διαφορετικότητές τους, για το πολίτευμα της Αρχαίας Αθήνας είναι πολιτικά ίσοι και ισοδύναμοι με την ψήφο τους, όπως ακριβώς και οι φυλές, ανεξάρτητα από τον αριθμό πολιτών που τις απαρτίζουν, είναι πολιτικά ίσες και ισοδύναμες στη Βουλή των Πεντακοσίων. Συνεπώς, μονάδες δημοκρατίας μπορούν να υπάρξουν μόνο όταν υπάρχει διασφαλισμένη πολιτική ισοδυναμία των συμμετεχόντων στο πολιτικό σύστημα. Αυτή η πολιτική ισοδυναμία αποτελεί βασική αρχή της δημοκρατίας. Γίνεται λοιπόν σαφές ότι ένα πολιτικό σύστημα το οποίο δεν στηρίζεται στην αρχή της πολιτικής ισοδυναμίας των μονάδων δημοκρατίας είτε σε ατομικό είτε σε επίπεδο συλλογικότητας δεν αποτελεί δημοκρατικό πολίτευμα.

Σε αντιστοιχία με τη δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα μπορούμε να διακρίνουμε τους εξής **εν δυνάμει** τύπους μονάδων δημοκρατίας:

- **τον πολίτη**, ο οποίος με την ψήφο του στις Δημοτικές, Περιφερειακές, Κοινοβουλευτικές Εκλογές καθώς και στις Ευρωεκλογές ψηφίζει εκπροσώπους για κάθε βαθμό διοίκησης και
- **τους φορείς του πολιτικού συστήματος**, για παράδειγμα δημοτικές ενότητες, δήμοι, περιφερειακές ενότητες, περιφέρειες, εθνικές εκλογικές περιφέρειες, το ελληνικό κράτος ως εκλογική περιφέρεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

10 Γεωργιογιάννης, Π. (2012), *Ελλήνων Πολιτεία – Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Διάδραση, σ. 43.

11 Στεφανόπουλος, Σ. (2004), *Ελλήνων Θέσμις. Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνης, σ. 536.

12 Meyer, Th. (2009), *Was ist Demokratie? Eine diskursive Einführung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, p.p. 16-17.

13 *Αθηναίων Πολιτεία*, 21.3 και 43.2.

1.4. Σκοπός της έρευνας

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να διαπιστώσουμε αν και σε ποιο βαθμό βρίσκουν εφαρμογή οι μονάδες δημοκρατίες στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα που χρησιμοποιούν το αναλογικό εκλογικό σύστημα.

Θα εξετάσουμε, δηλαδή, κατά πόσο οι φορείς των σύγχρονων πολιτικών συστημάτων, όπως οι δημοτικές ενότητες για το δήμο, οι περιφερειακές ενότητες για την περιφέρεια, οι εκλογικές περιφέρειες της επικράτειας για το ελληνικό κοινοβούλιο και οι εθνικές περιφέρειες για την Ευρωπαϊκή Ένωση, μπορούν να χαρακτηριστούν μονάδες δημοκρατίας, χρησιμοποιώντας ως παράδειγμα τα αποτελέσματα της εφαρμογής του αναλογικού εκλογικού συστήματος στους Δήμους, τις Περιφέρειες, το Κεντρικό Κοινοβούλιο της Ελλάδας και το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

2. Παρουσίαση αποτελεσμάτων: αναλογικό εκλογικό σύστημα και μονάδες δημοκρατίας

Για την παρουσίαση των αποτελεσμάτων εφαρμογής του αναλογικού εκλογικού συστήματος στους δήμους, εξετάσαμε τα εκλογικά αποτελέσματα του **Δήμου Αρταίων** ως προς τον αριθμό εκπροσώπων που εκλέγονται ανά δημοτική ενότητα και εκλογικό συνδυασμό. Κατά τον ίδιο τρόπο, αναφορικά με τις Περιφέρειες εξετάσαμε τα εκλογικά αποτελέσματα της **Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας** ως προς τον αριθμό εκπροσώπων που εκλέγονται ανά περιφερειακή ενότητα και συνδυασμό. Τέλος, όσον αφορά το ελληνικό κοινοβούλιο, η εξέταση των εκλογικών αποτελεσμάτων έγινε ως προς τον αριθμό βουλευτών που εκλέγονται ανά **εκλογική περιφέρεια** και πολιτικό κόμμα, ενώ για το ευρωκοινοβούλιο ανάλογα με τον αριθμό βουλευτών που εκλέγεται από κάθε **κράτος-μέλος**. Σε όλες τις περιπτώσεις εξετάστηκαν τα εκλογικά αποτελέσματα των τελευταίων εκλογικών αναμετρήσεων.

2.1. Οι δημοτικές ενότητες του Δήμου Αρταίων ως μονάδες δημοκρατίας με βάση το αναλογικό εκλογικό σύστημα

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται οι δημοτικές ενότητες του Δήμου Αρταίων και ο αριθμός δημοτικών συμβούλων ανά δημοτική ενότητα, όπως προκύπτουν από τις τελευταίες δημοτικές εκλογές με την εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος. Οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι κάθε σύμβουλος, ανεξάρτητα από την πολιτική παράταξη που τον υποστηρίζει, αντιπροσωπεύει στο δημοτικό συμβούλιο τα συμφέροντα της δημοτικής ενότητας στην οποία εκλέγεται.

Ο Δήμος Αρταίων αποτελείται από πέντε δημοτικές ενότητες. Οι τέσσερις δημοτικές ενότητες Φιλοθέης, Αμβρακικού, Ξηροβουνίου και Βλαχερνών

εκπροσωπούνται στο δημοτικό συμβούλιο από 4, 3, 3 και 2 δημοτικούς συμβούλους αντίστοιχα. Αντίθετα, η Δημοτική Ενότητα Αρταίων εκλέγει 21 από τους συνολικά 33 δημοτικούς συμβούλους, δηλαδή διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία στο δημοτικό συμβούλιο. Παρ' ότι οι 21 σύμβουλοι ανήκουν σε διαφορετικές παρατάξεις, εντούτοις όταν πρόκειται για συμφέροντα της ενότητάς τους δεν πειθαρχούν στο κόμμα, αλλά υπερασπίζονται τα συμφέροντά της, για τα οποία εξάλλου εκλέχθηκαν. Αυτό είναι ένα πρόβλημα λειτουργίας της δημοκρατίας, το οποίο προκύπτει από την εφαρμογή της αναλογικότητας. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι με την εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος δεν υπάρχει ισοδύναμη πολιτική εκπροσώπηση των δημοτικών ενοτήτων στο δημοτικό συμβούλιο. Το γεγονός αυτό αντιβαίνει την **αρχή της ισοδυναμίας των μονάδων δημοκρατίας**, αφού καθεμία πρέπει να έχει ισοδύναμο αριθμό εκπροσώπων, ανεξάρτητα από τον αριθμό των πολιτών που εκπροσωπούνται και συνεπώς οι δημοτικές ενότητες του Δήμου Αρταίων **δεν αποτελούν μονάδες δημοκρατίας**.

Εκτός των παραπάνω, οφείλουμε να λάβουμε υπόψη ότι κάθε σύμβουλος έχει επιλεγεί από τον αρχηγό του συνδυασμού του για να συμπεριληφθεί στο ψηφοδέλτιο και να λειτουργήσει ως υποψήφιος αντιπρόσωπος των συμφερόντων των πολιτών στο δημοτικό συμβούλιο, **διαδικασία η οποία δεν είναι δημοκρατική**. Οι πολίτες από την πλευρά τους τον ψηφίζουν ως αντιπρόσωπο των συμφερόντων τους, επικυρώνοντας απλώς την απόφαση του αρχηγού του συνδυασμού που τον συμπεριέλαβε στο ψηφοδέλτιο, **διαδικασία η οποία επίσης δεν είναι δημοκρατική**. Μολαταύτα οι σύμβουλοι, ανεξάρτητα από το συνδυασμό στον οποίο ανήκουν, οφείλουν να εκπροσωπούν τα συμφέροντα της δημοτικής ενότητας στην οποία εκλέγονται.

Εφαρμόζοντας το υπάρχον αναλογικό εκλογικό σύστημα, όλοι οι συνδυασμοί εκλέγουν στη δημοτική ενότητα Αρταίων το μεγαλύτερο αριθμό δημοτικών συμβούλων, ενώ ο Δήμαρχος, εκλέγεται από τον συνδυασμό που κέρδισε τις εκλογές.

Πίνακας 1: Αριθμός δημοτικών συμβούλων ανά δημοτική ενότητα και συνδυασμό

Αριθμός Δημοτικών Συμβούλων Δημοτική Ενότητα	Υπάρχον αναλογικό πολιτικό σύστημα						N	%
	Αρτινών ΣυνΕργασία ²	Αρτινών Όραμα	Γέφυρα στο Μέλλον	Ριζοσπαστική Δημοτική Αλλαγή	Λαϊκή Συσπείρωση			
Αρταίων ¹	14	2	2	2	1	21	63,64	
Φιλοθέης	1	1	1	1	0	4	12,12	
Αμβρακικού	2	1	0	0	0	3	9,09	
Ξηροβουνίου	1	1	1	0	0	3	9,09	
Βλαχερνών	2	0	0	0	0	2	6,06	
Σύνολο	20	5	4	3	1	33	100,00	

Από τον πίνακα 1 προκύπτει ότι το δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου Αρταίων διαθέτει την απόλυτη πλειοψηφία στο δημοτικό συμβούλιο, γεγονός που φανερώνει πως οι υπόλοιπες δημοτικές ενότητες δεν έχουν καμία ελπίδα σε οποιαδήποτε δημοκρατική διεκδίκηση στο δημοτικό συμβούλιο, αφού αποτελούν μειοψηφία.

Συνάγεται, λοιπόν, ότι ο Δήμαρχος κατά την άσκηση των καθηκόντων του στηρίζεται σε δύο διαφορετικές πλειοψηφίες:

1. στην πλειοψηφία των συμβούλων που προέρχονται από το συνδυασμό που τον υποστήριξε στις εκλογές, δηλαδή στην κομματική πλειοψηφία, που διαθέτει εκπροσώπους σε όλες τις δημοτικές ενότητες και ανέρχονται σε 20, και
2. στην πλειοψηφία των δημοτικών συμβούλων της δημοτικής ενότητας Αρταίων, οι οποίοι ανέρχονται σε 21 εκ των 33 συμβούλων. Παρότι οι σύμβουλοι αυτοί έχουν εκλεγεί με διαφορετικούς συνδυασμούς, εντούτοις αποτελούν πλειοψηφία για το δήμαρχο επειδή όλοι εκπροσωπούν τα συμφέροντα της δημοτικής ενότητας Αρταίων.

Αφού ο Δήμαρχος έχει την πλειοψηφία του συνδυασμού με τον οποίο εκλέγεται και την πλειοψηφία των συμβούλων που εκπροσωπούν τα συμφέροντα των πολιτών τής αναλογικά μεγαλύτερης σε πληθυσμό δημοτικής ενότητας, είναι φανερό ότι μπορεί να προσφέρει στις μικρότερες δημοτικές ενότητες μόνο ό,τι οι δύο πλειοψηφίες του επιτρέπουν, **το οποίο ισούται με το τίποτα.**

Οι μικρότερες δημοτικές ενότητες, όπως φαίνεται στον πίνακα 1, διαθέτουν 6 συμβούλους που δεν ανήκουν σε καμία από τις δύο πλειοψηφίες του δημάρχου. Κατά συνέπεια, ακόμη και αν αυτοί οι 6 σύμβουλοι συσπειρωθούν και συνεργαστούν, δεν μπορούν να διεκδικήσουν τίποτα με την ψήφο τους, καθώς αποτελούν αμελητέα μειοψηφία. Θυσιάζονται με αυτόν τον τρόπο στο διηνεκές στο βωμό του συγκεντρωτισμού, προς όφελος της ισχυρότερης δημοτικής ενότητας. Έτσι ο δήμαρχος ανάγεται στον απόλυτο άρχοντα **ενός απόλυτα συγκεντρωτικού συστήματος. Και στη δημοκρατία δεν υπάρχουν απόλυτοι άρχοντες.**

Η έρευνά μας έδειξε ότι, με αποκλίσεις, το ίδιο ισχύει σε όλους τους δήμους της χώρας. Προκύπτει, λοιπόν, ότι οι μικρότερες σε δύναμη δημοτικές ενότητες οδηγούνται με **μαθηματική ακρίβεια στην εξαφάνισή τους.**

3.2. Οι Περιφερειακές Ενότητες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας ως μονάδες δημοκρατίας με βάση το αναλογικό εκλογικό σύστημα

Στον πίνακα 2 παρουσιάζεται ο αριθμός των περιφερειακών συμβούλων ανά περιφερειακή ενότητα και συνδυασμό στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας.

Όπως και στην περίπτωση των δημοτικών ενοτήτων του Δήμου Αρταίων, παρατηρούμε ότι στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας η εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος δεν οδηγεί σε ισοδύναμη πολιτική εκπροσώπηση των περιφερειακών ενοτήτων στο περιφερειακό συμβούλιο,

γεγονός που και στην περίπτωση αυτή αντιβαίνει την **αρχή της ισοδυναμίας των μονάδων δημοκρατίας**, και συνεπώς οι περιφερειακές ενότητες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας **δεν αποτελούν μονάδες δημοκρατίας**.

Πίνακας 2: Αριθμός περιφερειακών συμβούλων ανά περιφερειακή ενότητα και συνδυασμό

Περιφερειακή Ενότητα \ Αριθμός Περιφερειακών Συμβούλων	Αλληλεγγύη Σύγχρονη Ανθρώπινη Μακεδονία	Κεντρική Μακεδονία - Περιφέρεια Προσταθλήτρια	Ριζοσπαστική Αριστερή Ενότητα	Ελληνική Αυγή για την Κεντρική Μακεδονία	Συμμετέχω Ανεξάρτητη Αυτοδιοικητική Κίνηση για την Κ. Μακεδονία	Λαϊκή Συνεπίρροση Κεντρικής Μακεδονίας	Πολίτες Μπροστά - Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	Οικολογία Αλληλεγγύη	Ανταρσία στην Κεντρική Μακεδονία - Αντικαπιταλιστική Αριστερά	N	%
Θεσσαλονίκης	27	5	2	2	1	2	1	1	1	42	59,15
Σερρών	2	1	0	1	1	1	1	0	0	7	9,86
Ημαθίας	2	1	1	0	1	0	0	0	0	5	7,04
Πέλλας	4	1	0	0	0	0	0	0	0	5	7,04
Πιερίας	4	1	0	0	0	0	0	0	0	5	7,04
Χαλκιδικής	2	1	1	0	0	0	0	0	0	4	5,64
Κιλκίς	2	1	0	0	0	0	0	0	0	3	4,23
Σύνολο	43	11	4	3	3	3	2	1	1	71	100

Και στην περίπτωση αυτή ο περιφερειάρχης στηρίζεται σε δύο μεγάλες πλειοψηφίες:

1. την πλειοψηφία του συνδυασμού με τον οποίο εκλέγεται και προκύπτει από όλες τις περιφερειακές ενότητες, δηλαδή 43 περιφερειακούς συμβούλους, και
2. την πλειοψηφία των συμβούλων της περιφερειακής ενότητας Θεσσαλονίκης, η οποία σχηματίζεται από όλους τους συνδυασμούς που συμμετέχουν στις εκλογές, δηλαδή 42 περιφερειακούς συμβούλους.

Παρατηρούμε, δηλαδή και εδώ, όπως και στους δήμους, ότι το αναλογικό εκλογικό σύστημα ανάγει τον Περιφερειάρχη Κεντρικής Μακεδονίας σε απόλυτο άρχοντα ενός απόλυτα συγκεντρωτικού συστήματος οδηγώντας τις μικρότερες σε δύναμη περιφερειακές ενότητες σε κοινωνικό και οικονομικό μαρασμό.

3.3. Οι Περιφέρειες της χώρας ως μονάδες δημοκρατίας με βάση το αναλογικό εκλογικό σύστημα

Στον πίνακα 3 παρουσιάζεται ο αριθμός των βουλευτών ανά περιφέρεια και πολιτικό κόμμα στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Όπως και στην περίπτωση των δημοτικών ενοτήτων και των περιφερειακών ενοτήτων, η εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος δεν οδηγεί σε ισοδύναμη πολιτική εκπροσώπηση των περιφερειών στο ελληνικό κοινοβούλιο, γεγονός που και στην περίπτωση αυτή αντιβαίνει την **αρχή της ισοδυναμίας των μονάδων δημοκρατίας** και συνεπώς οι περιφέρειες της χώρας δεν αποτελούν μονάδες δημοκρατίας.

Πίνακας 3: Αριθμός βουλευτών ανά περιφέρεια και πολιτικό κόμμα στο ελληνικό κοινοβούλιο σύμφωνα με το αναλογικό εκλογικό σύστημα.

Αριθμός Βουλευτών Περιφέρεια	ΣΥΡΙΖΑ	ΝΔ	ΠΟΤΑΜΙ	ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ	ΚΚΕ	ΑΝΕΑ	ΠΑΣΟΚ-ΔΗΜΑΡ	ΕΝΩΣΗ ΚΕΝΤΡΩΩΝ	ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΙ	N	%
	Περιφέρεια Αττικής	32	22	4	7	6	5	4	5	2	87
Περιφέρεια Κεντρ. Μακεδονίας	19	10	2	7	2	3	3	3	0	49	16,32
Περιφέρεια Θεσσαλίας	11	5	2	1	2	1	0	1	0	22	7,32
Περιφέρεια Δυτικής Ελλάδας	8	4	1	0	2	0	3	0	2	20	6,65
Περιφέρεια Πελοποννήσου	9	5	0	1	0	0	2	0	1	18	5,99
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης	12	4	0	0	0	0	1	0	0	17	5,66
Περιφέρεια Κρήτης	10	3	1	0	1	0	1	0	0	16	5,31
Περιφέρεια Στερεάς Ελλάδας	10	4	0	2	0	0	0	0	0	16	5,32
Περιφέρεια Ηπείρου	8	4	0	0	0	0	0	0	0	12	4,32
Περιφέρεια Δυτικής Μακεδονίας	8	3	0	0	0	0	0	0	0	10	3,31
Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου	6	2	0	0	0	0	1	0	0	9	2,99
Περιφέρεια Ιονίων Νήσων	5	0	0	1	0	0	0	0	0	6	1,99
Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου	3	2	0	0	1	0	0	0	0	6	1,99
Επικρατείας	5	4	0	1	1	0	1	0	0	12	4,00
Σύνολο Ελληνικού Κοινοβουλίου	146	72	10	20	15	9	16	9	5	300	100,17

Στην περίπτωση του ελληνικού κοινοβουλίου, ο πρωθυπουργός της χώρας στηρίζεται:

1. στην κομματική πλειοψηφία που προκύπτει από τον αριθμό των βουλευτών όλων των περιφερειών της χώρας, δηλαδή 146 βουλευτές, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι 50 βουλευτές με τους οποίους πριμοδοτείται το πρώτο κόμμα από το ισχύον εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής, και
2. στην πλειοψηφία των βουλευτών της περιφέρειας Αττικής, σε σχέση με τις υπόλοιπες περιφέρειες της χώρας, η οποία σχηματίζεται από όλους τους

βουλευτές των κομμάτων που συμμετείχαν στην εκλογική διαδικασία, δηλαδή 87 βουλευτές της Περιφέρειας Αττικής. Σε αντίθεση με τις δημοτικές ενότητες και τις περιφερειακές ενότητες, οι οποίες ακόμη και αν συσπειρωθούν εξακολουθούν να είναι μειοψηφία, αν οι υπόλοιπες εκλογικές περιφέρειες της χώρας συσπειρωθούν εναντίον της Αττικής, τότε η νέα πλειοψηφία που δημιουργείται είναι υπερδιπλάσια της πλειοψηφίας της Αττικής και ικανή να ανατρέψει τα δεδομένα. Δε συμβαίνει όμως αυτό σε καμία περίπτωση, είτε γιατί οι περιφέρειες δεν μπορούν να συνεννοηθούν μεταξύ τους είτε επειδή υπερισχύει η κομματική ταυτότητα των βουλευτών.

Παρατηρούμε, και εδώ για άλλη μια φορά ότι το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής ανάγει τον Πρωθυπουργό σε απόλυτο άρχοντα ενός απόλυτα συγκεντρωτικού συστήματος. Παράλληλα, πολιτικά κόμματα προτείνουν για δεκαετίες την εφαρμογή της απλής αναλογικής, δίνοντας το μήνυμα ότι αποτελεί τη μοναδική ελπίδα για τη δημοκρατία. Με την απλή αναλογική όμως δεν αλλάζει τίποτε στο πολιτικό σύστημα παρά μόνο ο αριθμός των κομματικών αντιπροσώπων σε κάθε βαθμό διοίκησης. Το αίτημα αυτό, επομένως, δεν αποτελεί τίποτε περισσότερο από ένα επικοινωνιακό τρικ με στόχο την προσέλκυση ψήφων.

3.4. Τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. ως μονάδες δημοκρατίας με βάση το αναλογικό εκλογικό σύστημα¹⁴

Όπως όλοι γνωρίζουμε η ΕΕ αποτελείται από 28 κράτη-μέλη, των οποίων ο πληθυσμός κυμαίνεται κατά προσέγγιση από 400.000 στη Μάλτα έως 82.000.000 στη Γερμανία. Και τα 28 κράτη-μέλη συμμετέχουν στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με συνολικά 751 ευρωβουλευτές, οι οποίοι κατά κανόνα εκλέγονται αναλογικά προς τον πληθυσμό κάθε κράτους-μέλους και συσπειρώνονται σε ομάδες με βάση την πολιτική τους τοποθέτηση και όχι την εθνικότητά τους¹⁵. Για παράδειγμα, η Μάλτα έχει 6 ευρωβουλευτές, ενώ η Γερμανία 96 (πίνακας 4). Ανεξάρτητα λοιπόν από το σύστημα που εφαρμόζουν τα κράτη μέλη για την εκλογή των ευρωβουλευτών, γίνεται φανερό ότι μεταξύ των κρατών-μελών της ΕΕ εφαρμόζοντας την καθ' όλα νόμιμη διαδικασία της αναλογικότητας των βουλευτών σύμφωνα με τον πληθυσμό, οδηγούμαστε στο αποτέλεσμα δύο χώρες-μέλη της ΕΕ, όπως η Μάλτα και η Γερμανία, να έχουν διαφορά 90 ευρωβουλευτών. Για το λόγο αυτό αναγνωρίζεται στη Γερμανία το «δικαίωμα» να παίζει ηγετικό ρόλο στην Ευρώπη, που έχει ως συνέπεια να είναι σε όλους τους τομείς η πιο ωφελημένη χώρα της Ευρώπης.

Παρ' ότι οι ευρωβουλευτές είναι ενταγμένοι στα ευρωπαϊκά κόμματα¹⁶,

¹⁴ Γεωργγιάννης, Π. (2012), *Ελλήνων Πολιτεία – Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Διάδραση, σ.σ. 315-316.

¹⁵ <http://www.europarl.europa.eu/meps/el/map.html> (προσπελάστηκε στις 15/03/2012).

¹⁶ Weidenfeld, W. (Hrsg.) (2004), *Die Europäische Union. Politisches System und Politikbereiche*. Bonn:

είναι ευνόητο ότι συμβαίνει και εκεί ό,τι συμβαίνει και με τα κόμματα ενός έθνους- κράτους, μιας περιφέρειας ή ενός δήμου και σχετίζεται με τις συμμαχίες μεταξύ κομμάτων, όπου οι κομματικές πλειοψηφίες ή οι συμμαχίες κομματικών πλειοψηφιών αποφασίζουν για όλα τα θέματα στο Κοινοβούλιο. Με τον ίδιο τρόπο, αν για παράδειγμα σε όλη την Ευρώπη επικρατούν τα χριστιανοδημοκρατικά κόμματα και στο Ευρωκοινοβούλιο συζητείται ένα σημαντικό θέμα το οποίο έχει αντίκτυπο σε όλες τις χώρες, τότε οι χώρες με τη μεγαλύτερη αντιπροσώπευση ή τις καλύτερες συμμαχίες στο Ευρωκοινοβούλιο, που μπορούν πάντα να έχουν οι πιο ισχυρές χώρες, είναι πολύ πιο εύκολο να επηρεάσουν τα αποτελέσματα των ψηφοφοριών υπέρ τους.

Αν όμως λάβουμε υπόψη τη θέση ότι διαφορετικά πληθυσμιακά σύνολα αποτελούν, παρ' όλες τις διαφορετικότητες και ανισότητές τους, ισότιμες και ισόνομες μονάδες δημοκρατίας, τότε και οι 28 χώρες-μέλη της ΕΕ οφείλουν να αντιμετωπίζονται ως τέτοιες. Συνεπώς, σε κάθε φορέα που έχει αποφασιστικές ή νομοθετικές αρμοδιότητες, είτε αυτό είναι Ευρωκοινοβούλιο¹⁷ είτε κάποιος άλλος φορέας, για να έχουμε δημοκρατικά αποτελέσματα, θα πρέπει, ανεξάρτητα από τον πληθυσμό του κάθε κράτους-μέλους, να υπάρχει ισότιμη εκπροσώπηση όλων των κρατών-μελών. Θα πρέπει, δηλαδή, κάθε κράτος-μέλος ως αυτόνομη μονάδα δημοκρατίας να εκπροσωπείται από ίσο αριθμό βουλευτών στο Ευρωκοινοβούλιο.

Πίνακας 4: Αριθμός ευρωβουλευτών ανά κράτος-μέλος της ΕΕ σύμφωνα με το αναλογικό εκλογικό σύστημα και το προτεινόμενο ισοδυναμικό σύστημα.

Κράτος-μέλος της Ε.Ε.	Ευρωβουλευτές	Αναλογικό σύστημα	Ισοδυναμικό σύστημα
Γερμανία		96	25
Γαλλία		74	25
Ηνωμένο Βασίλειο		73	25
Ιταλία		73	25
Ισπανία		54	25
Πολωνία		51	25
Ρουμανία		32	25
Κάτω Χώρες		26	25
Βέλγιο		21	25
Ελλάδα		21	25
Ουγγαρία		21	25

Bundeszentrale für politische Bildung, σ.σ. 166-185.

17 Weidenfeld, W. (Hrsg.) (2004), *Die Europäische Union. Politisches System und Politikbereiche*. Bonn:

Bundeszentrale für politische Bildung, σ.σ. 80, 102.

Πορτογαλία	21	25
Τσεχική Δημοκρατία	21	25
Σουηδία	20	25
Αυστρία	18	25
Βουλγαρία	17	25
Δανία	13	25
Σλοβακία	13	25
Φινλανδία	13	25
Ιρλανδία	11	25
Κροατία	11	25
Λιθουανία	11	25
Λετονία	8	25
Σλοβενία	8	25
Εσθονία	6	25
Κύπρος	6	25
Λουξεμβούργο	6	25
Μάλτα	6	25
Σύνολο	751	700

Παρατηρούμε και εδώ ότι ενώ φαίνεται ότι όλες οι διαδικασίες έγιναν με δημοκρατικό τρόπο, εντούτοις οδηγούμαστε σε μη δημοκρατικά, ολιγαρχικά αποτελέσματα.

3.5. Συμπερασματικά για το αναλογικό εκλογικό σύστημα και τις μονάδες δημοκρατίας

Συμπερασματικά μπορεί ανεπιφύλακτα να λεχθεί ότι η εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος, σε οποιαδήποτε έκφρασή του, ενισχυμένη ή απλή αναλογική, στις εκλογικές διαδικασίες κάθε βαθμού διοίκησης, αναδεικνύει απόλυτους άρχοντες και οδηγεί στην προώθηση της ανισότητας, της διαπλοκής, της αδιαφάνειας, της ρουσφετολογίας, του λαϊκισμού, της υπερσυγκέντρωσης πληθυσμών στα αστικά κέντρα, της συγκέντρωσης κεφαλαίων, της απονεύρωσης του πολίτη, βασικά στοιχεία του συγκεντρωτισμού και της ολιγαρχίας. Αποτέλεσμα αυτού είναι οι πληθυσμιακά αδύναμοι φορείς να θυσιάζονται στο διηνεκές στο βωμό του συγκεντρωτισμού, προς όφελος των ισχυρότερων πληθυσμιακά φορέων. Έτσι, οι μικροί γίνονται μικρότεροι, φτωχότεροι και κάποια στιγμή εξαφανίζονται, ενώ οι μεγάλοι γίνονται μεγαλύτεροι, πλουσιότεροι και γιγαντώνονται.

4. Αναλογικό και ισοδυναμικό σύστημα

4.1. Η εφαρμογή του αναλογικού συστήματος στον αθλητισμό

Η πολιτική είναι ένας αγώνας, όπως ακριβώς αγώνες είναι και οι ολυμπιακοί αγώνες της κλασικής και της σύγχρονης εποχής. Οι ολυμπιακοί αγώνες προηγήθηκαν της δημοκρατίας και ενείχαν το στοιχείο της ισοδυναμίας, καθώς οι αθλητές χωρίζονταν με συγκεκριμένα κριτήρια σε διάφορες κατηγορίες για τη διεξαγωγή των αγωνισμάτων και ήταν ισόνομοι έναντι των αθλητικών κανονισμών. Αντίστοιχα, η δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας με την εφαρμογή των μονάδων δημοκρατίας αποτελεί μια έκφραση των κανόνων των ολυμπιακών αγώνων, δηλαδή των κανόνων ισονομίας. Οι αγώνες, είτε είναι πολιτικοί είτε αθλητικοί, οφείλουν να διεξάγονται επί ίσοις όροις, γιατί με τον τρόπο αυτό ενέχουν το στοιχείο της δημοκρατίας.

Πίνακας 5: Εφαρμογή του αναλογικού συστήματος στο ομαδικό άθλημα της καλαθοσφαίρισης

Αγώνας	Αριθμός παικτών αναλογικά με τον πληθυσμό	
	Ελλάδα	Αντίπαλος
1 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – Μάλτα	6	1
2 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – Αλβανία	6	2
3 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – Γερμανία	6	48
4 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – Ρωσία	6	120
5 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – ΗΠΑ	6	180
6 ^{ος} Αγώνας Ελλάδα – Κίνα	6	630

Αφού το αναλογικό εκλογικό σύστημα είναι δίκαιο, αξιόπιστο, καινοτόμο, χρήσιμο, σημαντικό για τη δημοκρατία, δεν θα έπρεπε το σύστημα αυτό να εφαρμοστεί και στον αθλητισμό αντί για το σύστημα που εφαρμόζεται μέχρι σήμερα; Δεν αισθάνονται αδικημένες οι χώρες με πολύ μεγάλους πληθυσμούς σε σχέση με χώρες με μικρότερο πληθυσμό όταν και οι δύο εκπροσωπούνται από τον ίδιο αριθμό παιχτών σε μια ομάδα π.χ. μπάσκετ;

Σκοπός αυτής της εργασίας δεν είναι η ανάλυση του τρόπου με τον οποίο μπορεί να εφαρμοστεί το αναλογικό σύστημα στον αθλητισμό. Θα μπορούσε, όμως, να αναφερθεί ένα παράδειγμα που αφορά τον αριθμό των παιχτών της ομάδας μπάσκετ της Εθνικής Ελλάδος σε σχέση με τον αριθμό παιχτών των αντιπάλων της στους αγώνες προετοιμασίας της για το επερχόμενο παγκόσμιο πρωτάθλημα.

4.2. Ισοδυναμικό σύστημα: ένα βήμα προς τη δημοκρατία

Από όσα ειπώθηκαν μέχρι τώρα, φαίνεται ότι το αναλογικό εκλογικό σύστημα είναι σύστημα που οδηγεί στο συγκεντρωτισμό, την ανισότητα και την ολιγαρχία. Για το λόγο αυτό, κάθε προσπάθεια αποκέντρωσης που έχει πραγματοποιηθεί στο ελληνικό κράτος διαχρονικά αποτελεί την αρχή μιας νέας συγκεντρωσης. Το γεγονός αυτό οδηγεί την περιφέρεια της χώρας σε μααρασμό, ως αποτέλεσμα των αντιδημοκρατικών διαδικασιών που συνοδεύουν το αναλογικό εκλογικό σύστημα.

Πίνακας 4: Αριθμός αντιπροσώπων ανά διοικητικό φορέα σύμφωνα με το αναλογικό και το ισοδυναμικό εκλογικό σύστημα.

Διοικητικός φορέας	Εκλογικό σύστημα	
	Αναλο- γικό	Ισοδυναμικό
Δήμος Αρταίων	33	5 σύμβουλοι x 5 δημ. ενότητες 25 δημ. σύμβουλοι
Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας	71	5 σύμβουλοι x 7 περιφ. ενότητες 35 περ. σύμβουλοι
Ελληνικό Κοινοβούλιο	300	5 βουλευτές x 54 εκλογ. περιφέρειες 270 βουλευτές
Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	751	25 βουλευτές x 28 κράτη-μέλη 700 βουλευτές

Καταδείχθηκε, λοιπόν, ότι το αναλογικό σύστημα οδηγεί στην **ανισότητα**, τον **συγκεντρωτισμό** και επομένως στην **ολιγαρχία**, ενώ οι **μονάδες δημοκρατίας** οδηγούν στην **ισότητα**, την **ισονομία** και συνεπώς στη **δημοκρατία**. Για το λόγο αυτό, αντί του αναλογικού συστήματος, προτείνεται η εφαρμογή στις εκλογικές διαδικασίες του ισοδύναμου συστήματος, σύμφωνα με το οποίο κάθε ενότητα φορέα διοίκησης στο δήμο, στην περιφέρεια, στις εκλογικές περιφέρειες της επικράτειας και στα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης εκλέγει ίσο αριθμό εκπροσώπων στο εκάστοτε επίπεδο διοίκησης. Σε περιπτώσεις ισοψηφίας η πλειοψηφία κρίνεται από την ψήφο του αρχηγού.

Σύμφωνα με το αναλογικό σύστημα ο Δήμος Αρταίων έχει 33 δημοτικούς συμβούλους ενώ με την εφαρμογή του ισοδυναμικού συστήματος μονάδων δημοκρατίας μπορεί να έχει 25, 5 ανά δημοτική ενότητα. Αντίστοιχα, η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας έχει 71 περιφερειακούς συμβούλους, ενώ σύμφωνα με το ισοδυναμικό σύστημα 35 περιφερειακούς συμβούλους, 5 για κάθε περιφερειακή ενότητα. Κατά τον ίδιο τρόπο, το ελληνικό κοινοβούλιο σύμφωνα με το αναλογικό σύστημα αποτελείται από 300 βουλευτές. Με το ισοδυναμικό σύστημα μπορεί να απαρτιστεί από 270 βουλευτές, δηλαδή 5 για κάθε μία από τις

54 εκλογικές περιφέρειες. Αντίστοιχα, το Ευρωκοινοβούλιο μπορεί να απαρτιστεί από 700 βουλευτές, δηλαδή 25 βουλευτές για κάθε ένα από τα 28 κράτη-μέλη.

Αν, λοιπόν, οι πολιτικοί γνωρίζουν ότι το αναλογικό εκλογικό σύστημα εφαρμόζει αντιδημοκρατικές διαδικασίες που οδηγούν στην ανισότητα, το συγκεντρωτισμό και την ολιγαρχία και παρ' όλα αυτά το αποδέχονται, εγκληματούν εις γνώση τους και εις βάρος των πολιτών και της δημοκρατίας. Αν δεν τα γνωρίζουν, οφείλουν είτε να λάβουν τα απαιτούμενα μέτρα για την εφαρμογή των **βασικών αρχών των μονάδων δημοκρατίας**.

5. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Στην παρούσα εργασία εξετάστηκε η αναλογικότητα ως πτυχή του πολιτικού συστήματος και ο βαθμός δημοκρατικότητάς της. Μετά από όσα παρουσιάστηκαν, καταλήγουμε στα παρακάτω συμπεράσματα:

1. Η δημοκρατία της Αρχαίας Αθήνας λειτουργεί με βάση τις μονάδες δημοκρατίας, δηλαδή την πολιτική ισοδυναμία των ατόμων, η οποία εκδηλώνεται με την ψήφο, και την πολιτική ισοδυναμία των φυλών, οι οποίες ανεξάρτητα από τον πληθυσμό τους, εκπροσωπούνται από ίσο αριθμό εκπροσώπων στη Βουλή των Πεντακοσίων.
2. Στα σύγχρονα πολιτικά συστήματα, ενώ ο πολίτης με την ψήφο του αποτελεί μονάδα δημοκρατίας όπως στη δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας, δεν ισχύει το ίδιο σε επίπεδο δημοτικών ενοτήτων, περιφερειακών ενοτήτων, εθνικών εκλογικών περιφερειών και ευρωπαϊκών περιφερειών για το λόγο ότι η πολιτική εκπροσώπηση των φορέων αυτών ως προς τον ανώτερο βαθμό διοίκησης δεν είναι ισοδύναμη, δηλαδή δεν αποτελούν μονάδες δημοκρατίας.
3. Η εφαρμογή του αναλογικού εκλογικού συστήματος οδηγεί στην ανισότητα, τον συγκεντρωτισμό και την ολιγαρχία.
4. Η εφαρμογή των μονάδων δημοκρατίας οδηγεί στην ισότητα, την ισονομία και συνεπώς στη δημοκρατία.
5. Το εκλογικό σύστημα της ενισχυμένης αναλογικής είναι ο τάφος της δημοκρατίας, ενώ η απλή αναλογική είναι απλά ένας ωραίος τάφος.
6. Οι συλλογικότητες στη δημοκρατία της αρχαίας Αθήνας λειτουργούν ως μονάδες δημοκρατίας, σε αντίθεση με τα σύγχρονα πολιτικά συστήματα στα οποία οι συλλογικότητες λόγω πολιτικής ανισοδυναμίας μεταξύ τους λειτουργούν ως μονάδες ολιγαρχίας.
7. Η αναλογία προϋποθέτει την ύπαρξη διαφορετικότητας και βρίσκει εφαρμογή σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής μεταξύ διαφορετικών υποκειμένων, καταστάσεων ή αντικειμένων, με εξαίρεση τις μονάδες δημοκρατίας του πολιτικού συστήματος.
8. Στη δημοκρατία οι πολίτες είναι ισοδύναμα υποκείμενα και συνεπώς δεν βρίσκει εφαρμογή η έννοια της αναλογίας.

9. Ο δρόμος προς τη δημοκρατία προϋποθέτει, αντί του αναλογικού εκλογικού συστήματος, την εφαρμογή στις εκλογικές διαδικασίες του ισοδύναμου συστήματος, που σημαίνει ότι κάθε πολιτική ενότητα διαθέτει στον ανώτερο βαθμό διοίκησης ισοδύναμη πολιτική εκπροσώπηση με τις υπόλοιπες ενότητες, ανεξάρτητα του πληθυσμού που εκπροσωπεί.

Με την παρούσα εργασία αναδειξαμε ένα μόνο από τα πολλά προβλήματα του ισχύοντος πολιτικού συστήματος, η αναδιάρθρωση του οποίου απαιτεί πολλές παρεμβάσεις, τόσο σε νομοθετικό όσο και σε συνταγματικό επίπεδο, έτσι ώστε να τεθούν στέρεες βάσεις ενός δημοκρατικού πολιτεύματος.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αριστοτέλης, *Αθηναίων Πολιτεία*, 21.3 και 43.2.
Γεωργιογιάννης, Π. (2012), *Ελλήνων Πολιτεία – Άμεση Διαδραστική Δημοκρατία. Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα: Διάδραση.
Μπαμπινιώτης, Γ. (1998), *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Λήμματα ισοδύναμος – ισοδυναμώ – ισοδυναμία. Αθήνα: Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε..
Στεφανόπουλος, Σ. (2004), *Ελλήνων Θέσμια. Πολιτειακές δομές και πολιτικές λειτουργίες στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Λιβάνης.
Σύνταγμα της Ελλάδας, άρθρο 2, § 3, όπως διαμορφώθηκε από την Ζ' Αναθεωρητική Βουλή στις 6/4/2001.
Τεγόπουλος-Φυτράκης (1995), *Ελληνικό Λεξικό*, Λήμμα ανάλογος, Αθήνα: Αρμονία.
Φραγκούλης, Α. (2005), *Λεξικό της Αρχαίας Ελληνικής*, Λήμμα ισοδύναμος. Αθήνα: Πατάκης.

Ξενόγλωσση

- Meyer, Th. (2009), *Was ist Demokratie? Eine diskursive Einführung*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, p.p. 16-17.
Schmidt, V. A. (2006), *Democracy in Europe. The EU and National Politics*. Cambridge.

Ιστοσελίδες

- http://www.greek-language.gr/Resources/ancient_greek/tools/liddel-scott/search.html?lq=%E1%BC%80%CE%BD%CE%AC%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%BF%CF%82
http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafylli

[des/search.html?lq=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82&dq=](http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82&dq=)
http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CE%91%CE%BD%CE%B1%CE%BB%CE%B3%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%82&dq

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο Παντελής Γεωργογιάννης είναι πτυχιούχος Παιδαγωγικής Ακαδημίας Μυτιλήνης. Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Bochum Γερμανίας Κοινωνικές Επιστήμες και Ψυχολογία και αναγορεύτηκε Διδάκτωρ της Σχολής Κοινωνικών Επιστημών. Υπηρέτησε 10 χρόνια στο σχολείο Schnellmarkt του Gevelsberg, 2 χρόνια στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Dortmund και 27 χρόνια στο ΠΤΔΕ Πανεπιστημίου Πατρών απ' όπου αφυπηρέτησε στη βαθμίδα του Καθηγητή. Στοιχεία επικοινωνίας στο: <http://www.elppo.gr>, <http://www.protagonistis.gr>, <http://periodiko.inpatra.gr>.

Μακρής Σπύρος

Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Carl Schmitt. Η πολιτική οντολογία ως πολιτική θεολογία

Περίληψη

Η πολιτική θεολογία του γερμανού νομικού και δημοσιολόγου Carl Schmitt θεωρείται σταθμός στη σύγχρονη πολιτική σκέψη. Τόσο από το χώρο της συντηρητικής ιδεολογίας όσο και από το χώρο της ριζοσπαστικής αριστεράς (αριστερός σμιτιανισμός), πλήθος μεταγενέστερων και νεότερων στοχαστών έχουν επηρεαστεί, καταλυτικά, από τις οντολογικά, θεολογικά και πολιτειολογικά πρωτότυπες θέσεις του, μολοντί η ιδιότυπη σχέση του με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς παραμένει πάντα μία 'βαριά σκιά' στο προφίλ ενός μείζονος διανοητή του Πολιτικού, όπως ο Carl Schmitt. Στο ανά χείρας άρθρο επιχειρούμε να αναδείξουμε τις θεολογικές και δη χριστολογικές πτυχές της πολιτειολογίας του και τη σημασία της για τη σύγχρονη ιστορία των πολιτικών ιδεών στο πεδίο της Ηπειρωτικής Φιλοσοφίας.

Λέξεις κλειδιά: πολιτική θεολογία, πολιτειολογία, πολιτική χριστολογία, προτεσταντισμός

Carl Schmitt. Political ontology as a political theology.

Abstract

Carl Schmitt's political theology is regarded as a critical sub-field in contemporary political theory. Both conservative and radical political thinkers have been sharply influenced from his innovative ontological, theological and political positions although his ambiguous relation with Nazism is always a thorny question about his life in general. In this article, we explore in-depth his theory of political systems as a kind of 'political Christology', by showing its importance for the so-called Continental Philosophy.

Keywords: political theology, political systems, political Christology, Protestantism

1. Εισαγωγή

Η σύγχρονη πολιτική θεωρία, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και εφεξής, τείνει να μετεξελιχθεί σε μία πολιτική οντολογία με έντονες μεταφυσικές αναζητήσεις. Η σύγκλιση πολιτικής και μεταφυσικής, ή, με άλλους όρους, πολιτικής και οντολογίας, ανέσυρε στο ακαδημαϊκό και κατ' επέκταση ερευνητικό προσκήνιο της ιστορίας των πολιτικών ιδεών και των πολιτικών συστημάτων το ζήτημα της σχέσης πολιτικής και θεολογίας, το οποίο δέσποσε στη διάρκεια του Μεσαίωνα υπό τη θέα μίας πολιτικής θεολογίας. Στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 20^{ου} αιώνα, μέσα στο ιδιότυπο ιστορικό συγκείμενο της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και λίγο πριν ο Angelus Novus του Walter Benjamin σταθεί στο κατώφλι της Ιστορίας για να υποδεχθεί τα ερείπια της ναζιστικής βαρβαρότητας, ο Carl Schmitt, ο μείζων, αναμφίβολα, δημοσιολόγος της σύγχρονης εποχής, διατύπωσε εκ νέου μία θεωρία για τα νεότερα πολιτικά συστήματα, από την απολυταρχία και μετά, η οποία, θα μπορούσε, με βάση τις θέσεις της, να προσδιοριστεί ως μία *par excellence* *πολιτική χριστολογία*. Μολονότι ο ίδιος ένας συντηρητικός ρωμαιοκαθολικός, η σμιτιανή πολιτική θεολογία, αυτή είναι και η υπόθεση εργασίας που θέτουμε υπό διερεύνηση στο ανά χειράς άρθρο, αποκτά τη σημασία μίας πολιτικής οντο-θεολογίας του Πολιτικού στη νεωτερικότητα, θέτοντας στο επίκεντρο του προβληματισμού μας την κομβική σημασία της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στη διαμόρφωση των νεότερων μορφών εξουσίας, ιδίως αυτών των δύο κυρίαρχων μορφών της, που ο Claude Lefort οριοθέτησε ως Δημοκρατία και Ολοκληρωτισμό. Υπό αυτήν την έννοια, ικανοποιείται ίσως και η βασική συνθήκη/αίτημα του Carl Schmitt για μία πολιτική κοινωνιολογία της εξουσίας και δη του νεωτερικού κράτους μέσα από την εκκοσμίκευση των συναφών θεολογικών κατηγοριών σκέψης από το Μεσαίωνα έως και την εποχή της Παλινόρθωσης.

2. Η θεολογική πολιτειολογία του Carl Schmitt

Η *πολιτική θεολογία* (political theology) αποτέλεσε για τον Carl Schmitt (1888-1985), στη μακρόχρονη ζωή του, σχεδόν μία *έμμονη ιδέα* (obsession). Ο Jan-Werner Müller, καθηγητής στο Princeton University και μελετητής του γερμανού πολιτειολόγου και θεωρητικού της πολιτικής, γράφει επ' αυτού ότι «για τον Carl Schmitt η πολιτική θεολογία ήταν πάντα ένα ζήτημα ζωής και θανάτου»¹. Η πολιτική θεολογία από το 1922, όταν για πρώτη φορά ασχολείται με το θέμα, έως και το 1970, όπου δημοσιεύει το «Πολιτική Θεολογία II»², ως ένα είδος θεωρητικής διαθήκης, υπήρξε για το Schmitt ένα σχεδόν συγκαλυμμένο πολιτικό πρόγραμμα αναγέννησης του ευρωπαϊκού γένους της απολυταρχίας και του συντηρητισμού. Η πολιτική θεολογία συνιστά ένα μείζον ζήτημα στα πλαίσια της *βαϊμαρικής αναγέννησης* (Weimar Culture) στην περίοδο του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου (1919-1939). Σημαντικοί στοχαστές της αποκαλούμενης *ηπειρωτικής φιλοσοφίας* (continental philosophy), όπως ο πολιτικός φιλόσοφος Leo Strauss και ο πολιτικός ιστορικός του Μεσαίωνα Ernst Kantorowicz, που διέπρεψαν μετά το Β΄ ΠΠ στα αμερικανικά πανεπιστήμια, θέτοντας τις βάσεις για την επιστροφή της πολιτικής θεωρίας στην προμετωπίδα της πολιτικής επιστήμης, κόντρα στο ρεύμα του θετικισμού και του αμερικανικού συμπεριφορισμού, υπήρξαν βασικοί εκφραστές του λεγόμενου *θεολογικο-πολιτικού προβλήματος* (theologico-political problem). Η σχέση θεολογίας και πολιτικής, συνεπώς, αποτελεί το θεμελιώδες πεδίο επάνω στο οποίο αρθρώνεται η πολιτική οντολογία ως πολιτική θεολογία ή, αλλιώς, ως πολιτική οντο-θεολογία στη σύγχρονη εποχή, αναβιώνοντας μία εξέχουσα προβληματική του Μεσαίωνα, που ήδη από τα χρόνια του εβραίου σεφαραδίτη (εβραίοι από την ιβηρική χερσόνησο, που εκδιώκονται με βάνανσο τρόπο το 15^ο αιώνα από την Ισπανία και την Πορτογαλία και εγκαθίστανται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και κυρίως στη Θεσσαλονίκη) διανοητή Moses Maimonides (1135-1204) είχε αναδείξει τη συμπλοκή πολιτικής και θρησκείας γυρίζοντας πίσω στα χρόνια του Πλάτωνα. Υπό αυτήν την έννοια, η πολιτική θεολογία μπορεί κάλλιστα να οριστεί ως η μεταφυσική θεμελίωση της εξουσίας ή ως ο προσδιορισμός του μεταφυσικού πυρήνα κάθε πολιτικής σκέψης και πρακτικής. Για το Schmitt, με βάση το περίφημο, σχεδόν αφοριστικό, απόφθεγμα του: «όλες οι μεστές έννοιες της σύγχρονης πολιτειολογίας είναι εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες»³, η πολιτική θεολογία είναι ένα είδος πολιτικοποίησης – στη νεότεριότητα – των παραδοσιακών και δη μεσαιωνικών θεολογικών εννοιών.

1 Müller, J.W. (2010), *Ένας επικίνδυνος νους. Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό*, Αθήνα: Πόλις, σ. 247.

2 Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press.

3 Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν, σ. 65.

Μία ευρύτερη θεώρηση της πολιτικής θεολογίας, μεταπολεμικά, είναι αναμφίβολα και η θεολογία ιδωμένη ως ένα πολιτικό εγχείρημα, όπως στην περίπτωση της *θεολογίας της απελευθέρωσης* (liberation theology) στη Λατινική Αμερική, με το σχετικό έργο του διάσημου πια περουβιανού ιερέα Gustavo Gutiérrez, ο οποίος επινόησε αυτόν τον όρο το 1971 για να υποδείξει μία πολιτική ανάγνωση των βιβλικών ευαγγελίων από την οπτική γωνία των κυριαρχούμενων τάξεων και των φτωχών λαϊκών μαζών της Νότιας Αμερικής, συμβάλλοντας στη διαμόρφωση, όπως λέγεται, ενός χριστιανικού μαρξισμού⁴.

Η περίπτωση του γερμανού νομικού και πολιτειολόγου Carl Schmitt είναι η κατεξοχήν περίπτωση της πολιτικής θεολογίας ως μίας καθαρής θεολογικής ερμηνείας της πολιτικής σκέψης και πρακτικής από το Μεσαίωνα στη Νεοτερικότητα. Δεν είναι τυχαίο έτσι ότι στο επίκεντρο της σμιτιανής πολιτικής θεολογίας εδράζεται το ίδιο το ζήτημα της οντολογικής και θεολογικής (δηλ. οντο-θεολογικής) υφής/περιεχομένου της εξουσίας/ισχύος, υπό το ένδυμα της έννοιας της χομπσιανής (κρατικής, βλ. Λεβιάθαν) *κυριαρχίας* (sovereign)⁵, το οποίο κορυφώνεται στο περίφημο πρόβλημα της *απόφασης* (decision): με άλλα λόγια στην κρίσιμη διερώτηση για το ποιος έχει τον πρώτο λόγο σε ένα σύστημα εξουσίας ή στο ερώτημα ποιος είναι σε τελευταία ανάλυση αυτός που αποφασίζει, δίνοντας στην πολιτική εξουσία μία προσωποπαγή (Βασιλιάς ή Θεός και ελέω Θεού μοναρχία) και προσωποκεντρική διάσταση. Από το σημείο αυτό αφορμάται ο Carl Schmitt για να διατυπώσει το δεύτερο διασημότερο απόφθεγμά του στην ιστορία της νεοτερικής πολιτικής θεωρίας, που κωδικοποιεί την πολιτική θεολογία εναλλακτικά ως εξής: «κυρίαρχος είναι όποιος αποφασίζει για την *κατάσταση έκτακτης ανάγκης*» (state of exception)⁶. Ό,τι είναι ο παντοδύναμος Θεός στη μεσαιωνική Θεολογία είναι ο παντοδύναμος νομοθέτης (μονάρχης, κράτος) στη νεοτερική Πολιτειολογία. Ό,τι είναι το *θαύμα* (miracle) στη θεολογική σκέψη και πρακτική είναι η κατάσταση έκτακτης ανάγκης στην πολιτική επιστήμη και πράξη. Ο Carl Schmitt κατασκευάζει την οντολογία του πολιτικού ως μία πολιτική θεολογία, η οποία υλοποιείται ως μία ιδιότυπη *πολιτειολογία*, δηλαδή ως μία τυπολογία πολιτικών συστημάτων με επίκεντρο ή θεμελίωση οντολογική τη σχέση θρησκείας/πολιτικής ή, πιο ορθά, το ρόλο της θεϊκής *πίστης* (faith) στην οντολογική και θεσμική συγκρότηση του Πολιτικού (the Political) στη νεοτερικότητα. Αξίζει να σημειωθεί ότι, κάτι που έχει επισημάνει δεόντως στις σχετικές αναλύσεις του στα κείμενα της Πολιτικής Θεολογίας του Carl Schmitt (δηλαδή της Πολιτικής Θεολογίας I/1922) ο αείμνηστος έλληνας φιλόσοφος Παναγιώτης Κονδύλης⁷, η θεολογικής υφής πολιτειολογία του γερμανού

---

4 Gibellini, R. (2009), *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 387 κ.έ.

5 Thomsen, J. A. (1997), Carl Schmitt – The Hobbesian of the 20th Century?, *MARS/Social Thought & Research*, Vol. 20, No. 1-2, pp. 5-28.

6 Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν, σ. 17.

7 Κονδύλης, Π. (1994), *Επιλεγόμενα στο Schmitt, C. (1994), Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από*

πολιτικού στοχαστή είναι μία δημιουργική επαναδιατύπωση των βασικών πολιτικών και θεολογικών θέσεων της λεγόμενης *Παλινόρθωσης* (Restoration) και *Αντεπανάστασης* (Counter-revolution), όπως διατυπώθηκαν από θεωρητικούς αλλά και πολιτικούς της αντεπανάστασης μετά τη Γαλλική Επανάσταση (1789) έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα (1850), όπου η εμφάνιση του προλεταριάτου (1848) και του μαρξισμού αλλάζουν τις πολιτικές και ιδεολογικές ισορροπίες της γηραιάς ηπείρου.

Ο Carl Schmitt επηρεάστηκε, κατά μείζονα λόγο, από το γάλλο αντεπαναστάτη πολιτικό φιλόσοφο και πολιτικό Louis de Bonald (1754-1840)· τον πολύ γνωστό γάλλο αντεπαναστάτη πολιτικό φιλόσοφο και πολιτικό Joseph de Maistre (1753-1821) και ιδιαίτερα από τον ισπανό πολιτικό φιλόσοφο και πολιτικό Donoso Cortés (1809-1853), οι οποίοι εξέφρασαν με το έργο και την πολιτική τους τις βασικές θέσεις της πολιτικής θεολογίας που επαναδιατυπώνει στο ιστορικό ορίζοντα του ευρωπαϊκού Μεσοπολέμου ο γερμανός θεωρητικός της πολιτικής ως ένα πρόγραμμα εξόδου από την κρίση που δημιουργήσε η επέλαση του νεοτερικού φιλελεύθερου *κράτους δικαίου* (rule of law) στην ίδια την οντολογική και θεολογική θεμελίωση του Πολιτικού. Από αυτήν την οπτική γωνία, ο Carl Schmitt επιχείρησε δέκα χρόνια μετά, το 1932, ένα χρόνο προτού ο Hitler ανέλθει στην εξουσία (Third Reich), το 1933, να ορίσει εκ νέου την έννοια του Πολιτικού, τοποθετώντας το πάνω από το κράτος (το Κρατικών), στην οντολογική προοπτική μίας κατεξοχήν πολιτικής σχέσης, ανεκρίζωτης και βαθιά αντιθετικής, της σχέσης ή της *διάκρισης μεταξύ φίλου και εχθρού* (friend/enemy distinction)⁸. Από εδώ εκκινεί όλος ο σύγχρονος μεταμαρξιστικός αριστερός σμιτιανισμός, όπως είναι η περίπτωση του Ernesto Laclau και της Chantal Mouffe, όπου το πολιτικό είναι μία *par excellence* δυναμική σχέση, πέρα από τη φιλελεύθερη *συναίνεση* (consensus), που οδηγεί σε μία μεταπολιτική κατάσταση, σχεδόν απολιτική, όπου πρωταγωνιστεί, από ένα σημείο και μετά, το φάντασμα του ευρωπαϊκού ακροδεξιού φασισμού (right-wing populism)⁹. Το Πολιτικό είναι για το Schmitt ένα ξεχωριστό οντολογικό πεδίο του πραγματικού ή, ορθότερα, μία οντολογική κατάσταση ή πραγματικότητα από μόνο του. Το κράτος είναι απλώς η νεοτερική του έκφραση. Με όρους Martin Heidegger, θα λέγαμε ότι το Πολιτικό (όπως το φιλοσοφείν) είναι όχι απλώς ένα ιδιαίτερο πεδίο της ανθρώπινης σκέψης και δράσης, αλλά το ίδιο το πεδίο αποκάλυψης του Dasein ή του ίδιου του Πολιτικού Είναι. Το Πολιτικό είναι το Πολιτικό Είναι. Η διάκριση φίλου/εχθρού, στα βήματα του πολιτικού ρεαλισμού του Thomas Hobbes, δεν είναι, κατά συνέπεια, μία ηθική διάκριση (κατά τα καντιανά πρότυπα), αλλά μία κατεξοχήν πολιτική σχέση, μία πολιτική διάκριση, η ίδια η οντολογία του Πολιτικού στην πιο αμιγή μορφή της. Ο εχθρός ως ξένος (*Αυτοί/They*) υποστασιοποιεί το

τη διδασκαλία περί κυριαρχίας, Αθήνα: Λεβιάθαν, σ. 123 κ.έ.

8 Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική, σ. 59 κ.έ.

9 Mouffe, C. (2009), *The Democratic Paradox*, London and New York: Verso, σ. 36 κ.έ.

Εμείς (We), προσδίδοντας στην πολιτική την ιδιαίτερη οντολογική ουσία της. Η πολιτική σύγκρουση, έτσι, οδηγεί στην πολιτική ενότητα (Ηράκλειτος). Η διάκριση φίλου/εχθρού δίνει στο νεότερο κράτος μία πολιτική ενότητα, που το προασπίζει από τις διαβρωτικές και διαλυτικές τάσεις του φιλελευθερισμού και της θεσμικής συναίνεσης του κράτους δικαίου: από εδώ ξεκινά και η κριτική που ασκεί ο Schmitt στο Hans Kelsen (1881-1973), για τον οποίο το κράτος δεν είναι κάτι ρεαλιστικό, αλλά απλώς μία μορφή έννομης τάξης¹⁰, το μεγάλο αυστριακό νομικό και πολιτικό φιλόσοφο της *καθαρής θεωρίας του δικαίου* (the pure theory of law)¹¹. Ο εχθρός είναι εξ ορισμού πολιτικός, δηλαδή δημόσιος, και σε καμία περίπτωση ένας ιδιωτικός αντίπαλος. Ο πολιτικός αντίπαλος είναι *hostis*: πολέμιος, και όχι *inimicus*, δηλαδή εχθρός. Ο σμιτιανός κυρίαρχος είναι αυτός που αποφασίζει ποιος είναι ο *hostis*: ο πολέμιος. Ο κυρίαρχος είναι αυτός που δίνει πολιτικό νόημα και περιεχόμενο στη σύγκρουση φίλου/εχθρού. Η προσέγγιση αυτή, γράφει ο Schmitt, χαρακτηριστικά, δεν αφορά ούτε στο μιλιταρισμό ούτε στον ιμπεριαλισμό, αλλά είναι μία οντολογική θεώρηση του Πολιτικού (πολιτική οντολογία). Ένας ανεκρίζωτος και ατέρμων αγώνας¹².

Υπό αυτήν την έννοια, το σμιτιανό Πολιτικό, προσομοιάζοντας εδώ το νόημα του Πολιτικού στο Michel Foucault¹³, είναι σχεδόν μία κατάσταση έντασης μεταξύ των ανθρώπων (οι σχέσεις εξουσίας στο γάλλο φιλόσοφο), η οποία δεν έχει τέλος. Το Πολιτικό είναι έτσι η μετωνυμία της κρίσιμης κατάστασης ή, με όρους Carl Schmitt, η μετωνυμία της κατάστασης εκτάκτου ανάγκης (εδώ ίσως βρίσκεται η ρίζα της έννοιας του *συμβάντος*/event στους Jacques Derrida και Alain Badiou)¹⁴. Το Πολιτικό υποστασιοποιείται οντολογικά ακριβώς τη στιγμή που η απόφαση για την κρίσιμη κατάσταση δείχνει ποιος είναι ο κυρίαρχος, αρθρώνοντας το ίδιο το πεδίο της πολιτικής ως *συμβάν* και το ίδιο το γεγονός του πολιτικού υποκειμένου της Ιστορίας ως θαύματος: ως μία βίαιη ρήξη με τη φυσική τάξη των πραγμάτων. Η απόφαση είναι, με όρους Heidegger, η στιγμή της αποκάλυψης (α-λήθεια) του Πολιτικού Είναι. Η μετουσίωση της Πολιτικής Οντολογίας. Η σύγκρουση οδηγεί έτσι σε μία πολιτική ενότητα, που έχει οντολογικές και όχι θεσμικές ή ορθολογικές (συναινετικές) όψεις ή καταβολές, όπως υποστηρίζουν οι οπαδοί του πολιτικού Kant ή του πολιτικού Karl Jaspers (1883-1969), που συνθέτουν το άλλο μεγάλο πολιτικό και ιδεολογικό ρεύμα της νεότεριότητας, το ρεύμα του λεγόμενου *πολιτικού ρεπουμπλικανισμού* (political republicanism) ή, αλλιώς, δημοκρατικού *ντεσιζιονισμού* (decisionism), που αποκτά

---

10 Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν, σ. 35 κ.έ.

11 Baume, S. (2016), *Χανς Κέλσεν. Συναγωγή υπέρ της δημοκρατίας*, Αθήνα: Πόλις, σ. 81 κ.έ.

12 Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική, σ. 63 κ.έ.

13 Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη. Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεωτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 234 κ.έ.

14 Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη. Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεωτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. 252 κ.έ.

τις πιο σημαντικές εκφράσεις του μέσα από το έργο της Hannah Arendt (1906-1975) και του Jürgen Habermas, αποτελώντας το αντίπαλο δέος του σμιτιανού αυταρχικού και ενίοτε απολυταρχικού ντεσιζιονισμού¹⁵. Η πολιτική απόφαση για τον Carl Schmitt, με αυτήν την έννοια, είναι η απόφαση του κυρίαρχου για το jus belli. Η πολιτική, όπως συμπυκνώνεται στο νεοτερικό κράτος, είναι κυρίως η απόφαση περί πολέμου και εχθρού ως hostis. Για να μπορεί όμως το νεοτερικό κράτος να αποκτή την πολιτική ενότητα με αυτήν τη σμιτιανή διάσταση πρέπει να λύνει πάντα το εσωτερικό ζήτημα: το ζήτημα του επικείμενου *εμφύλιου πολέμου* (civil war)¹⁶. Το Πολιτικό ως πολιτική ενότητα σηματοδοτεί για το γερμανό νομικό και πολιτειολόγο την πολιτική οντολογία ως μία οντολογία της απόλυτης και αδιαπραγμάτευτης ελευθερίας: μίας οντολογικής ελευθερίας του αποφασίζοντου οντολογικά κυρίαρχου· με άλλα λόγια, του ελεύθερα αποφασίζοντα. Όποιος δεν έχει αυτό το δικαίωμα της διάκρισης φίλου/εχθρού, γράφει εμφατικά ο Carl Schmitt, δεν υπάρχει πολιτικά¹⁷. Εδώ βρίσκεται η ουσία της πολιτικής ύπαρξης ή του Πολιτικού Είναι. Αυτή η ικανότητα του κυρίαρχου αποφασίζει ή αυτή η νιτσεική *βούληση για δύναμη* (will of power) αποτελεί την ίδια την κατάσταση του Πολιτικού. Από εδώ προκύπτει η οντολογία ενός ελεύθερου λαού. Ο πολιτικά υπάρχων λαός είναι ο λαός που έχει οντολογικά συγκροτηθεί ως αξίωση ισχύος. Υπό αυτήν τη σκοπιά, το σμιτιανό νεοτερικό κράτος ως πολιτική ενότητα είναι το κράτος που οντολογικά είναι ανεξάρτητο. Σε κάθε άλλη περίπτωση, το κράτος χάνει τα κύρια πολιτικά χαρακτηριστικά του, αποπολιτικοποιείται και σβήνεται από την Ιστορία. Το Πολιτικό, για το ρεαλιστή οντολόγο Carl Schmitt, είναι χομπσιανά η μετουσίωση της *επιβίωσης* (survival). Αυτός ο λαός που αποπολιτικοποιείται προσδιορίζεται από το γερμανό πολιτειολόγο ως ένας αδύναμος λαός. Ο πλανητικός και έτσι διεθνολογικός κόσμος που κατασκευάζει ως πολιτική οντολογία ο Carl Schmitt είναι ένας κόσμος πλουραλιστικός και ως εκ τούτου *κρατοκεντρικός* (state-centrism)¹⁸. Η έννοια, συνεπώς, ενός παγκόσμιου κράτους, σύμφωνα με ένα ριζοσπαστικό κοσμοπολιτισμό ή από την οπτική γωνία ενός επιθετικού αναθεωρητισμού, είναι οντολογικά ανέφικτη. Γράφει ο Carl Schmitt: «ο πολιτικός κόσμος είναι ένα πλουραλιστικό και όχι ένα μονιστικό σύμπαν»¹⁹. Αυτή η θέση μοιάζει αντιφατική για ένα στοχαστή που κατηγορεί ρητά το φιλελευθερισμό, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου για υπονόμηση της πολιτικής και του Πολιτικού στη νεοτερικότητα. Όταν όμως προσεγγιστεί οντολογικά, τότε μάς βοηθά να κατανοήσουμε επαρκώς ότι ο σμιτιανός *πλουραλισμός* (pluralism) είναι κατ' ουσίαν ένας καθαρός κρατικιστικός πλουραλισμός, ένας πλουραλισμός που

15 Kalyvas, A. (2004), From the Act to the Decision. Hannah Arendt and the Question of Decisionism, *Political Theory*, Vol. 32, No. 3, pp. 320-346.

16 Agamben, G. (2016), *Στάσις. Ο εμφύλιος πόλεμος ως πολιτικό παράδειγμα. Homo sacer, II*, 2, Αθήνα: Κουκκίδα, 2016, σ. 29.

17 Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική, σ. 73.

18 Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική, σ. 105 κ.έ.

19 Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική, σ. 105.

δεν θεωρεί ως μονάδα ανάλυσης και ισχύος το άτομο (individual), αλλά το κράτος (state). Ο Carl Schmitt είναι κρατιστής. Ακολουθεί μία κατεύθυνση της νεοτερικής σκέψης και πρακτικής που κινείται πάνω στην τροχιά του απολυταρχικού κράτους (absolutism) και στον 20^ο αιώνα κορυφώνεται στον Ολοκληρωτισμό (ναζιστικού ή σταλινικού τύπου) και από το Μεσοπόλεμο και μετά στον αυταρχικό κρατισμό (authoritarian statism/όρος του Νίκου Πουλαντζά)²⁰. Η έτερη μείζονα ιστορική και θεωρητική κατεύθυνση είναι αυτή του φιλελεύθερου δημοκρατικού κράτους (έννοια βέβαια εξ ορισμού αντιφατική για τον Carl Schmitt), η οποία, μέσω της Γαλλικής Επανάστασης (1789), αντλεί την καταγωγή της από τη μεσαιωνική συνοδική θεωρία και από το σπινοζικό *conatus essendi* ως μία πρόωμη εκδοχή της λαϊκής κυριαρχίας ως *κράτους δικαίου* (rule of law): ο λαός που μπορεί εφεξής να αυτοπεριορίζεται και να συγκρατεί τις αυτοκαταστροφικές ενίοτε ορμές του (η αρετή της δύναμης και η δύναμη ως αρετή)²¹. Επομένως, με τον Carl Schmitt κορυφώνεται ως πολιτική οντολογία και πολιτική θεολογία, ξεκάθαρα από τον Baruch Spinoza και μετά, το μείζον ερώτημα και διακύβευμα της νέας και νεοτερικής πολιτικής επιστήμης, όπως ορίζεται η επιστήμη της πολιτικής από το Machiavelli και εντεύθεν²², σχετικά με την κρατική ισχύ: *ισχυρό κράτος είναι το αυταρχικό κράτος ή το δημοκρατικό κράτος;*

Ο Carl Schmitt, με άξονα την πολιτική θεολογία του, επιχείρησε, μέσα από το συγκεκριμένο της κρίσης της φιλελεύθερης δημοκρατίας στον ευρωπαϊκό Μεσοπόλεμο, να υποδείξει μία ιδιότυπη πολιτειολογία όπου το ισχυρό κράτος, το κράτος της πολιτικής ενότητας, δηλαδή το κράτος που μπορεί να διασφαλίσει την *ασφάλεια* (security) των πολιτών του, είναι το αυταρχικό ή ορθότερα το απολυταρχικό κράτος μοναρχικού ή ακόμη πιο ειδικά προσωποπαγούς τύπου (Führerprinzip), όπου ο Κυρίαρχος, όπως ο πλατωνικός φιλόσοφος-βασιλιάς, εκφράζει με τις αποφάσεις του, ιδίως για τον πόλεμο και τον εχθρό, την απόλυτη και αδιαπραγμάτευτη βούληση/ικανότητα του λαού του για επιβίωση, άρα για ασφαλή πολιτική ύπαρξη. Το Πολιτικό Είναι στην πολιτική θεολογία του Carl Schmitt μετουσιώνεται ιστορικά στην ευρωπαϊκή μοναρχία. Αλλιώς, η ελεώ Θεού μοναρχία ως μία ιστορική μορφή *θεοκρατίας* (theocracy) είναι το ίδιο το οντολογικό περιεχόμενο του σμιτιανού Πολιτικού. Για να καταλάβουμε τη *sui generis* σμιτιανή πολιτική θεολογία περαιτέρω πρέπει να κατανοήσουμε τον τρόπο που ο γερμανός θεωρητικός της πολιτικής αξιοποιεί τη διάκριση ανάμεσα σε *θεισμό* (theismus) και *ντεισμό* (deismus). Στον παρακάτω πίνακα συνοψίζουμε την πολιτική θεολογία του Carl Schmitt ως ένα ιδιότυπο μίγμα θεολογίας/πολιτειολογίας²³:

---

20 Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεοτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης, σ. σ. 468 κ.έ.

21 Γρηγοροπούλου, Β. (1999), *Γνώση, Πάθη και Πολιτική στη Φιλοσοφία του Σπινόζα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 85 κ.έ.

22 Μακρής, Σ. (2009), *Niccolò Machiavelli. Virtù και Ερμηνευτικά Κάτοπτρα. Σπουδή στη νεοτερική και σύγχρονη πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

23 Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα:

Πίνακας 1: Η θεολογική πολιτειολογία του Carl Schmitt

Theismus	Deismus	Pantheismus	Atheismus
Ο Θεός υπάρχει και επεμβαίνει στα ανθρώπινα πράγματα	Ο Θεός υπάρχει, όμως δεν επεμβαίνει στα ανθρώπινα πράγματα	Ο Θεός υπάρχει παντού και εκφράζεται ως πλήθος (Spinoza)	Ο Θεός δεν υπάρχει
Μοναρχία	Συνταγματική Μοναρχία	Αβασίλευτη Δημοκρατία	Αναρχία (Proudhon)
Ο Βασιλιάς/Θεός βασιλεύει και κυβερνά (Louis de Bonald)	Ο Βασιλιάς/Θεός βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά	Ο Θεός υπάρχει ως πλήθος και ως λαϊκή κυριαρχία (ο κυρίαρχος λαός). Ο Λαός κυβερνά άμεσα ή έμμεσα	Η πολιτική εξουσία δεν υφίσταται
Προσωποπαγής εξουσία	Προσωποπαγής εξουσία	Απρόσωπη ή λαϊκή εξουσία	Δεν υπάρχει πραγματικά κανένας κυρίαρχος

3. Η πολιτική ως imitatio Christi ή προς μια σμιτιανή πολιτική χριστολογία

Η περίπτωση του Carl Schmitt, όπως, βέβαια και του Martin Heidegger, είναι αν μη τι άλλο εξαιρετικά ενδιαφέροντα και ενίοτε πολύ συγκρουσιακή μέσα στην Ηπειρωτική Φιλοσοφία, στην εξέλιξη αλλά και στις επιδράσεις της στη σύγχρονη πολιτική σκέψη («το φάντασμα του Καρλ Σμιτ»)²⁴, όχι μόνο, όπως έγινε κατανοητό από τα παραπάνω, γιατί ο γερμανός νομικός και πολιτειολόγος φλέρταρε ανοικτά με το ναζιστικό καθεστώς²⁵, αλλά αφενός γιατί επηρέασε με την πολιτική οντολογία και την πολιτική θεολογία του πολλούς μεταμαρξιστές και μεταμοντέρνους διανοητές από τη δεκαετία του 1980 και μετά (όπως επισημάναμε, ο λεγόμενος αριστερός σμιτιανισμός)²⁶, αλλά και γιατί, όπως φαίνεται όλο και περισσότερο μέσα στις ειδικές σπουδές για το έργο του, η σκέψη του, ως τυπικό προϊόν της βαιμαρικής αναγέννησης, δεν είναι μονοδιάστατη και κυρίως δεν μπορεί μονοδιάστατα να ταυτιστεί με το ναζιστικό ολοκληρωτισμό, ο οποίος παρουσιάζει, όπως πίστευε ακράδαντα η Hannah Arendt, ένα νεωτεριστικό και ενίοτε φουτουριστικό χαρακτήρα²⁷, που δεν ταιριάζει με το συντηρητικό και, κυρίως, από ένα σημείο και μετά, ρωμαιοκαθολικό προφίλ της σμιτιανής πολιτειολογίας και πολιτικής θεολογίας. Μόνο και μόνο το γεγονός ότι η χιτλερική Γερμανία υπήρξε ένα πολύ εχθρικό περιβάλλον, όπως συνέβη άλλωστε και στην εποχή του Bismarck και του

Λεβιάθαν, σ. 65 κ.έ.

24 Wolin, R. (2007), *Η Γοητεία του Ανορθολογισμού. Το ειδύλλιο της διανόησης με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στον μεταμοντερνισμό*, Αθήνα: Πόλις, σ. 237 κ.έ.

25 Schmitt, C., Kempner, R. M. W. (2016), *Ο Καρλ Σμιτ στο δικαστήριο της Νορμβέργης. Grossraum και Reich*, Αθήνα: Εκδόσεις Συγχρονικότητα.

26 Mouffe, C. (2005), *On the Political*, London and New York: Verso, σ. 14 κ.έ.

27 Arendt, H. (2004), *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schocken Books, σ. 385 κ.έ.

Kulturkampf, για τη γερμανική Καθολική Εκκλησία²⁸, αποδεικνύει ότι δεν μπορούμε να εντάξουμε οργανικά και έτσι αβίαστα τη σκέψη του Carl Schmitt στον απλοϊκό ναζιστικό παγανισμό, ειδικά όταν συνειδητοποιήσουμε επαρκώς ότι το νόημα της σμιτιανής πολιτικής θεολογίας και έτσι το ίδιο το νόημα του Πολιτικού per se συνιστά περισσότερο μία μεταπολιτική κοινωνιολογία των πολιτειολογικών και νομικών εννοιών της νεοτερικότητας (metapolitics, sociology of concepts)²⁹, ιδίως γύρω από το φαινόμενο του κράτους, η οποία συγκροτείται κατ' αναλογία (Imitatio Christi) των θεολογικών εννοιών του πολιτικού καθολικισμού, της Χριστιανοσύνης και συνεπώς της ίδιας της ιδέας του ρωμαϊκού imperium³⁰. Υπάρχει στον Carl Schmitt, όπως και στο Martin Heidegger, παρά τις όποιες προφανείς και αδιαμφισβήτητες ερωτοτροπίες τους με το ναζιστικό παγανισμό, μία σταθερή φιλοσοφική ή πολιτική αναφορά σε έναν Ultramontanism³¹, με άλλα λόγια, σε μία θεολογικο-πολιτική ερμηνεία της παπικής auctoritas τόσο μέσα στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία όσο και στις εξουσιαστικές υποθέσεις της πολιτείας και του κοσμικού κράτους. Αυτό σημαίνει ότι για τον Carl Schmitt ισχύει, σε ένα βαθμό βέβαια, αυτό που συμβαίνει και στην εξίσου περίπλοκη περίπτωση του Martin Heidegger: η μετακίνησή τους προς το ναζιστικό εθνικισμό, που στο Heidegger είχε βέβαια και το χαρακτήρα μίας παράλληλης μετακίνησης προς τον προτεσταντισμό, ο οποίος, μέσω των αποκαλούμενων Γερμανών Χριστιανών (German Christians) έθεσε, έστω ένα μέρος της γερμανικής προτεσταντικής Εκκλησίας και τον ίδιο τον Ιησού Χριστό, κάτω από το Führerprinzip³², σηματοδότησε μία δεσπίζουσα αντίφαση με το δόγμα του Ultramontanism, όπου η Ρώμη και όχι το έθνος προτάσσεται στις θεολογικές και πολιτικές επιλογές των πιστών της Καθολικής Εκκλησίας³³. Η προσχώρηση έτσι στο γερμανικό Volk, ιδίως στην κατεξοχήν πολιτική σκέψη του Carl Schmitt, μπορεί να συντάσσεται με έναν ορισμένο πολιτικό ρεαλισμό, έστω και χομπσιανού επιθετικού τύπου³⁴, ωστόσο δεν μπορεί να παραγνωρίσει τις θεολογικές αναλογίες της σμιτιανής πολιτειολογίας, ιδίως τη χριστολογική θεμελίωση της απόλυτης μοναρχίας, κάτι που καθίσταται προφανές στη μεσαιωνική πολιτική θεολογία που φέρνει

---

28 Μόσχος, Δ.Ν. (2010), *Συνοπτική Ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας. Τόμος Β' Από το Σχίσμα έως τους Νεότερους Χρόνους*, Αθήνα: Ακρίτας, σ. 206 κ.έ.

29 Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν, σ. 17 κ.έ.

30 Lievens, M. (χ.χ.), *Theology without God. Carl Schmitt's profane concept of the political*, Leuven, Belgium: Leuven Centre for Global Governance Studies, σ. 10 κ.έ.

31 Μόσχος, Δ.Ν. (2010), *Συνοπτική Ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας. Τόμος Β' Από το Σχίσμα έως τους Νεότερους Χρόνους*, Αθήνα: Ακρίτας, σ. 189 κ.έ.

Wolfe, J. (2014), *Heidegger and Theology*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, σ. 9 κ.έ.

32 Χόλτσε, Χ. (2013), Προσεγγίζοντας ένα δύσκολο παρελθόν. Παρατηρήσεις στην ιστοριογραφία που αφορά στις Προτεσταντικές Εκκλησίες την Εποχή του Εθνικοσοσιαλισμού, *Σύναξη*, τ. 125, σ.σ. 6-22.

33 Wolfe, J. (2014), *Heidegger and Theology*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, σ. 116.

34 Schmitt, C. (2009), *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, Αθήνα: Σαββάλας.

στο προσκήνιο στα τέλη της δεκαετίας του 1950, ένας έτερος στοχαστής της βαϊμαρικής αναγέννησης, ο Ernst Kantorowicz, με τη θεωρία των *δύο σωμάτων του βασιλιά* (king's two bodies)³⁵.

Οι καθηγητές Michael Hoelzl και Graham Ward, μεταφραστές της Πολιτικής Θεολογίας II στα αγγλικά, τονίζουν ότι το εν λόγω έργο είναι, σαφώς, πιο θεολογικό από την αρχική Πολιτική Θεολογία (1922), στο βαθμό που το ύστερο αυτό κείμενο (1970) έχει ένα ρητό χριστολογικό χαρακτήρα και εμπλέκεται, οργανικά, με το ζήτημα της σχέσης πολιτικής και θεολογίας ή, ορθότερα, της *πολιτικοποίησης της ιδέας της μοναρχίας του Θεού* (politicize of God's monarchy) από την εποχή ήδη του Μέγα Κωνσταντίνου και του θιασώτη του Επίσκοπου Ευσέβιου από την Καισάρεια, όταν ο Χριστιανισμός γίνεται πλέον η επίσημη θρησκεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας³⁶. Το έργο αυτό είναι, κατ' ουσίαν, μία ένθερμη υπεράσπιση της *πολιτικής χριστολογίας* (political Christology) έναντι της θέσης του γνωστού γερμανού καθηγητή θεολογίας Erik Peterson ότι το τριαδικό δόγμα δεν επιτρέπει, σε καμία περίπτωση, τη σύνδεση της πολιτικής πραγματικότητας με τη θεολογική πίστη, στο βαθμό που κάθε πολιτική ή ανθρώπινη εν γένει πραγματικότητα εντάσσεται στο εσχατολογικό σχέδιο της ίδιας της θέλησης του Θεού, τοποθετώντας την κοσμική συνθήκη στο επίπεδο μίας καθαρά προσωρινής human condition³⁷. Αυτή ακριβώς η θέση του Erik Peterson εκλήφθηκε ως μία θεωρητική και κατά μείζονα λόγο βιωματική αντίσταση της θεολογίας στη ναζιστική Γερμανία τόσο απέναντι στο παράδοξο θρησκευτικό μόρφωμα ενός χιτλερικού 'προτεσταντισμού' (οι «Γερμανοί Χριστιανοί») όσο και στην τάση ορισμένων συντηρητικών Καθολικών να ταχθούν με το μέρος του ναζιστικού καθεστώτος³⁸. Ωστόσο, όπως είπαμε παραπάνω, παρά αυτές τις συγκεκριμενικές αναφορές της σμιτιανής νομικής και πολιτειολογικής σκέψης στον ευρωπαϊκό μεσοπόλεμο, η πολιτική θεολογία του Carl Schmitt πρέπει να κατανοηθεί στο πλαίσιο μίας συνολικής προσέγγισης, στο βαθμό όπου, για το γερμανό στοχαστή, η πολιτικοποίηση της χριστιανικής θεολογίας είναι ευθεία συνάρτηση του πολιτικού και δη επαναστατικού χαρακτήρα της χριστιανικής διδασκαλίας περί της *ενσάρκωσης* (Incarnation) του ίδιου του Θεού στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού³⁹. Σαφώς, βέβαια, οι επιδράσεις που δέχτηκε από τους θεωρητικούς της Αντεπανάστασης, ακόμη και από τους Jean Bodin και Thomas Hobbes, στον προσδιορισμό του πολιτικού και ιδίως της έννοιας της *κυριαρχίας* (sovereignty) είναι καταλυτικές για το έργο του, ωστόσο, η επιλογή

---

35 Kantorowicz, E. (2016), *The King's Two Bodies*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

36 Hoelzl, M., Ward, G. (2010), *Editor's Introduction* στο Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press σ. 8 και σ. 61.

37 Gibellini, R. (2009), *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 383 κ.έ.

38 Hoelzl, M., Ward, G. (2010), *Editor's Introduction* στο Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press σ. 9.

39 Hoelzl, M., Ward, G. (2010), *Editor's Introduction* στο Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press σ. 10.

της ελέω Θεού μοναρχίας και συνακόλουθα οι θέσεις που ανέπτυξε γύρω από το περίφημο άρθρο 48 του Συντάγματος της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης μπορούν να εξηγηθούν πλήρως μόνο αν ενταχθούν στη μεταφυσική πολιτική χριστολογία του θεολογικού δόγματος του Καθολικισμού «Ένας Θεός – ένας βασιλιάς» (One God – One king)⁴⁰.

Ο Carl Schmitt, στα επιμέρους κεφάλαια του *opus* του «Πολιτική Θεολογία II», προσδίδει στην προβληματική του την εικόνα μίας θεολογικο-πολιτικής πόλωσης ανάμεσα σε δύο χριστιανικά μοντέλα: ένα μοντέλο όπου ο χριστιανισμός ενσαρκώνεται, πολιτικά, στο πρόσωπο του Μέγα Κωνσταντίνου ή του *Καίσαρα* (Caesar Augustus), το οποίο εκφράστηκε από τον επίσκοπο Ευσέβιο (και κατηγορήθηκε από τον Erik Peterson ως *καισαροπαπισμός*) και ένα μοντέλο που προκύπτει ουσιαστικά μέσα από την κρίση και την παρακμή εν τέλει της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και κορυφώνεται στην τρόπον τινά ‘καθαρή’ θεολογία του Αγίου Αυγουστίνου, όπου η Πολιτεία του Θεού διαχωρίζεται πλήρως από την Πολιτεία του Ανθρώπου: όπου, δηλαδή, μέσω της χριστιανικής εσχατολογίας, διακρίνονται εφεξής ρητά το πνευματικό από το κοσμικό και το γήινο από το υπερβατικό. Η αυθεντική χριστιανική *αυγουστίνεια ειρήνη* (Augustinian peace) φαίνεται, τελικά, να υπερισχύει της *Ειρήνης του Αυγούστου* (Augustan peace), στο βαθμό όπου μόνο η έλευση του Χριστού μπορεί να περισώσει την ανθρωπότητα από τις συγκρούσεις και τους εμφύλιους πολέμους. Η *Civitas Dei*, ως αυγουστίνεια ειρήνη, υποστηρίζει, ωστόσο, ο Schmitt, στη χιλιετία του ευρωπαϊκού μεσαίωνα που επακολούθησε, δεν εξελίχθηκε παρά ως μία συνεχής και ενίοτε αδυσώπητη αντιπαλότητα ανάμεσα στον παπικό και αυτοκρατορικό θεσμό⁴¹. Η ίδια η Μεταρρύθμιση περαιτέρω, γράφει ο γερμανός στοχαστής, μεταφέρει με έναν τρόπο την εν λόγω σύγκρουση μέσα στους κόλπους της ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας ως μία σύγκρουση ανάμεσα στον παπισμό και τις εθνικές εκκλησίες. Η χομπσιανή φιλοσοφία είναι απόρροια ακριβώς αυτής της έντονης θεολογικο-πολιτικής εποχής⁴². Για να μπορέσει ο Carl Schmitt να υπερκεράσει οντολογικά (πολιτική οντολογία) το κρίσιμο ζήτημα της σημασίας του τριαδικού δόγματος (πολιτική θεολογία) στην ίδια την ενότητα της Χριστιανοσύνης ως *Pax Romana*,

---

40 Hoelzl, M., Ward, G. (2010), *Editor's Introduction* στο Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press σ. 13.

41 Μακρής, Σ. (2015), *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης (2^η Έκδοση), σ. 23 κ.έ.

Οικονόμου, Μ. (2014), *Ο Δυτικός Μεσαίωνας και η Μετάβαση στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Εκάτη, 2014, σ. 357 κ.έ.

Ακινάτης, Θ. (2016), *Μαρσίλιος της Πάδοβα, Μπάρτολος του Σαξοφερράτο, Ύστερη Μεσαιωνική Πολιτική Θεωρία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη, 2016

Cannig, J. (1996), *A History of Medieval Political Thought 300-1450*, London and New York: Routledge, σ. 172 κ.έ.

42 Hoelzl, M., Ward, G. (2010), *Editor's Introduction* στο Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press, σ. 8

Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press, σ. 101.

κάτι που, όπως θα δούμε, γεννά μία σειρά από αντιφάσεις στη σκέψη του ή σε κάθε περίπτωση την καθιστά εκλεκτική σε μεγάλο βαθμό, όπου η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία συμβολίζει το τέλος κάθε εμφύλιας σύγκρουσης, κάθε πολέμου και εν τέλει του ίδιου του εθνικού κράτους, μέσα από το ρητό: «Ένας Θεός – Ένας Κόσμος – Μία Αυτοκρατορία» (One God – One World – One Empire)⁴³, παρουσιάζει στον Επίλογο του βιβλίου του το τριαδικό δόγμα ως μία κατ' εξοχήν μορφή πολιτικο-θεολογικής στασιολογίας (stasiology), επιλέγοντας έτσι με αυτόν τον τρόπο να εφαρμόσει το οντολογικό σχήμα της εχθρότητας και του εχθρού ως θεμελιώδους γνωρίσματος του πολιτικού ακόμη και μέσα στην τριαδική σχέση της χριστιανικής θεολογίας⁴⁴, επιβεβαιώνοντας, ενδεχομένως, εφόσον εδώ εστιάζεται πια η σχετική συζήτηση γύρω από τη σμιτιανή πολιτική θεολογία, την κριτική προσέγγιση ότι ο Carl Schmitt επέλεξε, τελικά, να υποτάξει την εκκλησία στο κράτος, προς χάρη της πολιτικής ενότητας. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, ο νετςιζιονισμός δεσπάζει έναντι του Ultramontanism και με αυτήν την έννοια, όπως υποστηρίζει ο Phillip W. Gray, ο Carl Schmitt μετασχηματίζει τη χριστιανική θεολογία, τελικά και υπό προϋποθέσεις, σε ένα νέο παγανιστικό δόγμα, την ιδιότυπη πολιτική θεολογία του, που, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί μία θεολογία της πολιτικής (theology of politics)⁴⁵, στο βαθμό όπου ο Θεός απογυμνώνεται από κάθε θεολογικό στοιχείο και έτσι ως μία αφηρημένη και φορμαλιστική περσόνα καθίσταται το χριστιανικό πρόσχημα για τη συγκρότηση μίας απολυταρχικής θεωρίας του κράτους ως εξαίρεσης, όπου στο όνομα της πολιτικής ενότητας και της Realpolitik επιτρέπονται τα πάντα, ακόμη και η βαρβαρότητα του Ολοκληρωτισμού⁴⁶.

Στο σημείο αυτό, όπου το Πολιτικό, ιστορικά, ταυτίστηκε με αυτό το οποίο ο Immanuel Kant οριοθετεί ως *ριζικό κακό* (radical evil)⁴⁷ και η Hannah Arendt, από την πλευρά της, ως *κοινοτοπία του κακού* (banality of evil)⁴⁸, αξίζει να αναλύσουμε κάπως πιο διεξοδικά την προσέγγιση του Phillip W. Gray, στο βαθμό όπου αναδεικνύει τόσο τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η ίδια η σμιτιανή σκέψη ως συνολικό πρόταγμα, όσο και τον ιστορικό επαμφοτερισμό της πολιτικής θεολογίας, ιδίως από την εποχή της Μεταρρύθμισης και μετά, όταν οι σχέσεις εκκλησίας και πολιτικής εισέρχονται σε μία νέα κρίσιμη φάση, με

43 Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press, σ. 91.

44 Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Polity Press, σ. 122 κ.έ.

45 Καλαϊτζίδης, Π. (2012), *Ορθοδοξία και Πολιτική Θεολογία* στο Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος (2012), Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών, *Βιβλική Θεολογία της Απελευθέρωσης, Πατερική Θεολογία και Αμφισιμίες της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ινδικτος, σ. 15 κ.έ.

46 Gray, P.W. (2007), *Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought*, *Humanitas*, Volume XX, Nos 1 and 2, pp. 175-200.

47 Λίποβατς, Θ. (2012), *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, Αθήνα: Πόλις, σ. 91 κ.έ.

48 Arendt, H. (2009), *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

την εμφάνιση του νεοτερικού έθνους-κράτους, υπό τη μορφή της ευρωπαϊκής και δη της γαλλικής απολυταρχίας (absolutism)⁴⁹. Σύμφωνα με τον Phillip W. Gray, η μεσαιωνική πολιτική θεολογία της αποκάλυψης (revelation) έχει ως βασικό σημείο αναφοράς τη θεωρία των δύο ξιφών (two swords) και γενικότερα μία ρητορική, η οποία εδράζεται στη λειτουργική παράδοση της Εκκλησίας συνολικά (τριαδικότητα, Βίβλος κ.λπ.). Δεν είναι διόλου τυχαίο ότι χρησιμοποιεί ως ενδεικτικό παράδειγμα τη μεσαιωνική πολιτική θεολογία του *dispositio sōματος του βασιλιά* (the king's two bodies) του Ernst Kantorowicz⁵⁰, όπου το φυσικό/θνητό σώμα του και το πολιτικό/αθάνατο corpus του ως mystical body (Corpus Mysticum: το σώμα της Εκκλησίας, αλλά παράλληλα και το πολιτικό σώμα/body politic)⁵¹ εξισορροπούν και νομιμοποιούν αν μη τι άλλο την ίδια την εξουσία που συσσωρεύεται στο πρόσωπο/κεφάλι του (βασιλιά). Το στοιχείο της εξισορρόπησης της εξουσίας είναι βασικό στην ερμηνευτική ανάγνωση του Phillip W. Gray στη σμιτιανή πολιτική θεολογία του κράτους, της *εξάιρεσης* (exemption) και της απόφασης. Το equilibrium της θεολογικής τριαδικότητας (κυρίως ανάμεσα στον Πατέρα και τον Υιό), ως εξισορρόπηση των δύο πόλων εξουσίας (η θεωρία των δύο ξιφών: παπική και κοσμική εξουσία) στο μεσαιώνα, ανάμεσα, με άλλα λόγια, στη ρωμαιοκαθολική Εκκλησία (Πάπες) και τους αυτοκράτορες, αποτέλεσε ένα πολιτειακό μοντέλο που απέτρεψε, τελικά, ακόμη και μέσα από τις όποιες συγκρούσεις του εκάστοτε Πάπα με τους εκάστοτε ηγεμόνες, τη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση της εξουσίας σε έναν και μοναδικό πόλο. Μέσα από αυτήν τη σκοπιά, η πολιτική θεολογία του Carl Schmitt συνιστά μία παγανιστική εκδοχή του απολυταρχισμού, που κορυφώθηκε με το ναζιστικό Reich και τα μοναδικά εγκλήματα της Shoah⁵².

Η προσέγγιση του Phillip W. Gray αναδεικνύει εκ των πραγμάτων τη μεγάλη σημασία της *Μεταρρύθμισης* (Reformation) στη σύγχρονη πολιτική οντολογία και πολιτική θεολογία ακολούθως, καταδεικνύοντας μαζί και ορισμένες σύνθετες πλευρές στη δυναμική και ενίοτε σφόδρα συγκρουσιακή σχέση θεολογίας και πολιτικής, οι οποίες δεν μπορούν να εξαντληθούν σε κάποιες μονοδιάστατες εκφάνσεις. Για να καταστεί περισσότερο εύληπτο το επιχείρημα του Phillip W. Gray, που, σε ένα βαθμό, φανερώνει τις πραγματικές οντολογικές και θεολογικές

---

49 Μόσχος, Δ.Ν. (2002), *Συνοπτική Ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας. Τόμος Β' ...*, ό.π., σ. 183 κ.έ. και Alec R. Vidler, *Η Εκκλησία σε μια εποχή Επανάστασης*, Πάτρα: ΕΑΠ, σ. 11 κ.έ.

50 Kantorowicz, E. (2016), *The King's Two Bodies*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

51 Kantorowicz, E. (2016), *The King's Two Bodies*, Princeton and Oxford: Princeton University Press., σ. 193 κ.έ.

Βλ. Επίσης:

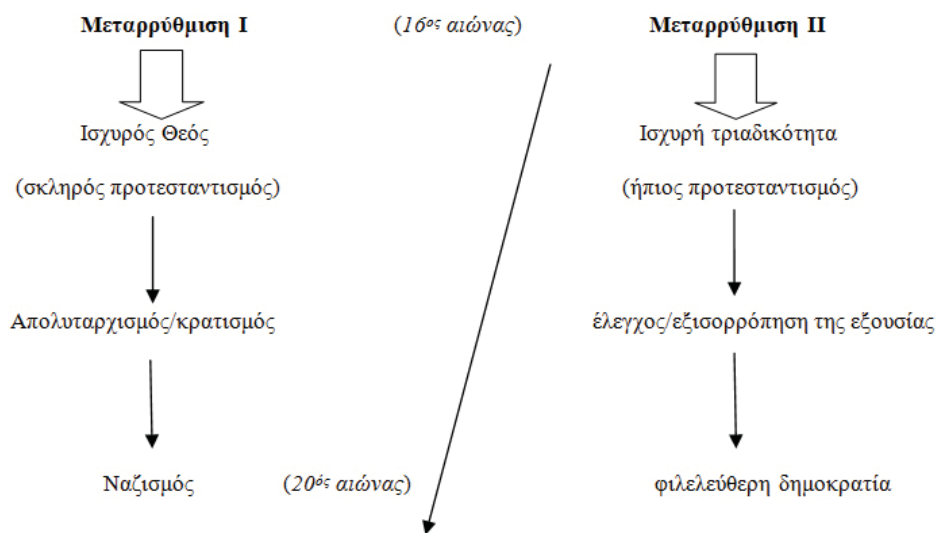
Rust, J. (2012), *Political Theologies of the Corpus Mysticum: Schmitt, Kantorowicz, and de Lubac* στο Graham Hammill and Julia Reinhard Lupton (eds), *Political Theology and Early Modernity*, Chicago and London: The University of Chicago Press, σσ. 102-123

Rust, J.R. (2013), *The Body in Mystery. The Political Theology of the Corpus Mysticum in the Literature of Reformation England*, Evanston, IL: Northwestern University Press.,

52 Gray, P.W. (2007), *Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought*, *Humanitas*, Volume XX, Nos 1 and 2, pp. 191-192.

καταβολές αυτού που αποκαλούμε πολιτικός ρεαλισμός και *ισορροπία ισχύος* (balance of power), κυρίως, βέβαια, με την έννοια ενός πολιτειακού μοντέλου, που αντλεί την καταγωγή του από την αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή κουλτούρα της *μεικτής κυβέρνησης* (mixed government), από την οποία ως γνωστόν προήλθε και το ρεπουμπλικανικό σύστημα των ΗΠΑ⁵³, θα ήταν τόσο μεθοδολογικά όσο και θεωρητικά σκόπιμο να προβάλλουμε, κατά έναν τρόπο, τη Μεταρρύθμιση μέσα από δύο διακριτά θεολογικά και πολιτειακά μοντέλα, υπό την έννοια μίας «Μεταρρύθμισης Ι» και μίας «Μεταρρύθμισης ΙΙ».

Σχήμα 1: Τα θεολογικά και πολιτειακά μοντέλα της Μεταρρύθμισης

Με βάση το παραπάνω σχήμα, το πρώτο μοντέλο θέτει στο επίκεντρο έναν ισχυρό θεό, ο οποίος εξελίσσεται σε ένα ισχυρό και παντοδύναμο κράτος, χωρίς εξισορρόπηση και έλεγχο από κανένα κέντρο εξουσίας (μονολιθική τριαδικότητα): ενώ στο δεύτερο μοντέλο διαφαίνεται μία έτερη πορεία της δυτικής νεοτερικότητας, η οποία άλλοτε ταυτίζεται με τον ατομικιστικό φιλελευθερισμό και άλλοτε εκφράζεται μέσα από την εξισωτική δημοκρατία, μέσω της Γαλλικής Επανάστασης, όπου ο ισχυρός θεός αντικαθίσταται, θεολογικά, από μία ισορροπημένη εξουσιαστικά τριαδικότητα, δηλαδή από ένα κράτος, με την έννοια πια της republic, το οποίο, θεσμικά και πολιτικά, δεν είναι ο απόλυτος χομπσιανός *Κυρίαρχος* (Sovereign), αλλά ένας από τους κυρίαρχους πόλους του Πολιτικού, εφόσον το σύστημα (θεολογικό και πολιτικό)

53 Μακρή, Σ. (2015), *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης (2^η Έκδοση), σ. σ. 76 κ.έ.

είναι οντολογικά πλουραλιστικό. Συνεπώς, μπορούμε να κάνουμε λόγο για δύο όψεις του Προτεσταντισμού: μία *σκληρή μορφή*, που οδήγησε στο ναζισμό και σε μία όπως είδαμε ναζιστικοποιημένη προτεσταντική Εκκλησία, και μία *ήπια μορφή*, όπου η κυριαρχία του κράτους/πολιτείας εξισορροπείται από μία εθνικοποιημένη, αλλά όχι πλήρως και με τη βία υποταγμένη θεολογική εξουσία, με τον παράδειγμα της Confessing Church στη ναζιστική Γερμανία και τη θεολογία του Karl Barth να συνιστούν το ιδανικότερο ίσως παράδειγμα⁵⁴. Αυτή η τυπολογική διάκριση νοηματοδοτεί εκ νέου τη σκέψη του Carl Schmitt, όπως και του Martin Heidegger⁵⁵, στο βαθμό που αναδεικνύει τη βαθιά υπαρξιακή και ιδεολογική πάλη που συντελέστηκε μέσα τους, αν λάβει κανείς σοβαρά υπόψη του ότι και οι δύο, πιο διακριτά ο Heidegger, από τη μία φλέρταραν με τον παγανισμό και τον εξουσιαστικό φονταμενταλισμό του ναζιστικού 'προτεσταντισμού', προς χάρη του απόλυτου Führerprinzip, ενώ από την άλλη, ιδίως οδεύοντας προς την ωριμότητα και το θάνατο, επέστρεψαν, σταδιακά, στο ρωμαιοκαθολικό credo, σε μία μορφή, δηλαδή, εξουσίας, όπου η ανεξέλεγκτη και αυταρχική απολυτότητα του ολοκληρωτικού κράτους/ηγέτη μετριάζεται, οντολογικά και θεολογικά, από ένα μονάρχη, που στο σώμα του κατοικούν και η ανθρώπινη και η θεϊκή φύση (η μεσαιωνική πολιτική θεολογία à la Ernst Kantorowicz). Με αυτόν τον τρόπο και η πολιτική ενότητα διασφαλίζεται επαρκώς και η μεταφυσική εικόνα του θεού δεν ευτελίζεται, κυρίως, όμως, η πολιτική εξουσία παραμένει μέσα στα ανθρώπινα όρια, που θέτει μία γνήσια πολιτική χριστολογία, η οποία δεν υποβιβάζει το Χριστό, από τη στιγμή της Ενσάρκωσης και μετά, σε ένα απλό ενεργούμενο του θεϊκού Πατέρα⁵⁶. Ο μόνος που κατάφερε να διαγνώσει έγκαιρα αυτές τις εγγενείς αντιφάσεις και τη συνθετότητα εν γένει του θεολογικο-πολιτικού προβλήματος στις απαρχές της νεοτερικότητας, από τους πιονέρους πολιτικούς οντολόγους/θεολόγους αναμφίβολα, είναι ο Baruch Spinoza, ο οποίος, μέσα από τις κεντρικές έννοιες του conatus και του πλήθους (multitude), επιχείρησε να αναδείξει τη σχιζοειδή μορφή μίας αυτοκαταστροφικής εξουσίας, όπου ακόμη και στην πιο ριζικά δημοκρατική εκδοχή της (π.χ. Ροβεσπιέρος και η Επανάσταση ως πολιτική θρησκεία, κάτι το οποίο υποστηρίχτηκε και για το ναζισμό στα χρόνια της βαϊμαρικής αναγέννησης, από έναν έτερο μείζονα πολιτικό στοχαστή της

---

54 Gibellini, R. (2009), *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 31.

55 Ένας από τους λόγους που ο Carl Schmitt έχασε την υποστήριξη των Ναζί ήταν οι σαφείς και έντονοι, σε όλο του έργο του, ρωμαιοκαθολικές αναφορές του. Ο Martin Heidegger, όσο και περισσότερο προς το τέλος της ζωής του, επιζητούσε την 'πατρική' αποδοχή και αναγνώριση των ρωμαιοκαθολικών δασκάλων και φίλων του από την ιδιαίτερη πατρίδα του, το Messkirch, όπου ανδρώθηκε μέσα σε ένα κατεξοχήν καθολικό ενοριακό περιβάλλον. Η επίδραση που του άσκησε ο καθολικός θεολόγος Carl Braig είναι μόνο μία χαρακτηριστική περίπτωση, αν συνοπλογίσει κανείς ότι ο ίδιος ο γερμανός φιλόσοφος, λίγο προτού πεθάνει, ζήτησε από τον καθολικό θεολόγο Bernhard Welte να εκφωνήσει τον *επικήδειο λόγο* (eulogy) στην κηδεία του, όπως και έγινε τελικά, στις 28 Μαΐου 1976, στην εκκλησία του St Martin στο Messkirch, ημέρα της ταφής του Heidegger. Βλ. Wolfe, J. (2014), *Heidegger and Theology*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury, σ. 157 κ.έ.

56 Gray, P.W. (2007), *Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought*, *Humanitas*, Volume XX, Nos 1 and 2, pp. 193-200.

εποχής και μεταπολεμικά στις ΗΠΑ, τον Eric Voegelin)⁵⁷, όταν συγκροτείται, οντολογικά ή θεολογικά, χωρίς ένα θεσμικό αντίβαρο, μπορεί να αποκτήσει ένα εξόχως βάρβαρο χαρακτήρα, πέρα από κάθε ανθρώπινη, αλλά και θεϊκή φυσικά, ενίοτε κατά μείζονα λόγο, νομιμοποίηση.

4. Επίλογος

Αν και ο Carl Schmitt έχει αμφισβητηθεί πολλαχόθεν σχετικά με τις ιδιότητες σχέσεις του με το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της ναζιστικής Γερμανίας, η καταλυτική επίδρασή του στη σύγχρονη πολιτική σκέψη, συντηρητική ή ριζοσπαστική, δεν χωρά πλέον καμία αμφισβήτηση. Μολονότι ο ίδιος δεν υπήρξε ποτέ ένας mainstream πολιτικός επιστήμονας, σε μία εποχή εξάλλου που η επιστήμη του Πολιτικού βρισκόταν υπό διαμόρφωση στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, η συμβολή του ως δημοσιολόγος *latu sensu* στην εξέλιξη της πολιτικής θεωρίας μετά το Β΄ ΠΠ συνιστά ως τέτοια ένα ιδιαίτερο πεδίο διερεύνησης και μελέτης. Αναμφίβολα, μέσα στο πλούσιο *corpus* της εργογραφίας του, αυτό το οποίο δεσπόζει είναι η περίφημη «Πολιτική Θεολογία» του (1922), η οποία μετά τις αρχές της δεκαετίας του 1920, ολοκληρώθηκε, τελικά, με ένα δεύτερο τόμο, το 1970, αποδεικνύοντας ακράδαντα ότι αυτή η *sui generis* συμπόρευση πολιτικής (ορθός λόγος) και θεολογίας (πίστη) υπήρξε από την πρώτη στιγμή της πνευματικής και ακαδημαϊκής καριέρας του η θεμελιώδης έμμονη ιδέα του. Αυτή η σμιτιανή πολιτική θεολογία, που διερευνήσαμε εδώ σε βάθος, υπό το πρίσμα μίας *πολιτικής χριστολογίας*, κατά την αρχή του *imitatio Christi* και κατ' επέκταση του *corpus Christi*, δεν πρέπει, απλά, να εκλαμβάνεται ως μία μεταφορά των θεολογικών καταβολών της πολιτικής εξουσίας σε εκκοσμικευμένες έννοιες περί της νεοτερικής θεωρίας του κράτους, αλλά ως μία ευρύτερη πολιτική οντολογία και περαιτέρω πολιτική κοινωνιολογία της εξουσίας από τον απολυταρχισμό και μετά και των όρων που την οριοθετούν ως τέτοια, η οποία θέτει την πρόσληψη της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης ως ένα κομβικό ιστορικό σημείο, ως μία ζωτική ιστορική μήτρα/αφετηρία, γι' αυτό που από την Γαλλική Επανάσταση και μετά, και με κορύφωση τον 20^ο αιώνα, γνωρίζουμε πλέον ως Δημοκρατία και Ολοκληρωτισμό. Η συμβολή του Carl Schmitt σε αυτήν ακριβώς της υπόθεσης εργασίας περί του Πολιτικού, που ανέπτυξαν μία σειρά από σημαντικοί θεωρητικοί της πολιτικής από τη δεκαετία του 1980 και εφεξής, είναι μεγάλη και ανεξάρτητα από τις εύλογες αντιρρήσεις μας γύρω από το εθνικοσοσιαλιστικό «φλερτ» του, πρέπει να αναγνωρίζεται και να διερευνάται διεξοδικά μέσα στη δεξαμενή της ιστορίας των νεοτερικών και σύγχρονων πολιτικών ιδεών και στην ευρύτερη διακειμενική χώρα της Ηπειρωτικής Φιλοσοφίας.

---

57 Voegelin, E. (2000), *Modernity Without Restraint. The Political Religions; The New Science of Politics; And Science, Politics, and Gnosticism, Volume 5 (The Collected Works)*, Columbia, Missouri: The University of Missouri Press, σ. 19 κ.έ.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Agamben, G. (2016), *Στάσις. Ο εμφύλιος πόλεμος ως πολιτικό παράδειγμα. Homo sacer, II*, 2, Αθήνα: Κουκκίδα.
- Ακινάτης, Θ. (2016), *Μαρσίλιος της Πάδοβα, Μπάρτολος του Σαξοφερράτο, Υστερη Μεσαιωνική Πολιτική Θεωρία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλη.
- Άρεντ, Χ. (2009), *Ο Αιχμάν στην Ιερουσαλήμ. Έκθεση για την κοινοτοπία του κακού*, Θεσσαλονίκη: Νησίδες.
- Baume, S. (2016), *Χανς Κέλσεν. Συνηγορία υπέρ της δημοκρατίας*, Αθήνα: Πόλις.
- Γρηγοροπούλου, Β. (1999), *Γνώση, Πάθη και Πολιτική στη Φιλοσοφία του Σπινόζα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gibellini, R. (2009), *Η Θεολογία του Εικοστού Αιώνα*, Αθήνα: Άρτος Ζωής.
- Ιερά Μητρόπολις Δημητριάδος, Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών (2012), *Βιβλική Θεολογία της Απελευθέρωσης, Πατερική Θεολογία και Αμφισημίες της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Ίνδικτος.
- Λίποβατς, Θ. (2012), *Η απατηλή σαγήνη και η διαβρωτική βία του κακού*, Αθήνα: Πόλις, 2012.
- Μακρής, Σ. (2009), *Niccolò Machiavelli. Virtù και Ερμηνευτικά Κάτοπτρα. Σπουδή στη νεότερη και σύγχρονη πολιτική θεωρία του ρεπουμπλικανισμού*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μακρής, Σ. (2015), *Πολιτική Επιστήμη, Κοινωνικός Μετασχηματισμός και Θεωρίες της Δημοκρατίας. Κλασικές, Νεοτερικές και Σύγχρονες Αφηγήσεις. Εισαγωγικές Προσεγγίσεις*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Μακρής, Σ. (2015), *Φιλελευθερισμός. Φιλοσοφικές Απαρχές και Σύγχρονες Τάσεις. Από τον Αριστοτέλη στον John Rawls*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης (2^η Έκδοση).
- Μόσχος, Δ.Ν. (2010), *Συνοπτική Ιστορία της Χριστιανικής Εκκλησίας. Τόμος Β' Από το Σχίσμα έως τους Νεότερους Χρόνους*, Αθήνα: Ακρίτας.
- Müller, J.W. (2010), *Ένας επικίνδυνος νους. Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό*, Αθήνα: Πόλις.
- Οικονόμου, Μ. (2014), *Ο Δυτικός Μεσαίωνας και η Μετάβαση στη Νεωτερικότητα*, Αθήνα: Εκάτη.
- Σμιτ, Κ. (2009), *Η έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα: Κριτική.
- Schmitt, C. (1994), *Πολιτική Θεολογία. τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας*, Αθήνα: Λεβιάθαν.
- Schmitt, C. (2009), *Ο Λεβιάθαν στην πολιτειολογία του Τόμας Χομπς*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Schmitt, C. (2016), Kempner Robert M. W., *Ο Καρλ Σμιτ στο δικαστήριο*

της Νυρεμβέργης. *Grossraum και Reich*, Αθήνα: Εκδόσεις Συγχρονικότητα.

Vidler, A.R. (2002), *Η Εκκλησία σε μια εποχή Επανάστασης*, Πάτρα: ΕΑΠ.

Wolin, R. (2007), *Η Γοητεία του Ανορθολογισμού. Το ειδύλλιο της διανοήσης με τον φασισμό. Από τον Νίτσε στον μεταμοντερνισμό*, Αθήνα: Πόλις, 2007.

Χόλτσε, Χ. (2013), Προσεγγίζοντας ένα δύσκολο παρελθόν. Παρατηρήσεις στην ιστοριογραφία που αφορά στις Προτεσταντικές Εκκλησίες την Εποχή του Εθνικοσοσιαλισμού, *Σύναξη*, τ. 125, σσ. 6-22.

Ξενόγλωσση

Arendt, H. (2004), *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schocken Books.

Cannig, J. (1996), *A History of Medieval Political Thought 300-1450*, London and New York: Routledge.

Gray, P.W. (2007), Political Theology and the Theology of Politics: Carl Schmitt and Medieval Christian Political Thought, *Humanitas*, Volume XX, Nos 1 and 2, pp. 175-200.

Hammill, G., Lupton Reinhard, J. (eds)(2012), *Political Theology and Early Modernity*, Chicago and London: The University of Chicago Press.

Kalyvas, A. (2004), From the Act to the Decision. Hannah Arendt and the Question of Decisionism, *Political Theory*, Vol. 32, No. 3, pp. 320-346.

Kantorowicz, E. (2016), *The King's Two Bodies*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Lievens, M. (χ.χ.), *Theology without God. Carl Schmitt's profane concept of the political*, Leuven, Belgium: Leuven Centre for Global Governance Studies.

Mouffe, C. (2005), *On the Political*, London and New York: Verso, 2005.

Mouffe, C. (2005), *The Democratic Paradox*, London and New York: Verso.

Rust, J.R. (2013), *The Body in Mystery. The Political Theology of the Corpus Mysticum in the Literature of Reformation England*, Evanston, Il.: Northwestern University Press.

Schmitt, C. (2010), *Political Theology II. The myth of the closure of the political theology*, Cambridge: Politiy Press.

Thomsen, J.A. (1997), Carl Schmitt – The Hobbesian of the 20th Century?, *MARS/ Social Thought & Research*, Vol. 20, No. 1-2, pp. 5-28.

Voegelin, E. (2000), *Modernity Without Restraint. The Political Religions; The New Science of Politics; And Science, Politics, and Gnosticism, Volume 5 (The Collected Works)*, Columbia, Missouri: The University of Missouri Press.

Wolfe, J. (2014), *Heidegger and Theology*, London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Μακρής Σπυρίδων** είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Θεωρίας στο Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών της Σχολής Κοινωνικών, Ανθρωπιστικών Επιστημών και Τεχνών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας. Το πλούσιο συγγραφικό έργο του στην ελληνική και αγγλική γλώσσα, καθώς και η ακαδημαϊκή και ερευνητική δράση του τα τελευταία χρόνια επικεντρώνονται στο πεδίο της νεοτερικής και σύγχρονης πολιτικής θεωρίας, με μία σαφή προοπτική προς τις γνωστικές περιοχές της πολιτικής οντολογίας και της συναφούς πολιτικής θεολογίας. Στοιχεία επικοινωνίας: smakris@uom.gr.

Αθανασίου – Τάκη Μαρίνα

Φιλολόγος

**Αρχή της Δημαρχίας.
Η συμβολή της στην τελείωση
του ρωμαϊκού πολιτεύματος**

Περίληψη

Τον 5^{ον} αι. π.Χ. το ρωμαϊκό πολίτευμα έβαινε προς την τελείωσή του. Έτεινε να συμπληρώσει όλα τα απαραίτητα στοιχεία, τα οποία θα οδηγούσαν στην αρμονική εξισορρόπηση του, η οποία επήλθε βεβαίως μόνο με την εξασφάλιση της τρίτης αρχής, η οποία ήταν η ελευθερία του λαού (Libertas). Η κατάκτηση της Libertas είναι μια κατάκτηση του ίδιου του ρωμαϊκού λαού και όχι μίας μερίδας πολιτών. Ένα από τα τελικά στάδια από τα οποία πέρασε ήταν η εκλογή των δημάρχων το 494 π.Χ. Όπως πληροφορούμαστε από την De Republica 2.33.58-2.34.59 και από τον Livius 2.32.2-3 η δημιουργία των δημάρχων προκύπτει per seditionem (μέσω μιας αποσχίσεως).

Λέξεις-κλειδιά: βήμα των πληβείων, ελευθερία, ρωμαϊκή πολιτεία

Authority of mayoralty. The contribution to the perfection of the Roman polity

Abstract

The 5th century B.C. Roman polity was coming to the perfection. Tended to complete all the necessary information, which will lead to the harmonious balancing, which certainly occurred only by securing the third principle, which was the freedom of the people (Libertas). The conquest of Libertas is a conquest of the Roman people itself and not a public portion. One of the final stages of which passed was the election of mayors in 494 BC As we learn from De Republica 2.33.58-2.34.59 and by Livius 2.32.2-3 create mayors shows per seditionem (through a secession).

Keywords: Tribuni plebis, Libertas, Roman polity

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εισήγηση αναφέρεται στην αρχή της δημαρχίας και πώς αυτή συνέβαλε στην τελείωση του δημοκρατικού πολιτεύματος της Ρώμης. Στο πρώτο κεφάλαιο μελετάται το απόσπασμα 2.34.59 από τη De re publica του Κικέρωνα, στο οποίο παρουσιάζονται οι κοινωνικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Ρώμη τον 5^{ον} αιώνα π.Χ. και πώς αυτές οδήγησαν στην εκλογή των δύο δημάρχων, ως αντιπροσώπων του λαού και υπερασπιστών των δικαιωμάτων του. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο γεγονός ότι το ρωμαϊκό πολίτευμα, κατά τον 5^{ον} αιώνα, έβαινε προς την τελειώσή του. Έτεινε να συμπληρώσει όλα τα απαραίτητα στοιχεία, τα οποία θα οδηγούσαν στην αρμονική εξισορρόπηση του, η οποία επήλθε βεβαίως μόνο με την εξασφάλιση της τρίτης αρχής, η οποία είναι η ελευθερία του λαού (Libertas). Ο λαός είχε ανάγκη της ελευθερίας, αλλά και της διαρκούς προστασίας της, καθήκον που ανέλαβαν οι εκλεγμένοι δήμαρχοι.

2. Κικέρων: De re publica 2.34.59

Σύμφωνα με την παράδοση, η εκδίωξη της ετρουσκικής δυναστείας τοποθετείται στα τέλη του 6^{ου} αιώνα. Το γεγονός αυτό δεν επέφερε ριζικές αλλαγές στο πολιτειακό καθεστώς της Ρώμης. Οι σπουδαιότερες αλλαγές σημειώθηκαν κυρίως στον κοινωνικό και οικονομικό τομέα και όχι τόσο στο χώρο των πολιτειακών θεσμών. Η μοναδική σημαντική θεσμική καινοτομία ήταν η κατάργηση του αξιώματος του αιρετού βασιλέα και ο διορισμός στη θέση του δύο αιρετών αρχόντων με ενιαύσια θητεία. Επίσης η σύγκλητος και η λαϊκή συνέλευση αποκτούν μεγαλύτερη πολιτική σημασία.

Στον κοινωνικό τομέα η σημαντικότερη αλλαγή ήταν η άνοδος της plebs¹

---

1 Rostovzeff M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Αθήνα, σ.σ. 40-46.

(τάξης Πληβείων). Η plebs ήταν το πλήθος των πολιτών που δεν ανήκαν στα ορισμένα γένη των Πατρικίων. Οι Πληβείοι ήταν βέβαια ρωμαίοι πολίτες, αλλά πολίτες δευτέρας κατηγορίας. Να σημειωθεί ότι τον 5^{ον} αι. π.Χ. η Ρώμη δέχεται επιθέσεις από εξωτερικούς εχθρούς, όπως είναι οι Γαλάτες. Οι Πληβείοι, οι οποίοι ήταν απαλλαγμένοι από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, εξαιτίας του γεγονότος αυτού αποκτούν σημαντικότερη θέση. Λόγω δηλαδή των συνεχών πολέμων οι ευγενείς αναγκάζονται συχνά να ζητήσουν τη βοήθεια των Πληβείων, για να ενισχύσουν το στράτευμά τους. Όσοι συμμετείχαν στις πολεμικές εκστρατείες αργότερα έπαιρναν μερίδιο από τα κατακτημένα εδάφη. Έτσι σταδιακά δημιουργείται ανάμεσα στους Πληβείους ταυτότητα συμφερόντων και επιθυμία για οργάνωση. Το επόμενο βήμα είναι η αναζήτηση των εκπροσώπων τους, οι οποίοι αρχικά ίσως να ήταν οι διοικητές των στρατιωτικών τμημάτων των Πληβείων και να στρατολογούνται με βάση τις τοπικές υποδιαίρεσεις που ονομάζονταν φυλές (tribus), από τις οποίες πήραν και το όνομά τους οι εκπρόσωποι αυτοί (tribuni). Οι tribuni plebis γίνονται εκφραστές των αιτημάτων όλων των Πληβείων. Περαιτέρω στοιχεία όσον αφορά το σκοπό της δημιουργίας τους και τη συμβολή τους στην τελείωση του ρωμαϊκού πολιτεύματος αντλούμε από την De re publica 2.34.59 του Κικέρωνα:

«Fuerat fortasse aliqua ratio maioribus nostris in illo aere alieno medendi, **quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat neque post aliquanto nostrum senatum, cum sunt propter unius libidinem** omnia nexa civium liberata **nectierque** postea desitum; semperque huic generi, cum plebes publica calamitate inpendiis debilitata deficeret, salutis omnium causa aliqua sublevatio et medicina quaesita est. quo tum consilio praetermisso causa populo nata est, **duobus tribunis plebis** per seditionem **creatis ut potentia senatus atque auctoritas minueretur**; quae tamen gravis et magna remanebat sapientissimis et fortissimis et armis et consilio civitatem tuentibus, quorum auctoritas maxime florebat, quod, cum **honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores**; eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, **quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur**».

«Ίσως οι πρόγονοι μας να είχαν εξεύρει ένα μέσο απαλλαγής από εκείνο το χρέος, το οποίο δεν διέφυγε ούτε του Σόλωνος του Αθηναίου λίγο καιρό πριν, ούτε της δικής μας συγκλήτου λίγο αργότερα, όταν εξαιτίας της οργής ενός (ανδρός) όλοι όσοι εκ των πολιτών ήταν δούλοι ελευθερώθηκαν και μετά από αυτά (τα γεγονότα) έπαψαν να υποδουλώνονται. Και πάντοτε, όταν ο λαός εξασθενούσε υπό το βάρος των εξόδων (που προέρχονταν) από δημόσια καταστροφή, αναζητούσε χάριν της σωτηρίας όλων σε αυτή την τάξη ένα είδος ανακούφισης και απαλλαγής. Παραληφθείσης τότε αυτής της επιθυμίας, δόθηκε στο λαό η αφορμή μέσω μιας εξέγερσης να δημιουργήσουν δύο δημάρχους με σκοπό να μειωθεί η δύναμη και το αξίωμα της συγκλήτου, το οποίο όμως

παρέμενε μεγάλο και σπουδαίο, επειδή προστάτευαν την πολιτεία και από τα όπλα και από τις συμβουλές οι πιο σοφοί και γενναίοι άνδρες, των οποίων το αξίωμα ακολουθούσε μια ανοδική πορεία, επειδή ενώ ως προς το μεγάλο αξίωμα υπερτερούσαν των υπολοίπων, ως προς τις ηδονές ήταν κατώτεροι και δεν ήταν σχεδόν ανώτεροι στα χρήματα. Και η αρετή του καθενός ήταν πιο ευχάριστη από αυτό στις δημόσιες υποθέσεις, επειδή στις ιδιωτικές φρόντιζαν κάθε πολίτη επιμελώς με τα έργα, τις συμβουλές και τα χρήματα».

Υπάρχουν στοιχεία στο άνωθεν απόσπασμα που χρήζουν μελέτης, όπως είναι η φράση **quae neque Solonem Atheniensem non longis temporibus ante fugerat neque post aliquanto nostrum senatum**. Στο σημείο αυτό ο Κικέρωνας αναφέρεται σε δύο προσπάθειες που έγιναν με απώτερο σκοπό να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα που δημιούργησε το χρέος σε δύο διαφορετικές βέβαια εποχές και σε διαφορετικές κοινωνίες. Η μία προσπάθεια, η οποία προηγείται και χρονικά της άλλης, έγινε από τον Σόλωνα τον Αθηναίο, σύμφωνα με την παράδοση γύρω στο 594/3², όπου θεσπίζεται η «Σεισάχθεια», με την οποία καταργούσε το «δανείζειν ἐπὶ τοῖς σώμασιν». Η εν λόγω ενέργεια έγινε έναν ολόκληρο αιώνα πριν από την πρώτη απόσχιση του λαού στη Ρώμη το 494 π.Χ. Η άλλη προσπάθεια έγινε από τη ρωμαϊκή σύγκλητο λίγο αργότερα.

Στη φράση **cum sunt propter unius libidinem omnia nexa civium liberata nectierque postea desitum** επεξηγείται ο λόγος για τον οποίο η σύγκλητος οδηγήθηκε στη λήψη απόφασης σχετικής με το χρέος. Γίνεται υπαινιγμός στο *lex Poetelia* που θεσπίστηκε το 326 π.Χ. από τους υπάτους Gaius Poetelius Libo και Lucius Papirius Cursor, οι οποίοι αποφάσισαν, ότι οποιοσδήποτε δανείζεται χρήματα και δεν δύναται να τα ξεπληρώσει, θα πρέπει να κατάσχεται η προσωπική του περιουσία και όχι να φυλακίζεται ή να υποδουλώνεται το ίδιο το άτομο. Όσοι βρίσκονταν στη φυλακή γι' αυτόν τον λόγο ελευθερώθηκαν και απαγορεύτηκε οποιαδήποτε φυλάκιση ή υποδούλωση μετά τον νόμο αυτόν³. Αφορμή για τη δημιουργία του νόμου αυτού αποτέλεσε η βάρβαρη συμπεριφορά του τοκογλύφου L. Papirius εναντίον του νεαρού G. Publilius, ο οποίος υποδουλώθηκε στον Papirius εξαιτίας του οφειλόμενου χρέους του πατέρα του προς αυτόν. Η ομορφιά και η νεότητα του νεαρού είχαν προκαλέσει τη συμπάθεια του τοκογλύφου, αφού προσέβλεπε σε αυτήν ως αντιστάθμισμα του χρέους. Αρχικά προσπάθησε να τον προσεγγίσει με μια ανήθικη συζήτηση και αργότερα, αφού ο νεαρός δεν ενέδωσε παρά τις απειλές του, αφού τον γύμνωσε και τον μαστίγωσε, ο Publilius βγήκε στο δρόμο σχεδόν αιμόφυρτος και κλαίγοντας. Τότε ο λαός, επειδή τον είχε συμπονέσει εξαιτίας του κακού που υπέστη και είχε αισθανθεί μεγάλο θυμό για την επαισχυντή συμπεριφορά του τοκογλύφου και συλλογίζομενος επίσης

---

2 Να σημειωθεί ότι τίθεται πρόβλημα χρονολόγησης του Σόλωνα. Παίρνοντας ως πηγή τον Κικέρωνα, από το έργο του Brutus (Cic. Brut. 39) πληροφορούμαστε ότι ο Σόλων ήταν σύγχρονος της βασιλείας του Servius Tullius (577-533).

3 Σύμφωνα με τον Λίβιο «necti desierunt; mutatum autem ius ob unius feneratoris simul libidinem, simul crudelitatem insignem (Liv. 8.28)

τη δική του κατάσταση, στην οποία βρισκόταν, κατευθύνθηκε προς το Forum. Αμέσως οι ύπατοι συγκαλούν τη σύγκλητο και αυθημερόν καταργείται ο νόμος περί πιστώσεως⁴.

Η φράση **duobus tribunis plebis creatis** αναφέρεται στη δημιουργία των δημάρχων per seditionem το 494 π.Χ. Ο αρχικός αριθμός των δημάρχων ποικίλει στις αρχαίες πηγές π.χ. ο Διονύσιος Αλικαρνασεύς αναφέρει πέντε ονόματα ανδρών, οι οποίοι πήραν πρώτοι τη δημαρχική εξουσία «Λεύκιον Ίούνιον Βρούτον και Γάιον Σικίννιον Βελλοῦτον, οὗς και τέως εἶχον ἡγεμόνας, καὶ ἔτι πρὸς τούτοις Γάιον και Πόπλιον, Λικιννίους και Γάιον Οὐϊσέλλιον Ρούγαν. Οὗτοι τὴν δημαρχικὴν ἐξουσίαν πρῶτοι παρέλαβον οἱ πέντε ἄνδρες ἡμέρα Τετάρτη πρότερον εἰδῶν Δεκεμβρίων»⁵. Ο Διόδωρος Σικελιώτης αναφέρει τέσσερα ονόματα «τότε πρώτως κατεστάθησαν δήμαρχοι τέτταρες, Γάιος Σικίνιος και Λεύκιος Νεμετάρτιος, πρὸς δε τούτοις Μάρκος Δουίλιος και Σπόριος Ακίλιος»⁶. Επίσης ο Κικέρων στο λόγο του Pro Cornelio⁷ αναφέρει ότι δημιουργήθηκαν δύο στον ιερό λόφο και αυτοί διάλεξαν άλλους τρεις αργότερα. Εκτενέστερη αναφορά περί των tribuni plebis θα γίνει εν συνεχεία.

Στη φράση **ut potentia senatus atque auctoritas minueretur** η λέξη potentia έχει σαφώς αρνητικό χαρακτήρα, όπως και στην παράγραφο 56 της De re publica⁸. Επίσης στο Pro Cornelio ο Κικέρων αναφέρει ότι η πρώτη απόσχιση του λαού έγινε propter nimiam dominationem potentium⁹. Ο Κικέρων εδώ, όπως και στο παράλληλο χωρίο στους Legg.3.15-16, βλέπει σαφώς το «δημοκρατικό» στοιχείο να αντιπροσωπεύεται από τους tribuni plebis, σαν ένα αναγκαίο μέρος του πολιτεύματος, αλλά βλέπει επίσης την εξέγερση και την απόσχιση του λαού σαν μια ένδειξη της αποτυχίας του μέσου (ratio) από μέρους της συγκλήτου. Πιστεύει, ότι το υπερβολικό χρέος του λαού περιόρισε πάρα πολύ την Libertas, η οποία είναι αναγκαία για την εξισορρόπηση του πολιτεύματος, όχι τόσο για οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους, αλλά εξαιτίας των νομικών περιορισμών, συμπεριλαμβανομένης και της δουλείας, που προέρχεται από το οφειλόμενο χρέος. Μόνο αν η σύγκλητος αποκαθιστούσε την ελευθερία με οποιονδήποτε άλλο τρόπο θα ήταν δυνατόν να αποφευχθεί η δημιουργία των δημάρχων. Κατά τη γνώμη μου με τη χρήση των λέξεων consilio praetermisso¹⁰ ο Κικέρων δείχνει

4 Τα γεγονότα, τα οποία περιγράφει ο Λίβιος διαδραματίζονται το 326 π.Χ., όταν ο Poetelius ήταν ύπατος «L. Aemilius consoles creat G. Poetelium L. Papirium Mugillanum (Liv.8.23.17). Σύμφωνα όμως με τον Βάρωνα ο νόμος Poetelia θεσπίστηκε το 313 π.Χ., όταν ο G. Poetelius ήταν δικτάτορας « Hoc G. Poetelio Libone Visolo dictatore sublatum ne fieret et omnes qui Bonam Copiam iuraverunt ne essent nexi dissoluti» (Varro L. 7.105). Επίσης ο Valerius Maximus και ο Διονύσιος Αλικαρνασεύς τοποθετούν τη μεταρρύθμιση αυτή μετά την καταστροφή των πυλών του Καυδίου στα 321 π.Χ. (Διον. Αλικ. XVI.9)

5 Διον. Αλικ. 6.89.1

6 Διοδ. Σικ. 11.68

7 Cic. Corn. 1.fr.49

8 Cic. Rep. 2.32.56

9 Cic. Corn. 1.fr.49

10 Cic. Rep. 2.34.59

την αδιαφορία της συγκλήτου για την υφιστάμενη κατάσταση, η οποία έχει ως αποτέλεσμα την αντίδραση του λαού και τη δημιουργία των *tribuni plebis*. Επίσης ο Κικέρων στο *De Oratore* αναφέρει ότι «*etsi omnes semper molestae seditiones fuissent, iustas tamen fuisse non nullas et prope necessarias*»¹¹ (αν και πάντοτε όλες οι εξεγέρσεις ήταν ενοχλητικές, όμως ορισμένες ήταν δίκαιες και σχεδόν αναγκαίες).

Η φράση **quod, cum honore longe antecellerent ceteris, voluptatibus erant inferiores nec pecuniis ferme superiores** αναφέρεται στην ιδεώδη αριστοκρατία, η οποία υπερτερεί του λαού ως προς το αξίωμα, αλλά είναι ίση στα χρήματα και η συμμετοχή της στις απολαύσεις της ζωής είναι πολύ μικρή. Όσον αφορά το τελευταίο στοιχείο περί αγνότητας του βίου των συγκλητικών θα δούμε ότι επανέρχεται και σε άλλα έργα του Κικέρωνα, όπως στο *Pro Sestio*: «*Nam, si qui voluptatibus ducuntur et se vitiorum inlecebris et cupiditatum lenociniis dederunt, missos faciant honores*»¹² (Διότι, εάν αυτοί οδηγούνται από τις ηδονές και από τη γοητεία των αμαρτιών και παραδίδονται στην έλξη των επιθυμιών, χάνουν τα αξιώματα). Επίσης ο Κικέρων αναφέρει στο *De Legibus* «*is ordo vitio vacate, ceteris speciem esto*»¹³ (Αυτή η τάξη απαλλαγμένη από την αμαρτία να είναι το παράδειγμα των υπολοίπων).

Ολοκληρώνοντας τον σχολιασμό του αποσπάσματος από την *De re publica* του Κικέρωνα στεκόμαστε στην εξής φράση: **eoque erat cuiusque gratior in re publica virtus, quod in rebus privatis diligentissime singulos cives opera, consilio, re tuebantur**, όπου ο Κικέρων αναφέρεται στη σχέση που υπάρχει ανάμεσα στην ιδιωτική ανδρεία και στη δημόσια εξουσία, την οποία υπαινίχτηκε και στις προηγούμενες φράσεις: οι αριστοκράτες χρησιμοποιούν τους ιδιωτικούς του πόρους (έργα, σοφία, περιουσία), για να βοηθήσουν προσωπικά τον κάθε πολίτη και συνεπώς τιμάται και η δημόσια εξουσία τους.

3. Το ρωμαϊκό πολίτευμα βαδίζει προς την τελείωσή του

Την περίοδο αυτή, στην οποία γίνεται αναφορά (5^{ος} αι. π.Χ.) το ρωμαϊκό πολίτευμα έβαινε προς την τελείωσή του. Έτεινε να συμπληρώσει όλα τα απαραίτητα στοιχεία, τα οποία θα οδηγούσαν στην αρμονική εξισορρόπηση του, η οποία επήλθε βεβαίως μόνο με την εξασφάλιση της τρίτης αρχής, η οποία είναι η ελευθερία του λαού (*Libertas*). Ο λαός είχε ανάγκη της ελευθερίας, αλλά και της διαρκούς προστασίας της. Η κατάκτηση της *Libertas* είναι μια κατάκτηση του ίδιου του ρωμαϊκού λαού και όχι μίας μερίδας πολιτών. Όπως έχει ήδη προαναφερθεί το ρωμαϊκό μεικτό πολίτευμα έτεινε προς την τελείωσή του. Ένα από τα τελικά στάδια από τα οποία πέρασε ήταν η εκλογή των δημάρχων το

---

11 Cic. *De Orat.* 2.199

12 Cic. *Sest.* 138

13 Cic. *Legg.* 3.10

494 π.Χ. Ο ρωμαϊκός λαός κατέφυγε στη δημιουργία των δημάρχων λόγω της καταπίεσης που υφίστατο από τους αριστοκρατικούς. Ήταν δηλαδή σαν ένα μέτρο αντίστασης. Επειδή δεν άντεχε περισσότερο την απώλεια της ελευθερίας του, προέβη σε εξέγερση. Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η *Libertas*, η οποία όπως ελέχθη, ήταν απαραίτητη για τη μείξη του ρωμαϊκού πολιτεύματος.

Όπως πληροφορούμαστε από την *De re publica* 2.33.58-2.34.59 και από τον *Livius* 2.32.2-3 η δημιουργία των δημάρχων προκύπτει *per seditionem* (μέσω μιας αποσχίσεως). Αιτία της αποσχίσεως του λαού αποτέλεσε η άρνησή του να στρατολογηθεί¹⁴. Αρχικά είχε διατυπωθεί η άποψη να σκοτώσουν τους υπάτους, ώστε να μπορέσουν οι άντρες να ελευθερωθούν από τον όρκο που τους έδωσαν· εν συνεχεία, αφού τους κατέστη σαφές, ότι μια ιερή δέσμευση δεν τερματίζεται με έναν έγκλημα αποφάσισαν να συμβουλευθούν τον *Sicinius*, ο οποίος τους παρότρυνε να εξεγερθούν. Έτσι αποσύρθηκαν στον ιερό λόφο, όπου και παρέμειναν αρκετό καιρό. Τόσο ο φόβος των Πληβείων για βία από μέρους της συγκλήτου, όσο και ο φόβος των συγκλητικών για επιδείνωση της κατάστασης οδήγησε τη σύγκλητο στην απόφαση να στείλει ως διαμεσολαβητή τον *Menenius Agrippa*, για να εξεύρει μια λύση. Τότε αυτός με την ευγλωττία που τον χαρακτήριζε κατάφερε να τους πείσει να συμβιβαστούν με τον όρο όμως ότι οι Πληβείοι θα εκλέγουν δικούς τους άρχοντες, οι οποίοι θα έχουν το δικαίωμα του *sacrosanctitas*. Επίσης θα βοηθούν και θα υπερασπίζονται τον λαό ανθιστάμενοι στις αυθαιρεσίες των αρχόντων, όπως συνέβαινε και με τους πέντε εφόρους στη Σπάρτη¹⁵. Αυτό το πετύχαιναν με το δικαίωμα του *intercessio*. Κανένας συγκλητικός δεν είχε το δικαίωμα να πάρει το αξίωμα αυτό. Οι Πληβείοι εξέλεξαν λοιπόν για πρώτη φορά τους δημάρχους τους, ο αρχικός αριθμός των οποίων όπως έχει προαναφερθεί δεν ήταν ακριβής. Αν πάρουμε όμως ως πηγή τον *Λίβιο*, τότε αυτοί ήταν δύο: ο *G. Licinius* και ο *L. Albinus*¹⁶. Επίσης εξελέγησαν άλλα τρία πρόσωπα ως συνεργάτες τους. Οι *tribuni plebis* ήταν και ίδιοι Πληβείοι και γεννημένοι ελεύθεροι. Εκλέγονταν κάθε χρόνο από το *consilium plebis* και δεν είχαν καμία δικαιοδοσία έξω από τη Ρώμη. Επίσης το δικαίωμα του *veto* απέναντι στις αποφάσεις των υπάτων δεν ίσχυε σε περιόδους στρατιωτικών επιχειρήσεων. Οι *tribuni plebis* μπορούσαν να συγκαλούν συνελεύσεις Πληβείων και να προτείνουν για συζήτηση και ψήφιση μέτρα, που αφορούσαν το σύνολο του κράτους και όχι μόνο την τάξη των Πληβείων. Τις αποφάσεις τους τις κοινοποιούσαν αργότερα στους άρχοντες.

Το αξίωμα του δημάρχου βαθμιδών άρχισε να μην διακρίνεται από τα άλλα (εισέρχεται στην εξουσία), εντούτοις δεν έχασε τον επαναστατικό του χαρακτήρα. Ο *Σύλλας*¹⁷ είναι αυτός που θα περιορίσει το αξίωμα με την κάτωθι

¹⁴ Liv. 2.32.2-3

¹⁵ Cic. Legg. 3.7.16

¹⁶ Liv. 2.33.2

¹⁷ Howatson M. C. (1989), *The Oxford Companion to Classical Literature*. Oxford, σ. 964

απόφασή του: «οποιοσδήποτε παίρνει τη δημαρχική εξουσία, απαγορεύεται να ανέβη σε υψηλότερο αξίωμα». Επιπλέον περιέκοψε τις νομοθετικές και δικαστικές τους εξουσίες, οι οποίες περιέρχονται και πάλι στα χέρια τους το 70 π.Χ. Στους αυτοκρατορικούς χρόνους ο αυτοκράτορας περιεβλήθη τη δημαρχική εξουσία (*tribunicia potestas*) και οι πραγματικοί δήμαρχοι έχασαν κάθε δύναμη.

4. Συμπεράσματα

Όσον αφορά τους δημάρχους σε πολιτειακό επίπεδο προκύπτει το καίριο ερώτημα, αν εκπροσωπούν πραγματικά το τρίτο κατά σειρά θεσμικό στοιχείο¹⁸, το «δημοκρατικό», του μεικτού πολιτεύματος της Ρώμης, όπως εκπροσωπούν οι ύπατοι το «βασιλικό» και η σύγκλητος το «αριστοκρατικό». Επιπλέον αν συνέβαλαν στην τελείωση του πολιτεύματος άμεσα ή έμμεσα. Την απάντηση μας της δίνει ο ίδιος ο Κικέρων στο *De Legibus*, όπου έπειτα από προβληματισμό καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι οι δήμαρχοι ήταν πραγματικά απαραίτητοι για τη μείξη του ρωμαϊκού πολιτεύματος, αλλά εμμέσως. Δηλαδή ο σκοπός της δημιουργίας των *tribuni plebis* δεν ήταν η εξισορρόπηση του μεικτού πολιτεύματος, αλλά η προάσπιση της ελευθερίας του λαού ανθιστάμενοι στις αυθαιρεσίες των αρχόντων. Επομένως μέσω αυτού εξασφαλίζεται η *Libertas*, η οποία όπως έχει ήδη προαναφερθεί ήταν αναγκαία, αποτελεί την τρίτη αρχή, για τη μείξη του ρωμαϊκού πολιτεύματος. Η παρουσία των δημάρχων κατοχυρώνει την ελευθερία του λαού με τα εξής σημεία: α) καταφεύγουν σε αυτούς όλοι οι πολίτες για παροχή βοήθειας. Ο ίδιος ο Κικέρων¹⁹ πιστεύει ότι γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο καθιερώθηκαν οι *tribuni plebis*. Άποψη που συμμερίζεται ο Λίβιος «*si tribunicium auxilium et provocationem plebi Romanae; Duas arces libertatis tuendae*»²⁰ και ο Πολύβιος «*οφέλουσι δ' αεί ποιείν οί δήμαρχοι τὸ δοκοῦν τῷ δήμῳ καὶ μάλιστα στοχάζεσθαι τῆς τούτου βουλήσεως*»²¹. β) Οι ίδιοι αποτελούν ὄργανο ελέγχου της επαναστατικής ορμής του λαού, γ) προκαλούν το αντίπαλο δέος, απαραίτητο στη διατήρηση των αρχών και της συνοχής της αριστοκρατικής παράταξης που βρισκόταν στην εξουσία και δ) προκαλούν την εντύπωση ικανής ελευθερίας στα λαϊκά στρώματα που δεν δύνανται να την έχουν στο βαθμό που επιθυμούν. Και πρόκειται για εντύπωση ελευθερίας, γιατί τόσο ο λαός, όσον και οι εκπρόσωποί του είχαν στα χέρια τους μόνο τη μερίδα εξουσίας που τους αναλογούσε και τους είχε παραχωρηθεί. Υπάρχει η αρχή της *aequabilitas*, σύμφωνα με την οποία δεν αναγνωρίζεται ίση εξουσία σε όλα τα απαραίτητα για τη μείξη του πολιτεύματος στοιχεία, αλλά ανάλογη. Αυτό σημαίνει ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, όχι όμως και πλήρη ισότητα δικαιωμάτων στη διακυβέρνηση του κράτους. Έτσι

---

18 Ταϊφάκος Ιω. (1996), Σύγκρισις Πολιτειών στο *De re publica* του Κικέρωνος. Αθήνα, σ.σ. 128 κ.ε.

19 Cic. *Quinct.* 20.63

20 Liv. 3.45.8

21 Πολυβ. 6.16.5

συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην κατοχύρωση της τρίτης αρχής πάνω στην οποία στηρίζεται η εξισορρόπηση του ρωμαϊκού πολιτεύματος, αποτελούν και οι ίδιοι οι *tribuni plebis* εξισορροπητικό στοιχείο.

Εν κατακλείδι η δημιουργία του θεσμού της δημαρχίας ήταν απαραίτητη και αναπόφευκτη. Ο λαός χρειαζόταν τους εκπροσώπους του, στους οποίους θα μπορούσε να προσφύγει για παροχή βοήθειας και οι οποίοι θα του εξασφάλιζαν την ελευθερία του, έστω κι αν αυτή ήταν φαινομενική. Τουλάχιστο έπαψε πια ο λαός να είναι έρμαιο στα χέρια των αρχόντων. Τέθηκε κατά κάποιο τρόπο ένας φραγμός στις αυθαιρεσίες τους. Επίσης με τη δημιουργία των *tribuni plebis* βαδίζουμε προς το τέλος ενός κύκλου, όσον αφορά το πολίτευμα της Ρώμης, ο οποίος ξεκίνησε με τον Ρωμύλο και τους υπόλοιπους βασιλείς, συνέχισε με τους υπάτους και κατέληξε με την εκπροσώπηση του λαού από τους *tribuni plebis* και άλλες βέβαια κατακτήσεις του. Παρακολουθούμε το πολίτευμα να ξεκινά με μια μορφή μοναρχίας θα λέγαμε (Ρωμύλος) και στο τέλος να αποκτά ένα πιο «δημοκρατικό» χαρακτήρα ή καλύτερα να γίνεται μια ελευθέρα πολιτεία.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Ταϊφάκος Ιω. (1996), Σύγκρισις Πολιτειών στο *De re publica* του Κικέρωνος. Αθήνα.

Ταϊφάκος Ιω. (1995), Φαντασία πολιτείας Ισονόμου. Μελετήματα στη διαλεκτική της ελληνορωμαϊκής πολιτικής σκέψης. Αθήνα.

Ξενόγλωσση

Zetsel E. G. James (1995), *De re publica*, Cicero. Cambridge.

Broughton T. Robert S. (1986), *The Magistrates of the Roman Republic*. V1, Atlanta.

Howatson M. C. (1989), *The Oxford Companion to Classical Literature*. Oxford.

Rostovzeff M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Αθήνα.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Μαρίνα Αθανασίου-Τάκη** είναι απόφοιτος του τμήματος Κλασικών Σπουδών και Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι κάτοχος μεταπτυχιακών τίτλων στη Νεοελληνική Λογοτεχνία, στην Εκπαιδευτική Ηγεσία και στις Θεατρικές Σπουδές με κατεύθυνση την σκηνοθεσία και υποκριτική. Τώρα είναι υποψήφια διδάκτωρ στις θεατρικές σπουδές (Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου).

Έχει αρκετές συμμετοχές σε συνέδρια και σεμινάρια και διαθέτει δημοσιεύσεις σε περιοδικά και πρακτικά συνεδρίων με θέματα που άπτονται της φιλολογίας, της εκπαιδευτικής ηγεσίας και του θεάτρου. Από το 2003 εργάζεται ως φιλόλογος στη μέση εκπαίδευση της Κύπρου. Το 2015 εξέδωσε το βιβλίο της με τίτλο «Το ερασιτεχνικό θέατρο στην Κύπρο (1955-1974)». Στοιχεία Επικοινωνίας: **marina.athanasiou@yahoo.gr**.

Βούλτεψη Σοφία

*Βουλευτής Β' Αθηνών Ν.Δ, πρώην υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ και
κυβερνητική εκπρόσωπος, δημοσιογράφος*

Δημοκρατία: Πολύτιμη και εύθραυστη κινδυνεύει στα χέρια των «χειριστών» της

Περίληψη

Στην ομιλία αυτή θα αναφερθώ στη σημασία που έχει η δημοκρατία για τον άνθρωπο και στην πεποίθησή μου ότι η δημοκρατία δεν είναι μύθος, αλλά μια απτή πραγματικότητα όταν λειτουργούν οι θεσμοί της. Όμως απειλήθηκε συχνά στην ιστορία, ενώ εξακολουθεί να απειλείται και υπονομεύεται σήμερα από όλους εκείνους που όντας εκλεγμένοι χρησιμοποιούν τους θεσμούς της προς ίδιον όφελος.

Λέξεις κλειδιά: δημοκρατία, Σύνταγμα, λαϊκή εντολή, προπαγάνδα, ουτοπία

Democracy: Valuable and fragile, in danger at the hands of her “operators”

Abstract

In this speech I will refer to the importance of democracy for the people and in my belief that democracy is not a myth but a reality when the institutions

work. However democracy has often been jeopardized in history, while still being threatened and undermined today by all those who have been elected and use the democratic institutions for their own benefit.

Keywords: democracy, constitution, popular mandate, propaganda, utopia

*

«Δημοκρατία: Μύθος ή πραγματικότητα;»: Πραγματικά το Ελεύθερο Πανεπιστήμιο Πολιτών και ο καθηγητής Παντελής Γεωργογιάννης επέλεξαν ένα πολύ προκλητικό ερώτημα ως γενικό τίτλο αυτού του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου, που διεξάγεται και φιλοξενείται στο Πολιτιστικό Κέντρο του Πανεπιστημίου Πατρών.

Η πρόσκληση συνοδευόταν και από μια σειρά άλλα ερωτήματα με σκοπό, όπως αναφερόταν, την καταγραφή και ανάλυση των ήδη διαπιστωμένων αδυναμιών των υπαρχόντων πολιτικών συστημάτων, τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και διεθνώς.

Ενδιαφέροντα ερωτήματα που ελπίζω να απαντηθούν και που κουβαλούν μέσα τους τον σπόρο της αμφισβήτησης.

Για μένα, στάθηκαν η αφορμή για να αναζητήσω τα αίτια της κακοδαιμονίας, που τελικά έχουν οδηγήσει στην απαξίωση της πολιτικής, στην αποχή και τελικά στην ίδια την υπονόμηση της Δημοκρατίας.

Εξηγούμαι από τη αρχή: Η άποψή μου είναι πως η Δημοκρατία δεν είναι μύθος, αλλά πραγματικότητα. Και η πραγματικότητα αυτή αποδεικνύεται περίτρανα κάθε φορά που λειτουργούν οι θεσμοί και οι βασικοί πυλώνες της – η νομοθετική εξουσία και η Δικαιοσύνη.

Ωστόσο, όλο και πιο πολλοί πιστεύουν ότι η Δημοκρατία είναι ένα ιδεολόγημα, μια ουτοπία, ένα πρόσημα.

Αυτό συμβαίνει όχι επειδή η Δημοκρατία δεν αποτελεί μια πραγματικότητα, αλλά επειδή είναι κάτι το τόσο πολύτιμο και εύθραυστο, που κινδυνεύει συνεχώς και σε κάθε γωνιά του πλανήτη. Και που περισσότερο απειλείται από αυτούς που την επικαλούνται συνεχώς, από αυτούς που την υπονομεύουν χρησιμοποιώντας τις ίδιες τις αρχές και τις αξίες της, από αυτούς που πρόθυμα εννοούν να μετατρέπουν την λαϊκή ψήφο, τη λαϊκή εντολή, σε επαναστατικό δικαίω εξουσία, από αυτούς που υποστηρίζουν πως η ψήφος του λαού τους δίνει το δικαίωμα να καταργούν ακόμη και την ίδια τη Δημοκρατία, από αυτούς που ενδεδυμένοι τον λαϊκό μανδύα ισχυρίζονται ότι έλαβαν ένα λευκό χαρτί για να εφαρμόσουν οτιδήποτε, καταστρατηγώντας ακόμη και το Σύνταγμα, που αποτελεί τον ακοίμητο φρουρό της.

Με λίγα λόγια, η Δημοκρατία κινδυνεύει όταν το βασικό εργαλείο της, η λαϊκή εντολή, μετατρέπεται σε εργαλείο κατάργησής της. Κινδυνεύει από όσους

σφετερίζονται το βασικό εργαλείο της, τη λαϊκή εντολή, για να εξυπηρετήσουν τις επιδιώξεις τους, που με όπλο την προπαγάνδα, πάντα βρίσκονται σε αντίθεση με τις δημοκρατικές επιδιώξεις.

Όχι τυχαία, ο Ανατόλ Φρανς υποστήριξε πως «η Δημοκρατία διοικείται από το χέρι ενός αόρατου μηχανικού».

Από αυτούς τους «αόρατους μηχανικούς» κινδυνεύει η Δημοκρατία. Πολλές φορές, δεν είναι καθόλου αόρατοι.

Στον πρόλογο του έργου του «Η φάρμα των ζώων», ο Τζορτζ Όργουελ απέδειξε πως και στη Δημοκρατία υπάρχει ένας μηχανισμός χάρη στον οποίο αυτόματα και χωρίς να καταφεύγει κανείς σε λογοκριτικές μεθόδους, εξαφανίζονται από την ειδησεογραφία πληροφορίες που δεν πρέπει να γίνονται γνωστές, ώστε ο κόσμος να πληροφορείται μόνο το «δέον να δημοσιοποιείται». Ο πρόλογος εκείνος δημοσιεύθηκε μόνο στην πρώτη έκδοση του βιβλίου και έκτοτε εξαφανίσθηκε από όλες τις εκδόσεις που ακολούθησαν. Ο Όργουελ έπεσε και ο ίδιος θύμα της προσπάθειάς του να αποκαλύψει στον κόσμο κάτι που δεν έπρεπε να δημοσιοποιηθεί.

Ναι, αλλά ο Αριστοτέλης στα «Πολιτικά» μιλούσε για την ανάγκη η Δημοκρατία να υπηρετεί το «Κοινό Καλό».

Τελικά, τι ισχύει; Υπάρχει εκείνο το τέλειο πολιτικό σύστημα που αξίζει να ονομάζεται Δημοκρατία; Ή τελικά, η Δημοκρατία είναι εκείνο το σύστημα που κατ' εξοχήν εξελίχθηκε σε εργαλείο εξυπηρέτησης ιδιωτικών και ιδιοτελών συμφερόντων, με αποτέλεσμα στο όνομά της να καταπατάται κάθε δημοκρατική αρχή;

Εδώ θα σταθώ, λοιπόν: Στην εργαλειοποίηση της Δημοκρατίας. Που στην πραγματικότητα αποτελεί εργαλειοποίηση της λαϊκής εντολής, εργαλειοποίηση του ίδιου του λαού.

Οπότε, στο όνομα του λαού, στο όνομα της λαϊκής εντολής οι «χειριστές της Δημοκρατίας» θεωρούν ότι μπορούν να κάνουν οτιδήποτε.

Πιστεύω δηλαδή πως δεν μας φταίει ούτε η Δημοκρατία, ούτε τα μέσα με τα οποία ο δήμος, ο λαός, δηλώνει το κράτος του, δίνει δηλαδή την εντολή του.

Το πρόβλημα είναι ο σφιχτός εναγκαλισμός, αυτή η έως στραγγαλισμού δύναμη με την οποία κάθε καθεστωτική εξουσία σφίγγει στην αγκαλιά της τον λαό.

Ο λαός δηλαδή γίνεται δια της ψήφου του το όχημα, το οποίο ο μηχανοδηγός μπορεί να οδηγήσει σε εκτροπή.

Η κεντρική προπαγανδιστική ιδέα, που στην τρέχουσα επικαιρότητα αποτελεί πλέον καθημερινότητα, είναι ότι άπαξ και δοθεί η λαϊκή εντολή, αυτοί που την έλαβαν μπορούν να πράξουν οτιδήποτε!

Και επειδή δεν μου αρέσουν τα μισόλογα, θα μιλήσω με γεγονότα:

Το προπαγανδιστικό επιχείρημα που ακούμε σχεδόν καθημερινά εδώ και δύο σχεδόν χρόνια είναι ότι ο λαός ψήφισε, άρα ο λαός συμφωνεί.

Όπως επαναλαμβάνουν, ο λαός ψήφισε σε δύο γενικές βουλευτικές εκλογές, σε ευρωεκλογές και σε δημοψήφισμα, άρα, υποστηρίζουν, ο λαός έδωσε μια γενική και αόριστη εντολή, που θα μπορούσε να αποτελεί το άλλοθι ακόμη και για εκτροπή!

«Ο ελληνικός λαός είχε τη δυνατότητα να κρίνει και να επιλέξει ποιος θα είναι αυτός που θα διαχειριστεί μια δύσκολη συμφωνία. Για πρώτη φορά σ' αυτόν τον τόπο οι εκλογές έγιναν μετά από μια δύσκολη συμφωνία και όχι πριν. Και ο λαός αποφάσισε», είπε ο πρωθυπουργός στη Βουλή στις 16 Οκτωβρίου 2015

«Αυτοί που μας ψήφισαν ήξεραν για τη συμφωνία και τα προαπαιτούμενα. Χάρη τους κάνουμε. Τους δίνουμε τη δυνατότητα να συμπλεύσουν με μια πολιτική που επέλεξε ο λαός», είπε ο κ. Καμμένος (Μέγκα) την 1^η Δεκεμβρίου 2015.

Θέλετε κι' άλλον... λαό; Ο πρωθυπουργός στην ομιλία του στο υπουργικό συμβούλιο στις 2 Δεκεμβρίου 2015:

«Σήμερα είναι το τελευταίο υπουργικό Συμβούλιο της χρονιάς. Μιας χρονιάς, όμως, που θα μείνει στην ιστορία για τις γενναίες αποφάσεις του ελληνικού λαού. Γιατί ο ελληνικός λαός αυτή τη χρονιά έβαλε τη σφραγίδα του στις εξελίξεις, με την τριπλή δυναμική παρουσία και αποφασιστικότητά του στις κάλπες, στις αρχές του Γενάρη, στο δημοψήφισμα τον Ιούλιο, αλλά και στις εκλογές του Σεπτεμβρη. Με επιμονή και πείσμα ακύρωσε τα σχέδια του κατεστημένου, οικονομικού και πολιτικού και επέβαλε τη βούλησή του, η Ελλάδα να αλλάξει κεφάλαιο, όχι απλά να γυρίσει σελίδα» / «Μας ανέθεσε δύο φορές την ευθύνη της διακυβέρνησης με μια σαφή εντολή, να ξεμπερδέσουμε με το παλιό και να βγάλουμε τη χώρα από την κρίση. Να την οδηγήσουμε με σταθερότητα και ασφάλεια σε μονοπάτι ανασυγκρότησης, ανάπτυξης και κοινωνικής δικαιοσύνης» / «Εμείς ζητήσαμε το Γενάρη εντολή για ισχυρή διαπραγμάτευση, απορρίψαμε μαζί με το λαό τα τελεσίγραφα τον Ιούλη, φέραμε στην κρίση του λαού τη συμφωνία που πετύχαμε, φέραμε στην κρίση του λαού και τον ίδιο μας τον εαυτό. Και ο λαός επικύρωσε και τη συμφωνία και επέλεξε εμάς για να την εφαρμόσουμε, προστατεύοντας τους πιο αδύναμους και διευρύνοντας τα ρήγματα στην Ευρώπη».

«Εδώ ήρθαμε με τον ελληνικό λαό, για τον ελληνικό λαό και θα υπηρετήσουμε τα συμφέροντά του. Τους υπόλοιπους σάς τους χαρίζουμε, γιατί δεν θα γίνουμε ποτέ ίδιοι», είπε από το βήμα της Βουλής, στις 15 Δεκεμβρίου 2015, ο κ. Σπίρτζης. Και πάει λέγοντας:

«Έχουμε στο πλάι μας την πλειοψηφία του ελληνικού λαού, δεν χρειαζόμαστε τίποτε περισσότερο». (Τσίπρας)

«Ο λαός ενέκρινε τις επιλογές μας». (Καμμένος)

«Η κοινωνία έχει συνειδητοποιήσει ότι είναι αναγκαία τα μέτρα ώστε να βγούμε τελικά από την κρίση». (Σκουρλέτης)

«Όλα τα μέλη της Κ.Ο του ΣΥΡΙΖΑ γνωρίζανε τη συμφωνία, όπως και ο

ελληνικός λαός» (Ρήγας)

«Εμείς είπαμε στον ελληνικό λαό πεντακάθαρα, ότι δεσμευτήκαμε για αυτά τα πράγματα, “έγκρινέ το ή απόρριψέ το”. Το ενέκρινε...» (Σπίρτζης)

«Είπαμε στον ελληνικό λαό ποιος θα διαχειριστεί αυτή την καινούργια κατάσταση που διαμορφώθηκε, μέσα σε αυτή τη Συμφωνία υπήρχε και το θέμα των ιδιωτικοποιήσεων, τις οποίες αποδεχθήκαμε και συμφωνήσαμε ότι θα κάνουμε, με πλήρη συναίσθηση. Και κρίθηκε και σε εκλογές αυτό» (Γεροβασίλη)

«Εμείς είπαμε στον ελληνικό λαό πεντακάθαρα, ότι δεσμευτήκαμε για αυτά τα πράγματα, “έγκρινέ το ή απόρριψέ το”. Το ενέκρινε...» (Σπίρτζης)

«Η κοινωνία δεν βρίσκει απέναντι από την κυβέρνηση, γιατί αναγνωρίζει ότι η κυβερνητική πολιτική επιδιώκει να υπερασπιστεί τα συμφέροντα της συντριπτικής πλειοψηφίας του ελληνικού λαού, ιδιαίτερα των πιο αδύναμων εισοδηματικά στρωμάτων» (Φλαμπουράρης)

«Τη χρονιά που πέρασε, ο ελληνικός λαός πήρε μια ιστορική απόφαση την οποία εξέφρασε με σαφήνεια και σιγουριά τρεις συναπτές φορές» (Ρήγας)

«Με πίστη στις δυνάμεις μας και τη στήριξη του ελληνικού λαού θα τα καταφέρουμε» (Τσίπρας)

«Η κυβέρνηση έχει πρόσφατη λαϊκή εντολή και μάχεται ακριβώς με τον τρόπο με τον οποίο απευθύνθηκε στους Έλληνες πολίτες το καλοκαίρι και δόθηκε η εμπιστοσύνη να διαχειριστεί την κατάσταση» (Γεροβασίλη)

«Τρεις εκλογές χάσατε, μυαλό δεν βάλατε! Τον τελευταίο χρόνο σε όλες τις κρίσιμες αναμετρήσεις μόνοι μας ήμασταν, όχι μόνοι μας, με τον λαό να μας στηρίζει σε τρεις απανωτές εκλογικές αναμετρήσεις!» (Τσίπρας)

«Η κυβέρνηση βρέθηκε αντιμέτωπη με έναν ωμό εκβιασμό. Ο λαός θεώρησε ότι η υποχώρηση απέναντι σε υπέρτερες δυνάμεις ήταν αναγκαστική» (12 Οκτωβρίου 2015, Πολιτική Απόφαση Κ.Ε. του ΣΥΡΙΖΑ)

«Εμείς καταθέσαμε την πρότασή μας στο λαό και ερχόμαστε να εφαρμόσουμε αυτό που ψήφισε ο λαός» (Αλεξιάδης)

«Ξέρουμε να το κάνουμε και να πετυχαίνουμε, και μόνοι μας, όταν ο λαός μας στηρίζει» (Τσίπρας)

«Μην κάνετε ότι ξεχνάτε πως μεσολάβησαν εκλογές» (Παππάς)

Ξεκάθαρα πράγματα: Ο λαός γνώριζε τη συμφωνία και τα προαπαιτούμενα, η κοινωνία ταυτίζεται με τους στόχους της κυβέρνησης, αυτή ήταν η βούληση του ελληνικού λαού, ο λαός είναι σύμμαχος της κυβέρνησης, αυτήν την πολιτική επέλεξε ο λαός, ο λαός συμφώνησε με την αναγκαστική υποχώρηση απέναντι σε υπέρτερες δυνάμεις, τη συναίνεση την έχει δώσει η κοινωνία, η κυβέρνηση αντλεί τη δύναμή της από την κοινωνία, ο λαός έκανε την επιλογή του, ο λαός αποφάσισε.

Τι αποφάσισε ο λαός; Μα προφανώς για όλα και μια κι' έξω.

Για ποια, όμως; Για παράδειγμα για ποιο λόγο έκανε μια συγκεκριμένη επιλογή ο λαός στις 25 Ιανουαρίου του 2015;

Όλοι γνωρίζουμε ότι ο λαός ψήφισε για να καταργηθούν τα μνημόνια και να μπει τέλος στη λιτότητα «ντάλα μεσημέρι», να καταργηθεί ο ΕΝΦΙΑ, να δοθεί η 13^η σύνταξη, να πάει ο κατώτατος μισθός στα 751 ευρώ, να κοπεί μονομερώς το χρέος, να πάει το αφορολόγητο στα 12.000 ευρώ, να εκδιωχθεί η τρόικα υπό τους ήχους των νταουλιών και άλλων οργάνων και γενικά να τρώμε πάλι με χρυσά κουτάλια.

Και όλοι γνωρίζουμε ότι στις εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015, είναι βέβαιο πως ο λαός δεν ήταν σε θέση να διαβάσει καλοκαιριάτικα οποιαδήποτε συμφωνία και ψήφισε ακούγοντας προεκλογικές ομιλίες με υποσχέσεις ότι θα προστατευθεί η πρώτη κατοικία, δεν θα δοθούν τα δάνεια στα «κοράκια της καταστροφής», δεν θα περικοπούν ούτε οι κύριες ούτε οι επικουρικές συντάξεις.

Και πράγματι, πολλά από αυτά που συνέβησαν (και τελικά υπογράφηκαν με ένα ακόμη μνημόνιο, στις 16 Ιουνίου 2016), δεν υπήρχαν στη συμφωνία εκείνου του καλοκαιριού του 2015. Δεν υπήρχε ούτε η παράδοση όλων των δανείων, κόκκινων και πράσινων, σε ξένα funds με έδρα όχι μόνο τις χώρες της ΕΕ, αλλά και χώρες του Ευρωπαϊκού Οικονομικού Χώρου, ούτε η παράδοση όλου του εθνικού πλούτου για 99 χρόνια σε ένα Υπερταμείο με επικεφαλής έναν ξένο, ούτε ο περιφημος «κόφτης».

Επομένως, σε όλες τις περιπτώσεις για άλλα ψήφισε ο λαός και για άλλα πληροφορήθηκε εκ των υστέρων ότι ψήφισε.

Στο όνομα του λαού και της δημοκρατικής έκφρασης της λαϊκής βούλησης, υπέστη στρέβλωση και το περιεχόμενο της λαϊκής εντολής. Ερμηνεύθηκε διαφορετικά. Έτσι:

«Οι εκλογές του περασμένου Γενάρη ήταν μεγάλη τομή, αναδεικνύοντας την επιθυμία του μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού να γυρίσουμε σελίδα» / «Μας έδωσε εντολή σκληρής διαπραγμάτευσης. Το δημοψήφισμα του περασμένου Ιούλη αποτέλεσε ιστορική τομή, καθώς πέραν των άλλων, κατέγραψε την επιθυμία του ελληνικού λαού για μια μεγάλη αλλαγή και τομή με το παλιό. Τον Σεπτέμβρη οι πολίτες έδωσαν εκ νέου εντολή να τελειώνουμε με το παλιό» (Αλέξης Τσίπρας στην Πολιτική Γραμματεία του ΣΥΡΙΖΑ στις 9 Ιουνίου 2016). Και επίσης:

«Η ΝΔ προσπαθεί να σβήσει τις εκλογές του Σεπτέμβρη - έφεραν τον ΕΝΦΙΑ χωρίς να ρωτήσουν τον λαό, εμείς πήγαμε στον λαό για όσα καταφέραμε και για όσα δεν καταφέραμε» / «Τον Γενάρη πήραμε εντολή για διαπραγμάτευση, διαπραγματευτήκαμε, τον Ιούλιο καταλήξαμε στην συμφωνία και πήγαμε ξανά στον λαό λέγοντας τι μπορούμε να κάνουμε με αυτή την συμφωνία». (Νίκος Παππάς, την ίδια μέρα σε εκδήλωση του ΣΥΡΙΖΑ Ν. Σμύρνης)

Επομένως, την πρώτη φορά ο λαός έδωσε απλά εντολή σκληρής διαπραγμάτευσης, τη δεύτερη έδωσε εντολή να τελειώνουμε με το παλιό και με το «Όχι» του δημοψηφίσματος δεν απαντούσε στο ερώτημα που ήταν γραμμένο πάνω στο ψηφοδέλτιο, αλλά στο αν επιθυμούσε μια μεγάλη αλλαγή! Τίποτε

άλλο! Μόνο αυτά ήθελε ο λαός! Επίσης, ο λαός ήθελε να πληρώνει ΕΝΦΙΑ, απλά... θύμωσε γιατί δεν ερωτήθηκε προηγουμένως!

Αναφέρθηκα σε συγκεκριμένα παραδείγματα όχι για αντιπολιτευτικούς λόγους, αλλά για να αποδείξω πως είναι δυνατόν ακόμη και σε συνθήκες Δημοκρατίας η λαϊκή εντολή να υφίσταται τέτοια στρέβλωση που στο τέλος να γίνεται... αγνώριστη!

Ο λαός, όμως, παραμένει πάντα στην πρώτη γραμμή. Όπως συμβαίνει και με την περίπτωση των δημοψηφισμάτων.

Τα δημοψηφίσματα θεωρητικά αποτελούν όχημα εφαρμογής της άμεσης Δημοκρατίας και μέσο υπέρτατης λαϊκής έκφρασης στο μεσοδιάστημα των εκλογών.

Είναι, όμως, έτσι; Ή μήπως και αυτά αποτελούν ένα ακόμη εργαλείο, εξελισσόμενα αρκετές φορές σε βασικό εργαλείο προπαγάνδας και χειραγώγησης του λαού;

Ως γνωστόν, το δημοψήφισμα μπορεί να είναι αποφασιστικό ή συμβουλευτικό – στην πρώτη περίπτωση παράγει κανόνες Δικαίου, δηλαδή ο λαός γίνεται νομοθέτης και στη δεύτερη εκφράζει απλώς τη γνώμη του, χωρίς να υποχρεώνονται τα αρμόδια όργανα να συμμορφωθούν.

Διακρίνεται επίσης το δημοψήφισμα σε συνταγματικό ή νομοθετικό, ανάλογα με το είδος των κανόνων δικαίου που μπορεί να παραγάγει, καθώς και σε υποχρεωτικό ή προαιρετικό, ανάλογα με το αν προβλέπεται υποχρεωτικά ή όχι.

Το Σύνταγμά μας, με την παράγραφο 2 του άρθρου 44, προβλέπει τη διενέργεια συμβουλευτικού δημοψηφίσματος για κρίσιμα εθνικά ζητήματα και υποχρεωτικού για ψηφισμένα νομοσχέδια που ρυθμίζουν σοβαρό κοινωνικό ζήτημα.

Ως εδώ, όλα καλά!

Δεν είναι όμως μόνο αυτές οι διακρίσεις του δημοψηφίσματος σε είδη.

Αντιγράφω από το εγχειρίδιο του Αντώνη Παντελή, καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών:

«Το δημοψήφισμα αποτελεί εξαίρεση από το αντιπροσωπευτικό σύστημα και αποβλέπει στην παραγωγή κανόνων δικαίου. Μπορεί όμως στην πράξη να το χρησιμοποιούν για να προσλαμβάνει κάποιος λαϊκό χρίσμα, για να γίνεται «αντιπρόσωπος» του λαού. Τότε το δημοψήφισμα παύει να είναι γνήσιο (referendum) και χαρακτηρίζεται προσωπικό (plebiscitum). Η νόθευση αυτή αφαιρεί από το δημοψήφισμα τον γνήσιως δημοκρατικό του χαρακτήρα και η μορφή του πολιτεύματος διολισθαίνει προς τον (δημοκρατικό) καισαρισμό (όπου, όπως αναφέρει αλλού ο κ. Παντελής), ο αρχηγός του κράτους ασκεί την εξουσία στο όνομα του λαού, που του την εμπιστεύεται με προσωπικό δημοψήφισμα και ενίοτε του την ανανεώνει με τον ίδιο τρόπο. Ο «καίσαρ» εμφανίζεται ως ο εκλεκτός του λαού, θεματοφύλακας της κυριαρχίας του και

εντολοδόχος που διεξάγει τις υποθέσεις του κατά την τεκμαιρόμενη θέλησή του. Στην πραγματικότητα, όμως, ένας άνδρας συγκεντρώνει στα χέρια του όλη την εξουσία, ή σχεδόν όλη, διότι ο λαός εκφράζει την εμπιστοσύνη του με μία πράξη για όλα ανεξαιρέτως τα θέματα. Ο ψιλώ ονόματι εντολέας αποξενώνεται από το δικαίωμα να παρακολουθεί πώς ο εντολοδόχος του διεξάγει όλες τις υποθέσεις του. Ο εντολέας δεν έχει το δικαίωμα να ανακαλέσει την εντολή.

Στο προσωπικό δημοψήφισμα ο λαός καλείται να αποφανθεί σε χρονική στιγμή και υπό συνθήκες που καθιστούν την απάντησή του δεδομένη. Συγχρόνως, η απάντηση του λαού έχει πολιτική εμβέλεια που ξεπερνά το συγκεκριμένο ερώτημα. Η απάντηση εκφράζει την εμπιστοσύνη του λαού στο ίδιο το πρόσωπο του «καίσαρα» ή τουλάχιστον έτσι αυτός την ερμηνεύει.

Γι' αυτό ίσως τα προσωπικά δημοψηφίσματα δεν τα χάνει ποτέ η πολιτική δύναμη που τα διοργανώνει.

Από τα παραπάνω αντιλαμβάνεται κανείς πως το δημοψήφισμα από ύψιστο μέσο έκφρασης της λαϊκής βούλησης μπορεί να εξελιχθεί στο ακριβώς αντίθετο, στην άρνησή του, στην απόλυτη νόθευσή του, σε εργαλείο «καισαρισμού», χρησιμοποιούμενο από τον «καίσαρα» για να κατευθύνει το εκλογικό σώμα και για να ανανεώνει την εντολή προς τον εαυτό του, ερμηνεύοντας το αποτέλεσμα κατά τρόπο που αυτός επιθυμεί κατά την επιδίωξη των σκοπών του.

Δεν χρειάζεται νομίζω να αναφερθώ σε κάποιο πρόσφατο συγκεκριμένο παράδειγμα, στο οποίο σίγουρα πάει το μυαλό όλων.

Θα πω μόνο πως γι' αυτό και τα ολοκληρωτικά καθεστάτα συνηθίζουν να αντικαθιστούν τις εκλογές με δημοψηφίσματα, στα οποία δείχνουν ιδιαίτερη προτίμηση, καθώς το αποτέλεσμα χειραγωγείται ευκολότερα – η χούντα διεξήγαγε δύο δημοψηφίσματα και ο Τσάβες ούτε θυμάμαι πόσα!

Πιθανόν, μετά από όλα αυτά, να θεωρήσετε πως πιστεύω ότι η Δημοκρατία δεν αποτελεί πραγματικότητα, αλλά μύθο!

Όχι, όμως. Πιστεύω ότι η Δημοκρατία υπάρχει, είναι πραγματική, απλώς διέρχεται κατά καιρούς κάποιες σκοτεινές περιόδους, μπαίνει δηλαδή σε ένα σκοτεινό τούνελ, παραπαίει και κινδυνεύει, αλλά στο τέλος, ο θεματοφύλακός της, το κατά Χάμιλτον «μεγάλο κτήνος», ο λαός δηλαδή, βγαίνει από τον λήθαργό του και την διεκδικεί ξανά.

Στην πραγματικότητα, η Δημοκρατία υπάρχει, αλλά κινδυνεύει συνεχώς επειδή αντίπαλός της είναι το ψέμα και η δημαγωγία.

Και κινδυνεύει επειδή, όπως έλεγε ο Νόρμαν Μείλερ, ο ψεύτης είναι το ίδιο ασφαλής με τον έντιμο και ειλικρινή άνθρωπο, που ουδέποτε διανοήθηκε να πει ψέματα στη ζωή του. Όταν του λες πως άλλα έλεγε πριν, απαντά: «Εγώ ποτέ δεν είπα κάτι τέτοιο». Κι' όταν του προσκομίζεις τα αδιάσειστα στοιχεία που τον διαψεύδουν, επιμένει: «Δεν εννοούσα αυτό, αλλά εκείνο».

Γιατί, όπως έλεγε ο Τάκιτος, «όταν το ψέμα αποκαλύπτεται δεν υπάρχει άλλο καταφύγιο από το θράσος»!

Το πρόβλημα είναι πως η Ιστορία μας δείχνει ότι κάθε φορά που στην πατρίδα μας υποχώρησε η Δημοκρατία, αυτό συνοδεύτηκε και από μια εθνική καταστροφή.

Ένα τέτοιο παράδειγμα δημαγωγίας που οδήγησε στην εθνική καταστροφή αποτελεί και μια από τις πιο μαύρες σελίδες της Ιστορίας μας, όπως μας τις περιγράφει ο συγγραφέας Θεωδωρής Παπαθεοδώρου στο βιβλίο του «Ζωές του Φθινοπώρου». Και μ' αυτό το απόσπασμα θα ολοκληρώσω την ομιλία μου:

«Στις εκλογές του 1885 ο Τρικούπης καταψηφίστηκε και τη διακυβέρνηση ανέλαβε ο Δηλιγιάννης που είχε υποσχεθεί να καταργήσει διαμιάς όλους τους φόρους. Μην μπορώντας να εφαρμόσει τις υποσχέσεις του, προσπάθησε να στρέψει την προσοχή στα εθνικά θέματα, και τον Σεπτέμβριο του 1885 κήρυξε τη χώρα σε επιστράτευση και πολεμική ετοιμότητα. Η δαπανηρή αυτή ετοιμότητα κράτησε οκτώ ολόκληρους μήνες, χωρίς να προχωρά ούτε σε πολεμική δράση ούτε σε αποκλιμάκωση. Με αυτόν τον κωμικοτραγικό «Ειρηνοπόλεμο» του τυχοδιώκτη Δηλιγιάννη η χώρα εξευτελίστηκε και το χρέος από 400 εκατομμύρια ανέβηκε σε 533 σε μόλις λίγους μήνες. Οχτώ χρόνια αργότερα, τον Δεκέμβριο του 1893, επήλθε μοιραία η Χρεοκοπία. Ο Τρικούπης προσπάθησε μέχρι την τελευταία στιγμή να την αποφύγει, αλλά οι χειρισμοί του δυναμιτίστηκαν από τον βασιλιά Γεώργιο Α΄ ο οποίος υποκινήθηκε από τις λαϊκές μάζες, τις οποίες ξεσήκωνε σε διαδηλώσεις ο Δηλιγιάννης, και από άθλια κερδοσκοπικά παιχνίδια Αθηναίων κεφαλαιοκρατών, με επικεφαλής τον φίλο του Γεωργίου και μετέπειτα εθνικό ευεργέτη Ανδρέα Συγγρό. Παρά τη χρεοκοπία, όμως, ο Δηλιγιάννης – που μετά την πτώχευση διαδέχθηκε τον Τρικούπη – συνέχισε την εκτός τόπου και χρόνου οικονομική πολιτική του, οργανώνοντας μάλιστα τους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες και σπαταλώντας τα έσχατα οικονομικά αποθέματα του κράτους. Ο επόμενος χρόνος ήταν ο πλέον τραγικός κι' έμεινε στην Ιστορία σαν «Μαύρο '97». Στις 6 Απριλίου 1897, ο φανφαρόνος Δηλιγιάννης κήρυξε τον πόλεμο στην Τουρκία. Μέσα σε 30 μέρες οι Τούρκοι έφθασαν έξω από τη Λαμία κι εάν δεν επενέβαιναν οι Μεγάλες Δυνάμεις, ο τουρκικός στρατός θα έφθανε μέχρι την Αθήνα. Ο Δηλιγιάννης παραιτήθηκε και η Ελλάδα κατέβαλε υπέρογκες πολεμικές αποζημιώσεις 4 εκατομμυρίων λιρών στην Τουρκία για να μην χάσει τη Θεσσαλία. Αυτό είχε ως συνέπεια να εκχωρήσει πλήρως και ολοκληρωτικά πολλές πηγές δημοσίων εσόδων στους πιστωτές της και να δημιουργηθούν μονοπώλια στο τσιγαρόχαρτο, στο αλάτι, στο πετρέλαιο, στον καπνό, στα σπύρτα και στα τραπουλόχαρτα, που θα διατηρούνταν μέχρι το 1981! Έτσι, η χώρα πλήρωσε δεκάδες φορές πιο ακριβά τις κορόνες και τους τυχοδιωκτισμούς του Δηλιγιάννη, καθώς και την ασυδοσία των ντόπιων κεφαλαίων, που κερδοσκόπησαν ασύστολα σε βάρος της ίδιας της πατρίδας τους».

Ωστόσο, ακόμη και μετά από εκείνη την καταστροφή, ο λαός μας βρήκε τη δύναμη να σηκώσει ξανά το κεφάλι του, να αναστηθεί και να αναστήσει τη Δημοκρατία. Και μέσα σε λιγότερο από δεκαπέντε χρόνια να ελευθερώσει την

υπόλοιπη Ελλάδα.

Ακολούθησαν, βέβαια, και άλλες σκοτεινές περιόδους κατάλυσης της Δημοκρατίας.

Και ξανά αγώνες για την αποκατάστασή της και πανηγυρισμοί σε κάθε επιστροφή της.

Γεγονότα που αποδεικνύουν πως η Δημοκρατία υπάρχει. Μόνο που είναι πολύ ευαίσθητη και χρειάζεται να την προστατεύουμε καθημερινά...

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Βούλτεψη Σοφία** είναι Βουλευτής Β' Αθηνών Ν.Δ, πρώην υφυπουργός παρά τω πρωθυπουργώ και κυβερνητική εκπρόσωπος, δημοσιογράφος.

Νικολόπουλος Γεώργιος

*Δικηγόρος, Υποψήφιος διδάκτορας Γενικής Πολιτειολογίας
και Συνταγματικού Δικαίου, Πάντειο Πανεπιστήμιο,
τμήμα Δημόσιας Διοίκησης*

Από την Άμεση Δημοκρατία στον Κοινοβουλευτισμό ως Μορφή Σύγχρονου Αντιπροσωπευτικού Συστήματος

Περίληψη

Στα πλαίσια της περιορισμένης εισήγησής μου θα επιχειρηθεί να σκιαγραφηθεί η μετάβαση από την Αριστοτελική έννοια της δημοκρατίας, σε μία από τις σύγχρονες μορφές του αντιπροσωπευτικού συστήματος που είναι το κοινοβουλευτικό σύστημα. Στα πλαίσια της κλασικής θεωρητικής διαμάχης μεταξύ των Montesquieu – Rousseau στο κατά πόσον η αντιπροσωπευτική δημοκρατία αποτελεί δημοκρατικό πολίτευμα που έχει ως θεμέλιο την λαϊκή κυριαρχία, θα διαπιστώσουμε την πύρρεια επικράτηση του Montesquieu στην πολιτική πρακτική του σήμερα. Υπάρχει όμως αδυναμία θεωρητικής αντιμετώπισης της κύριας κριτικής στο αντιπροσωπευτικό σύστημα που εντοπίζεται στη διαπίστωση ότι ο λαός εκπροσωπείται ως απών μέχρι τις επόμενες εκλογές. Υπό το πρίσμα αυτό θα αναφερθούμε στις προσπάθειες και σε θεσμούς που μειώνουν την παραπάνω παραδοχή.

Αφού αναφερθούμε στα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του κλασικού κοινοβουλευτικού συστήματος, την εξέλιξη, βαρύτητά και την αλληλεπίδρασή τους στην λειτουργία του σύγχρονου κοινοβουλευτικού συστήματος που αποτελεί το εκλογικευμένο κοινοβουλευτικό σύστημα που ισχύει σήμερα σχεδόν σε όλα τα

σύγχρονα κράτη που έχουν ως οργανωτική βάση το κοινοβουλευτικό σύστημα, θα θέσουμε το ερώτημα κατά πόσο το τελευταίο (εκλογικευμένο κοινοβουλευτικό σύστημα) είναι δημοκρατικότερο του κλασσικού κοινοβουλευτισμού.

Λέξεις κλειδιά: Αριστοτέλης, Πολίτευμα, Δημοκρατία, Αντιπροσωπευτική Δημοκρατία, Montesquieu, Rousseau, Λαϊκή κυριαρχία, Θεσμοί Λαϊκής συμμετοχής, Θεσμοί ημι – αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, Κοινοβουλευτικό σύστημα, Προεδρικό κοινοβουλευτικό σύστημα, Ημι–Προεδρικό κοινοβουλευτικό σύστημα, Σύστημα Συνελεύσεως, Κλασσικός Κοινοβουλευτισμός, Εκλογικευμένος Κοινοβουλευτισμός, Ηλεκτρονική Δημοκρατία

Abstract

With title “From the direct democracy to the parliamentarianism as a contemporary form of the representative system” for the 1st International Conference with subject “Democracy. Myth or reality”?

Within my limited suggestion i will attempt to describe the transition from the Aristotelian concept of democracy, to the parliamentary system as one of the contemporary forms of representative system. Subsequently, i will attempt to approach the burning question whether representative democracy is democracy in the sense of implementing the principle of popular sovereignty.

Moreover, I will try to reflect whether the contemporary form of parliamentary system (rationalized parliamentarianism) is democratic. Finally, after mentioning the historical development of the parliamentary system and its transition from the classical form (England - Mother of parliamentarianism) to the modern form which is the rationalized parliamentary system, I will end up with the critical question whether the modern form is more democratic than the classical parliamentary system.

Keywords: Aristotle, Aristotle state, Democracy, Representative democracy, Rousseau, Montesquieu, Popular sovereignty, Institutions of popular participation, Parliamentary system, Presidential parliamentary system, Semi - presidential parliamentary system, Assembly system, Classic parliamentarism, Rationalized parliamentarism, Electronic Democracy, Digital Democracy

Εισαγωγή

Ας ξεκινήσουμε, για λόγους ιστορικούς, από την ετυμολογία της λέξης «δημοκρατία» κατά τον Αριστοτέλη και ακολουθώντας το αριθμητικό κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων, το οποίο βασίζεται στον αριθμό φυσικών προσώπων που απαρτίζουν το ανώτατο όργανο του κράτους «Επει δε πολιτεία και πολίτευμα σημαίνει ταυτόν, πολίτευμα δ'έστί το κύριον των πόλεων, ανάγκη δ'είναι κύριον

ή ένα ή ολίγους ή τους πολλούς, όταν μεν ο εἷς ἢ οἱ ολίγοι ἢ οἱ πολλοὶ πρὸς το κοινόν συμφέρον ἀρχωσι, τοιαύτας μεν ορθὰς ἀναγκαῖον εἶναι τας πολιτείας,.. ὅταν δε το πλῆθος πρὸς το κοινόν πολιτεύεται συμφέρον, καλεῖται το κοινόν ὄνομα πασῶν των ορθῶν πολιτειῶν, πολιτεία»¹, θα ορίζαμε ως δημοκρατικό, το πολίτευμα εκείνο στο οποίο κύριοι της Πόλεως εἶναι οἱ πολλοί, δηλαδή το πλῆθος: «Εἰ γὰρ εἶεν οἱ πλείονες ὄντες εὐποροὶ τῆς πόλεως, δημοκρατία δ' ἐστὶν ὅταν ἡ κύριον το πλῆθος»². Αὐτὸς ἦταν ἄλλωστε ο ὀρισμὸς τῆς δημοκρατίας που επικρατοῦσε τὴν εποχὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας³.

Σύμφωνα με το αριθμητικό κριτήριο ο Αριστοτέλης διέκρινε τα πολιτεύματα σε Βασιλεία (Τυραννία), Αριστοκρατία (Ολιγαρχία) και Πολιτεία (Δημοκρατία). Τους χαρακτηρισμούς αυτούς τους ἔδινε, ἀσχέτως συνθέσεως του ἀνάτατου οργάνου ἀλλὰ με τὴν προϋπόθεση να λειτουργοῦσαν υπέρ του κοινού συμφέροντος. Οἱ παρεκβάσεις αὐτῶν συνίστανται ὅταν το πολίτευμα λειτουργοῦσε μόνο υπέρ των ἐκάστοτε ἀρχόντων και ὄχι των ἀρχομένων.

Ἡ παραπάνω διάκριση ὄχι μόνο ἐπέζησε του Σταγειρίτη φιλοσόφου, ἀλλὰ ἔχει ἀποβεῖ κλασσική.

Ἡ δημοκρατία, ὡς το πολίτευμα των πολλῶν, θεωρεῖται ταυτόχρονα και το πολίτευμα των φτωχῶν: «δημοκρατία δε τουναντίον ὅταν οἱ μη κεκτημένοι πλῆθος ουσίας ἀλλ' ἄποροι»⁴, ἐπειδὴ οἱ φτωχοὶ ἀποτελοῦν τὴν πλειονότητα του

1 Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University, 1279a,26-39, σελ. 205-206

2 Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University 1279b, 21-22

3 http://law-constitution.web.auth.gr/manitakis/files/kratos_polt_dimokr.pdf (προσπελάστηκε στις 10/12/2016)

4 Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University 1279b 18-19, σελ. 208. Ἐπειδὴ οἱ περισσότεροι σε ἕναν πλῆθυσμὸ εἶναι φτωχοί, ο συνδυασμὸς του ποιοτικὸ στοιχείου τῆς δημοκρατίας, που εἶναι ο πλοῦτος ἢ ἡ πενία, με το ποσοτικὸ στοιχείο, που εἶναι ο ἀριθμὸς των ἀτόμων που κυβερνοῦν, μας ἐπιτρέπει να ονομάσουμε τὴ δημοκρατία ὡς το πολίτευμα των φτωχῶν: «...οὕτω προσαγορεύοι τας πολιτείας, ολιγαρχίαν μεν ἐν ἡ τας ἀρχὰς ἔχουσιν οἱ εὐποροὶ ολίγοι το πλῆθος ὄντες, δημοκρατίαν δε ἐν ἡ οἱ ἄποροι πολλοὶ το πλῆθος ὄντες».

Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University 1279b,28-31, σελ.208 Συνδυάζοντας διάφορα κριτήρια για τον προσδιορισμὸ του ἀρίστου πολιτεύματος και ἀναζητώντας ἐπίμονα το ἀρίστο πολίτευμα ο Αριστοτέλης (ἔχει δ' ἀπορίαν τι δεῖ το κύριον τῆς πόλεως), Πολιτικά, 1281a, 12), δεν ἀποκλείει να θεωρηθεῖ ἡ δημοκρατία ὡς το ἀρίστο των πολιτευμάτων: «ὅτι δε δεῖ κύριον εἶναι μᾶλλον το πλῆθος ἢ τους ἀρίστους μεν ολίγους δε, δόξειεν ἀν λυεσθαι και τιν' ἔχειν ἀπολογίαν, τάχα καν ἀλήθειαν. Τους μεν πολλούς, ὡν ἕκαστον ἐστὶν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὁμως συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας...»

Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University, 1281 a, 41 -1281b, 1-3, σελ.220. Ἡ διακυβέρνηση ἀπὸ το πλῆθος, κρίνεται ἀπὸ τὸν Αριστοτέλη, ὡς ἡ καλύτερη σχετικὰ πολιτειακὴ ἐπιλογή, ὑπὸ τὴν ἀπαραίτητη προϋπόθεση ὁμως ὅτι το πλῆθος, δηλαδή οἱ πολλοὶ πολιτεύονται με κριτήριο το κοινὸ καλὸ ἢ το δημόσιο συμφέρον. Τότε ὁμως το πολίτευμα καλεῖται Πολιτεία και ὄχι Δημοκρατία που εἶναι ἕνα παρεκβατικὸ πολίτευμα ὅταν υπηρετεῖ το συμφέρον μιας τάξης μόνον ἢ το συμφέρον μιας μερίδας του πλῆθους. Ἀρκεῖ να παραθέσουμε ὀρισμένα χωρία για να φανεῖ πόσο σύνθετη και σχετικὴ εἶναι ἡ σκέψη του Σταγειρίτη φιλοσόφου: «Οὐ δεῖ δε τιθέναι δημοκρατίαν, καθάπεριώθασιν τινές νυν, ἀπλῶς οὕτως, ὅπου κύριον το πλῆθος...»(1290a, 30) «μᾶλλον τοῖνυνλεκτέον ὅτι δῆμος μεν ἐστὶν ὅταν οἱ ἐλεύθεροὶ κύριοι ὦσιν...»(1290b, 1), και «δημοκρατία μεν ὅταν οἱ ἐλεύθεροὶ και ἄποροι πλείους ὄντες κύριοι τῆς ἀρχῆς ὦσιν», (1290b, 17-19 και ἀλλοῦ ο Αριστοτέλης παραθέτοντας τα διάφορα εἶδη δημοκρατίας, σημειώνει: «ἕτερον εἶδος δημοκρατίας τάλλα μεν εἶναι ταυτά, κύριον δ' εἶναι το πλῆθος και μη τον νόμον· τοῦτο δε γίνεται ὅταν ψηφίσματα κύρια ἢ ἀλλὰ μη ο νόμος· συμβαίνει δε τοῦτο δια τους δημαγωγούς· ἐν μεν γὰρ ταις κατὰ νόμον Δημοκρατουμέναις οὐ γίνεται δημαγωγοί, ἀλλ' οἱ βέλτιστοι των πολιτῶν εἰσὶν ἐν προεδρία»

Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University, 1292a, σχόλια κ. Α. Μανιτάκη

πληθυσμού. Η δημοκρατία όμως είναι για τον Αριστοτέλη ένα παρεκβατικό πολίτευμα, όταν το «πλήθος» πολιτεύεται προς το συμφέρον, μόνον, των απόρων, μιας μόνον τάξης και όχι προς το κοινόν συμφέρον, προς το συμφέρον, δηλαδή, όλων των πολιτών, πλούσιων και φτωχών, όπως συμβαίνει στην ιδανική πρόσληψη της δημοκρατίας που είναι η Πολιτεία.

Η άμεση δημοκρατία

Αυτό που πρέπει πρωτίστως να τονισθεί είναι ότι η δημοκρατία δεν δημιουργήθηκε ξαφνικά άπαξ δια παντός, αλλά βαθμιαία και σταδιακά από τους αγώνες του δήμου και των κατωτέρων στρωμάτων. Δημοκρατία κατά τον Αριστοτέλη σημαίνει κράτος του δήμου, κυριαρχία του δήμου, την πραγματική κυριαρχία των πολιτών και όχι των κομμμάτων. Τα χαρακτηριστικά του δημοκρατικού πολιτεύματος, όπως διαμορφώθηκαν στην αρχαία ελληνική δημοκρατία αποκλείουν την μεταβίβαση εξουσιών σε αντιπροσώπους, αφού ο δήμος είναι η κύρια πηγή όλων των εξουσιών και δεν αναγνωρίζει άλλη παρά μόνο τον εαυτό του (ἔδοξεν τῆ βουλῆ καὶ τῷ δήμῳ). Αυτό σημαίνει πραγματική συμμετοχή σε όλες τις μορφές της εξουσίας, νομοθετική, εκτελεστική αλλά και δικαστική. Άμεση συμμετοχή όλων στη συζήτηση και τη διαμόρφωση των νόμων, στη λήψη των αποφάσεων. (μέσω της εκκλησίας του Δήμου και την κλήρωση 99,8%). Σήμερα δε μπορεί να γίνει λόγος πουθενά για τέτοιο πολίτευμα παρά μόνο σε ορισμένα Ελβετικά καντόνια.

Δημοκρατία και Αντιπροσωπευτικό Σύστημα

Μετά την φωτεινή παρένθεση της πάνδημης Αθηναϊκής Δημοκρατίας του 5ου π.χ. αιώνα, το ιδανικό της δημοκρατίας έμεινε στο ντουλάπι της ιστορίας όπου και παραμένει ακόμη, δίνοντας την σκυτάλη σε μορφές αντιπροσωπευτικού συστήματος.

Περισσότερα από 1.000 χρόνια, και μόνο μετά από τη Magna Carta των Άγγλων βαρόνων, τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, τη Γαλλική Επανάσταση και εκατόμβες θυσιών, επανήλθε εν μέρει η λαϊκή κυριαρχία μέσω της θεωρίας της διάκρισης των εξουσιών⁵ (Μοντεσκιέ) και τις μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Είναι λοιπόν η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, πραγματική δημοκρατία υπό την έννοια της πραγμάτωσης της λαϊκής κυριαρχίας;

Και εδώ υπάρχει μία σύγχυση. Ο Ελβετός φιλόσοφος J.J. Rousseau ήταν από τους πρώτους μοντέρνους στοχαστές που διαπίστωσε τη σύγχυση αυτή. Υποστήριξε ότι η κυριαρχία συνυφαίνεται με την άσκηση της γενικής

---

5 «Tout serait perdu si le mkme homme, ou le mkme corps des principaux, ou des nobles, ou du peuple, exerçait ces trois pouvoirs: celui de faire des lois, celui d'exécuter les résolutions publiques et celui de juger les crimes ou les différends particuliers» (Charles Montesquieu, Το Πνευμάτων Νόμων, de l'Esprit des lois βιβλίο XI, Κονδύλης κεφάλαιο VI, σελ.496, Μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης - Παναγιώτης)

βούλησης και ότι αυτή δεν μπορεί ν' απαλλοτριωθεί, και ότι ο κυρίαρχος, ως συλλογική οντότητα, δεν είναι δυνατόν να αντιπροσωπευθεί παρά μονάχα από τον εαυτό του. Κατά συνέπεια θεωρούσε πως η «αντιπροσώπηση» είναι και στη θεωρία και στην πράξη, αλλοτρίωση της κυριαρχίας των πολιτών καθώς ο λαός εκπροσωπείται ως απών μέχρι τις επόμενες εκλογές.

Ο Ρουσσώ έγραφε επίσης για τον λαό της Αγγλίας (διότι εκεί μόνο υπήρχε κοινοβούλιο και εκλογές στην εποχή του Ρουσσώ) ότι «αυτός πιστεύει ότι είναι ελεύθερος αλλά απατάται οικτρώς διότι στην πραγματικότητα είναι ελεύθερος μόνο κατά την στιγμή που γίνονται οι εκλογές για την ανάδειξη του κοινοβουλίου. Μετά ο λαός χάνει την ελευθερία του, είναι δούλος, δεν είναι τίποτα⁶». Αυτήν την διαπίστωση την γνώριζαν άριστα οι πολίτες της Αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας γι' αυτό δεν είχαν αντιπροσώπους, διότι θεωρούσαν πως οι εκλογές ως διαδικασία είναι ολιγαρχικό χαρακτηριστικό, ενώ αντίθετα η κλήρωση είναι χαρακτηριστικό της δημοκρατίας.

Από την άλλη πλευρά, ο Μοντεσκιέ παρόλο που υποστήριζε ως καλύτερη εξουσία αυτή που θα ήταν εκλεγμένη από το λαό, δηλαδή τασσόταν υπέρ της εκλογικής διαδικασίας, θεωρούσε πως για να πετύχει ένα πολίτευμα, θα έπρεπε το μέγεθος της δύναμης του λαού να είναι περιορισμένο. Αυτή του η αντίληψη βασιζόταν στο επιχείρημα ότι η κατάχρηση της εξουσίας είναι μια φυσική ανθρώπινη ροπή και πως κάθε κράτος έχει την τάση να εκφυλιστεί σε δεσποτικό. Με άλλα λόγια υποστήριζε ένα είδος αριστοκρατίας με πολλά όμως φιλελεύθερα χαρακτηριστικά. Η θεωρία του Βαρόνου Μοντεσκιέ τέλει επικράτησε έναντι του Ρουσσώ οδηγώντας μας τελικά στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία με τα διάφορα συστήματα διακυβέρνησης.

Στη σημερινή εποχή οι μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως συστήματα διακυβέρνησης είναι οι ακόλουθες 4 α) το προεδρικό⁷ β) το ημι-προεδρικό⁸ γ) το κοινοβουλευτικό⁹ δ) και το σύστημα συνελύσεως¹⁰ ή κυβερνώσας βουλής.

---

6 *Le peuple anglais pense ktre libre, il se trompe fort ; il ne l'est que durant l'lection des membres du parlement : sitti qu'ils sont ilus, il est esclave, il n'est rien. Dans les courts moments de sa liberti, l'usage qu'il en fait mirite bien qu'il la perde.* » Jean-Jacques Rousseau, Κοινωνικό συμβόλαιο, *Du contrat social*, III, Flammarion, σελ. 15.

7 αναφερόμαστε στο κυβερνητικό σύστημα, κατά το οποίο η κυβέρνηση εξαρτάται από τον άμεσα εκλεγμένο από το λαό Πρόεδρο, δηλαδή αναδεικνύεται, διατηρείται και ελέγχεται από τον Πρόεδρο καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας της. Ειδικότερα, στο προεδρικό σύστημα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και το νομοθετικό σώμα εκλέγονται από το λαό και η άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας γίνεται από υπουργούς, οι οποίοι εκλέγονται από τον Πρόεδρο και δεν υπόκεινται στον έλεγχο του νομοθετικού σώματος. Με άλλα λόγια, ο Πρόεδρος διορίζει ελεύθερα τους υπουργούς και η θέση τους δεν εξαρτάται από την εμπιστοσύνη ή δυσπιστία της Βουλής.

8 Στα ημι-προεδρικά συστήματα υπάρχει και πρόεδρος και πρωθυπουργός. Το κοινοβούλιο κατέχει τη νομοθετική εξουσία, ενώ ο πρόεδρος και ο πρωθυπουργός μοιράζονται την εκτελεστική εξουσία με τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας είτε να κατέχει τον κυρίαρχο ρόλο είτε να έχει πιο λίγες αρμοδιότητες από τον Πρωθυπουργό.

9 αναφερόμαστε στο κυβερνητικό σύστημα, κατά το οποίο η κυβέρνηση εξαρτάται από το κοινοβούλιο, δηλαδή αναδεικνύεται και διατηρείται από την κοινοβουλευτική πλειοψηφία, ελεγχόμενη κατά τη διάρκεια του βίου της από την κοινοβουλευτική μειοψηφία. Δημητρώπουλος Γ. Ανδρέας, Σύστημα Συνταγματικού δικαίου, 2011, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας Αθήνα- Κομοτηνή, σελ.535

10 Οι υπουργοί και η εκτελεστική λειτουργία εξαρτώνται απολύτως από τη Λαϊκή Αντιπροσωπεία.

Στη παρούσα εισήγηση θα μας απασχολήσει **το κοινοβουλευτικό σύστημα** το οποίο είναι και το ισχύον στην χώρα μας. Μητέρα του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι η Αγγλία. Τα ουσιώδη εννοιολογικά στοιχεία του είναι α) ο δυαδισμός της εκτελεστικής εξουσίας που αποτελείται από τη Βασίλισσα και το υπουργικό συμβούλιο υπό την προεδρία του Πρωθυπουργού (αρχηγού του κράτους) β) ο διορισμός του πρωθυπουργού από τη Βουλή των κοινοτήτων γ) η κοινοβουλευτική προέλευση των υπουργών δ) το δικαίωμα της κυβέρνησης να προτείνει στη Βασίλισσα τη διάλυση της Βουλής. Το αγγλικό κοινοβουλευτικό σύστημα υιοθετήθηκε με ορισμένες μεταβολές από όλα τα δημοκρατικά κράτη με τις εξαιρέσεις των ΗΠΑ αλλά και της Ελβετίας όπου ισχύει το σύστημα της συνέλευσης της Κυβερνώσας Βουλής.

Κλασσικός κοινοβουλευτισμός

Ο κλασσικός κοινοβουλευτισμός εμφανίζεται ως εξέλιξη της Κοινοβουλευτικής μοναρχίας, η οποία με τη σειρά της αποτέλεσε εξέλιξη της Συνταγματικής μοναρχίας, και έχει δύο μορφές. Η πρώτη και αυτή που επικράτησε είναι ότι η κυβέρνηση οφείλει να απολαμβάνει μόνο την εμπιστοσύνη της βουλής, και η 2^η μορφή, αυτή ν' απολαμβάνει την εμπιστοσύνη της Βουλής αλλά και του αρχηγού του κράτους.

Στα σημερινά κοινοβουλευτικά πολιτεύματα η ουσιαστική εξουσία σε όλες τις μορφές της - εκτελεστική, νομοθετική, δικαστική, ασκείται από τα κόμματα εξουσίας και τους προερχόμενους από αυτά βουλευτές του κοινοβουλίου.

Μπορούμε βέβαια να πούμε πως ο Κοινοβουλευτισμός ενισχύθηκε πολύ, κατά την Αναγέννηση, κάτω από το νέο κύμα άνθησης της ελληνικής σκέψης, καθώς επίσης και από τις Αγγλικές Επαναστάσεις, το Διαφωτισμό, την Αμερικανική και τη Γαλλική Επανάσταση.

Γενικά θεωρείται πως το πολίτευμα που επικρατεί στον πιο αναπτυγμένο κόσμο είναι η Δημοκρατία. Με τη λέξη «δημοκρατία» τουλάχιστο διακηρύσσεται στα Συντάγματα των χωρών του αναπτυγμένου κόσμου εννοώντας δε την μερική πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας. Αυτό συμβαίνει διότι υπάρχει σύγχυση ανάμεσα στη Δημοκρατία με την κυριολεκτική έννοια του όρου (Αριστοτελική) και τον Κοινοβουλευτισμό. Η Δημοκρατία και ο Κοινοβουλευτισμός είναι δύο διαφορετικά πολιτεύματα αλλά με κάποιες επιφανειακές κυρίως, ομοιότητες.

Μέχρι και σήμερα η ανθρωπότητα δεν έχει καταφέρει ακόμα να αποκαταστήσει τη Δημοκρατία στη σύγχρονη εποχή. Τον μονάρχη τον έχει αντικαταστήσει με τις εκλογικές διαδικασίες και το αξίωμα του πρωθυπουργού ή του προέδρου. Βέβαια τα αξιώματα αυτά δεν απολαμβάνουν τις απόλυτες εξουσίες του μονάρχη και επίσης ελέγχονται από τη Βουλή, όμως παρ' όλ' αυτά οι εξουσίες τους είναι μεγάλες και η αρχή τους μοιάζει με παραλλαγμένη μοναρχία διότι οι προτάσεις δυσπιστίας και μομφής δεν αποκτούν χαρακτήρα ανακλητότητας.

Ωστόσο ο Κοινοβουλευτισμός είναι απόρροια του ωστικού κύματος της Δημοκρατίας, θα μπορούσαμε να πούμε πως μιμείται τη Δημοκρατία, σφετερίζεται το όνομά της, και είναι το λιγότερο απομακρυσμένο από τη Δημοκρατία πολίτευμα (μετά το σύστημα συνελεύσεων)¹¹. Διαφέρει όμως από την Δημοκρατία και μάλιστα σύμφωνα με τον σύγχρονο φιλόσοφο Κορνήλιο Καστοριάδη, ο Κοινοβουλευτισμός ως μορφή αντιπροσωπευτικού συστήματος είναι κι αυτός μια ολιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή. Στον Κοινοβουλευτισμό εξακολουθεί να υπάρχει ο αένανος αγώνας για την εξουσία, όπως γενικά σε κάθε ολιγαρχικό πολίτευμα, όπως ήδη αναφέραμε σύμφωνα και με τον Αριστοτέλη¹². Σύμφωνα με τον Κορνήλιο Καστοριάδη «Κατηγορούμε συνεχώς του κυρίαρχους ότι κυριαρχούν. Αυτό είναι μία ανοησία. Είναι σαν να κατηγορούσαμε τους κλέφτες ότι κλέβουν, ή τους ξανθούς διότι είναι ξανθοί. Η δουλειά των κυρίαρχων είναι να κυριαρχούν. Εάν πρέπει να κατηγορήσουμε τους κυρίαρχους, τότε πρέπει να τους εκτοπίσουμε από την θέση τους. Πρέπει να κατηγορήσουμε τους κυριαρχημένους που αφήνουν τον εαυτό τους να κυριαρχείται, δεν είναι έτσι; Δεν μπορούμε να λέμε ταυτοχρόνως ότι ο λαός είναι παντοδύναμος και ότι ο οποιοσδήποτε δημαγωγός τον τραβάει και τον σέρνει από την μύτη. Πρέπει να πούμε ότι υπάρχει μία ευθύνη του λαού σε αυτά τα οποία γίνονται σήμερα, αλλά αυτό δεν φτάνει, διότι εδώ δεν κάνουμε ηθικολογία. Το λέμε για να υπενθυμίσουμε στους πολίτες ότι αυτά τα οποία συμβαίνουν, συμβαίνουν με την συμμετοχή τους και με την συνενοχή τους έστω και αν αυτή η συνενοχή δεν είναι ποινική, είναι όμως πραγματική συνενοχή¹³.

Είναι σαφές ότι οι όροι έμμεση, κοινοβουλευτική, προεδρική, συμμετοχική, βασιλευομένη δημοκρατία κ.λ.π με τους οποίους διακρίνονται τα σύγχρονα κοινοβουλευτικά συστήματα, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ανυπαρξία και η συγκάλυψη της αληθούς δημοκρατίας. Με τον τρόπο αυτό, είτε δόλια είτε άθελά τους, οι θεωρητικοί καταφέρνουν να αποκρύψουν τον μερικώς «ολιγαρχικό» χαρακτήρα των σημερινών κοινοβουλευτικών πολιτευμάτων και το γεγονός ότι η ουσιαστική δημοκρατία δεν υπάρχει πουθενά στον σημερινό κόσμο. Έτσι συγκροτείται μία ψευδής συνείδηση, δηλαδή ένα σύστημα εννοιών με ακατοίκητες λέξεις, λέξεις χωρίς αντίκρουσμα, χωρίς γείωση στην πραγματικότητα.

Επομένως, η χρήση του όρου δημοκρατία, έστω και με την προσθήκη διαφόρων επιθέτων για τον προσδιορισμό των σημερινών κοινοβουλευτικών συστημάτων θα μπορούσαμε να πούμε πως είναι παραπλανητική. Όποιος συνεπώς θεωρεί και αποκαλεί τα σημερινά πολιτεύματα δημοκρατίες, συνοδευόμενες έστω με ένα επίθετο της αρεσκείας του, απατά ή απατάται, με την έννοια ότι ταυτίζει τις μορφές της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας με την

---

11 http://www.dimokratia.org/html/dimokratia_koinovouleftismos.html, (προσπελάστηκε στις 5/12/2016)

12 Αριστοτέλους Πολιτικά, Άπαντα, βιβλίο 2^ο, Κάκτος, 1302a 9-11 σελ.136

13 “Κορνήλιος Καστοριάδης: Δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός”, Απομαγνητοφωνημένο κείμενο ομιλίας στον Βόλο, 1989». eagainst.com. Προσπελάστηκε στις 2/12/2016

άμεση δημοκρατία. Επομένως, όλοι όσοι μιλούν ή γράφουν για τη δημοκρατία, οφείλουν πρώτα ν' αναφέρουν την Αριστοτελική της έννοια αφού συνεχίσουν σε οποιαδήποτε ανάλυση, ώστε να γίνει η σαφής διάκριση της σημερινής μορφής με την ουσιαστική έννοια της Δημοκρατίας.

Το κλασσικό κοινοβουλευτικό σύστημα προϋποθέτει αλληλεξάρτηση Βουλής- Κυβέρνησης με την έννοια ότι η Βουλή μπορεί να αναγκάσει την Κυβέρνηση σε παραίτηση αν την καταψηφίσει και αντίστοιχα η Κυβέρνηση μπορεί να επιτύχει την διάλυση της Βουλής μετά από αίτημά της στον Αρχηγό του Κράτους.

Για να καταπολεμηθεί το εγγενές φαινόμενο της κυβερνητικής αστάθειας του κλασσικού κοινοβουλευτισμού εφευρέθηκαν ορισμένες διατάξεις για να εκλογικεύσουν τον κλασσικό κοινοβουλευτισμό και μας οδήγησαν στον εκλογικευμένο κοινοβουλευτισμό, που ισχύει σήμερα στην Ελλάδα αλλά και στις περισσότερες δυτικές χώρες.

Σήμερα, στη σύγχρονη εποχή το κλασσικό δίπολο Βουλής- Κυβέρνησης (που προβλεπόταν στο κλασσικό κοινοβουλευτικό σύστημα) έχει αντικατασταθεί με το δίπολο μειοψηφία Βουλής (αντιπολίτευση) αφενός και Κυβερνητική Κοινοβουλευτική πλειοψηφία αφετέρου που λόγω κομματικής πειθαρχίας παρουσιάζεται το φαινόμενο αντί να ελέγχει και να υποχρεώνει σε παραίτηση την Κυβέρνηση η Βουλή, όπως έπρεπε να ισχύει, η Κυβέρνηση να ελέγχει και να ποδηγετεί τη Βουλή λόγω ύπαρξης κυβερνητικής πλειοψηφίας. Αποτέλεσμα είναι αφενός η ανυπαρξία κοινοβουλευτικού ελέγχου και η ουσιαστική ανυπαρξία προτάσεων μομφής – δυσπιστίας.

Είναι χαρακτηριστικό ότι από την ψήφιση του ισχύοντος Συντάγματος τον Ιούνιο του 1975 ουδέποτε κυβέρνηση παραιτήθηκε εξαιτίας πρόταση μομφής και οι υποβληθείσες μέχρι σήμερα προτάσεις μομφής από την εκάστοτε αντιπολίτευση μετριούνται στα δάχτυλα των 2 χεριών.

Τα παραπάνω αφορούν τον σήμερα ισχύοντα εκλογικευμένο κοινοβουλευτισμό (systeme parlementaire rationalisi).

Εκλογικευμένο κοινοβουλευτικό σύστημα. Είναι το τελευταίο περισσότερο ή λιγότερο δημοκρατικό;

Η εκλογίκευση αλλιώς ορθολογικοποίηση του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι μία συνταγματική μέθοδος που πρωτοεμφανίστηκε στην εποχή του μεσοπολέμου, και εφαρμόστηκε στην τότε δημοκρατική Γερμανία υπό το Σύνταγμα της Βαϊμάρης και σε ορισμένα Βαλκανικά κράτη τα καθεστώτα των οποίων επειδή γνώριζαν ότι είναι τεχνητά, έψαχναν μέσα για να επιβιώσουν. Η εκλογίκευση του κοινοβουλευτικού συστήματος συνίσταται στην πρόβλεψη μηχανισμών νομικού καταναγκασμού στο Σύνταγμα για να επιτευχθεί η κυβερνητική σταθερότητα παρόλο που ελλείπει η ουσιαστική πολιτική βάση της

που είναι η συμπαγής κοινοβουλευτική πλειοψηφία.

Αυτό συμβαίνει αφενός με την προσπάθεια τεχνητής στήριξης της Κυβέρνησης και αποφυγή της παραίτησής της (όπως θα συνέβαινε στον κλασσικό κοινοβουλευτικό σύστημα) και αφετέρου με την αύξηση των αρμοδιοτήτων της Κυβέρνησης σε βάρος του Κοινοβουλίου.

Για να γίνει κατανοητό αυτό στην πράξη θα αναφερθούν ορισμένες διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος που καθιέρωσαν το σύστημα του εκλογικευμένου κοινοβουλευτισμού. Παραδείγματος χάρι, (άρθρο 84 παρ. 6) για να λάβει η πρωτο-σηματιζόμενη κυβέρνηση ψήφο εμπιστοσύνης απαιτείται η πλειοψηφία των 2/5 του συνόλου δηλαδή 120 βουλευτές και οι απόντες λογίζονται υπέρ της. Αντίστοιχα, για να ανατραπεί μία κυβέρνηση και να εξαναγκαστεί σε παραίτηση από τη Βουλή απαιτούνται 151 ψήφοι, άρα απαιτείται η απόλυτη πλειοψηφία του συνόλου. Εύλογα συμπεραίνουμε ότι πιο εύκολα σχηματίζεται μία κυβέρνηση και πιο δύσκολα αναγκάζεται σε παραίτηση.

Αντίστοιχη πρόβλεψη υπάρχει στο Γαλλικό Σύνταγμα όπου προβλέπεται η ψήφιση νόμου χωρίς ψηφοφορία όταν η Κυβέρνηση θέσει στην Εθνοσυνέλευση ζήτημα εμπιστοσύνης. Σε αυτήν την περίπτωση το κείμενο θεωρείται ότι ψηφίστηκε εκτός αν κατατεθεί πρόταση μομφής μέσα σε 24 ώρες. Παρόμοια στόχευση έχουν στο Ελληνικό Σύνταγμα οι διατάξεις του άρθρου 76 που αφορούν αφενός την περιορισμένη συζήτηση σε μία συνεδρίαση από την Ολομέλεια και την πρόταση νόμου επείγοντα χαρακτήρα.

Για να γίνει πιο κατανοητό η Κυβέρνηση δεσμεύει την εμπιστοσύνη της Βουλής υπέρ της ως αποτέλεσμα να κυριαρχεί επί της Βουλής.

Όλα τα παραπάνω τείνουν στην επίτευξη μιας επίπλαστης τεχνητής κυβερνητικής σταθερότητας. Το ερώτημα που τίθεται εν προκειμένω είναι αν οι παραπάνω διαδικασίες που ισχύουν σχεδόν σε όλα τα σύγχρονα Συντάγματα ενισχύουν ή μειώνουν το δημοκρατικό χαρακτήρα του πολιτεύματος της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας ;

Συνοψίζονται τα κύρια μειονεκτήματα από τα παραπάνω είναι:

- 1) Η Αποξένωση και η μη ουσιαστική συμμετοχή του πολίτη στα κοινά. Είναι ενεργός μόνο 1 φορά, την ημέρα των εκλογών, και μετά για τα υπόλοιπα 4 χρόνια λάμπει δια της απουσίας του.
- 2) Η κυβερνητική αστάθεια του κλασσικού κοινοβουλευτικού συστήματος, δηλαδή η συνεχής εναλλαγή κυβερνήσεων χωρίς λαϊκή παρέμβαση. (κλασσικό κοινοβουλευτικό σύστημα)
- 3) Η επίπλαστη κυβερνητική σταθερότητα χωρίς να υπάρχει η πολιτική βάση που είναι μία συμπαγής κοινοβουλευτική πλειοψηφία με τις διατάξεις που προαναφέραμε. (εκλογικευμένος κοινοβουλευτισμός)

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι η εκλογίκευση του κοινοβουλευτικού συστήματος οδήγησε στην υποβάθμιση του Κοινοβουλίου μετατρέποντάς το σε συνέλευση καταγραφής κυβερνητικών αποφάσεων. Από την μια μεριά η

νομοθετική πρωτοβουλία των βουλευτών είναι αναποτελεσματική και από την άλλη, το Κοινοβούλιο ακολουθεί μια παθητική τακτική απέναντι στα υποβαλλόμενα νομοσχέδια επικυρώνοντάς τα με ελάχιστες μεταβολές¹⁴.

Αυτή εξάλλου ήταν και η στόχευση των εμπνευστών αυτών των διατάξεων που εγκαινίασαν τον εκλογικευμένο κοινοβουλευτισμό και όπως αναφέραμε η γενεσιουργός αιτία αυτής της σύλληψης ήταν η έλλειψη σταθερότητας. Κλείνοντας θα λέγαμε ότι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν η κυβερνητική σταθερότητα που υπάρχει σε αρκετές χώρες είναι προϊόν των ρυθμίσεων και των τεχνικών του εκλογικευμένου κοινοβουλευτισμού, πάντως εκείνο που θα μπορούσαμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι η εκλογίκευση του κοινοβουλευτικού συστήματος είναι αναποτελεσματική όταν δεν στηρίζεται σε ισχυρή πλειοψηφία

Τέλος, τα παραπάνω μαζί με τα εφαρμοζόμενα και επιστημονικώς χαρακτηριζόμενα ως μεικτά εκλογικά συστήματα, καλπονοθευτικά στην καθομιλουμένη, την κομματική πειθαρχία, και την ελεύθερη- αντιπροσωπευτική εντολή και όχι την επιτακτική εντολή οδηγούν την παραπέρα μείωση της έκφρασης της λαϊκής κυριαρχίας.

Αντί Επιλόγου

Όπως είναι φανερό, συντελείται με τη πάροδο του χρόνου μία συνεχιζόμενη απομάκρυνση από την ουσιαστική έννοια της δημοκρατίας. Αυτό μάλιστα επιτείνει η τάση της καπιταλιστικής κοινωνίας η οποία ενδιαφέρεται για το οικονομικό κέρδος ορισμένων και όχι της πλειοψηφίας. Ο πολίτης ολοένα και περισσότερο αισθάνεται αποξενωμένος από τα κοινά και δεν ενδιαφέρεται για τη συμμετοχή του σε αυτά, επειδή έχει το αίσθημα ότι δεν μπορεί να επηρεάσει τις αποφάσεις, γι' αυτό το λόγο ασχολείται με τις ιδιωτικές υποθέσεις, και από πολίτης που έπρεπε να είναι, καθίσταται μόνο ιδιώτης με την αρχαία έννοια του όρου.

Γι' αυτό, κρίνεται επιβεβλημένο να γίνει ο πολίτης συμμετοχος και ενεργό μέλος στην λήψη των αποφάσεων που τώρα λαμβάνονται ερήμην του. Και αυτό μπορεί να γίνει σε ένα βαθμό εφικτό με τη Συνταγματική καθιέρωση θεσμών λαϊκής συμμετοχής αλλά και με την υποχρέωση της πολιτείας να παρέχει σφαιρική παιδεία σε όλους τους πολίτες ώστε ν' αποκτήσει ουσιαστικό περιεχόμενο η καθολικότητα της συμμετοχής τους στα κοινά.

Συγκεκριμένα, οι θεσμοί αυτοί που είναι θεσμοί ημι – αντιπροσωπευτικού συστήματος αφορούν αφενός τη σύμπραξη του πολίτη στη λήψη αποφάσεων (η νομοθετική λαϊκή πρωτοβουλία και το λαϊκό βέτο – λαϊκή αρνησικυρία) και αφετέρου τον έλεγχο των κυβερνώντων (ατομική ανάκληση δημόσιου λειτουργού από το λαό, και ανάκληση της Βουλής και της Κυβέρνησης από το λαό, recall).

Ακόμη όμως και αυτοί οι θεσμοί δεν μπορούν να επαναφέρουν τη δημοκρατία και δεν αποτελούν πανάκεια. Όμως η διαδικασία αυτή, θα βοηθήσει

---

14 Βλ. Ηλίας Νικολόπουλος «Ο εκλογικευμένος Κοινοβουλευτισμός» Αθήνα 1997, σελ. 19.

στην καθολική συμμετοχή τους και στην δημιουργία επαϊόντων – ενημερωμένων πολιτών, με αποτέλεσμα το κοινό καλό.

Το γεγονός ότι δεν είναι και τόσο απλό σήμερα να περάσουμε από τον Κοινοβουλευτισμό ή από οποιαδήποτε άλλη σύγχρονη ολιγαρχική πολιτειακή παραλλαγή στη Δημοκρατία με την κυριολεκτική έννοια του όρου δε μας δικαιολογεί στο να σφετεριζόμαστε το όνομα της Δημοκρατίας και να ονομάζουμε Δημοκρατία τον Κοινοβουλευτισμό και τα άλλα σύγχρονα πολιτεύματα.

Η άποψη ότι η Δημοκρατία ανήκει στις πόλεις-κράτη του παρελθόντος και ότι οι παραπάνω θεσμοί λαϊκής συμμετοχής δεν μπορούν να εφαρμοστούν στα μεγάλα σύγχρονα κράτη με βρίσκει αντίθετο ακριβώς επειδή η άποψη αυτή παραγνωρίζει την αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας όπου μέσω της ηλεκτρονικής ψηφοφορίας, ηλεκτρονικής διαβούλευσης, επιτρέπεται σε εκατομμύρια πολίτες σε ελάχιστον χρόνο και σε τεράστιες αποστάσεις να συμμετέχουν και να συμπράττουν στη λήψη αποφάσεων που τους αφορούν.

Αναλύοντας το φωτεινό παράδειγμα της Ελβετίας συμπεραίνουμε ότι η επιστροφή προς μια πραγματικά δημοκρατική κατεύθυνση δεν είναι ουτοπική, ούτε ανεφάρμοστα. Όσοι χρησιμοποιούν το επιχείρημα ότι η άμεση Δημοκρατία θα μπορούσε να υπάρχει μόνο στο παρελθόν και μόνο στις πόλεις- κράτη με μικρό πληθυσμό (εξαιτίας συνεννόησης) όπως ήταν η Αρχαία Αθήνα ξεχνούν μία βασική παράμετρο που έχει αλλάξει όλα τα δεδομένα σήμερα, το Ιντερνετ και την «e»- δημοκρατία.

Η ηλεκτρονική διακυβέρνηση και η ηλεκτρονική δημοκρατία είναι γεγονός. Οι δυνατότητες στην μετάδοση των πληροφοριών πλέον είναι τεράστιες.

Πρόσφατα γεγονότα, όπως η Αιγυπτιακή Επανάσταση το 2011, μας δείχνουν πώς αυτή η ιδέα της ηλεκτρονικής δημοκρατίας έχει πράγματι χρησιμοποιηθεί στον πολιτικό στίβο. Ξεκινώντας στις 25 Ιανουαρίου του 2011, μαζικές διαδηλώσεις, πορείες και συλλαλητήρια πλημμύρισαν τους δρόμους του Καΐρου, στην Αίγυπτο, κατά χιλιάδες. Οι πολίτες διαμαρτύρονταν για την μακρά βασιλεία του προέδρου τους, Χόσνι Μουμπάρακ, καθώς και για το υψηλό ποσοστό ανεργίας, την κρατική διαφθορά, τη φτώχεια και την καταπίεση μέσα στην αιγυπτιακή κοινωνία. Αυτή η επανάσταση των 18 ημερών δεν άρχισε με τα όπλα, την βία ή με διαμαρτυρίες, αλλά μάλλον με τη δημιουργία μιας σελίδας στο Facebook η οποία κέρδισε γρήγορα την προσοχή των χιλιάδων και σύντομα τα εκατομμύρια των Αιγυπτίων, και εξαπλώθηκε σε ένα παγκόσμιο φαινόμενο. Οι διαδηλωτές επικοινωνούσαν, οργανώνονταν και συνεργάζονταν με τη χρήση αυτής της τεχνολογίας σε πραγματικό χρόνο και με πραγματικό αντίκτυπο.

Η τεχνολογία διαθέτει τα μέσα για να αυξηθεί τόσο η ποσότητα όσο και η ποιότητα των πληροφοριών που ανταλλάσσονται παγκοσμίως. Η ηλεκτρονική δημοκρατία αποτελεί προϊόν αυτής της έκρηξης στον τομέα των πληροφοριών. Όμως η πρόσβαση στην τεχνολογία δεν βελτιώνει ούτε αυξάνει αυτομάτως τη δημοκρατία.

Η ηλεκτρονική δημοκρατία απαιτεί ενημερωμένο και ενασχολούμενο με τα κοινά το σύνολο πολιτών και εκτιμώ πως είναι καθήκον των πολιτών να πιέσουμε προς αυτήν την κατεύθυνση, δηλαδή την εκμετάλλευση των τεχνολογικών επιτευγμάτων προς μία ουσιαστική πραγμάτωση της λαϊκής κυριαρχίας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Νικολόπουλος, Η. (1997), *Ο εκλογικευμένος Κοινοβουλευτισμός*, Αθήνα.
Δημητρόπουλος, Α. Γ. (2011), *Σύστημα Συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας Αθήνα- Κομοτηνή
Αριστοτέλους Πολιτικά, Άπαντα, βιβλίο 2^ο, Κάκτος

Ξενόγλωσση

Montesquieu, C. (χ.χ.), *Το Πνευμάτων Νόμων*, de l'Esprit des lois, βιβλίο XI, Κονδύλης κεφάλαιο VI, Μετάφραση: Κωστής Παπαγιώργης - Παναγιώτης, Γνώση, 992.
Rousseau, J.J., *Κοινωνικό συμβόλαιο*, Du contrat social, III, Flammarion
Aristotle Politics, Cambridge Mass, Harvard University, English Translation H. RACKHAM, 1932

Ιστοσελίδες

http://www.dimokratia.org/html/dimokratia_koinovouleftismos.html,
Καστοριάδης, Κ. (1989), “Δημοκρατία και κοινοβουλευτισμός”, Απομαγνητοφω-
νημένο κείμενο ομιλίας στον Βόλο. eagainst.com.
http://law-constitution.web.auth.gr/manitakis/files/kratos_polt_dimokr.pdf

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο Γιώργος Νικολόπουλος γεννήθηκε το 1988 και είναι υποψήφιος διδάκτορας Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Είναι δικηγόρος και πολιτικός επιστήμονας. Από το 2012 έως σήμερα εργάζεται στη Βουλή των Ελλήνων ως επιστημονικός συνεργάτης. Από τη θέση αυτή έχει χειριστεί ποικίλα θέματα που αφορούν κυρίως τη δημόσια διοίκηση και ειδικότερα τον κοινοβουλευτικό έλεγχο των ανεξάρτητων αρχών. Έχει συμμετάσχει ως εισηγητής σε συνέδρια που αφορούν την ενίσχυση της δημοκρατίας και εργάζεται προς αυτήν την κατεύθυνση. Στοιχεία επικοινωνίας: znikolopoulos@gmail.com.

**Εκπαίδευση
και
Δημοκρατία**

Αθανασούλα-Ρέππα Αναστασία

τ. καθηγήτρια ΑΣΠΑΙΤΕ/ ΣΕΠ ΕΑΠ

Ηλιοφώτου-Μένον Μαρία

Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Διοίκησης, Πανεπιστήμιο Κύπρου

**Ο ρόλος της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης
στην ανάπτυξη ηγετικής και κριτικής σκέψης
και στην προώθηση της δημοκρατικής
συμπεριφοράς των αποφοίτων της**

Περίληψη

Το άρθρο εξετάζει το ρόλο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ανάπτυξη και βελτίωση ικανοτήτων και δεξιοτήτων που περιλαμβάνουν την ηγετική και κριτική σκέψη με στόχο την δημοκρατική συμπεριφορά. Η ενίσχυση της ικανότητας των αποφοίτων να επιδράσουν θετικά στο χώρο της εργασίας τους θεωρείται απαραίτητη για τη μελλοντική εργοδότησή τους και την επιτυχία τους στο χώρο της εργασίας. Τις τελευταίες δεκαετίες, η διεθνής βιβλιογραφία αποδίδει μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη συγκεκριμένων ικανοτήτων και δεξιοτήτων όπως είναι η διάθεση για συνεργασία και επικοινωνία, η συναισθηματική νοημοσύνη, η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, η ηγετική ικανότητα και η κριτική σκέψη. Το άρθρο παρουσιάζει τα πορίσματα διεθνών ερευνών για τις ικανότητες/δεξιότητες που θεωρούνται σημαντικές για την επιτυχημένη επαγγελματική πορεία των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παρουσιάζονται επίσης ερευνητικά στοιχεία που αφορούν το βαθμό στον οποίο τα πανεπιστήμια επηρεάζουν θετικά την ανάπτυξη συγκεκριμένων ικανοτήτων/δεξιοτήτων στους φοιτητές τους. Τέλος, το άρθρο παρουσιάζει προτάσεις για την ανάπτυξη της ηγετικής και κριτικής

σκέψης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση που βοηθούν στην υιοθέτηση δημοκρατικής συμπεριφοράς και στάσης. Συγκεκριμένα, αξιοποιείται το πλαίσιο της θεωρίας ισότητας του Greenberg ως βάση για την εφαρμογή αρχών οργανωσιακής δικαιοσύνης. Η υιοθέτηση των αρχών αυτών από πανεπιστημιακά ιδρύματα θεωρείται ότι μπορεί να συμβάλει στο να αναπτύξουν οι φοιτητές τις ικανότητες τους ως προς την ηγεσία, την κριτική σκέψη και τη δημοκρατική συμπεριφορά ή την ανάπτυξη δημοκρατικών διαδικασιών στο χώρο εργασίας τους.

Λέξεις-κλειδιά: Τριτοβάθμια εκπαίδευση, Απασχολησιμότητα, Δημοκρατική συμπεριφορά, Κριτική σκέψη, Διακυβέρνηση

The role of higher education in the development of leadership and critical thinking skills, and in the promotion of democratic behavior among graduates

Abstract

The paper examines the role of higher education in the development and improvement of competencies and skills that include leadership and critical thinking in the attempt to promote democratic behavior. The enhancement of the ability of graduates to have a positive effect at the workplace is considered necessary for their future employment and success in the world of work. In recent decades, the international literature attributes great importance to the development of specific skills and competencies such as the ability to cooperate and communicate effectively, the ability to lead and the ability to think critically. The paper presents the findings of studies on the skills and competencies which are considered important for success at the workplace. Moreover, it presents findings on the degree to which universities have a positive effect on the development of specific skills and competencies in their students. Finally, the paper presents recommendations for the development of leadership and critical thinking skills which facilitate the adoption of democratic practices and behavior. Specifically, we adopt the framework of Greenberg's theory of organizational justice as the basis for the adoption of principles of organizational justice. The adoption of these principles by universities is considered to contribute to the development of leadership skills, critical thinking skills and democratic behavior as well as in the development of democratic processes at the workplace.

Keywords: Higher education, Employability, Democratic behavior, Critical thinking, Governance

1. Εισαγωγή

Στην εποχή που διανύουμε, τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης καλούνται να επανεξετάσουν και να ενισχύσουν τη σχέση της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με

την αγορά εργασίας. Η οικονομική κρίση και η επίδρασή της στην εργοδότηση των αποφοίτων έχουν συνδεθεί με προσπάθειες βελτίωσης της ικανότητας των πανεπιστημίων να παρέχουν γνώσεις και δεξιότητες που ενισχύουν την απασχολησιμότητα των φοιτητών τους. Έρευνες δείχνουν ότι οι γνώσεις και οι δεξιότητες που εκτιμούν οι εργοδότες δεν περιορίζονται στη θεωρητική ή/και επαγγελματική γνώση όπως αυτή συνδέεται με διαφορετικούς κλάδους σπουδών. Συγκεκριμένα, ιδιαίτερα σημαντικές θεωρούνται οι κοινωνικές και επικοινωνιακές ικανότητες/δεξιότητες καθώς η αποτελεσματικότητα στην επικοινωνία και η διάθεση για συνεργασία με άλλα άτομα αξιολογούνται θετικά σε όλες τις σχετικές μελέτες¹. Επίσης πολύ σημαντικές θεωρούνται οι δεξιότητες που αφορούν στην επίλυση προβλημάτων, την ηγεσία, τη δημοκρατική συμπεριφορά, την αυτοεκτίμηση και την αποτελεσματική διαχείριση του εαυτού². Η απόκτηση συγκεκριμένων δεξιοτήτων όπως είναι η ικανότητα διαχείρισης συναισθημάτων θεωρείται ότι μπορεί να επιδράσει σημαντικά στην ικανότητα των ατόμων να αναπτύξουν ηγετικές ικανότητες³.

Στόχος του άρθρου είναι η εξέταση του ρόλου της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην ανάπτυξη και βελτίωση ικανοτήτων και δεξιοτήτων που περιλαμβάνουν την ηγετική και κριτική σκέψη με στόχο την δημοκρατική συμπεριφορά. Θεωρείται ότι η ανάπτυξη και βελτίωση των συγκεκριμένων ικανοτήτων και δεξιοτήτων θα ενισχύσει την απασχολησιμότητα των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και θα συμβάλει στην επιτυχία τους στο χώρο της εργασίας. Αρχικά, γίνεται αναφορά στην έννοια της απασχολησιμότητας όπως παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία. Η βιβλιογραφική ανασκόπηση που ακολουθεί καλύπτει τις διεθνείς έρευνες για τις ικανότητες και δεξιότητες που συνδέονται με την απασχολησιμότητα. Το άρθρο προχωρεί σε εισηγήσεις για την ανάπτυξη συγκεκριμένων ικανοτήτων/δεξιοτήτων (που περιλαμβάνουν τη δημοκρατική στάση και συμπεριφορά) ανάμεσα στους φοιτητές πανεπιστημιακών ιδρυμάτων. Με βάση τα συμπεράσματα της βιβλιογραφικής ανασκόπησης και το πλαίσιο της θεωρίας οργανωσιακής δικαιοσύνης του Greenberg⁴, το άρθρο παρουσιάζει προτάσεις για τη βελτίωση των ικανοτήτων των φοιτητών και αποφοίτων ως προς την ηγεσία, την κριτική σκέψη και τη δημοκρατική συμπεριφορά ή την ανάπτυξη δημοκρατικών διαδικασιών στο χώρο εργασίας τους. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται αναφορά στο θέμα της συμμετοχής των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων.

1 Tymon, A. (2013), The student perspective on employability. *Studies in Higher Education*, τόμ. 38, σ.σ. 841-856.

2 Andrews, J. & Higson, H. (2008), Graduate employability: 'Soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *Higher Education in Europe*, τόμ. 33, σ.σ. 411-422.

3 Papaloi, E., Reppas, A., Reppas, G. & Vasilakis, N. (2016), Could educational leaders' soft skills be considered as a challenge for organizational growth? Άρθρο που παρουσιάστηκε στο International Conference on Emerging Research for Sustainable Economic Development, 2-3 Φεβρουαρίου, Dubai, UAE.

4 Greenberg, J. (1987), A taxonomy of organizational justice theories. *Academy of Management Review*, τόμ. 12, σ.σ. 9-22.

2. Ορισμός της απασχολησιμότητας

Η ανάγκη βελτίωσης της απασχολησιμότητας των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει συνδεθεί σε μεγάλο βαθμό με την οικονομική κρίση και τις συνέπειές της. Σε πολλές χώρες, τα υψηλά ποσοστά ανεργίας μεταξύ των αποφοίτων έχουν οδηγήσει τους διαμορφωτές εκπαιδευτικής πολιτικής σε προσπάθειες διερεύνησης τρόπων ενίσχυσης της απασχολησιμότητας των αποφοίτων. Στη βιβλιογραφία μπορούμε να εντοπίσουμε διαφορετικούς ορισμούς του όρου «απασχολησιμότητα»⁵. Σε κυβερνητικά έγγραφα και εκθέσεις, η απασχολησιμότητα συχνά είναι συνώνυμη με την εργοδότηση. Στις πλείστες όμως περιπτώσεις, γίνεται διάκριση μεταξύ της εξεύρεσης εργασίας και της ικανότητας των αποφοίτων να εργοδοτηθούν. Η απασχολησιμότητα ορίζεται ως «ένα σύνολο επιτευγμάτων – δεξιοτήτων, αντιλήψεων και προσωπικών χαρακτηριστικών – που αυξάνει την πιθανότητα εργοδότησης και επιτυχημένης επαγγελματικής σταδιοδρομίας»⁶. Ο Yorke αναφέρει ότι η ενδεχομενική διάσταση του ορισμού αντικατοπτρίζει το ότι η απασχολησιμότητα των αποφοίτων μπορεί να μην οδηγήσει στην εργοδότησή τους λόγω της επίδρασης εξωγενών παραγόντων. Έτσι ένας απόφοιτος με απασχολησιμότητα μπορεί να εργάζεται αλλά και να είναι άνεργος. Σύμφωνα με τους Hillage και Pollard⁷, η απασχολησιμότητα μπορεί να συνδεθεί με τρεις συγκεκριμένες ικανότητες, την ικανότητα να εξασφαλίσει το άτομο εργασία, την ικανότητα να διατηρήσει την εργασία του/της και την ικανότητα να εξασφαλίσει νέα εργασία αν αυτό είναι αναγκαίο.

3. Ικανότητες/δεξιότητες αποφοίτων και απασχολησιμότητα

Η σημασία που αποδίδεται στην απασχολησιμότητα εξαρτάται από τη θέση και την προσέγγιση των εμπλεκόμενων. Σε πολλές περιπτώσεις, οι εμπλεκόμενοι (κρατικοί αξιωματούχοι, εργοδότες, απόφοιτοι, πανεπιστημιακά ιδρύματα) συμφωνούνως προς την ανάγκη ενίσχυσης της απασχολησιμότητας των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Εργοδότες και κρατικοί αξιωματούχοι επιχειρούν να επηρεάσουν τη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής για το θέμα⁸. Παράλληλα όμως υπάρχουν και πολλοί επικριτές της έννοιας της απασχολησιμότητας. Ερευνητές και ακαδημαϊκοί εκφράζουν έντονη ανησυχία για την υιοθέτηση μιας ινστρουμενταλιστικής προσέγγισης στον ορισμό του ρόλου και των στόχων της

---

5 Rothwell, A. & Arnold, J. (2007), Self-perceived employability: Development and validation of a scale. *Personnel Review*, τόμ. 36, σ.σ. 23-41.

6 Yorke, M. (2006), *Employability in Higher Education: What it is – What it is not*. York, England: Higher Education Academy, σ. 8.

7 Hillage, J. & Pollard, E. (1998), *Employability: Developing a Framework for Policy Analysis*. London: Department for Education and Employment.

8 Harvey, L. (2005), Embedding and integrating employability. *New Directions for Institutional Research*, τόμ. 128, σ.σ. 13-28.

ανώτερης εκπαίδευσης. Σε αυτό το πλαίσιο, η έμφαση στην απασχολησιμότητα συνδέεται με τη θεωρία της επιτελεστικότητας και αντιμετωπίζεται αρνητικά⁹.

Παρά την αρνητική τοποθέτηση των επικριτών της, η ανάγκη για ενίσχυση της απασχολησιμότητας παραμένει ως στόχος εκπαιδευτικής πολιτικής στις ανεπτυγμένες χώρες, ειδικά σε περιόδους ανεργίας και οικονομικής κρίσης. Έτσι τις τελευταίες δεκαετίες έγιναν αρκετές προσπάθειες διερεύνησης των ικανοτήτων και δεξιοτήτων που μπορούν να βελτιώσουν την απασχολησιμότητα των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι προσπάθειες που έγιναν δεν κατέληξαν σε ένα κοινά αποδεκτό συνδυασμό ικανοτήτων και δεξιοτήτων που μπορούν να βελτιώσουν την απασχολησιμότητα. Παρόλα αυτά οι περισσότερες μελέτες για το θέμα αποδίδουν μεγάλη σημασία στην ανάπτυξη συγκεκριμένων ικανοτήτων και δεξιοτήτων όπως είναι η διάθεση για συνεργασία και επικοινωνία, η συναισθηματική νοημοσύνη, η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, η ηγετική ικανότητα και η κριτική σκέψη¹⁰.

Στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έγιναν δύο μεγάλες έρευνες για θέμα των ικανοτήτων και δεξιοτήτων που συνδέονται με την απασχολησιμότητα των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, που είναι γνωστές ως CHEERS (The Careers after Higher Education – A European Research Survey)¹¹ και REFLEX (The Flexible Professional in the Knowledge Society)¹². Στην πιο πρόσφατη έρευνα (REFLEX), διερευνήθηκαν οι εμπειρίες αποφοίτων από 11 Ευρωπαϊκές χώρες στα πέντε πρώτα χρόνια μετά την αποφοίτησή τους. Οι ακόλουθες κατηγορίες ικανοτήτων φάνηκαν να είναι οι πιο σημαντικές με βάση τις απαντήσεις των αποφοίτων.

- Η αποτελεσματική αξιοποίηση των προσωπικών ικανοτήτων του ατόμου (π.χ. αποτελεσματική διαχείριση χρόνου, η εργασία κάτω από αντίξοες συνθήκες)
- Η αξιοποίηση άλλων (π.χ. παραγωγικός χρόνος σε συνεργασία με άλλους, αποτελεσματική επικοινωνία με άλλους)
- Η κατοχή εξειδικευμένης γνώσης (γνώση που συνδέεται με τον κλάδο σπουδών, ικανότητα για απόκτηση νέων γνώσεων)

Έρευνες που έγιναν σε άλλες χώρες παρέχουν επιπρόσθετα στοιχεία για το θέμα. Σε έρευνα των Saavedra και Saavedra¹³ στην Κολομβία, εξετάστηκε ο βαθμός επίδρασης των πανεπιστημίων στις ακόλουθες ικανότητες και δεξιότητες που, όπως

---

9 Cornford, I. R. (2005), Challenging current policies and policy makers' thinking on generic skills. *Journal of Vocational Education and Training*, τόμ. 57, σ.σ. 25-45.

10 Teijeiro, M., Rungo, P. & Freire, M. (2013), Graduate competencies and employability: The impact of matching firms' needs and personal attainments. *Economics of Education Review*, τόμ. 34, σ.σ. 286-295.

11 Schomburg, H. & Teichler, U. (2006), *Higher Education and Graduate Employment in Europe – Results from graduate surveys from twelve countries*. Dordrecht, The Netherlands: Springer.

12 Little, B., Braun, E. & Tang, W. (2008), *Competences Possessed and Required by European Graduates*. REFLEX Report to HEFCE No. 4. Bristol, UK: Higher Education Funding Council for England.

13 Saavedra, A. R. & Saavedra, J. E. (2011), Do colleges cultivate critical thinking, problem solving, writing and interpersonal skills? *Economics of Education Review*, τόμ. 30, σ.σ. 1516-1526.

προαναφέρθηκε, έχουν συνδεθεί με την απασχολησιμότητα των αποφοίτων.

- Η κριτική σκέψη
- Η ικανότητα επίλυσης προβλημάτων
- Η ικανότητα συγγραφής, γραπτής έκφρασης λόγου
- Διαπροσωπικές δεξιότητες

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, υπάρχει σημαντική βελτίωση στα πιο πάνω μεταξύ του πρώτου και του τελευταίου χρόνου φοίτησης. Αυτό καταδεικνύει τη σημασία του ρόλου της ανώτερης εκπαίδευσης στην ανάπτυξη δεξιοτήτων όπως είναι η κριτική σκέψη. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε έρευνα που έγινε στις Ηνωμένες Πολιτείες¹⁴ στην οποία έγινε μέτρηση των γνωστικών δεξιοτήτων των φοιτητών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Επίσης, η βιβλιογραφία τονίζει τη σημασία του ρόλου της ανώτερης εκπαίδευσης στην ανάπτυξη ηγετικής ικανότητας και σκέψης¹⁵.

Σε άλλη σχετική έρευνα¹⁶, γίνεται διερεύνηση της σημασίας τριών κατηγοριών ικανοτήτων και δεξιοτήτων όπως την αντιλαμβάνονται εργοδότες και απόφοιτοι ιδρυμάτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει «εργαλειακές» δεξιότητες όπως η γνώση του επαγγέλματος και η αποτελεσματική λήψη αποφάσεων. Η δεύτερη κατηγορία αφορά τις διαπροσωπικές ικανότητες και δεξιότητες (π.χ. ικανότητα για εργασία ως μέλος ομάδας) ενώ η τρίτη περιλαμβάνει συστημικές ικανότητες/δεξιότητες (υπευθυνότητα, ενδιαφέρον για ποιότητα και βελτίωση, προσήλωση σε ηθικές αρχές κτλ.). Οι πιο σημαντικές ικανότητες/δεξιότητες για τους εργοδότες είναι οι ακόλουθες: ικανότητα για μάθηση, υποκίνηση για την εργασία και ικανότητα επίλυσης προβλημάτων. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι μόνο οι συστημικές ικανότητες/δεξιότητες επηρεάζουν σημαντικά την πιθανότητα εργοδότησης. Φαίνεται ότι τα χαρακτηριστικά του ατόμου μπορεί να έχουν μεγαλύτερη σημασία για του εργοδότες από τις εργαλειακές ικανότητες/δεξιότητες που συνδέονται με την απόκτηση συγκεκριμένων γνώσεων στα πλαίσια παρακολούθησης ενός προγράμματος σπουδών. Στα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας εντάσσεται και η δημοκρατική σκέψη και συμπεριφορά.

Έρευνες όπως αυτές που αναφέρθηκαν πιο πάνω παρέχουν σημαντικά στοιχεία για τις δεξιότητες που συνδέονται με την απασχολησιμότητα. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι οι απόψεις των αποφοίτων ή των εργοδοτών όπως αποτυπώθηκαν σε αυτές τις έρευνες δεν συγκλίνουν πάντα με τις απόψεις άλλων εμπλεκομένων όπως είναι οι κρατικοί αξιωματούχοι και οι ακαδημαϊκοί.

---

14 Klein, S., Kuh, G., Chun, M., Hamilton, L. & Shavelson, R. (2005), An approach to measuring cognitive outcomes across higher education institutions. *Research in Higher Education*, τόμ. 46, σ.σ. 251-276.

15 Schomburg, H. (2007), The professional success of higher education graduates. *European Journal of Education*, τόμ. 42, σ.σ. 35-58.

16 Teixeira, M., Rungo, P. & Freire, M. (2013), Graduate competencies and employability: The impact of matching firms' needs and personal attainments. *Economics of Education Review*, τόμ. 34, σ.σ. 286-295.

Διαφορές υπάρχουν τόσο μεταξύ όσο και εντός των ομάδων αφού φαίνεται ότι π.χ. οι εργοδότες και οι ακαδημαϊκοί διαφέρουν ως προς τη σημασία που αποδίδουν σε συγκεκριμένες δεξιότητες¹⁷.

4. Θεωρία της ισότητας ως πλαίσιο για την ανάπτυξη δημοκρατικής σκέψης και συμπεριφοράς

Η διατήρηση υγιούς οργανωσιακού κλίματος μπορεί να αποτελέσει τη βάση για την ανάπτυξη και βελτίωση δημοκρατικής σκέψης και συμπεριφοράς. Η ενίσχυση της οργανωσιακής δικαιοσύνης μπορεί να συνεισφέρει σε μεγάλο βαθμό στη δημιουργία ανοιχτού και υγιούς οργανωσιακού κλίματος και να βοηθήσει τα άτομα να υιοθετήσουν δημοκρατικές προσεγγίσεις και συμπεριφορές. Η οργανωσιακή δικαιοσύνη, όπως εξετάζεται από τον Greenberg¹⁸, αναφέρεται στην αντίληψη του ατόμου για τις δράσεις, αποφάσεις και συμπεριφορές του οργανισμού και την επίδρασή τους στις στάσεις και τις συμπεριφορές των ατόμων που ανήκουν (ή εργάζονται) στον οργανισμό. Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, τα άτομα θέλουν να τυγχάνουν δίκαιης μεταχείρισης. Οι κρίσεις τους για το βαθμό δικαιοσύνης που υπάρχει στον οργανισμό βασίζονται σε συγκρίσεις αυτού που προσφέρουν (εισροές) με αυτό που λαμβάνουν (εκροές). Για να καταλήξουν σε συμπεράσματα για το βαθμό δικαιοσύνης τα άτομα κάνουν κοινωνικές συγκρίσεις για την ίση και δίκαιη μεταχείριση. Όταν εντοπίσουν περιπτώσεις ανισότητας και άδικης μεταχείρισης, τείνουν να μειώνουν τα κίνητρα και την προσπάθεια που καταβάλλουν. Παρόλο που η θεωρία του Greenberg αξιοποιήθηκε για να ερμηνεύσει τη συμπεριφορά των εργαζομένων στους οργανισμούς, μπορεί να επεκταθεί και σε άλλες ομάδες που εμπλέκονται στη λειτουργία των οργανισμών. Στην περίπτωση των πανεπιστημιακών ιδρυμάτων, η ενίσχυση της οργανωσιακής δικαιοσύνης μπορεί να βοηθήσει τόσο τους ακαδημαϊκούς όσο και τους φοιτητές να βελτιώσουν τις ικανότητες/δεξιότητες που έχουν σε θέματα ίσης μεταχείρισης και δημοκρατικής συμπεριφοράς.

Για την ενίσχυση της οργανωσιακής δικαιοσύνης στα πανεπιστήμια, προτείνεται η υιοθέτηση μιας σειράς αρχών¹⁹ που έχουν συνδεθεί με τη θεωρία ισότητας του Greenberg.

- Αρχή της ισότητας: Σε ένα οργανισμό που χαρακτηρίζεται από οργανωσιακή δικαιοσύνη, οι ανταμοιβές θα πρέπει να είναι ανάλογες των εισφορών. Στην περίπτωση των φοιτητών, είναι σημαντικό να καλλιεργηθεί κλίμα ίσης μεταχείρισης όπου οι φοιτητές νιώθουν ότι το ίδρυμα και τα άτομα που

---

17 Barrie, S. C. (2007), A conceptual framework for the teaching and learning of generic graduate attributes. *Studies in Higher Education*, τόμ. 32, σ.σ. 439-458.

18 Greenberg, J. (1987), A taxonomy of organizational justice theories. *Academy of Management Review*, τόμ. 12, σ.σ. 9-22.

19 Hoy, W. K. & Miskel, C. G. (2013), *Educational Administration: Theory, research & practice*, 9^η εκδ. New York: McGraw Hill.

- ανήκουν σε αυτό δεν κάνουν διακρίσεις σε βάρος τους (π.χ. σε σχέση με την αξιολόγηση της εργασίας τους).
- Αρχή της αντίληψης: Οι μεμονωμένες αντιλήψεις της δικαιοσύνης καθορίζουν τη δικαιοσύνη. Είναι σημαντικό να γίνει κατανοητό ότι οι αντιλήψεις των φοιτητών για το είναι δίκαιο πρέπει να λαμβάνονται υπόψη από το εκπαιδευτικό ίδρυμα.
  - Αρχή της διαπροσωπικής δικαιοσύνης: Η μεταχείριση που στηρίζεται στο σεβασμό του άλλου και δεν θίγει την αξιοπρέπεια του προωθεί την οργανωσιακή δικαιοσύνη. Αν η συμπεριφορά του ιδρύματος προς τους φοιτητές χαρακτηρίζεται από ευαισθησία και σεβασμό, είναι πιο πιθανό οι ίδιοι ως απόφοιτοι να υιοθετήσουν παρόμοιες συμπεριφορές στο χώρο της εργασίας.
  - Αρχή της συνέπειας: Η σταθερότητα στη δίκαιη συμπεριφορά προάγει την αίσθηση της δικαιοσύνης. Για την εξασφάλιση της σταθερότητας, απαιτείται συνέπεια στις πολιτικές του οργανισμού.
  - Αρχή του κοινού συμφέροντος: Το ατομικό συμφέρον πρέπει να εξαρτάται από το κοινό συμφέρον. Όταν το ίδρυμα λειτουργεί με γνώμονα την προώθηση του κοινού συμφέροντος, οι φοιτητές ενθαρρύνονται να αναπτύξουν ομαδική σκέψη και να αναλάβουν πρωτοβουλίες για την επιτυχία στους κοινούς στόχους. Αυτή η δεξιότητα συνδέεται άμεσα με την επιτυχία των αποφοίτων στο χώρο της εργασίας.
  - Αρχή της διόρθωσης: Οι λανθασμένες αποφάσεις πρέπει να διορθώνονται γρήγορα. Η λήψη λανθασμένων αποφάσεων είναι αναπόφευκτη σε όλους τους οργανισμούς. Η αναγνώριση των λαθών και η έγκαιρη διόρθωση τους μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη κριτικής σκέψης και στην ανάληψη πρωτοβουλιών για τον εντοπισμό προβλημάτων και αδυναμιών. Στις δεξιότητες αυτές αποδίδεται μεγάλη σημασία από τους εργοδότες αφού συνεισφέρουν τα μέγιστα στην επιβίωση και επιτυχία του οργανισμού.
  - Αρχή της ακρίβειας: Οι αποφάσεις πρέπει να βασίζονται σε ακριβείς πληροφορίες. Όταν τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται για τη λήψη αποφάσεων δεν είναι ακριβή, είναι πιο πιθανόν να ληφθούν αποφάσεις οι οποίες δεν μπορούν να τεκμηριωθούν και συχνά κρίνονται άδικες. Έτσι τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης πρέπει να αναπτύξουν μηχανισμούς ελέγχου στοιχείων και πληροφοριών σε μια προσπάθεια βελτίωσης της ποιότητας των αποφάσεων.
  - Αρχή της ηθικής: Η υπάρχουσα ηθική και τα ηθικά πρότυπα πρέπει πάντοτε να υπερισχύουν. Η εμμονή σε αρχές ηθικής από τον οργανισμό θα βοηθήσει τα άτομα να αποφύγουν ενέργειες ή συμπεριφορές που μπορούν να πλήξουν το συμφέρον άλλων ατόμων ή και του ίδιου του οργανισμού.
  - Αρχή της φωνής: Η συμμετοχή στις αποφάσεις ενισχύει το αίσθημα δικαιοσύνης. Όταν οι φοιτητές συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων, είναι πιο πιθανό να θεωρήσουν ότι ο οργανισμός τους αξιοποιεί και τους μεταχειρίζεται με σεβασμό. Η βιβλιογραφία που αφορά στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων αποδίδει μεγάλη σημασία στη συμμετοχή των φοιτητών στη λήψη αποφάσεων και στην υλοποίησή τους.

Η υιοθέτηση των πιο πάνω αρχών μπορεί να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία οργανωσιακού κλίματος που θα ενθαρρύνει την ανάπτυξη ηγετικής και κριτικής σκέψης και την προώθηση δημοκρατικής συμπεριφοράς. Παράλληλα όμως είναι απαραίτητο τα πανεπιστήμια να υιοθετήσουν επιπρόσθετες στρατηγικές στην προσπάθειά τους να επηρεάσουν θετικά τις στάσεις και συμπεριφορές των φοιτητών και αποφοίτων τους. Στην επόμενη ενότητα, εστιάζουμε σε επιπρόσθετους τρόπους ενθάρρυνσης δημοκρατικής στάσης και συμπεριφοράς.

5. Συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων ως τρόπος ενίσχυσης της δημοκρατικής συμπεριφοράς

Η προώθηση δημοκρατικής στάσης και συμπεριφοράς αποτελεί ένα εξαιρετικά σημαντικό στόχο για τα ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης με τη βιβλιογραφία να καταγράφει πολλά ατομικά και κοινωνικά οφέλη που πηγάζουν από την ενίσχυση των δημοκρατικών συμπεριφορών των πολιτών. Η ανώτερη εκπαίδευση συμβάλλει σημαντικά στην αποδοχή αρχών δημοκρατίας και την προώθηση δημοκρατικής συμπεριφοράς²⁰. Τα πανεπιστήμια μεταδίδουν τη γνώση και τις δεξιότητες που επιτρέπουν στα άτομα να κρίνουν και να τοποθετηθούν σε θέματα πολιτικής ζωής καθώς και να κατανοήσουν τη σχέση μεταξύ πολιτικής δράσης και της διατήρησης του δημοκρατικού πολιτεύματος²¹.

Σε έρευνα για τους τρόπους με τους οποίους η ανώτερη εκπαίδευση ενισχύει τη συμμετοχή στα κοινά και τη δημοκρατική συμπεριφορά, ο Hillygus²² αναφέρει ότι είναι κυρίως η ενίσχυση της γλωσσικής ικανότητας που συνδέεται με τη συμμετοχή στα κοινά. Τα αναλυτικά προγράμματα των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη συμμετοχή στα κοινά (π.χ. τη ψήφο και τη μη αποχή από εκλογικές διαδικασίες). Επίσης, υποστηρίζεται ότι η συμμετοχή στην πανεπιστημιακή κοινότητα μπορεί να ωθήσει τους φοιτητές να συμμετέχουν ως απόφοιτοι σε πολιτικές ομάδες και να τους μεταδώσει βασικές αρχές δημοκρατικής συμπεριφοράς²³.

Η συμμετοχή των φοιτητών στη λήψη αποφάσεων κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους σε πανεπιστημιακά ιδρύματα συνδέεται από τους υποστηρικτές της με την προώθηση του δημοκρατικού ιδεώδους. Η συμμετοχή θεωρείται ότι αποτελεί την έκφραση του δημοκρατικού ιδεώδους αφού εξασφαλίζει την

---

20 Hillygus, D. S. (2005), The missing link: Exploring the relationship between higher education and political engagement. *Political Behavior*, τόμ. 27, σ.σ. 25-47.

21 Niemi, R. & Junn, J. (1998), Civic Education: What makes students learn. New Haven: Yale University Press.

22 Hillygus, D. S. (2005), The missing link: Exploring the relationship between higher education and political engagement. *Political Behavior*, τόμ. 27, σ.σ. 25-47.

23 Galston, W. A. (2001), Political knowledge, political engagement and civic education. *Annual Review of Political Science*, τόμ. 4, σ.σ. 217-234.

ισότιμη εκπροσώπηση όλων των εμπλεκομένων στη διαδικασία λήψης απόφασης. Υποστηρίζεται ότι η συμμετοχική δημοκρατία συνεισφέρει στην προσωπική ανάπτυξη και βελτίωση των φοιτητών μέσω της δυνατότητας που τους παρέχει να εκτεθούν σε δημοκρατικές διαδικασίες και να υιοθετήσουν δημοκρατικές αρχές²⁴. Μέσω της συμμετοχής, οι φοιτητές είναι σε καλύτερη θέση να υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους ενώ μαθαίνουν να ιεραρχούν τις προτεραιότητες τους μέσα στο γενικότερο οργανωσιακό πλαίσιο.

Η μεγάλη σημασία των φοιτητών για τα ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα θεωρείται ότι καθιστά αναγκαία τη συμμετοχή τους στη λήψη αποφάσεων αφού οι αποφάσεις σε μεγάλο αριθμό θεμάτων τους αφορούν άμεσα. Χωρίς τη συμμετοχή των φοιτητών, είναι πολύ πιθανό οι πανεπιστημιακές αρχές να καταλήγουν σε αποφάσεις που δεν θα λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες και τις ανησυχίες της πιο σημαντικής ομάδας εμπλεκομένων στην ανώτερη εκπαίδευση.

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι τα πλεονεκτήματα της συμμετοχής των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων τους δεν περιορίζονται στα ατομικά οφέλη που θα προκύψουν για τους φοιτητές και τους αποφοίτους αλλά αφορούν και στον ίδιο τον οργανισμό. Συμμετοχικές και δημοκρατικές διαδικασίες διευκολύνουν την εφαρμογή ειλημμένων αποφάσεων αφού οι αποφάσεις που λαμβάνονται μετά από διαβούλευση με τα εμπλεκόμενα μέρη είναι στις πλείστες περιπτώσεις πιο εύκολο να υλοποιηθούν. Επιπρόσθετα, η συμμετοχή των φοιτητών στη λήψη αποφάσεων μπορεί να διευκολύνει την αξιολόγηση των αναλυτικών προγραμμάτων και διδακτικών προσεγγίσεων μέσω του εντοπισμού και της διόρθωσης αδυναμιών στα προγράμματα και τη διδασκαλία. Επίσης, η συμμετοχή των φοιτητών μπορεί να συνεισφέρει στη δημιουργία υγιούς οργανωσιακού κλίματος που χαρακτηρίζεται από εμπιστοσύνη, επικοινωνία και αλληλεγγύη. Η ύπαρξη εμπιστοσύνης μειώνει την πιθανότητα αντιπαραθέσεων και συγκρούσεων μεταξύ των εμπλεκομένων (π.χ. διοικητικών ή/και ακαδημαϊκών, και φοιτητών).

Με βάση τα πιο πάνω, η συμμετοχή των φοιτητών στη λήψη αποφάσεων φαίνεται να έχει σημαντικά οφέλη τόσο για τους ίδιους όσο και για τους οργανισμούς τους. Ένα σημαντικό ερώτημα αφορά στο βαθμό και τη φύση αυτής της συμμετοχής. Η βιβλιογραφία σε θέματα συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων στους οργανισμούς υποστηρίζει ότι οι εμπλεκόμενοι πρέπει να συμμετέχουν σε αποφάσεις που θεωρούν σημαντικές²⁵. Αν οι εμπλεκόμενοι δεν έχουν προσωπικό ενδιαφέρον για το αποτέλεσμα ή τη διαδικασία, είναι πολύ πιθανό να νιώσουν ότι η απόφαση δεν τους ενδιαφέρει. Αυτό είναι επίσης πιθανό να συμβεί αν η συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων απαιτεί πολύ εξειδικευμένες γνώσεις

---

24 Menon Eliophotou, M. (2003), Student involvement in university governance: A need for negotiated educational aims? *Tertiary Education and Management*, τόμ. 9, σ.σ. 233-246.

25 Hoy, W. K. & Miskel, C. G. (2013), *Educational Administration: Theory, research & practice*, 9^η εκδ. New York: McGraw Hill.

τις οποίες οι εμπλεκόμενοι δεν κατέχουν. Έτσι προτείνεται η συμμετοχή των φοιτητών σε σημαντικές αποφάσεις όπως είναι η διαμόρφωση της πολιτικής και της στρατηγικής ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος. Σ' αυτό το πλαίσιο, θεωρείται πιθανό οι φοιτητές να έχουν τόσο το ενδιαφέρον όσο και τις γνώσεις ή την εμπειρία που απαιτείται για αποτελεσματική συμμετοχή. Το ενδιαφέρον προκύπτει από την παρουσία και την εμπειρία τους στο πανεπιστήμιο ενώ οι γνώσεις που αποκτούν ως αποδέκτες της διαδικασίας διδασκαλίας και μάθησης μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για διορθωτικά μέτρα στα πλαίσια μιας ανανεωμένης οργανωσιακής στρατηγικής.

Η συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων τους μελετήθηκε σε μικρό αριθμό σχετικών ερευνών σε μια προσπάθεια διερεύνησης των στάσεων των εμπλεκόμενων σε σχέση με το θέμα. Σε έρευνα που έγινε στον Καναδά²⁶, διερευνήθηκαν μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων οι στάσεις ατόμων που συμμετείχαν στα κύρια διοικητικά όργανα του Πανεπιστημίου της Alberta. Οι ερωτηθέντες ήταν θετικοί ως προς τη συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση του πανεπιστημίου αφού θεωρούσαν ότι οι φοιτητές ήταν σε θέση να συνεισφέρουν στη λήψη πιο ποιοτικών αποφάσεων. Σε άλλη έρευνα²⁷ για το θέμα, μελετήθηκαν οι πρακτικές 30 πανεπιστημίων στην Ευρώπη και τις Ηνωμένες Πολιτείες σε σχέση με την προώθηση δημοκρατικών αξιών και διαδικασιών. Έγινε συλλογή δεδομένων μέσω συνεντεύξεων με φοιτητές, ακαδημαϊκούς και άλλους εμπλεκόμενους. Φάνηκε ότι ο βαθμός συμμετοχής των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων τους ήταν χαμηλός. Αναφέρεται χαρακτηριστικά ότι στο Πανεπιστήμιο Bergen της Νορβηγίας οι φοιτητές ανέφεραν ότι το ίδρυμα δεν τους συμβουλευόταν συχνά σε σημαντικά θέματα και δεν ενθάρρυνε την ανάμειξή τους σε θέματα που είχαν σχέση με την πολιτική και την τοπική κοινότητα. Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε έρευνα που έγινε στην Κύπρο στην οποία συμμετείχαν φοιτητές του Πανεπιστημίου Κύπρου²⁸. Οι ερωτηθέντες δήλωσαν ότι η εμπλοκή τους στη διακυβέρνηση του πανεπιστημίου τους ήταν περιορισμένη. Συγκεκριμένα, οι φοιτητές ήταν δυσαρεστημένοι με το μικρό βαθμό συμμετοχής τους στη λήψη αποφάσεων ανεξάρτητα από το είδος της απόφασης (ανώτερου ή χαμηλού επιπέδου απόφαση). Στην Ισπανία, έρευνα²⁹ που έγινε στο Πανεπιστήμιο της Girona, έδειξε ότι οι φοιτητές ήταν δυσαρεστημένοι με το βαθμό πληροφόρησής τους για τις ευκαιρίες και διαδικασίες συμμετοχής στη διακυβέρνηση του πανεπιστημίου τους.

---

26 Zuo, B. & Ratsoy, E. W. (1999), Student participation in university governance. *The Canadian Journal of Higher Education*, τόμ. XXIX, σ.σ. 1-26.

27 CC-HER Bureau (2000), *Universities as Sites of Citizenship and Civic Responsibility*. Document DGIV/EDU/HE 36. Strasbourg: Council of Europe.

28 Menon Eliophotou, M. (2005), Students' view regarding their participation in university governance: Implications for distributed leadership in higher education. *Tertiary Education and Management*, τόμ. 11, σ.σ. 167-182.

29 Planas, A., Soler, P., Fullana, J., Pallisera, M. & Viló, M. (2011), Student participation in university governance: The opinions of professors and students. *Studies in Higher Education*, τόμ. 38, σ.σ. 571-583.

Η ανασκόπηση της βιβλιογραφίας καταδεικνύει τόσο την ανάγκη αναγνώρισης της σημασίας της συμμετοχής των φοιτητών στη διακυβέρνηση των ιδρυμάτων τους όσο και τον περιορισμένο βαθμό συμμετοχής τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις η χαμηλή συμμετοχή αποτελεί επιλογή των ίδιων των φοιτητών³⁰. Παρουσιάζεται έτσι η ανάγκη σχεδιασμού και εφαρμογής μέτρων που θα μπορούσαν να ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων τους προωθώντας με αυτό τον τρόπο την υιοθέτηση δημοκρατικών αξιών και συμπεριφορών ανάμεσα τους.

6. Συμπεράσματα και προτάσεις για τη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής

Η ενίσχυση συγκεκριμένων ικανοτήτων και δεξιοτήτων αποτελεί πρωταρχικό στόχο της ανώτερης εκπαίδευσης. Ικανότητες και δεξιότητες όπως η ηγετική, δημοκρατική και κριτική σκέψη μπορούν να βελτιώσουν σημαντικά τις δυνατότητες του ατόμου να δημιουργήσει και να αξιοποιήσει ευκαιρίες. Η καλλιέργεια ηγετικής, δημοκρατικής και κριτικής σκέψης, μεταξύ άλλων, θεωρείται απαραίτητη για την επιτυχημένη επαγγελματική πορεία των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Το άρθρο συζήτησε τη βιβλιογραφία για τη σύνδεση συγκεκριμένων δεξιοτήτων με την απασχολησιμότητα των αποφοίτων με αναφορά σε ερευνητικά στοιχεία για το θέμα. Ακολούθως, στο πλαίσιο της θεωρίας οργανωσιακής δικαιοσύνης, παρουσιάστηκαν προτάσεις για τη βελτίωση των ικανοτήτων των φοιτητών και αποφοίτων ως προς την ηγεσία, την κριτική σκέψη και τη δημοκρατική συμπεριφορά ή την ανάπτυξη δημοκρατικών διαδικασιών στο χώρο εργασίας. Επίσης, συζητήθηκε η συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση των ιδρυμάτων τους ως ένας επιπρόσθετος τρόπος ενίσχυσης της δημοκρατικής σκέψης και συμπεριφοράς.

Η δημοκρατική σκέψη και συμπεριφορά μπορεί να ενισχυθεί αν ληφθούν μέτρα από τα πανεπιστήμια προς αυτή την κατεύθυνση. Τα μέτρα αυτά μπορούν να συνδεθούν με την αύξηση της συμμετοχής των φοιτητών στη διακυβέρνηση των πανεπιστημίων τους αφού ερευνητικά στοιχεία δείχνουν ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι φοιτητές επιθυμούν αύξηση της συμμετοχής τους. Ένα πρώτο μέτρο θα μπορούσε να είναι ο σχεδιασμός και η διδασκαλία νέων μαθημάτων ή η ενίσχυση υφιστάμενων μαθημάτων που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τη δημοκρατική σκέψη και συμπεριφορά των φοιτητών και αποφοίτων. Τα περιεχόμενα των μαθημάτων θα πρέπει να ενισχύουν κοινωνικές ικανότητες/δεξιότητες και ικανότητες/δεξιότητες που συνδέονται με την αγωγή του πολίτη και την ενεργό πολιτικότητα. Επιπρόσθετα, τα πανεπιστήμια θα μπορούσαν να παρέχουν μεγαλύτερη πληροφόρηση σε όλους τους εμπλεκόμενους για τα

---

30 Planas, A., Soler, P., Fullana, J., Pallisera, M. & Vilò, M. (2011), Student participation in university governance: The opinions of professors and students. *Studies in Higher Education*, τόμ. 38, σ.σ. 571-583.

οφέλη που προκύπτουν από τη συμμετοχή των φοιτητών στη διακυβέρνηση του οργανισμού τόσο σε ατομικό όσο και σε οργανωσιακό επίπεδο.

Η ενίσχυση της δημοκρατικής σκέψης απαιτεί μια ολοκληρωμένη στρατηγική προσέγγιση από τον οργανισμό. Στα πλαίσια αυτής της προσέγγισης, πρέπει να γίνει καταγραφή των προβλημάτων και αδυναμιών του οργανισμού και να διαμορφωθούν πολιτικές αντιμετώπισής τους. Ο βαθμός στον οποίο οι υφιστάμενες διαδικασίες λήψης αποφάσεων ενθαρρύνουν τη συμμετοχή όλων των εμπλεκόμενων πρέπει να τύχει διερεύνησης. Πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η τυπική παρουσία σε σώματα αποφάσεων δεν εξασφαλίζει την ουσιαστική συμμετοχή, ειδικά στην περίπτωση των φοιτητών. Επίσης, τα πανεπιστημιακά ιδρύματα μπορούν να στραφούν στη συλλογή πληροφοριών και δεδομένων από τους φοιτητές σε πιο συστηματική βάση. Με τον τρόπο αυτό οι φοιτητές αποκτούν «φωνή» έστω και αν δεν συμμετέχουν σε διοικητικά όργανα ή φοιτητικές οργανώσεις.

Στην εποχή της οικονομικής κρίσης, ο ρόλος των πανεπιστημίων στην ανάπτυξη της κριτικής, ηγετικής και δημοκρατικής σκέψης των φοιτητών τους αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σημασία. Τα πανεπιστήμια καλούνται όσο ποτέ άλλοτε να ενισχύσουν την ικανότητα των αποφοίτων τους να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο ως σκεπτόμενοι πολίτες που σέβονται και υιοθετούν δημοκρατικές αρχές. Η επιτυχία του πανεπιστημίου στην ενίσχυση των ικανοτήτων και δεξιοτήτων των φοιτητών και αποφοίτων του φαίνεται να προϋποθέτει την αλλαγή στις πολιτικές και πρακτικές του ιδρύματος. Το ζητούμενο είναι ένα πανεπιστήμιο με πιο αποτελεσματικές οργανωσιακές και διοικητικές πρακτικές αλλά και με μεγαλύτερη εξωστρέφεια.

Βιβλιογραφία

- Andrews, J. & Higson, H. (2008), Graduate employability: 'Soft skills' versus 'hard' business knowledge: A European study. *Higher Education in Europe*, τόμ. 33, σ.σ. 411-422.
- Barrie, S. C. (2007), A conceptual framework for the teaching and learning of generic graduate attributes. *Studies in Higher Education*, τόμ. 32, σ.σ. 439-458.
- CC-HER Bureau (2000), *Universities as Sites of Citizenship and Civic Responsibility*. Document DGIV/EDU/HE 36. Strasbourg: Council of Europe.
- Cornford, I. R. (2005), Challenging current policies and policy makers' thinking on generic skills. *Journal of Vocational Education and Training*, τόμ. 57, σ.σ. 25-45.
- Galston, W. A. (2001), Political knowledge, political engagement and civic education. *Annual Review of Political Science*, τόμ. 4, σ.σ. 217-234.
- Greenberg, J. (1987), A taxonomy of organizational justice theories. *Academy of*

- Management Review*, τόμ. 12, σ.σ. 9-22.
- Harvey, L. (2005), Embedding and integrating employability. *New Directions for Institutional Research*, τόμ. 128, σ.σ. 13-28.
- Hillage, J. & Pollard, E. (1998), *Employability: Developing a Framework for Policy Analysis*. London: Department for Education and Employment.
- Hillygus, D. S. (2005), The missing link: Exploring the relationship between higher education and political engagement. *Political Behavior*, τόμ. 27, σ.σ. 25-47.
- Hoy, W. K. & Miskel, C. G. (2013), *Educational Administration: Theory, research & practice*, 9^η εκδ. New York: McGraw Hill.
- Klein, S., Kuh, G., Chun, M., Hamilton, L. & Shavelson, R. (2005), An approach to measuring cognitive outcomes across higher education institutions. *Research in Higher Education*, τόμ. 46, σ.σ. 251-276.
- Little, B., Braun, E. & Tang, W. (2008), *Competences Possessed and Required by European Graduates*. REFLEX Report to HEFCE No. 4. Brsitol, UK: Higher Education Funding Council for England.
- Menon Eliophotou, M. (2003), Student involvement in university governance: A need for negotiated educational aims? *Tertiary Education and Management*, τόμ. 9, σ.σ. 233-246.
- Menon Eliophotou, M. (2005), Students' view regarding their participation in university governance: Implications for distributed leadership in higher education. *Tertiary Education and Management*, τόμ. 11, σ.σ. 167-182.
- Niemi, R. & Junn, J. (1998), *Civic Education: What makes students learn*. New Haven: Yale University Press.
- Papaloi, E., Reppas, A., Reppas, G. & Vasilakis, N. (2016), Could educational leaders' soft skills be considered as a challenge for organizational growth? Άρθρο που παρουσιάστηκε στο International Conference on Emerging Research for Sustainable Economic Development, 2-3 Φεβρουαρίου, Dubai, UAE.
- Planas, A., Soler, P., Fullana, J., Pallisera, M. & Viló, M. (2011), Student participation in university governance: The opinions of professors and students. *Studies in Higher Education*, τόμ. 38, σ.σ. 571-583.
- Rothwell, A. & Arnold, J. (2007), Self-perceived employability: Development and validation of a scale. *Personnel Review*, τόμ. 36, σ.σ. 23-41.
- Saavedra, A. R. & Saavedra, J. E. (2011), Do colleges cultivate critical thinking, problem solving, writing and interpersonal skills? *Economics of Education Review*, τόμ. 30, σ.σ. 1516-1526.
- Schomburg, H. (2007), The professional success of higher education graduates. *European Journal of Education*, τόμ. 42, σ.σ. 35-58.
- Schomburg, H. & Teichler, U. (2006), *Higher Education and Graduate Employ-*

- ment in Europe – Results from graduate surveys from twelve countries.*
Dordrecht, The Netherlands: Springer.
- Teijeiro, M., Rungo, P. & Freire, M. (2013), Graduate competencies and employability: The impact of matching firms' needs and personal attainments. *Economics of Education Review*, τόμ. 34, σ.σ. 286-295.
- Tymon, A. (2013), The student perspective on employability. *Studies in Higher Education*, τόμ. 38, σ.σ. 841-856.
- Yorke, M. (2006), *Employability in Higher Education: What it is – What it is not.* York, England: Higher Education Academy.
- Zuo, B. & Ratsoy, E. W. (1999), Student participation in university governance. *The Canadian Journal of Higher Education*, τόμ. XXIX, σ.σ. 1-26.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων

Η **Αναστασία Αθανασούλα-Ρέππα** είναι καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Διοίκησης και Οργανωσιακής Συμπεριφοράς. Διετέλεσε επί σειρά ετών καθηγήτρια της Α.Σ.ΠΑΙ.Τ.Ε., και υπήρξε μέλος της Δ.Ε. και πρόεδρος του Παιδαγωγικού της Τμήματος. Επίσης διετέλεσε επισκέπτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου και ΣΕΠ των Ανοικτών Πανεπιστημίων Ελλάδας και Κύπρου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν θέματα εκπαιδευτικής διοίκησης, ανθρώπινου δυναμικού στην εκπ/ση και οργανωσιακής συμπεριφοράς, καθώς και εκπαίδευσης ενηλίκων. Έχει πλούσιο συγγραφικό έργο και είναι κριτής σε διεθνή περιοδικά και συνέδρια.

Η **Μαρία Ηλιοφώτου** είναι Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Διοίκησης στο Πανεπιστήμιο Κύπρου. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα περιλαμβάνουν θέματα ηγεσίας και επαγγελματικής ικανοποίησης στην εκπαίδευση, τα οικονομικά της ανώτερης εκπαίδευσης και θέματα ισότητας και πρόσβασης στην ανώτερη εκπαίδευση. Συμμετέχει σε διεθνή και τοπικά ερευνητικά προγράμματα και έχει δημοσιεύσει εργασίες σε μεγάλο αριθμό επιστημονικών περιοδικών όπως το *Journal of Educational Administration*, το *Educational Management, Administration and Leadership*, και το *School Leadership and Management*.

Σίσκου Γιολάντα

Εκπαιδευτικός ΠΕ01

Η εξέλιξη των ποινών στην εκπαίδευση από την ίδρυση του Νεοελληνικού κράτους έως σήμερα

Περίληψη

Το σχολείο, ως παιδαγωγικός οργανισμός, είναι επιφορτισμένο με τις διαδικασίες της μάθησης, της αγωγής και της κοινωνικοποίησης. Είναι όμως γεγονός, ότι η συνύπαρξη στο ίδιο χώρο μαθητών και εκπαιδευτικών, συνδέεται εκτός των άλλων και με συγκρούσεις. Αυτές προκύπτουν εξαιτίας συμπεριφορών, εκ μέρους των μαθητών, οι οποίες αξιολογούνται ως «απειθαρχες» και αντιμετωπίζονται με διάφορες κυρώσεις.

Έχοντας ως δεδομένο ότι η υπάρχουσα βιβλιογραφία πάνω στην ιστορία των ποινών είναι πολύ πλούσια και αξιολογότερη, αυτό που επισημαίνεται στην παρούσα εργασία είναι ότι η εξέλιξη της τιμωρίας ακολουθεί, γενικότερα, την εξέλιξη των απόψεων για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και ειδικότερα τα Δικαιώματα του παιδιού, όπως διαμορφώθηκαν έως σήμερα. Αποτελούν, λοιπόν, οι ποινές στην εκπαίδευση, προϊόν της ιστορικής εξέλιξης και ανάπτυξης επιστημών όπως η Φιλοσοφία, η Ψυχολογία και η Κοινωνιολογία καθώς και του εκσυγχρονισμού της επιστήμης του Δικαίου. Ειδικότερα στην Ελλάδα, η οποία ακολουθεί την πορεία των ευρωπαϊκών κρατών στα εκπαιδευτικά θέματα, θα

καταδειχτεί η παραπάνω αντίστοιχη εξέλιξη των σχολικών ποινών από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως σήμερα. Με την εργασία αυτή θα επιχειρηθεί η απεικόνιση της παράλληλης εξελικτικής πορείας των ποινών στο σχολείο, με την εξέλιξη των δημοκρατικών και γενικότερα των πολιτικών και κοινωνικών μεταβολών στη χώρα μας.

Λέξεις-κλειδιά: ποινές στην εκπαίδευση, μαθητικές συγκρούσεις, σχολική πειθαρχία, ανθρώπινα δικαιώματα, κυρώσεις

The development of penalties in the educational system dating from the foundation of the Greek state until now.

Abstract

The school, as an educational organization, is responsible for the acquisition of knowledge, the education and the socialisation of its students. It is widely known that the co existence of students and teachers is associated with frictions deriving from students' behaviours that are considered as "undisciplined" by teachers and are dealt with various penalties.

Taking into consideration that the existing bibliography concerning the history of penalties is abundant and remarkable, what is pointed out in the particular paper is that the development of penalties follows, in general, the development of the opinions surrounding the issue of human rights and especially childrens' rights, as they have been formed until the present time. Penalties are a result of historical progress, the growth of various sciences, such as Philosophy, Psychology and Sociology, and the modernisation of legal science. In this paper we will attempt to project the advancement of the school penalties in parallel with the democratic and the socio-political modifications of Greece.

Keywords: penalties in education, student conflicts, school discipline, human rights, sanctions

Εισαγωγή

Αν ανατρέξουμε στην ιστορία της εκπαίδευσης θα δούμε ότι η παιδαγωγική πρακτική παρακολουθεί το ρυθμό της υπόλοιπης πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Οι παιδαγωγικές αρχές, όπως θα καταδειχθεί, εξαρτημένες από το πνεύμα του αυταρχισμού που επικρατούσε σε παλαιότερες εποχές στην υπόλοιπη κοινωνία, αναπαράγονται και στην εκπαίδευση σε άμεση και απόλυτη συνάρτηση με την εξέλιξη των δημοκρατικών ιδεών και του δημοκρατικού κράτους.¹

---

1 Χαραλαμπίδου, Ι. (1980), *Γενική Παιδαγωγική*. Αθήνα, σ. 241.

Γενικά, η εποχή της πρώιμης Νεωτερικότητας, από όπου και θα ξεκινήσουμε, οριοθετείται μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη κυριαρχία του επιστημονικού λόγου. Κατά τη διάρκεια της ενισχύεται η αντίληψη ότι ο άνθρωπος μπορεί, δίχως ενισχύσεις έξω από την ανθρώπινη λογική, να πετύχει την ηθική τελειότητα στηριζόμενος στις δικές του δυνάμεις και ικανότητες². Η δημιουργία εθνικών κρατών οδηγεί στη νομοθέτηση κατασταλτικών μηχανισμών πειθαρχίας στην εκπαίδευση, για να επιτευχθεί ένα ομοιόμορφο, ομοιογενές πρότυπο³. Είναι σημαντικό ότι αναγνωρίζεται η παιδική υπόσταση, καθώς πλέον το παιδί θεωρείται ως κάτι το διαφορετικό από τον ενήλικα. Η εκπαίδευση είναι «σκόπιμη» και η παιδική ηλικία, για πρώτη φορά, αντιμετωπίζεται ως μια ιδιαίτερη φάση της ζωής του ανθρώπου. Συγκροτούνται θεσμοί (οικοτροφεία - σχολεία) που επιδιώκουν τη μετάβαση από την παιδική ηλικία σε εκείνη του ενήλικα. Στην εκπαίδευση, παρόλη την επίδραση προτάσεων ήπιας διαπαιδαγώγησης, επικρατεί η Ερβαρτιανή Παιδαγωγική που χαρακτηρίζεται από αυταρχισμό και αυστηρή επιτήρηση. Η τιμωρία και ο εκφοβισμός αποτελούν αποκλειστικά μέσα αγωγής, ενώ η ταπείνωση της προσωπικότητας του παιδιού αποτελεί καθημερινή πρακτική, με σκοπό τη συμμόρφωση και την άκριτη εφαρμογή κανόνων.

Μόλις, στην εποχή της ώριμης Νεωτερικότητας του 20^{ου} αιώνα, αναγνωρίζεται η παιδική ατομικότητα ως μια εξελισσόμενη προσωπικότητα, ενώ η αγωγή είναι υποχρεωτική και προσανατολισμένη στο παιδί. Οι ενήλικες ερμηνεύουν, καταγράφουν τις ανάγκες των παιδιών και διαμορφώνουν- χωρίς τη συμμετοχή του ίδιου του παιδιού -τις συνθήκες πραγμάτωσης των δικαιωμάτων του. Η Προοδευτική Αγωγή, που επικρατεί, εμφανίζεται ως τάση ενάντια στο Ερβαρτιανό σχολείο, με κύριο χαρακτηριστικό της, τη μείωση της τιμωρίας και την αύξηση της αυτοπειθαρχίας. Η εργασία θεωρείται ως μέσο αυτοπραγμάτωσης και η κοινωνικοποίηση του παιδιού πραγματοποιείται μέσω της μετάδοσης γνώσεων από θεσμοθετημένους φορείς, έχοντας σαν στόχο την ένταξή του στον καταμερισμό εργασίας⁴.

Σήμερα, στην εποχή της Μετανεωτερικότητας, προωθείται ένας «καθολικός κώδικας ηθικής συμπεριφοράς»⁵, στον οποίο θα στηριχτεί η ηθική αγωγή στα πλαίσια της σχολικής ζωής. Παράλληλα, συγκροτούνται τα δικαιώματα 3^{ης} γενιάς για τα παιδιά, συλλογικά ή δικαιώματα αλληλεγγύης, όπως το δικαίωμα στην αυτοδιάθεση, ανάπτυξη, ειρήνη, ασφάλεια, ισότιμη και κοινή συμμετοχή⁶. Το

---

2 Αγουρίδη, Σ. (1998), *Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Δυτικό κόσμο- Ιστορική και κοινωνική ανασκόπηση*. Αθήνα: Φιλίστωρ, σ.61.

3 Foucault, M. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία.- Η γέννηση της φυλακής*, (μτφρ.) Χατζηδήμου- Ράλλη. Αθήνα: Ράππα, σ.σ. 182-221.

4 Weber, M., *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 9.

5 Δραγώνα-Μονάχου, Μ. (1990), «Για μια ευρωπαϊκή παιδεία ανθρώπινων δικαιωμάτων», στο *Η Ελληνική εκπαίδευση στο Κοινωνικό πλαίσιο*. Αθήνα, σ. 86.

6 Δελικωνσταντή, Κ. (1995), *Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 37.

παιδί θεωρείται διάφορο αλλά ισότιμο του ενήλικα, απολαμβάνει την προστασία αλλά συμμετέχει ως ενήλικος στην κοινωνική ζωή με αυτοπροσδιορισμό και συμπροσδιορισμό. Αυτό εξάλλου, προτάσσεται και στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού⁷, που υιοθετήθηκε ομόφωνα από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών και ψηφίστηκε στην 44η Ολομέλεια του ΟΗΕ (2-9-1990)⁸. Επίσης, η Unicef εκπόνησε ένα εγχειρίδιο εκπαίδευσης, το οποίο δημοσιεύτηκε στην Ελλάδα το 1993, στο οποίο τονίζονται και αναλύονται τα δικαιώματα των παιδιών και δίνονται ταυτόχρονα οδηγίες στους εκπαιδευτικούς⁹. Το 1999 η Διεθνής Αμνηστία εκπόνησε Πρόγραμμα, όπου τονίζονται οι παραβιάσεις των δικαιωμάτων των παιδιών¹⁰. Η 12^η Δεκεμβρίου καθιερώθηκε ως ημέρα για τα δικαιώματα του παιδιού και αναγνωρίστηκε το δικαίωμά του στη στήριξη για αυτοπροστασία. Οι μαθητές συμμετέχουν πλέον στην κοινωνία των ενηλίκων (Βουλή των εφήβων), εξαιτίας της διάχυσης των ορίων μεταξύ των ενηλίκων και των παιδιών.

Με βάση αυτές τις αλλαγές, η Παιδαγωγική του 21^{ου} αιώνα έχει σαν στόχο τη γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του μαθητή, με τη διαμεσολάβηση του εκπαιδευτικού που θα επιτρέπει τη μαθητική αυτορρύθμιση¹¹, αλλά με δικαίωμα στον αυτοπροσδιορισμό και όχι σαν φάση προετοιμασίας για τη ζωή του ενήλικα. Παραιτείται από τη χρήση μέσων εξαναγκασμού, ενώ οι συγκρούσεις επιλύονται με τη θέσπιση κανόνων που συντάσσουν οι μαθητές. Η αυτοδιαχείριση αποτελεί σημαντική εμπειρία για μαθητές και εκπαιδευτικούς, έτσι ώστε να εξοικειώνονται με τις δημοκρατικές διαδικασίες¹².

Ο ψυχο-ιστορικός Lloyd de Mause (The history of childhood 1974), αναφορικά με την εξέλιξη της παιδικής ηλικίας, παρουσιάζει έξι μορφές αγωγής. Η εποχή που εξετάζουμε αφορά στις τρεις τελευταίες, δηλ. την ανατροφή με φροντίδα και γονική παρέμβαση με απειλές και πειθαρχία (18^{ος} αιώνας), την ανατροφή ως κοινωνικοποίηση και βοήθεια, με προσπάθεια κατανόησης του τρόπου που σκέφτεται και αντιδρά το παιδί (19^{ος}-μέσα 20^{ου} αιώνα) και την ανατροφή ως συνοδεία και συμπόρευση με διάλογο και σεβασμό προς τα παιδιά (σήμερα)¹³. Σύμφωνα με τον de Mause, όσο πιο πίσω ανατρέχουμε στην ιστορία,

---

7 Το άρθρο 28, παρ.2, της Σύμβασης, που αφορά στη σχολική πειθαρχία αναφέρει ότι «Τα Συμβαλλόμενα Κράτη παίρνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την εφαρμογή της σχολικής πειθαρχίας, με τρόπο που να ταιριάζει στην αξιοπρέπεια του παιδιού, ως ανθρώπινου όντος, και σύμφωνα με τα υπόλοιπα άρθρα της παρούσας σύμβασης». Βλ. Άρσις - Κοινωνική Οργάνωση Υποστήριξης Νέων, Τα 54 άρθρα της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού του ΟΗΕ, σ. 23.

8 Η Ελλάδα επικύρωσε τη τη συνθήκη με σχεδόν δύο χρόνια καθυστέρηση (2/12/1992).

9 Unicef, *Τα δικαιώματα των παιδιών του κόσμου*, Ελληνική επιτροπή συνεργασίας με τη Unicef, Αθήνα 1993.

10 Διεθνής Αμνηστία, *Τα δικαιώματα των παιδιών: Το μέλλον αρχίζει εδώ*, 1999.

11 Ματσαγγούρα, Η. (2001), Πορεία προς τη Μεταπροοδευτική Παιδαγωγική: Η ανάδυση ενός νέου παιδαγωγικού παραδείγματος, στο Παιδαγωγική και Εκπαίδευση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σελ. 460.

12 Βεργίδη Δ., *Από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στον αυτοδιαχειριστικό πειραματισμό*. Αθήνα: Ανδρομέδα, σ. 61-76.

13 Νικολάου, Σ.Μ. (2006), *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg, σ. 94-97.

τόσο πιο χαμηλό είναι το επίπεδο της φροντίδας του παιδιού με συνέπεια να εφαρμόζονται σκληρότερες ποινές¹⁴.

Νεοελληνικό κράτος

Η εξελικτική πορεία της αγωγής στον ελλαδικό χώρο, μετά το 1453, μένει στάσιμη αφού δεν υφίσταται ελληνικό κράτος. Στα ανοργάνωτα γραμματοδιδασκαλεία της εποχής, γνωστά και ως χαμαιδιδασκαλεία, δίδασκαν μοναχοί, ιερείς ή άνθρωποι οι οποίοι μόλις γνώριζαν ανάγνωση και γραφή. Επικρατούσε αυστηρή πειθαρχία και η παιδονομία ήταν συχνά απάνθρωπη.

Η αρνητική επιρροή δυτικών προτύπων, κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, είναι εντονότατη. Η χρήση της ποινής, ως αποτέλεσμα της δυτικής αντίληψης περί ενοχής, επηρέασε και τη στοιχειώδη παροχή εκπαίδευσης την εποχή αυτή στο υποδουλωμένο έθνος. Αυτό που πρέπει να επισημανθεί, όμως, είναι το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης του λαού που βοήθησε στην επικράτηση μιας τέτοιας κατάστασης.

Παρ' όλα αυτά η κατάσταση άρχισε να βελτιώνεται από τα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα. Κυρίαρχο ρόλο έπαιξε η παρουσία προσωπικοτήτων που έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς την παιδεία, τη μόρφωση και την αναγέννηση του εθνικού φρονήματος και επηρεάστηκε αφενός από την ανάπτυξη των επιστημών, αφετέρου από τα ευρωπαϊκά κινήματα της αστικής τάξης.

Ο Αδ. Κοραΐς (1748-1833) αντιτάσσεται κατηγορηματικά στην εφαρμογή σωματικών ποινών ως μέσο σωφρονισμού, καθώς είχε και ο ίδιος πικρή πείρα από τη φοίτησή του στην Ευαγγελική Σχολή Σμύρνης. Για τις απόψεις του, όσον αφορά στην εκπαίδευση των γυναικών, καθώς και την ανάγκη κατάργησης του ξυλοδαρμού στο σχολείο, μπορούμε να πούμε ότι ο Κοραΐς καινοτομεί και μπορεί να θεωρηθεί πρόδρομος στις νεότερες παιδαγωγικές θεωρίες¹⁵. Παραπλήσια στάση κρατά και ο Κων/νος Κούμας (1777-1836) ο οποίος, σχετικά με την πειθαρχία, διδάσκει ότι οι ποινές πρέπει να στοχεύουν στη βελτίωση της συμπεριφοράς και όχι στην τιμωρία των παιδιών. Κατακρίνει τις σωματικές ποινές και προτείνει τον έπαινο για την επιτυχία του παιδαγωγικού έργου¹⁶ αλλά θεωρεί πως με τους κανόνες “παιδεύεται ο άνθρωπος σωματικώς και ψυχικώς ενώ είναι παΐς, δια να γείνει άνθρωπος και αγαθός πολίτης” (Σύνταγμα Φιλοσοφίας, τόμος Δ', σελ. 297-298)¹⁷

Τον 18ο και αρχές 19ου αιώνα δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία

---

14 Σίσκου, Γ. (2015), *Η τιμωρία στο σχολείο και η Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή- Θεωρητική και εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη, σ.σ. 69-72.

15 Μπαλούμη, Σ. (2010), *Αδαμάντιος Κοραΐς, Οι θρησκευτικές του αντιλήψεις και η επίδρασή τους στη σχολική θρησκευτική αγωγή το 19ο αιώνα*. Θεσ/νίκη, σ. 191.

16 Τσιρίκογλου-Λαγούδα, Φ. (1997), *Ο θεσσαλός λόγιος - παιδαγωγός του νεοελληνικού διαφωτισμού Κωνσταντίνος Κούμας. Η ζωή, το έργο του, οι ιδέες του*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 109-110.

17 Φούκα, Β. (2005), *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910). Αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 30.

των συμπεριφορών, με στόχο τη δημιουργία ενός συστήματος με πρότυπα συμπεριφοράς που συνδέουν τις λειτουργίες του σώματος με τη διαμόρφωση του χαρακτήρα. Η κυριαρχία της ‘Χρηστοθήειας’ στην εκπαίδευση οδηγεί στην επιβολή κανόνων¹⁸. Οι ποινές, όπως θα δούμε πιο κάτω, διαμορφώνονται με βάση τη συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική.

Μετά την επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, γίνεται κάποια προσπάθεια οργάνωσης της εκπαίδευσης, η οποία θα μπορούσε να χωριστεί σε τρεις φάσεις: α) 1828-1831 Προσπάθειες Καποδίστρια για τη δημιουργία σχολείων, β) 1832-1880 Εκπαιδευτική πολιτική των Βαυαρών, του Όθωνα και του Γεωργίου Α', γ) 1880-1910 Εκπαιδευτική πολιτική του Τρικουπικού και Δηλιγιαννικού κόμματος.

A. Καποδίστριας 1828-1831

Λειτουργούν Γραμματοδιδασκαλεία και Αλληλοδιδασκαστικά σχολεία (Λαγκαστριανή μέθοδος). Το πρώτο σχολείο μέσης βαθμίδας ήταν το Κεντρικόν Σχολείον της Αίγινας (1830). Διανέμεται στα σχολεία το «Έγχειρίδιον διά τ' αλληλοδιδασκαστικά σχολεία» των Sarazin - Κοκκώνη. Στο ΙΓ' κεφ. «Περί βραβεύσεων και ποινών» προτείνονται ως παιδονομικά μέσα: α) Ορθοστασία στο βάθρο με το πρόσωπο στραμμένο στο τοίχο, β) Ποινικά παράσημα ή πιττακώματα¹⁹, γ) Κράτηση υπό την επιτήρηση του πρωτόσχολου, δ) «Κληρωτόν ή αιρετόν δικαστήριον» (που αποτελείται από έξι πρωτόσχολους, τέσσερις μαθητές και το δάσκαλο)²⁰.

Στην καθημερινότητα, όμως, συνεχίζονται οι παλαιότερες τιμωρίες όπως η νηστεία, ο ραβδισμός, ο φάλαγγας²¹ (φέλεκας) και ο εμπτυσμός²². Να αναφέρουμε πως πριν εφαρμοστούν οι αυστηρότερες ποινές προηγούνταν η νουθεσία, “έμβριθής και δημοσία”²³.

B. 1832-1880

Το 1834 ψηφίζεται ο «Νόμος περί Δημοτικῶν Σχολείων», το 1836 (12/1/37)

---

18 Φούκα, Β. (2005), *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910). Αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 28.

19 Τα ποινικά παράσημα ήταν επτά (φλύαρος, ρυπαρός, παρήκοος, οκνηρός ή αμελής, φιλοπαίκτης, ψεύστης, διεστραμμένος). Κανάκη, Ι. (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου- Από την Αλληλοδιδασκαστική ως την επικράτηση του Νεοεργαριανισμού*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 44.

20 Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σελ. 44-48. Κανάκη, Ι. (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου- Από την Αλληλοδιδασκαστική ως την επικράτηση του Νεοεργαριανισμού*, Αθήνα: Γρηγόρη, σ.σ. 12-54.

21 Ο παιδικός φάλαγγας επίσημα καταργήθηκε από τον Καποδίστρια με εγκύκλιο του 1829.

22 Βλ. Τ. Παπαθεοδώρου, *Οι τιμωρίες των παιδιών*, εκδ. Ζαχαρόπουλου, Θεσσαλονίκη 1964, σελ. 15-25. Σολομών, Ι. (1992), *Εξοσία και τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο- Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών (1820-1900)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.σ. 146-147.

23 “Οδηγίες του Καποδίστρια για τη λειτουργία του ορφανοτροφείου στον Πόρο, 1828”. Βλ. Δημαρά Α., *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας)*, τομ.Α' (1821-1894), εκδ. Ερμής, Αθήνα 1990, σ.σ. 19-20.

«Περί τοῦ κανονισμοῦ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων και γυμνασίων» και το 1857 ο εσωτερικός Κανονισμός των Γυμνασίων και των Ελληνικών Σχολείων²⁴.

Την περίοδο αυτή, με το «Νόμο περί Δημοτικών Σχολείων» (άρθρο 19), απαγορεύτηκαν οι σωματικές κακώσεις, όπως οι ραβδισμοί, οι μαστιγώσεις κ.τ.λ. και οι δάσκαλοι που εξακολουθούσαν να τις χρησιμοποιούν τιμωρούνταν πειθαρχικά. Απώτερος σκοπός της παιδείας ήταν «η μετά ορθού λόγου υπακοή». Συνιστώνται ως «παιδαγωγικότερα» μέσα, αντί των ραβδισμών, η ασιτία, η γονυκλισία, η πολύωρη ανάγνωση και οι ηθικές ποινές που καταρρακώνουν, όμως, την αξιοπρέπεια του μαθητή²⁵.

Εκδίδονται συνεχώς εγκύκλιοι από το Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως σχετικά με την απαγόρευση ραβδισμών και μαστιγώσεως των μαθητών (εγκ 13408/16-12-1848, 11503/22-11-1854, 4840/10-10-1855)²⁶, γεγονός που αποδεικνύει το χάσμα ανάμεσα στο νόμο και την καθημερινή πρακτική. Εντύπωση προκαλεί, επίσης, η προστασία των εκπαιδευτικών με την εγκ. 8749/2-10-1872 «Περί ποινικής καταδίωξης τῶν ἀπειλούντων ἢ αἰκίζόντων τούς διδασκάλους μαθητῶν»²⁷, που δείχνει πως υπήρχαν βίαιες αντιδράσεις των ίδιων των μαθητών ή των κηδεμόνων τους, απέναντι στον αντιπαθὴ δάσκαλο.

Γ. 1880-1910

Την περίοδο αυτή έχουμε τρεις τύπους σχολείων: τα πλήρη σχολεία, τα κοινά σχολεία και τα γραμματοδιδασκαλεία και εφαρμόζεται η συνδιδασκτική μέθοδος. Δημοσιεύονται νόμοι και Β.Δ. π.χ. ΒΠΕ' (1892) και ΒΤΜΘ' (1895) «Περί στοιχειώδους δημοτικῆς ἐκπαιδύσεως» καθώς και οι εγκύκλιοι «Περί τῆς ἐκτός τῶν σχολείων ἐπιτηρήσεως τῶν μαθητῶν»(1899)²⁸. Υιοθετείται η Ερβαρτιανή Παιδαγωγική και ξεχωρίζουν οι απόψεις των Lindner, Μωραΐτη και Παπαδόπουλου. Παρατηρείται αργή αλλά σταθερή μετακίνηση από τα πειθαναγκαστικά μέσα προς τα, όλο και περισσότερο, νουθετιστικά/σωφρονιστικά μέσα. Παρ' όλα αυτά, επικρατεί η εξωτερική επιβολή της σχολικής τάξης με συνεχή επιτήρηση, προστάγματα, στρατιωτική πειθαρχία, παραγγέλματα και την «παιδαγωγική δύναμη του οφθαλμού».

24 Μπουζάκη, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*. Αθήνα: Gutenberg. Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ.σ. 37-38 και 59.

25 Κανάκη, Ι. (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου- Από την Αλληλοδιδασκτική ως την επικράτηση του Νεοερβαρτιανισμού*., Αθήνα: Γρηγόρη, σελ. 55-130. Μασσαγγούρα, Η. (2002), *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-η σχολική τάξη-χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 276.

26 Σοφιανού, Κ. (1988), *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, τομ. Α'. Αθήνα, σ.σ. 62, 84, 92.

27 Σοφιανού, Κ. (1988), *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, τομ. Α'. Αθήνα, σ. 185.

28 Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 59.

Οι ποινές που επιβάλλονταν την περίοδο αυτή είναι: το άγριο βλέμμα, το επίμονο κοίταγμα, η απειλή με το δάχτυλο, η αποδοκιμασία, η μετακίνηση σε ταπεινότερη θέση, η κράτηση στο σχολείο, η προσωρινή απομάκρυνση από το σχολείο και, για πολύ σοβαρά παραπτώματα, ο ραβδισμός. Ο G. Lindner, το παιδαγωγικό σύγγραμμα του οποίου μεταφράστηκε και διδάσκονταν στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, απέρριπτε ως ποινές ανάξιες του παιδαγωγού, το περιγέλασμα, την ορθοστασία έξω από την πόρτα, την επανειλημμένη μηχανική αντιγραφή και τον ηθικό στιγματισμό με την εγγραφή στο βιβλίο της «αισχύνης». Όμως, την περίοδο αυτή εξακολουθούσε η χρήση του ραβδισμού και της μαστίγωσης και γι' αυτό το Υπουργείο επανήλθε στο θέμα με σχετικές εγκυκλίους 1884, καθώς και με αποφάσεις απόλυσης δασκάλων²⁹.

Γενικά, οι ποινές στα σχολεία, στην ελληνική εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα, διακρίνονται σε θεσμοθετημένες, που εντάσσονται σε μια επίσημη πολιτική του νεοσύστατου κράτους, επηρεασμένη κυρίως από ξένα πρότυπα και σε μη θεσμοθετημένες, που είναι και οι πιο σκληρές και επιβάλλονται αυθαίρετα από τους εκπαιδευτικούς³⁰. Η διαγωγή του μαθητή, πλέον, βαθμολογείται, σύμφωνα με το Β.Δ. (11-5-1890)³¹.

Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου κι αρχές του 20^{ου} αιώνα χαρακτηρίζονται από τις αντιδράσεις για μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος (Ευαγγελικά, Ορεσטיακά, Μαρασλειακά), τη μετάβαση από τον Ερβαρτιανισμό στο Νεοερβαρτιανισμό και την επιβολή του στην παιδαγωγική πράξη, μέχρι σχεδόν τα τέλη του 20ου αιώνα. Μεσολάβησαν κάποιες προσπάθειες εφαρμογής των μεθόδων της Νέας Αγωγής³², όπως αυτή του Αλέξανδρου Δελμούζου στο «Σχολείο του Βόλου» και του Μίλτου Κουντουρά στο διδασκαλείο Θηλέων Θεσσαλονίκης. Ο Δελμούζος, επιχείρησε να επιβάλει καινοτομίες στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου επηρεασμένος από τον νεοκαντιανικό ανθρωπισμό του P. Natorp. Στόχος του ήταν οι μαθήτριες να αποκτήσουν τη συνήθεια να εργάζονται αυτόβουλα και να συμμετέχουν με αίσθημα ευθύνης στις εργασίες του σχολείου, βάζοντας σ' εφαρμογή την αρχή της αυτενέργειας μέσα από α) το διάλογο β) την κατάργηση της τιμωρίας γ) την εξάλειψη του φόβου και

---

29 Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 74. Κανάκη, Ι. (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου- Από την Αλληλοδιδασκική ως την επικράτηση του Νεοερβαρτιανισμού*., Αθήνα: Γρηγόρη, σ.σ. 131-329. Μασσαγγούρα, Η. (2002), *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-η σχολική τάξη-χόρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 310.

30 Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 91.

31 Σοφιανού, Κ. (1988), *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, τομ. Α'. Αθήνα, σ. 468.

32 Η «*Ανάλυσις του παιδευτικού συστήματος*» του Θ. Αποστολόπουλου (1902) θυμίζει απόψεις της αντιαυταρχικής αγωγής. "...Διδάσκαλε ρίψον μακράν, πολύ μακράν τήν μαστίγα, διότι ἄλλη εἶναι ἡ ὁδός ἢ ἄγουσα πρὸς μόρφωσιν καὶ ὄχι ἢ διὰ τῆς μαστίγος.....Ο διδάσκαλος ἄς ἀποβάλῃ τὸν σατραπισμὸν..... ἔχων ὑπ' ὄψιν τοῦ ὅτι δὲν τυραννεῖ, ἀλλὰ παιδαγωγεῖ", σ.σ. 14-16.

δ) την ανάπτυξη της προσωπικότητας³³.

Ο Κουντουράς, επηρεασμένος από τις ιδέες των Γερμανών παιδαγωγών του Αμβούργου «vom Kinder aus» και του «ελεύθερου σχολείου», προσπάθησε να τις εφαρμόσει στη Θεσσαλονίκη. Όσον αφορά στις ποινές, προσπάθησε να εισαγάγει την υπομονετική αναμονή της αυτοδιόρθωσης με τη βοήθεια «αδιόρατων ποινών που δεν προκαλούν δυνατά συναισθήματα»³⁴. Η προσπάθειά του όμως απέτυχε, καθώς επικράτησαν, στον ελλαδικό χώρο, οι Νεοεβραϊτικοί, οι οποίοι βασισμένοι στη Νεοανθρωπιστική Ηθική και τη Συνειρμική Ψυχολογία των Άγγλων εμπειριστών, πίστευαν πως θα κατόρθωναν να μορφώσουν ηθικούς και θρησκευτικούς χαρακτήρες με μια νοθετιστική παιδονομία και αυστηρή μεθοδολογία που κατέληγε σε ένα νοησιαρχικό εγκυκλοπαιδισμό.

Όπως είδαμε, παρά τη νομοθετική απαγόρευση των σωματικών ποινών, αυτές εξακολουθούν να κυριαρχούν, κυρίως, στην επαρχία. Η ελληνική πεζογραφία αντανάκλα το πνεύμα της εποχής μέσα από τα έργα λογοτεχνών, που περιγράφουν τη σκληρότητα των μεθόδων και το αίσθημα του φόβου που αναπτύσσονταν στις παιδικές ψυχές για το σχολείο και τον εκπαιδευτικό. Συγκεκριμένα, ο δάσκαλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της εποχής αυτής (1860-1950) χαρακτηρίζεται από περιορισμένη μόρφωση, ενώ η κοινωνική του αποδοχή εξαρτιόταν από την αυστηρότητα που επιδείκνυε³⁵. Ακόμη, από τα αναγνωστικά της εποχής αυτής μπορούν να αντληθούν πληροφορίες για τις ηθικές αξίες, τις προτροπές, τις απαγορεύσεις και τα πρότυπα που προβάλλονται στους μαθητές σε σχέση με την τιμωρία μέσα από κείμενα που απηχούν τις παραπάνω αντιλήψεις³⁶.

Στα κείμενα που αφορούν στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτυπώνεται, σχεδόν, μέχρι τη μεταπολίτευση, ο αυταρχισμός, οι άδικες τιμωρίες και η έλλειψη κάθε μορφής διαλόγου. Όλα αυτά οδήγησαν αργότερα, σε μια ομαδοποιημένη αντίδραση (καταλήψεις αποχές) με αρνητικές συνέπειες για την ελληνική εκπαίδευση³⁷. Από αρχεία Γ/σίων της Θεσσαλονίκης σταχυολογούμε κάποια στοιχεία, τα οποία αναφέρονται στις ποινές που επιβάλλονταν κατά την τελευταία εκατονταετία του 20^{ου} αιώνα, κάνοντας μια σύγκριση της εξέλιξής τους ανά δεκαετία.

Τη δεκαετία του '30³⁸ τα ήθη ήταν αυστηρά και τα παραπτώματα που

---

33 Τερζή, Ν. (1986), *Η Παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου- Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σελ. 134. Γιαννικόπουλου, Α.Β. (1991), *Καινοτομίες στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθενωγαγείο του Βόλου*. Πρακτικά του Συμποσίου: Αλέξανδρος Δελμούζος, Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής. Θεσ/νίκη: Κυριακίδη, σ.σ. 50-53.

34 Κουντουρά, Μ. (1986), *Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, τόμος Α', επιμέλεια – σκόλια Δημαρά. Αθήνα: Γνώση, σ.σ. οε' και 165.

35 Κουκουλομάτη, Δ. (1993), *Ο Δάσκαλος στη λογοτεχνία*. Αθήνα: Έλλην, σ. 169.

36 Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί. Αθήνα: Δωδώνη, σ.σ. 91-128.

37 Κουκουλομάτη, Δ. (1993), *Ο Δάσκαλος στη λογοτεχνία*. Αθήνα: Έλλην, σ. 247.

38 Μια ακόμη αλλαγή του εκπαιδευτικού συστήματος ξεκινά με το Ν.4373/13-8-1929 «Περί διαρρυθμίσεως των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσως», Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α.(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι*

σήμερα αντιμετωπίζονται με μια απλή επίπληξη ή ενημέρωση του γονέα, επέφεραν πολύ αυστηρές ποινές. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει πως κάποιοι μαθητές την εποχή αυτή ήταν μεγαλύτερης ηλικίας, όπως, επίσης, ότι η αυστηρότητα ενός σχολείου του προσέδιδε κύρος στο κοινωνικό status. Στα ποινολόγια βρίσκουμε επταήμερη αποβολή γιατί ο μαθητής ζωγράφιζε «έν ώρα μαθήματος», διαγωγή «επίμομφον», διότι κατά τη διάρκεια εκδρομής σε άλλη πόλη οι μαθητές «έκάπνιζον δημοσία φωραθέντες καί υπό δημοσίαν άρχήν, γενόμενοι ούτως αίτιοι δυσφημήσεως τοῦ Γυμνασίου...». Άλλες περιπτώσεις: Εξαήμερη αποβολή σε μαθητές που «έθεάθησαν νά παίζωσιν εις τό σφαιριστήριον», αποβολή μαθητή από όλα τα σχολεία της πόλης «διότι έκτύπησεν καθηγητήν», ενώ κάποιος μαθητής που μεταγγράφηκε από άλλο σχολείο με «επίμεμπτον διαγωγήν λόγω κομμουνιστικής δράσης», είχε προαχθεί κανονικά την επόμενη χρονιά με «κοσμιωτάτην»³⁹. Αξιοσημείωτη είναι η σύνδεση του απείθαρχου μαθητή με την αρνητική εντύπωση που θα προξενούσε στον περίγυρο η ανικανότητα του σχολείου να επιβάλλει την τάξη.

Την επόμενη δεκαετία οι καθηγητές είναι επιεικείς λόγω του Β' παγκοσμίου πολέμου. Τα θέματα της διαγωγής ρυθμίζονταν με το Β.Δ. 26/31-10-1939 ΦΕΚ 463.⁴⁰ Επειδή ο χαρακτηρισμός της διαγωγής ως «κοσμίας» δεν βελτιωνόταν, ήταν δύσκολο για αποφοίτους με προβλήματα διαγωγής να εργαστούν. Ένας φιλόλογος της εποχής αναφέρει «...βοηθήσαμε τά έλληνόπουλα νά προάγονται γιά νά δημιουργήσουμε έθνικά στελέχη μορφωμένων ανθρώπων, έστω και τυπικῶς κατά τό πλεϊστον... Έπιείκειαν λοιπόν δείχναμε άπεραντον»⁴¹. Παρατηρούμε, λοιπόν, πως παρ' όλη την αυστηρότητα της τότε νομοθεσίας, ο ανθρώπινος παράγοντας επηρέαζε τους εκπαιδευτικούς, μολονότι μερικοί μαθητές την εποχή αυτή οπλοφορούσαν μέσα στην τάξη και ήταν υπερβολικά απείθαρχοι. Το μεταπολεμικό σχολείο, στα επόμενα χρόνια, εξακολουθεί να είναι αυταρχικό και καταπιεστικό. Η παρακολούθηση των μαθητών είναι έντονη και ο σχολικός κανονισμός έχει σαν στόχο την ομαλή λειτουργία του σχολείου «έξωσχολικῶς καί ένδοσχολικῶς».

Στο Β.Δ. 20-6/8-7- 1955⁴², η διαγωγή των μαθητών εντάσσεται στο θέμα «Πειθαρχικές κυρώσεις» μαζί με τα είδη ποινών. Η «επίμεμπτος» διαγωγή,

---

σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 57.

39 Μπέσπαρη, Π. (2011), *Ε' Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Μπίμπη, σ.σ. 26-27.

40 (κοσμιωτάτη-κοσμία-καλή-επίμεμπτος-κακή) Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 59.

41 Μπέσπαρη, Π. (2011), *Ε' Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Μπίμπη, σ. 40.

42 Σχολικές κυρώσεις που ισχύουν την εποχή αυτή (παραίνεσις - επίπληξις - προσωρινή αποβολή μέχρι 4 ημέρες - προσωρινή αποβολή μέχρι 8 ημέρες-προσωρινή αποβολή μέχρι 1 έτος - διαρκής αποβολή εκ του σχολείου ή εκ των σχολείων ορισμένης περιοχής ή εκ πάντων των εν κράτει σχολείων). Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 69.

συνεπάγεται υποχρεωτική μεταγραφή του μαθητή σε σχολείο της ίδιας πόλης και η «κακή», υποχρεωτική διαγραφή του από το σχολείο. Οποιαδήποτε εγγραφή σε άλλο σχολείο χρειάζεται υπουργική έγκριση. «Το σχολείο παρακολουθεί.....και την εν γένει εντός και εκτός του σχολείου διαγωγή των μαθητών», ανά δίμηνο. Το μέτρο της «έν χρῶ κουρᾶς» των μαθητών από υπερβάλλοντα ζήλο κάποιων Διευθυντών χαρακτηρίζει την εποχή⁴³. Ο αρκετά μεγάλος αριθμός των ποινών στα ποινολόγια είναι δηλωτικός του παιδαγωγικού πνεύματος που κυριαρχούσε στη συγκεκριμένη δεκαετία⁴⁴.

Κατά τη δεκαετία του '60, ο αριθμός των ποινών είναι μικρός σε σχέση με τη μαθητική δύναμη. Η μείωση της διαγωγής γίνεται συνήθως σε μικρότερες τάξεις για να μπορεί ο μαθητής να βελτιωθεί στις επόμενες. Σε Πρακτικό της 15/18-12-1962 εμφανίζεται η μείωση της διαγωγής ως αποτέλεσμα της προσπάθειας συγκεκριμένων μαθητών να «άπομακρύνουν μαθητάς καί μαθητριάς ἐκ τῶν μαθημάτων αὐτῶν....καί ἀπήγαγον ἐν συνεχείᾳ εἰς ἐκδηλώσεις ἀπεργίας». Ὅσοι αποφοιτούσαν με χαμηλή διαγωγή, τους δίνονταν η ευκαιρία να κάνουν αίτηση στο Σύλλογο Καθηγητών για να τη διορθώσουν, προσκομίζοντας βεβαίωση του ιερέα της ενορίας για τη βελτίωση του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς τους⁴⁵. Μ' αυτό τον τρόπο, δινόταν η δυνατότητα στο Σύλλογο για τον «αποχαρακτηρισμό» της διαγωγής.

Το '70, η διαγωγή μειώνεται σε περιπτώσεις, όπως η χαρτοπαιξία στο χώρο του σχολείου, η αντιγραφή σε εξετάσεις, το κάπνισμα και η κυκλοφορία άσεμνων περιοδικών⁴⁶. Μετά τη μεταπολίτευση, υπήρχε ανάγκη μιας μεταρρύθμισης με βαθιές αλλαγές “προς τον εκσυγχρονισμό του εκπαιδευτικού συστήματος για λόγους πολιτικούς, κοινωνικούς, επιστημονικούς, ψυχολογικούς”⁴⁷. Οι σχολικοί κανονισμοί άρχισαν σταδιακά να περιορίζονται μόνο στο χώρο του σχολείου και να αναφέρουν αόριστα την καλή συμπεριφορά των μαθητών έξω από αυτό. Τα προβλήματα αρχίζουν πλέον να επιλύονται από το Σύλλογο Καθηγητών και το Δ/ ντή του σχολείου, σε συνεργασία με τους γονείς και κηδεμόνες⁴⁸, ενώ μεταγενέστερα συμμετέχουν σε αυτές τις αποφάσεις και εκπρόσωποι των μαθητικών κοινοτήτων.

Την επόμενη δεκαετία, απαγορεύονται οι σωματικές ποινές (Π.Δ. 497/81)⁴⁹ και ελαχιστοποιούνται οι μειώσεις διαγωγής, οι οποίες μάλιστα για

---

43 Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 72.

44 Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη, σ.σ. 19-21.

45 Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη, σ. 38.

46 Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη, σ. 46.

47 Ευαγγελοπούλου Σ. (1987), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης-Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, τεύχος Β'. Αθήνα, σ. 31.

48 ΥΠΕΠΘ Φ.236.6/16/45701/17-4-78. Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 72.

49 Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια*

παιδαγωγικούς λόγους, δηλώνονται με το γράμμα «Β»⁵⁰, ενώ κατά τη δεκαετία του '90 τροποποιούνται φραστικά τα Π.Δ.104/79 και Π.Δ.294/79 με τα αντίστοιχα Π.Δ.393/90 «Οργάνωση και λειτουργία Γυμνασίων» και Π.Δ.392/90 «Οργάνωση και λειτουργία Λυκείων». Απαλείφεται ο όρος «έλεγχος» με τον πιο εύηχο όρο «αντιμετώπιση» της διαγωγής των μαθητών και η παραβατική συμπεριφορά διορθώνεται με τις «παιδαγωγικές παρεμβάσεις και μέτρα»⁵¹, αλλάζοντας τη φιλοσοφία των κυρώσεων (Γ2/4940/4-10-1990). Προστίθενται στις ήδη υπάρχουσες κυρώσεις η αλλαγή τμήματος και η καταχώρηση μονάδων παιδαγωγικού ελέγχου. Παρατηρείται όμως μια εντυπωσιακή αύξηση της ποινής της αλλαγής σχολικού περιβάλλοντος και οι εντάσεις στο χώρο του σχολείου. Η αυτεπάγγελτη εγγραφή παλιννοστούτων μαθητών μεγαλύτερης ηλικίας έπαιξε, πιθανόν, ρόλο στο αποτέλεσμα αυτό⁵².

Σήμερα

Στην Ελλάδα του 21^{ου} αιώνα, το ζήτημα της διαπαιδαγώγησης αποτελεί αντικείμενο συνεχούς έρευνας και αντιπαράθεσης. Τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια στροφή της παιδαγωγικής σκέψης από τον παιδοκεντρισμό της Νέας Αγωγής στον κοινωνιοκεντρισμό, ενώ τα προβλήματα της εκπαίδευσης θεωρούνται πλέον κοινωνικά προβλήματα⁵³. Δίνεται έμφαση στις διαπροσωπικές σχέσεις, με την εφαρμογή της ομαδοσυνεργατικής μεθόδου ως εφόδιο του μαθητή για την ένταξή του στην κοινωνία⁵⁴.

Όσο αφορά στην αντίληψη των εκπαιδευτικών για τη μαθητική αταξία, συνήθως θεωρείται αποτέλεσμα στάσης και όχι ανικανότητας των παιδιών για πιο σωστή συμπεριφορά. Σε σχέση με το παρελθόν έχει διαφοροποιηθεί η άποψη των εκπαιδευτικών, όσον αφορά στα μαθησιακά λάθη, εξαιτίας της ενημέρωσης (σεμινάρια), ενώ στις παρεκτροπές, σύμφωνα με έρευνες αντιδρούν τιμωρητικά⁵⁵.

Στις υποχρεώσεις του εκπαιδευτικού, περιλαμβάνονται και οι προσπάθειες που θα καταβάλλει για να αναπτυχθεί ο κάθε μαθητής όχι μόνο διανοητικά, αλλά και συναισθηματικά και κοινωνικά, ώστε να μη παρουσιάζει αντικοινωνική

Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 89.

50 Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη, σ. 53.

51 Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α.,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 108.

52 Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη, σ. 59.

53 Ο στοχαστικοκριτικός ή διαλογιζόμενος εκπαιδευτικός αναζητά τις σχέσεις που συνδέουν τα δρώμενα στις σχολικές τάξεις με το κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο λειτουργεί το σχολείο. Ματσαγγούρα, Η. (1995), *Στοχαστικοκριτικός δάσκαλος: Αίτημα του καιρού μας, στο Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: Σείριος.

54 Κογκούλη, Ι. (2003), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη, σ. 111.

55 Ματσαγγούρα, Η. (2002), *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-η σχολική τάξη-χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 277.

συμπεριφορά και να μην εξαναγκάζεται το σχολείο να επιβάλλει κυρώσεις. Το σύγχρονο σχολείο καλείται να παίξει ένα ρόλο πολύ ευρύτερο και οι νέες αντιλήψεις περί εκπαίδευσης απαιτούν από το εκπαιδευτικό σύστημα να μπορεί να αντιμετωπίζει δημιουργικά ένα ευρύτερο φάσμα στόχων και να είναι ικανό να διαχειρίζεται διάφορες, προβλέψιμες ή μη, καταστάσεις.

Στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση λειτουργεί, η συνεργασία με τους Συμβουλευτικούς Σταθμούς Νεων (Σ.Σ.Ν.), που παρέχουν συμβουλευτικές υπηρεσίες στις σχολικές μονάδες. Σχεδιάζονται επίσης, και εφαρμόζονται Προγράμματα ανάπτυξης κοινωνικών δραστηριοτήτων και ενίσχυσης της αυτοεκτίμησης των μαθητών, μέσα από την θεματολογία των Ερευνητικών Εργασιών των ΓΕΛ και της Ζώνης Δημιουργικών Δραστηριοτήτων των ΕΠΑΛ. Στόχος είναι η επιτυχημένη διαχείριση συγκρούσεων με τη βοήθεια της διαμεσολάβησης, η καλλιέργεια ενός θετικού ψυχολογικού κλίματος στην τάξη, η ανάπτυξη θετικών σχέσεων ανάμεσα στους μαθητές και η πρόληψη φαινομένων σχολικής θυματοποίησης. Σε περίπτωση εμφάνισης κάποιου συγκεκριμένου προβλήματος το σχολείο έχει την υποστήριξη του Παρατηρητηρίου κατά της Βίας. Το αντίστοιχο προβλέπεται μέσα από το μάθημα της Ευέλικτης Ζώνης στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση.

Επίσης, το Υπουργείο Παιδείας υλοποίησε, τα τελευταία χρόνια, μια σειρά προγραμμάτων ψυχικής υγείας σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Νεότητας. Προτάθηκε η ενσωμάτωση του μαθήματος της Αγωγής Υγείας μέσα στο Αναλυτικό Πρόγραμμα των σχολείων⁵⁶ το οποίο, προς το παρόν, εφαρμόζεται εθελοντικά από κάποιους εκπαιδευτικούς με συμμετοχή σε σεμινάρια και προγράμματα δράσης στο σχολείο, όπως π.χ. αυτό της «Διαμεσολάβησης». Ακόμη, συστάθηκαν οι Περιφερειακές Ομάδες Δράσεων Πρόληψης (Π.Ο.Δ.Π.) στα πλαίσια της ανάπτυξης και λειτουργίας δικτύου πρόληψης και αντιμετώπισης φαινομένων σχολικής βίας και εκφοβισμού⁵⁷. Στόχος είναι η πρόληψη της παραβατικής συμπεριφοράς, ώστε να μειωθεί η τιμωρητική παρέμβαση του σχολείου.

Όμως, το μεγαλύτερο μέρος της ευθύνης για τη διαχείριση κρίσεων μέσα στο σχολείο αφήνεται στους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι έρχονται καθημερινά αντιμέτωποι με παραβατικές συμπεριφορές των μαθητών τους. Το νομικό κενό που υπάρχει στην περίπτωση επιβολής ποινών σε κάποιον αυταρχικό εκπαιδευτικό, ισχύει και στην περίπτωση των μαθητών. Τα σχετικά διατάγματα προβλέπουν ποινές και διαδικασίες επιβολής τους, χωρίς να αναφέρονται σε πειθαρχικά αδικήματα μαθητικής συμπεριφοράς ούτε να προβλέπουν αντιστοιχία παραπτώματος και ποινής⁵⁸. Αυτό δεν είναι απαραίτητα αρνητικό, γιατί αφήνει

---

56 ΟΕΠΕΚ,(2008) *Αποκλίνουσες συμπεριφορές, - Διαχείριση κρίσεων στο σχολείο*, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΠΑΜΑΚ, τμημ. Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής (Φάκελος Μελέτης). Θεσσαλονίκη, σ.σ. 26 και 31-32.

57 εγκ. 4077/20-4-2014.

58 Η σχετική νομοθεσία αναφέρει για τη μαθητική αταξία ότι αποτελεί «αντικείμενον παιδαγωγικού ελέγχου

περιθώρια στο Σύλλογο διδασκόντων να λειτουργήσει πιο ελεύθερα. Επιβάλλεται, όμως, ελλείψει νομικής βάσης, να υπάρχει στο σχολείο σχολικός κανονισμός, ο οποίος θα καταρτισθεί με τη συμμετοχή όλων των μελών της εκπαιδευτικής μονάδας και θα συμβάλλει στην βελτίωση της λειτουργίας του.

Φαίνεται πως το ελληνικό σχολείο δεν φαίνεται να κατάφερε, ακόμη, να αποδεχτεί το μαθητή ως ισότιμο συνομιλητή και να επιλύει τις συγκρούσεις με πρακτικές διαλόγου. Ειδικότερα, για τη σωματική ποινή, που απαγορεύθηκε με νόμο του 1998, υπάρχει και μεταγενέστερη εγκύκλιος του ΥΠ.Ε.Π.Θ. που κοινοποιήθηκε στις Περιφερειακές Δ/σεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της χώρας με το υπ' αριθ. 22673/Γ2/2-3-2006 έγγραφο, για να γνωστοποιηθεί σε όλες τις σχολικές μονάδες. Με αυτό γίνεται υπόμνηση του προηγούμενου σχετικού, με τη σωματική ποινή, Προεδρικού Διατάγματος⁵⁹. Από το περιεχόμενο της εγκυκλίου προκύπτει ότι, η πολιτεία και οι παιδαγωγικές αρχές που διέπουν το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα δεν ενθαρρύνουν την αυταρχική ή βίαιη συμπεριφορά, θεωρώντας ότι τέτοιου είδους φαινόμενα εμφανίζονται από μια ελάχιστη μειοψηφία των εκπαιδευτικών, που έχουν αναφερθεί στις αρμόδιες υπηρεσίες του ΥΠ.Ε.Π.Θ. από μεμονωμένες καταγγελίες γονέων και κηδεμόνων. Σε αυτή διευκρινίζεται ότι κάθε πρόβλημα συμπεριφοράς θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με πνεύμα που βασίζεται στις σύγχρονες αρχές της παιδαγωγικής και της ψυχολογίας, ενώ παράλληλα υπενθυμίζει τη διάταξη του Ν.3328, άρθρο 21, παρ.1 (ΦΕΚ 80,τ.Α',1-4-2005), σύμφωνα με την οποία σε καμία περίπτωση «δεν επιτρέπεται η επιβολή σωματικής τιμωρίας σε μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, οι οποίοι παρεκκλίνουν από την προσήκουσα διαγωγή».

Σήμερα, σύμφωνα με το Προεδρικό Διάταγμα 201/1998 (εδάφιο γ, άρθρο13, παρ.8), οι σωματικές ποινές δεν επιτρέπονται επίσης στα Δημοτικά Σχολεία. Η επιβολή σωματικής ποινής σε μαθητή αποτελεί πειθαρχικό και ποινικό αδίκημα. Κανένας χαρακτηρισμός διαγωγής μαθητή δεν καταχωρείται στο βιβλίο Μητρώου και Προόδου. Λαμβάνεται σοβαρά υπόψη η βασική αρχή του σεβασμού της προσωπικότητας και των δικαιωμάτων του παιδιού. Οι μαθητές ενθαρρύνονται να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση και στη λήψη των αποφάσεων που αφορούν τους ίδιους, στην εύρυθμη λειτουργία του σχολείου αλλά και του σχολικού περιβάλλοντος. Όταν προκύπτουν προβλήματα συμπεριφοράς, τότε γονείς, εκπαιδευτικοί, και σχολικοί σύμβουλοι συνεργάζονται για την καλύτερη αντιμετώπισή τους. Μέτρο παιδαγωγικού ελέγχου αποτελεί η αλλαγή περιβάλλοντος. Ο σύλλογος διδασκόντων αποφασίζει όταν πρόκειται για αλλαγή τμήματος, ενώ χρειάζεται η συναίνεση του γονέα όταν πρόκειται για αλλαγή σχολείου.

Όσον αφορά στα Γυμνάσια και στα Λύκεια, σύμφωνα με το Προεδρικό

και εν ανάγκη αντιμετωπίζεται δια σχολικών κυρώσεων ...» Π.Δ. 104/79 αρ. 26, παρ. 3.

59 Μαισαγγούρα, Η. (2002), *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-η σχολική τάξη-χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Αθήνα: Γρηγόρη, σ. 310.

Διάταγμα 104/79 (23Α', άρθρο 27), ανάλογα με το βαθμό παρέκκλισης της συμπεριφοράς, επιβάλλονται οι παρακάτω κυρώσεις: α) παρατήρηση⁶⁰, β) επίπληξη, γ) ωριαία απομάκρυνση από το διδασκόμενο μάθημα, δ) αποβολή από τα μαθήματα μέχρι 3 ημέρες, ε) αποβολή από τα μαθήματα μέχρι 5 ημέρες και στ) αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος. Σύμφωνα με το άρθρο 28 του ίδιου Προεδρικού Διατάγματος, οι διδάσκοντες καθηγητές μπορούν να επιβάλλουν μόνο τις κυρώσεις (α) και (β), ο Διευθυντής τις κυρώσεις (α), (β), (γ) και (δ), ενώ ο Διευθυντής και οι διδάσκοντες καθηγητές της τάξης του μαθητή (Συμβούλιο Τάξης) πρέπει να συμφωνούν για να επιβληθεί η πενθήμερη αποβολή. Οι αποβαλλόμενοι μαθητές μπορούν να παραμείνουν στο σχολείο κατά τη διάρκεια των μαθημάτων "απασχολούμενοι".

Όταν η διαγωγή του μαθητή παρεκκλίνει από την προσήκουσα, σε βαθμό ώστε η παρέκκλιση αυτή να δημιουργεί παιδαγωγικό πρόβλημα που υπερβαίνει τις επανορθωτικές δυνατότητες του σχολείου, επιβάλλεται η αλλαγή του σχολικού περιβάλλοντος, ώστε να παρασχεθεί η ευχέρεια βελτίωσης της διαγωγής του. Η αλλαγή σχολικού περιβάλλοντος επιβάλλεται μόνο από την ολομέλεια του Συλλόγου Διδασκόντων του σχολείου. Η διαδικασία επιβολής της ποινής αλλαγής σχολικού περιβάλλοντος, με αφορμή ζητήματα που έχουν προκύψει κατά τη διαδικασία επιβολής της και με βάση το πνεύμα των συστάσεων του «Συνηγόρου του Πολίτη/Παιδιού» (σχετικό έγγραφο με Αρ. Πρ. 28/11-5-10), θα πρέπει να οριοθετείται από τη βασική αρχή, ότι οι σχολικές κυρώσεις αποτελούν μέσο διαπαιδαγώγησης των μαθητών της Δ/θμιας Εκπ/σης και αποβλέπουν στην εξασφάλιση της ομαλής λειτουργίας του σχολείου. Πρέπει, όμως, να επιβάλλονται κλιμακωτά ο δε Σύλλογος Διδασκόντων να εξετάζει την προσφορότητα της επιβαλλόμενης κύρωσης σύμφωνα με το συμφέρον του μαθητή⁶¹.

Συμπερασματικά, θα λέγαμε πως ο ρόλος της εκπαίδευσης είναι σημαντικότερος στην ανάπτυξη της κριτικής πολιτικής σκέψης. Αυτό οδηγεί, παρά τις κάποιες λανθασμένες επιλογές του παρελθόντος, σε δημοκρατικότερες διαδικασίες κατά την επιβολή των σχολικών ποινών. Παρόλα αυτά, μπορεί να σημειωθεί περαιτέρω βελτίωση για ένα πιο δημοκρατικό σχολείο, με την επαύξηση των μαθησιακών διαδικασιών για την ανάπτυξη δημοκρατικής σκέψης και συμπεριφοράς μαθητών και διδασκόντων.

Επίλογος

Στην ιστορική ανασκόπηση καταδείχτηκε ότι, η εξέλιξη των δικαιωμάτων του παιδιού και κατά συνέπεια η αντιμετώπιση της παιδικής αταξίας, είναι

---

60 Η παρατήρηση αποσκοπεί στην προειδοποίηση του μαθητή ότι η επόμενη παρέκκλιση θα επισύρει βαρύτερη κύρωση. Αυτή θεωρείται ως η ελαφρύτερη των κυρώσεων και δε καταχωρείται στο Βιβλίο επιβολής κυρώσεων(Ποινολόγιο).

61 Σίσκου, Γ. (2015), *Η τιμωρία στο σχολείο και η Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή- Θεωρητική και εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη, σ.σ. 183-193.

συνάρτηση της εξέλιξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, και των δημοκρατικών θεσμών. Αυτό προκύπτει από τον τρόπο που ορίζεται η παιδική ηλικία μέσα από την εικόνα που αποκτά το παιδί σε κάθε εποχή. Είναι κάτι που θα πρέπει να λαμβάνεται πάντα υπόψη από τους σύγχρονους μελετητές πριν προβούν σε βιαστικές ερμηνείες. Γενικά, η καλλιέργεια του ήθους, εκτός από τις υπόλοιπες μεταβολές, παίζει διαχρονικά σημαίνοντα ρόλο στην ιεράρχηση των σκοπών της εκπαίδευσης και η επιβολή ποινών φαίνεται να είναι το βασικό μέσο για την επίτευξη αυτού του στόχου έως σήμερα.

Σήμερα το ελληνικό σχολείο δεν μένει ανεπηρέαστο από τις γενικότερες πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις εντός και εκτός της επικράτειας. Στην παιδαγωγική πράξη κυριαρχούν διάφορες τάσεις και οι εκπαιδευτικοί παροτρύνονται να εφαρμόζουν σύγχρονες τεχνικές κάνοντας το μάθημα πιο ελκυστικό, ώστε να αποφευχθούν οι παραβατικές συμπεριφορές. Γίνεται μια προσπάθεια διαχείρισης προβλημάτων στη σχολική τάξη με τεχνικές και μεθόδους, όπως ο σχεδιασμός προγραμμάτων παρέμβασης για ειδικές ομάδες μαθητών, η προσπάθεια ανάπτυξης της Κοινωνικής και Συναισθηματικής Αγωγής στο σχολείο. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού στο σύγχρονο σχολείο δεν περιορίζεται μόνο στη μετάδοση γνώσεων, αλλά εκτείνεται και σε περιοχές εκτός του γνωστικού αντικείμενου, όπως οι συναισθηματικές και κοινωνικές πλευρές της ζωής του μαθητή (Κοινωνικό και Δημοκρατικό Σχολείο). Στους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης αναφέρεται ότι, η ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού στην ολότητά της αποτελεί προτεραιότητα του σχολείου⁶².

Από όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, αντιλαμβανόμαστε το μέγεθος της επίδρασης των δημοκρατικών ιδεών στις κοινωνικές μεταβολές και εξελίξεις ως προς το είδος των ποινών που επιβάλλονται στα σχολεία. Θα λέγαμε πως το σχολείο ακολουθεί την πορεία της κοινωνίας σε όλες της εκφάνσεις της (πόλεμο-πολιτικές εξελίξεις-σεξουαλική επανάσταση-δημογραφικές μεταβολές), καθώς όλα τα γεγονότα αποτυπώνονται στη λειτουργία του, μέσα από την συχνότητα, το είδος και την αυστηρότητα των ποινών του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγουρίδη, Σ. (1998), *Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Δυτικό κόσμο- Ιστορική και κοινωνική ανασκόπηση*. Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Άρσις, - Κοινωνική Οργάνωση Υποστήριξης Νέων, *Τα 54 άρθρα της Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Παιδιού του ΟΗΕ*.
- Βεργίδη Δ., *Από την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στον αυτοδιαχειριστικό πειραματισμό*. Αθήνα: Ανδρομέδα.

---

62 ΔΕΠΠΣ, Φ.Ε.Κ. τεύχος Β' αρ.φύλλου 303/13-03-2003.

- Γιαννικόπουλου, Α.Β. (1991), Καινοτομίες στο Ανώτερο Δημοτικό Παρθεναγωγείο του Βόλου. Πρακτικά του Συμποσίου: Αλέξανδρος Δελμούζος, Παιδαγωγός και Μεταρρυθμιστής. Θεσ/νίκη: Κυριακίδη.
- Δεληκωνσταντή, Κ. (1995), *Τα Δικαιώματα του Ανθρώπου*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Δημαρά Α. (1990), *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια Ιστορίας)*, τομ.Α' (1821-1894). Αθήνα: Ερμής.
- Διεθνής Αμνηστία (1999), *Τα δικαιώματα των παιδιών: Το μέλλον αρχίζει εδώ*.
- Δραγώνα-Μονάχου, Μ. (1990), «Για μια ευρωπαϊκή παιδεία ανθρωπίνων δικαιωμάτων», στο *Η Ελληνική εκπαίδευση στο Κοινοτικό πλαίσιο*. Αθήνα.
- Ευαγγελοπούλου Σ. (1987), *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης-Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης*, τεύχος Β'. Αθήνα.
- Foucault, Μ. (1989), *Επιτήρηση και τιμωρία.- Η γέννηση της φυλακής*, (μτφρ.) Χατζηδήμου- Ράλλη. Αθήνα: Ράππα.
- Ζαφειριάδη Κ.-Σουσαμίδου Α,(2004), *Η διαγωγή των μαθητών και οι σχολικές κυρώσεις στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση-Μια ιστορική-κριτική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Κανάκη, Ι. (1995), *Η εσωτερική οργάνωση και λειτουργία του Νεοελληνικού Δημοτικού Σχολείου- Από την Αλληλοδιδασκτική ως την επικράτηση του Νεοεργατιανισμού.*, Αθήνα: Γρηγόρη.
- Κογκούλη, Ι. (2003), *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική*. ⁵Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Κουκουλομάτη, Δ. (1993), *Ο Δάσκαλος στη λογοτεχνία*. Αθήνα: Έλλην.
- Κουντουρά, Μ. (1986), *Κλείστε τα σχολεία (Εκπαιδευτικά Άπαντα)*, τόμος Α', επιμέλεια – σχόλια Δημαρά. Αθήνα: Γνώση.
- Μακρυνιώτη, Δ. (1986), *Η παιδική ηλικία στα αναγνωστικά βιβλία 1834-1919*, Ίδρυμα ερευνών για το παιδί. Αθήνα: Δωδώνη.
- Ματσαγγούρα, Η. (2002), *Θεωρία και πράξη της διδασκαλίας-η σχολική τάξη-χώρος, ομάδα, πειθαρχία, μέθοδος*. Αθήνα: Γρηγόρη.
- Ματσαγγούρα, Η. (1995), *Στοχαστικοκριτικός δάσκαλος: Αίτημα του καιρού μας, στο Ελληνική Εκπαίδευση: Προοπτικές Ανασυγκρότησης και Εκσυγχρονισμού*. Αθήνα: Σείριος.
- Ματσαγγούρα, Η. (2001), *Πορεία προς τη Μεταπροοδευτική Παιδαγωγική: Η ανάδυση ενός νέου παιδαγωγικού παραδείγματος, στο Παιδαγωγική και Εκπαίδευση*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Μπαλούμη, Σ. (2010), *Αδαμάντιος Κοραΐς, Οι θρησκευτικές του αντιλήψεις και η επίδρασή τους στη σχολική θρησκευτική αγωγή το 19ο αιώνα*. Θεσ/νίκη.
- Μπέσπαρη, Π. (2011), *Ε' Γυμνάσιο Αρρένων Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Μπίμπη.
- Μπέσπαρη, Π. (2000), *Η Ιστορία του Γυμνασίου Τούμπας*. Μπίμπη, Θεσσαλονίκη.

- Μπουζάκη, Σ., *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1985)*. Αθήνα: Gutenberg.
- Νικολάου, Σ.Μ. (2006), *Θεωρητικά ζητήματα στην Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης*. Αθήνα: Gutenberg.
- ΟΕΠΕΚ, (2008) Αποκλίνουσες συμπεριφορές, - *Διαχείριση κρίσεων στο σχολείο*, Ερευνητικό Πρόγραμμα ΠΑΜΑΚ, τμημ. Εκπαιδευτικής και Κοινωνικής Πολιτικής (Φάκελος Μελέτης). Θεσσαλονίκη.
- Παπαθεοδώρου, Τ. (1964), *Οι τιμωρίες των παιδιών*, εκδ. Ζαχαρόπουλου, Θεσσαλονίκη
- Σίσκου, Γ. (2015), *Η τιμωρία στο σχολείο και η Ορθόδοξη Χριστιανική Αγωγή- Θεωρητική και εμπειρική έρευνα*. Θεσσαλονίκη.
- Σολομών, Ι. (1992), *Εξουσία και τάξη στο Νεοελληνικό σχολείο- Μια τυπολογία των σχολικών χώρων και πρακτικών (1820-1900)*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σοφianού, Κ. (1988), *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, τομ. Α΄. Αθήνα
- Τερζή, Ν. (1986), *Η Παιδαγωγική του Αλ. Δελμούζου- Συστηματική εξέταση του έργου και της δράσης του*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Τσιρίκογλου-Λαγούδα, Φ. (1997), *Ο θεσσαλός λόγιος - παιδαγωγός του νεοελληνικού διαφωτισμού Κωνσταντίνος Κούμας. Η ζωή, το έργο του, οι ιδέες του*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Unicef, (1993), *Τα δικαιώματα των παιδιών του κόσμου*. Αθήνα: Ελληνική επιτροπή συνεργασίας με τη Unicef.
- Weber, M., *Η Προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*. Αθήνα: Gutenberg.
- Φούκα, Β. (2005), *Η παιδαγωγική κατάρτιση των εκπαιδευτικών Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα (1837-1910)*. Αναζητήσεις, θέσεις, προοπτικές. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.
- Χαραλαμπίδου, Ι. (1980), *Γενική Παιδαγωγική*. Αθήνα.
- Χατζηβασιλείου, Β. (1988), *Το σύστημα των ποινών στην ελληνική εκπαίδευση του 19ου αιώνα*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδη.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Σίσκου Γιολάντα** γεννήθηκε στις Σέρρες στις 15-5-1963. Αποφοίτησε από τη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και είναι διορισμένη Καθηγήτρια Θεολόγος στο ΓΕΛ Μυγδονίας, του Νομού Θεσσαλονίκης (Εκπαιδευτικός- κλ:ΠΕ01). Είναι Δρ. Θεολογίας του τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ. Το θέμα της διδακτορικής διατριβής της είναι: “ Η τιμωρία στο σχολείο και η ορθόδοξη χριστιανική αγωγή. Θεωρητική και εμπειρική προσέγγιση”. E-mail: gsiskou@sch.gr

Αυθεντοπούλου Δέσποινα

*Εκπαιδευτικός ΠΕ02, ΠΕ16.02, MMus in Music Education,
Υπ. Διδάκτωρ Μουσικών Σπουδών*

Δημιουργικότητα και Δημοκρατία στη Μουσική Εκπαίδευση

Περίληψη

Ένας από τους βασικούς πυλώνες της εκπαίδευσης είναι η απόκτηση γνώσεων, στάσεων και συμπεριφορών που απαρτίζουν τη σύγχρονη δημοκρατική πολιτότητα. Απώτερος σκοπός είναι οι μαθητές να χαρακτηρίζονται από δημοκρατικότητα και κοινωνική υπευθυνότητα, καθώς και να διέπονται από τις αξίες της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ευγενούς άμιλλας και αλληλεγγύης. Οι τέχνες και οι ανθρωπιστικές επιστήμες χάρη στην ιδιότητά τους να αναπαριστούν και να βελτιώνουν την ανθρώπινη κατάσταση, συμβάλλουν στην ανάπτυξη ικανοτήτων για δημοκρατική δράση. Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η ανάδειξη μαθησιακών πρακτικών που ενισχύουν τη δημοκρατική σκέψη και συμπεριφορά στο πλαίσιο της μουσικής αγωγής. Η μουσική δημιουργικότητα με κύριες εκφάνσεις τον αυτοσχεδιασμό και τη σύνθεση, προάγει μέσα από τον διάλογο και την κριτική, την πολυφωνία επιτυγχάνοντας την «εναρμόνιση» των φωνών σε ένα περιβάλλον κοινωνικής, συνεργατικής και βιωματικής μάθησης.

Λέξεις κλειδιά: δημιουργικότητα, δημοκρατία, μουσική εκπαίδευση

Creativity and Democracy in Music Education

Abstract

Gaining knowledge and learning attitudes and behaviors that constitute the contemporary democratic citizenship is one of the most fundamental pillars of education. The ultimate goal is to create students who are characterized by democratic feelings and social responsibility, as well as to instill the values of social justice, good sportsmanship and solidarity. Given their ability to portray and improve the human condition, arts and human studies can help students develop their own skills on democratic action.

The aim of this essay is the promotion of learning practices that enhance democratic thinking and behavior in the context of music education. Creativity in the field of music, having as primary aspects improvisation and composition and through dialogue, promotes musical polyphony by “modulating” the voices in an environment of social, cooperative and experiential learning.

Keywords: creativity, democracy, music education

1. Εισαγωγή

Εξίσου αναγκαία με την καλλιέργεια στάσεων και συμπεριφορών που απαρτίζουν τη σύγχρονη δημοκρατική πολιτότητα στο πλαίσιο όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης, είναι η καλλιέργεια των δεξιοτήτων που απαιτούνται στην κοινωνία του 21^{ου} αιώνα. Μεταξύ των δεξιοτήτων αυτών δεσπόζει η δημιουργικότητα, η κριτική σκέψη και η αναστοχαστική διαχείριση της γνώσης, καθώς και η ενσυναίσθηση και οι δεξιότητες διαπροσωπικής επικοινωνίας.

Η πολυδιάστατη φύση της μουσικής παρέχει διά μέσου της μουσικής εκπαίδευσης και πέρα από την απόκτηση μουσικών γνώσεων και δεξιοτήτων, πλείστες ευκαιρίες για δημιουργικότητα, κοινωνικοποίηση, βιωματικότητα, κριτική σκέψη, συνεργατική μάθηση, διαπολιτισμικότητα, διαθεματικότητα και διεπιστημονικότητα. Η μουσική δημιουργικότητα ως εγγενές στοιχείο κάθε καλλιτεχνικής δραστηριότητας ενισχύει την αυτοεκτίμηση και την αυτογνωσία του ατόμου, ενώ παράλληλα προάγει συλλογικές αξίες όπως η συνεργατικότητα, ο αμοιβαίος σεβασμός και η λήψη αποφάσεων μέσα από τις δημοκρατικές διαδικασίες της κριτικής και του διαλόγου. Επομένως, μέσα από δημιουργικές δραστηριότητες στο μάθημα της μουσικής δύναται να ενεργοποιηθούν μαθησιακές διαδικασίες για την ανάπτυξη της δημοκρατικής σκέψης και συμπεριφοράς. Με τον τρόπο αυτό, η Μουσική Αγωγή συμβάλλει στην ολιστική παιδεία των μαθητών και στη διαμόρφωση πολιτών ικανών και ωφέλιμων απέναντι στις προκλήσεις του 21ου αιώνα.

Η μελέτη διαρθρώνεται σε τρία κεφάλαια, στα οποία εξετάζεται αρχικά η

έννοια της δημιουργικότητας και οι εκφάνσεις της στο μάθημα της μουσικής, η έννοια της δημοκρατίας στην εκπαίδευση και τα χαρακτηριστικά της στο μάθημα της μουσικής και τέλος, οι εφαρμογές της μουσικής δημιουργικότητας και της δημοκρατίας στα πλαίσια της μουσικής εκπαίδευσης. Δε γίνεται διαχωρισμός των ανωτέρω εφαρμογών ανά βαθμίδα εκπαίδευσης, καθώς θεωρείται αναγκαία η καλλιέργειά τους από την προσχολική μέχρι και την τριτοβάθμια εκπαίδευση, στο πλαίσιο της εκπαίδευσης των εκπαιδευτικών μουσικής. Ακολουθούν συμπεράσματα και προτάσεις.

2. Μουσική Δημιουργικότητα

2.1. Η έννοια της Δημιουργικότητας

Λόγω της πολυδιάστατης φύσης της και της ποικιλίας θεωριών που την ερμηνεύουν, δεν υπάρχει ένας παγκόσμια αποδεκτός ορισμός για τη δημιουργικότητα. Σύμφωνα με το λεξικό Webster, δημιουργικότητα είναι η ικανότητα να πραγματοποιεί κανείς κάτι καινούριο. Πρόκειται για μία έννοια που ομαδοποιείται σε τρεις κατηγορίες απόψεων: την τομεακή, την ελιτίστικη και τη δημοκρατική. Σε αντίθεση προς τις δύο πρώτες, η δημοκρατική άποψη διακηρύσσει ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν την ικανότητα για δημιουργία και πως αυτή μπορεί να αναπτυχθεί μέσω της αλληλεπίδρασης του παιδιού με τον εκπαιδευτικό και τους συνομηλίκους του.¹

Το ενδιαφέρον για τη δημιουργικότητα εντοπίζεται στη δεκαετία του '60, όταν οι πολιτικές και οικονομικές απαιτήσεις οδήγησαν στην ανάγκη βελτίωσης της αμερικάνικης παραγωγικότητας. Με διάφορα τεστ απομονώθηκαν διανοητικά χαρακτηριστικά και χαρακτηριστικά της προσωπικότητας για την ανίχνευση του δημιουργικού δυναμικού.² Πλέον η δημιουργικότητα αποτελεί μία εκ των επτά δεξιοτήτων του 21^{ου} αιώνα, μαζί με την κριτική σκέψη, τη συνεργασία, τη διαπολιτισμική κατανόηση, την επικοινωνία, τη χρήση νέων τεχνολογιών και την επαγγελματική και μαθησιακή αυτοδυναμία.³

2.2. Η διαδικασία της δημιουργικής σκέψης

Ένα από τα πιο πρώιμα μοντέλα της δημιουργικής διαδικασίας ανήκει στον Wallas (1926), ο οποίος προτείνει τέσσερα στάδια δημιουργικής σκέψης: την προετοιμασία (preparation), την επώαση (incubation), την έμπνευση (illumination) και την επαλήθευση ή αξιολόγηση (verification).⁴

---

1 National Advisory Committee on Creative and Cultural Education (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education*. London: DFEE

2 Guilford, J.P. (1950). Creativity, *American Psychologist*, volume 5, issue 9, p.p. 444-454.

3 Trilling, B., Fadel, C., & Partnership for 21st Century Skills. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times*. San Francisco: Jossey-Bass.

4 Wallas, G. (1926). *The Art of Thought*. New York: Harcourt Brace.

Ο Guilford (1950, 1967) όρισε δύο διαφορετικούς τρόπους εύρεσης απάντησης σε ένα πρόβλημα: τη συγκλίνουσα σκέψη που οδηγεί στην εύρεση της καλύτερης λύσης ανάμεσα σε άλλες πιθανές λύσεις και συνδέεται με την κριτική σκέψη, και την αποκλίνουσα σκέψη που σχετίζεται με την επινόηση όσο το δυνατόν περισσότερων λύσεων και συνδέεται με τη δημιουργική σκέψη.

Στο μοντέλο του Guilford βασίστηκε αργότερα το Τεστ Δημιουργικής Σκέψης του Torrance - Torrance Test of Creative Thinking (TTCT), σύμφωνα με το οποίο, δείκτες δημιουργικών ικανοτήτων αποτελούν η ευχέρεια (fluency), η ευελιξία (flexibility), η επεξεργασία ιδεών (elaborate any ideas identified) και η πρωτοτυπία (originality).⁵

2.3. Δημιουργικότητα και Μουσική Παιδαγωγική

Ο όρος δημιουργικότητα πρωτοεμφανίζεται συστηματικά στο έργο της Αμερικανίδας μουσικοπαιδαγωγού Satis Coleman, *Creative School Music* (1922) και *Creative Music in the Home* (1927), προτείνοντας την απόλαυση της μουσικής για χάρη της ίδιας της μουσικής μέσα από ποικιλία μουσικών εμπειριών (κατασκευή μουσικών οργάνων, κίνηση, τραγούδι, πρωτότυπες συνθέσεις).

Από το 1960 και μετά, αναπτύσσονται τα μουσικοπαιδαγωγικά συστήματα του 20ού αιώνα, που προάγουν την ιδέα της δημιουργικότητας δίνοντας, το καθένα, διαφορετική έμφαση. Οι εν λόγω μουσικοπαιδαγωγικές μέθοδοι υποστηρίζουν μία βιωματική προσέγγιση με βάση την κίνηση (Jaques-Dalcroze, 1921), τη μουσική δημιουργία με τη χρήση ειδικά σχεδιασμένων οργάνων (Orff-Schulwerk, 1977, 1982), ενώ η ευρεία χρήση ηχητικών πειραματισμών, αυτοσχεδιασμού και σύνθεσης εντάσσεται στην τάξη με τις εργασίες των Murray Schaffer (1965), John Paynter & Peter Aston (1970).

Προκειμένου να χαρακτηριστεί δημιουργική η μουσική παιδαγωγική, θα πρέπει ο αυτοσχεδιασμός (improvisation), η σύνθεση (composition), η εκτέλεση (performance) και η ακρόαση (listening) να αντιμετωπίζονται ως σύνολο στη μουσική τάξη παρέχοντας ολοκληρωμένη εμπειρία στους μαθητές (Walker, 1991), καθώς «όλες οι μουσικές γνώσεις και δεξιότητες μπορούν να χρησιμοποιούνται δημιουργικά».⁶

2.3.1. Αυτοσχεδιασμός

Κατά τον Paynter (1982), η σύνθεση ξεκινά με αυτοσχεδιασμό: με απλές ιδέες που αναπτύσσονται, απορρίπτονται ή συνδέονται μεταξύ τους. Όταν η σειρά και η ανάπτυξη μουσικών ιδεών σταθεροποιείται μέσα από την επανάληψη, η

---

5 Torrance, E. P., & Ball, O. (1984). *Streamlined scoring and norms for figural form A and B*. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.

6 Paynter, J. (1982). *Music in the Secondary School Curriculum*. Cambridge: Cambridge University Press, σ. 137

σύνθεση ολοκληρώνεται. Ο αυτοσχεδιασμός διακρίνεται από τη σύνθεση ως μορφή δημιουργικής διαδικασίας. Αυτοσχεδιασμός είναι η μουσική που γεννιέται εκείνη τη στιγμή μέσα στο πνεύμα και τη φαντασία του μουσικού, οργανώνεται και εκτελείται αμέσως.⁷

2.3.2. Σύνθεση

Η σύνθεση, το επιστέγασμα της μουσικής δημιουργικότητας, είναι μία διεργασία που σχηματίζεται με την επιλογή, το συσχετισμό και τον μετασχηματισμό ηχητικών ιδεών, ρυθμικών ή μελωδικών. Ο Kratus (1994) αναφέρει τη διττή σημασία της σύνθεσης, αφενός ως έννοιας που δηλώνει το προϊόν και αφετέρου τη σύνθεση ως διαδικασία, που αφορά στις σκέψεις και τις ενέργειες του συνθέτη κατά τη δημιουργία του τελικού προϊόντος,⁸ ενώ θεωρεί ότι οι εκπαιδευτικοί της μουσικής πρέπει να εκτιμούν και να παρακινούν τους μαθητές τόσο στην ουσιαστική βίωση της διαδικασίας της σύνθεσης όσο και στην επιθυμία για αξιόλογα προϊόντα - συνθέσεις.

Η παιδαγωγική αξία της σύνθεσης έγκειται στο ότι αποτελεί άμεση πηγή βιωματικής γνώσης, αφορμή χρήσης προηγούμενων εμπειριών των συμμετεχόντων και αντικείμενο συνεργατικής επεξεργασίας. Βασικοί της στόχοι είναι η μουσική ευαισθητοποίηση, η δημιουργική αφομοίωση μουσικών γνώσεων και η αναζήτηση προσωπικού τρόπου έκφρασης.

3. Δημοκρατία

3.1. Ορισμός της Δημοκρατίας

Σύμφωνα με το λεξικό Webster, η Δημοκρατία ορίζεται ως

η απουσία ή άρνηση κληρονομικών ή αυθαίρετων ταξικών διακρίσεων ή προνομίων...ένα κοινωνικό κράτος χαρακτηρίζεται από ανεκτικότητα προς τις μειοψηφίες, ελευθερία της έκφρασης, και σεβασμό προς την αναγκαία αξιοπρέπεια και αξία της ανθρώπινης ατομικότητας με ίσες ευκαιρίες ώστε ο καθένας να αναπτύσσει ελεύθερα και στο μέγιστο βαθμό τις δυνατότητές του σε μία συνεργατική κοινότητα.

---

7 Στάμου, Λ. (2005). *Δημιουργικότητα και μουσική εκπαίδευση. Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση (Ε.Ε.Μ.Ε.)*, 1-3 Ιουλίου 2005, Κάστρο Λαμίας, *Μουσική Εκπαίδευση*, σ.σ. 1- 14.

8 Kratus, J. (1994). The ways children compose. In H. Lees (Ed.), *Musical connections: Tradition and change. Proceedings of the 21st World Conference of the International Society for Music Education* (pp. 128-141). Auckland, New Zealand: University of Auckland.

3.2. Δημοκρατική Εκπαίδευση

Οι σύγχρονες κοινωνίες είναι εμπλουτισμένες με πολλούς και διαφορετικούς μεταξύ τους πολίτες. Το φαινόμενο του πλουραλισμού μπορεί να παράγει έναν στιβαρό δημόσιο διάλογο πολλαπλών προοπτικών, από τις οποίες όλοι μπορούν να μάθουν, κάνοντας τη δημοκρατία ακόμη σπουδαιότερη.⁹ Ως ένα σύστημα διακυβέρνησης, η δημοκρατία θεωρεί ότι κάθε άτομο είναι ικανό να απολαμβάνει ένα σύνολο βασικών ελευθεριών και ευκαιριών, μαζί με την ικανότητα να συμμετέχει στη δημοκρατική διακυβέρνηση και να αποκτά δημόσια αξιώματα υπεύθυνα για τους νόμους και τις κοινωνικές αρχές. Στις δημοκρατικές κοινωνίες, τα σχολεία επωμίζονται μία διπλή ευθύνη: δίνεται έμφαση στο ατομικό και το συλλογικό, αναπτύσσοντας τη γνώση και τις δεξιότητες των ατόμων, καθώς επίσης και τη δυνατότητά τους να δουλεύουν μαζί. Τα σχολεία με αυτόν τον τρόπο, στοχεύουν προς την «εκπαίδευση αυτόνομων υπάρξεων, ικανών να ζουν και να ενεργούν συλλογικά σε μία δημοκρατική κοινωνία».¹⁰

Η δημοκρατική εκπαίδευση στοχεύει να εφοδιάσει κάθε μαθητή με την απαραίτητη γνώση και τις δεξιότητες, ώστε να απολαμβάνει βασικές ελευθερίες και ευκαιρίες μαζί με την ικανότητα να εμπλέκεται στις διαδικασίες της δημοκρατικής διακυβέρνησης. Η ικανότητα να συσκέπτεται κανείς για πολιτικά ζητήματα είναι το κλειδί για μία ποικίλη ικανότητα των πολιτών να αξιολογούν τους νόμους που τους διέπουν, να διατηρούν την υπεύθυνη εκπροσώπησή τους, και να σέβονται ο ένας τον άλλον. Οι αρετές που συμπεριλαμβάνει η σκέψη είναι: εγκυρότητα, ανεκτικότητα, μη βίαιη συμπεριφορά, πρακτική κρίση, πολιτική ακεραιότητα και κοινωνική συνείδηση.¹¹ Η αμοιβαιότητα μεταξύ ανθρώπων που θεωρούνται ελεύθερα και ίσα άτομα, είναι επομένως, ένας στόχος-κλειδί της δημοκρατικής εκπαίδευσης.¹²

3.3. Τέχνες και Δημοκρατία

Οι τέχνες και οι ανθρωπιστικές επιστήμες χάρη στην ιδιότητά τους να αναπαριστούν και να βελτιώνουν την ανθρώπινη κατάσταση, μπορούν να βοηθήσουν τους μαθητές να χτίσουν τις δικές τους ικανότητες για δημοκρατική δράση. Οι τέχνες ενσωματώνουν την ολοκλήρωση του «γνωρίζω» (*knowing*) (αναπτύσσοντας νέες ιδέες, στρατηγικές, εργαλεία, ικανότητες και κατανόηση της αντιμετώπισης προβλημάτων), του «κάνω» (*doing*) (δημιουργώντας και

---

9 Gutmann, A., Ben-Porath, S. (2014). *Democratic Education*. The Encyclopedia of Political Thought: 863-875

10 Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censorship and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki, σ. 6

11 Gutmann, A., Ben-Porath, S. (2014). *Democratic Education*. The Encyclopedia of Political Thought, σ. 865

12 Gutmann, A. and Thompson, D. (1996). *Democracy and Disagreement*. Cambridge, MA: Harvard University Press, σ.σ. 52-94

ερευνώντας συνεργαζόμενοι για να έρθουν νέες ιδέες), και του «είμαι» (*being*) (επαναπροσδιορίζοντας ρόλους, ώστε να κάνουν το είδος της δουλειάς ορατό και κεντρικό στην ταυτότητα των ενδιαφερόμενων). Μέσω της πλήρους συμμετοχής (*full participation*) δημιουργούν τις συνθήκες που καθιστούν τους ανθρώπους ικανούς ανεξαρτήτως ταυτότητας, παρελθόντος ή εκπαιδευτικής θέσης, να αναπτυχθούν, να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητές τους, να εμπλακούν ουσιαστικά στην εκπαιδευτική ζωή.¹³

3.4. Δημοκρατία και Μουσική Εκπαίδευση

Όπως επεσήμανε ο Dewey (1900) έχοντας συνειδητοποιήσει την ανάγκη να καλλιεργηθεί η κοινωνική νοημοσύνη, «τίποτα δε μετράει όσο το σχολείο». Παρατηρώντας ότι τα σχολεία συχνά αναπαρήγαγαν κοινωνικές ανισότητες, επαναπροσδιόρισε την εκπαίδευση ως μία μορφή εμβρυϊκής δημοκρατίας, που οι δάσκαλοι ήταν αυθεντίες αλλά όχι αυταρχικοί και σκοπός της ήταν να παράγει ώριμους, σκεπτόμενους ανθρώπους, ικανούς να συμμετέχουν ως πλήρως καταρτισμένα μέλη της δημοκρατικής κοινωνίας.¹⁴ Ο Dewey θεωρούσε τις τέχνες ως μέτρο πολιτισμού και βασικό μέσο ανάπτυξης της κοινωνικής συνείδησης των ατόμων. Έτσι, αντιλαμβάνονταν τη μουσική εκπαίδευση ως ένα σημαντικό μέρος του κινήματος της προοδευτικής κοινωνικής μεταρρύθμισης. Θεωρούσε τη μουσική ανθρώπινη δράση και εμπειρία, ενώ πίστευε πως όλοι είχαν την ικανότητα να μαθαίνουν και να συμμετέχουν σε μουσικές δραστηριότητες καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής τους. Με αυτή την έννοια, η μουσική ήταν «μείζων χορηγός της ποιότητας της ζωής του ανθρώπου» και προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, «η απόλυτη μουσική δεξιότητα που έπρεπε κάθε άνθρωπος να αποκτήσει ήταν η εκτίμηση της μουσικής».¹⁵

Ο Dewey εναντιώνονταν σε κοινωνικά και εκπαιδευτικά σχέδια που βασίζονταν σε προγενέστερες θεωρήσεις ανωτερότητας ή που η εξουσία τους προέρχονταν από την παράδοση. Ήταν επίσης κριτικός απέναντι σε ελιτίστικα καλλιτεχνικά προγράμματα, διότι «καταπνίγουν την ανεξάρτητη σκέψη, ενώ οδηγούν στην πραγμάτωση της τέχνης και τον επακόλουθο διαχωρισμό από την κοινή εμπειρία. Είναι πιο σημαντικό οι άνθρωποι να δημιουργούν τη δική τους μουσική και καλλιτεχνική εμπειρία και όχι απλά να λατρεύουν ή να αντιγράφουν τους βιρτουόζους». Ο κύριος σκοπός της μουσικής εκπαίδευσης ήταν να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοήσουν τη μουσική και τον ρόλο της στον πολιτισμό, ο οποίος ήταν ουσιαστικά να καταρρίψει τη συμβατική και συνηθισμένη συνείδηση.

---

13 Sturm, S., (2012). "Full Participation and the Arts, Culture, and Humanities" in *Diversity & Democracy* vol.15, n. 2: 5-7

14 Woodford, P. (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, p.7

15 Kelly, S. N. (2012). John Dewey and James Murshell: Progressive educators for contemporary music education. *Visions of Research in Music Education*, 21, p. 13

3.4.1. Ιστορική αναδρομή

Αμερικανοί μουσικοί εκπαιδευτές του 20^{ου} αιώνα, επηρεασμένοι από τον Dewey, πείστηκαν ότι όλα τα παιδιά θα μπορούσαν να ωφεληθούν από τη μουσική διδασκαλία, όχι μόνο τα χαρισματικά. Ενώ προηγουμένως ο σκοπός της μουσικής εκπαίδευσης ήταν να εκπαιδεύει μελλοντικούς μουσικούς και δασκάλους μουσικής, τώρα πλέον έγινε η ανάπτυξη των μουσικών ικανοτήτων όλων των παιδιών, ώστε να είναι ικανά να «κάνουν πολιτισμική χρήση του ελεύθερου χρόνου».¹⁶ Αυτή η αναγνώριση της κοινωνικής λειτουργίας της μουσικής εκπαίδευσης, τελικά οδήγησε κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20ού αιώνα στην εκτίμηση της μουσικής και στη μουσική πορεία της κοινωνίας.

Ο Mursell υποστήριξε πως η μουσική ήταν μία κοινωνική τέχνη που προσέφερε στη συμμετοχική δημοκρατία. Εξέλαβε τους καθηγητές μουσικής ως δημοκρατικούς ηγέτες, η λειτουργία των οποίων ήταν να βοηθήσουν τα παιδιά να σκέφτονται, να επιλέγουν και να δρουν συνεργατικά. Η αποτυχία του οράματος του Mursell έγκειται στο ότι αντί οι δάσκαλοι να αναπτύσσουν νέες μουσικές και παιδαγωγικές ιδέες, μεθόδους και ρεπερτόριο που προωθούσε την προσωπική και συλλογική ανάπτυξη μέσα σε δημοκρατικό πλαίσιο, συχνά επανέρχονταν σε «δοκιμασμένες και αληθινές» προσεγγίσεις και υλικά. Ο Britton επεσήμανε την έλλειψη ουσιαστικής αναμόρφωσης της μεθοδολογίας της μουσικής εκπαίδευσης, του ρεπερτορίου και της εκπαίδευσης των δασκάλων.¹⁷

Κατά τη δεκαετία 1950-60 η μουσική διδασκαλία αποτελούσε μέσο εκπαίδευσης των παιδιών για να εκτιμήσουν το ωραίο και με τον τρόπο αυτό να υπερβούν τον πραγματικό κόσμο. Από το 1980-1990 οι εκπαιδευτικοί μουσικής αρχίζουν να αναπτύσσουν ένα πιο ουσιαστικό κοινωνικό ενδιαφέρον στο σοβαρό ζήτημα της ηθικής των μουσικών και εκπαιδευτικών τους δράσεων.¹⁸

Ο φιλόσοφος της μουσικής εκπαίδευσης David Elliott, υποστηρίζει ότι η μελλοντική ευτυχία των παιδιών εξαρτάται από την ικανότητά τους να κυνηγάνε αξίες της ζωής της αυτό-ανάπτυξης, της αυτογνωσίας, της μουσικής κατανόησης και χαράς μέσα από την επιτέλεση. Η επιτέλεση είναι εμφανώς σημαντική στην κοινωνία αλλά ελλείπει πνευματώδους και δημόσιας συζήτησης για τη φύση και το ρόλο της μουσικής και της εκπαίδευσης, η επιτέλεση και οι προσεγγίσεις που βασίζονται στις δεξιότητες, μπορεί να οδηγήσουν σε συνεχόμενη απομόνωση και περιθωριοποίηση της μουσικής εκπαίδευσης.¹⁹

---

16 Woodford (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, p. 8

17 Woodford (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, p. 13

18 Woodford (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, p. 14

19 Woodford (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press σ. 25

Ο Peter Kivy, τέλος, εξισώνει μία φιλελεύθερη εκπαίδευση με τη μελέτη των κλασικών και τα πνευματικά κατορθώματα του δυτικού πολιτισμού. Θεωρεί πως η λειτουργία της φιλελεύθερης εκπαίδευσης είναι να εισάγει ή να κοινωνικοποιήσει τους μαθητές στη φυλετική τους ταυτότητα. Όμως, ενώ μία φιλελεύθερη εκπαίδευση τεχνών προσλαμβάνομενη έτσι, προτείνει ταυτόχρονα εύρος και βάθος σε διάφορα είδη γνώσης (παραδείγματος χάρη μελέτη της δυτικής τεχνικής και μουσικών κανόνων των μουσικών διανοιών), είναι πολύ περιοριστικό και συντηρητικό για τα σημερινά δεδομένα. Επίσης, «χαστουκίζει» το πνευματικό λατρευτικό είδωλο στο οποίο οι μαθητές μούνται σε ένα προϋπάρχον και μοναδικό αξιωμένο κοινωνικό και πολιτισμικό σύστημα.

3.5. Μουσική Δημιουργικότητα και Δημοκρατία

Η δύναμη της μουσικής δημιουργικότητας να υφαίνει κοινωνικούς δεσμούς έγκειται στην ιδιότητά της «να μαθαίνεται, να μεταδίδεται και να παράγεται ως μία κυρίως συλλογική ή κοινή δραστηριότητα στην οποία τα μέλη της κοινότητας μαθαίνουν μέσω της ομότιμης προσέγγισης».²⁰ Με την έννοια αυτή, «η μουσική δημιουργικότητα μαθαίνεται ως μία σειρά διανοητικών, πνευματικών, φυσικών, ακουστικών, οπτικών, απτικών, ή/και χειρονομιακών ανταλλαγών μεταξύ ομοίων».²¹ Η μουσική δημιουργικότητα σε ένα τέτοιο πλαίσιο, αντιμετωπίζεται ως ένα «περίπλοκο σύνολο δεσμεύσεων» ταυτόχρονα στη σύνθεση και τον αυτοσχεδιασμό (Webster, 2009), που περιλαμβάνει ένα τεράστιο εύρος πολιτισμικών και κοινωνικών συστατικών που πρέπει να μαθευτούν και να μεταδοθούν στην τάξη και σε όλα τα εκπαιδευτικά επίπεδα.²²

Η απομόνωση της δημιουργικότητας από την κοινωνική της διάσταση ενέχει τον κίνδυνο «να μετατραπεί σε μία προβλέψιμη και χωρίς νόημα άσκηση»,²³ αφού θα στερείται τα χαρακτηριστικά εκείνα, που την καθιστούν επιστέγασμα κάθε καλλιτεχνικής δραστηριότητας.

Η πρόκληση της δημοκρατίας ως έκφραση και πραγμάτωση της κοινής πίστης είναι να βρίσκει τρόπους να «εναρμονίζει την ανάπτυξη κάθε ατόμου με τη συντήρηση ενός κοινωνικού κράτους στο οποίο οι δραστηριότητες του ενός,

---

20 Lapidaki, E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 373

21 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 373

22 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 374

23 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 385

θα συνεισφέρουν στο καλό των άλλων». Μοναχά ετοιμάζοντας τους μαθητές για ευφυή συμμετοχή ως ώριμοι πολίτες στο δημοκρατικό σχηματισμό του κόσμου τους μέσα από το κυνήγι των ανθρώπινων αξιών και της κοινωνικής βελτίωσης, μέσα από τη μουσική ή άλλες θεματικές, μπορούν οι γονείς και οι δάσκαλοι να δουλέψουν για να εξασφαλίσουν το μέλλον.

3.5.1. Διάλογος

Ο διάλογος αποτελεί το ισχυρότερο θεμέλιο της δημοκρατίας και κατ' επέκταση, τη βάση της δημοκρατικής εκπαίδευσης. Ο ακαδημαϊκός Barrett (1995) θεωρεί πως ο διάλογος είναι παράγωγο της δημιουργικότητας σε συνεργατικά πλαίσια. Η σύνδεση ανάμεσα στο διάλογο και τη δημιουργικότητα υποστηρίζεται διεξοδικά από ακαδημαϊκούς της επικοινωνίας (Deetz, 1995; Deetz & Simpson, 2004; Hammond, Anderson, & Cissna, 2003; Heath et al., 2006; Zoller, 2000), ενώ ο Hammond (2003) υποστηρίζει ότι μία πολυφωνική (*multivocal*) αντίληψη σε έναν συλλογικό διάλογο «θέτει σε ισχύ τις απαραίτητες συνθήκες για αλλαγή».²⁴ Επομένως, η ποικιλομορφία ευνοεί τη δημιουργικότητα (Chrislip & Larson, 1994) και τη δημοκρατία (Lange, 2001). Επιπλέον, ο Baxter (2004) υποστηρίζει ότι ένας από τους σκοπούς του διαλόγου είναι «να ασκήσει κριτική στις κυρίαρχες φωνές».²⁵ Η καλή επικοινωνία επιτρέπει την αμοιβαιότητα και τη συμμετρία μεταξύ των συμμετεχόντων. Η αμοιβαιότητα επιτρέπει όλους τους ισχυρισμούς στο πλαίσιο της συζήτησης, ενώ η συμμετρία διασφαλίζει ότι κάθε συμμετέχων έχει ίση ικανότητα να αμφισβητήσει ισχυρισμούς που εμφανίστηκαν στη συνομιλία. Η επικοινωνιακή δραστηριότητα παρέχει ένα διαλογικό μοντέλο προσανατολισμένο προς το μοίρασμα της δύναμης και την κριτική των κυρίαρχων φωνών σε καταστάσεις συλλογικής λήψης αποφάσεων. Οι Hammond et al. (2003) υποστηρίζουν ότι το δημοκρατικό καθήκον του διαλόγου είναι να εκμαιεύσει θέματα από «φωνές» που ίσως δεν αντανακλούν «τα σωστά είδη λογικής».²⁶

Η συζήτηση στην τάξη, οι προσωπικές σκέψεις και κρίσεις των μαθητών, είναι ζωτικής σημασίας, καθώς βελτιώνουν τη μάθηση μέσω της αμοιβαίας ανατροφοδότησης και κριτικής, διεγείροντας την ανάπτυξη της αυτοπεποίθησης και της πνευματικής και συναισθηματικής τους ωρίμανσης.²⁷ Επιπλέον, η διαφωνία και η αμφισβήτηση μπορεί να είναι ζωτικά συστατικά μίας δημοκρατικής μουσικής εκπαίδευσης και όχι κάτι που πρέπει να ξεπεραστεί ή να παρακαμφθεί.

---

24 Heath, R. (2007). "Rethinking Community Collaboration Through a Dialogic Lens" in *Management Communication Quarterly*, vol. 21, n. 2: 145-171, σ. 132

25 Heath, R. (2007). "Rethinking Community Collaboration Through a Dialogic Lens" in *Management Communication Quarterly*, vol. 21, n. 2: 145-171, σ. 123

26 Heath, R. (2007). "Rethinking Community Collaboration Through a Dialogic Lens" in *Management Communication Quarterly*, vol. 21, n. 2: 145-171, σ. 142

27 Woodford (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, σ. 87

Εάν ένας μαθητής «όχι μόνο δεν προσαρμόζεται στις αλλαγές που έρχονται αλλά έχει τη δύναμη να τις μορφοποιήσει και να τις κατευθύνει» (Dewey, MW4: 27), η διαφορά και η διαμάχη ίσως αντιμετωπιστούν ως πηγές για τους εκπαιδευτικούς παρά ως εμπόδια.

3.5.2. Πολυπολιτισμικότητα

Λόγω του ολοένα αυξανόμενου ετερογενούς μαθητικού πληθυσμού, η μουσική εκπαίδευση δεν είναι πλέον δυνατό να προωθεί μία και μοναδική μουσική αλήθεια μέσω της ανάδειξης κάποιας μουσικής ως το αποκλειστικό κέντρο της ακαδημαϊκής προσοχής. Αντ' αυτού, έχει αναγνωριστεί ότι ο σύγχρονος πολιτισμός είναι και πρέπει να αντιμετωπίζεται ως *multimusical* (Reimer, 1993).²⁸ Απομακρύνοντας από τη σχολική μουσική ένα χαρακτηριστικό ιδίωμα με ελάχιστη σχετικότητα στις ζωές των μαθητών και στοχεύοντας να φανερώσουμε την ποικιλία του εξωσχολικού μουσικού κόσμου, ένα νέο κέντρο έχει τοποθετηθεί στη σχολική μουσική (Stelhammar, 1997). Παρακολουθώντας αυτή την πολυμουσικότητα (multimusicality), οι Bennett, Reimer and Keith Swanwick στις εργασίες τους, έχουν ανοίξει πόρτες στη δημοφιλή μουσική, θεωρώντας τον σκοπό της μουσικής ως «αισθητική» εκπαίδευση. Με την αισθητική εκπαίδευση ο Reimer (1989) προτείνει πως η μουσική εκπαίδευση θα πρέπει να αρθρώνεται σε «ό,τι χαρακτηρίζει τη μουσική ως τέχνη» και πως θα πρέπει να επιχειρείται «να διδάσκεται η μουσική με τρόπους που είναι αληθινοί στην καλλιτεχνική της φύση».²⁹ Ο Swanwick (1979) ορίζει την αισθητική ως ένα μέρος της μουσικής επιτέλεσης και μάθησης, αναφέροντας τη μουσική ως «διάλεξη». Έτσι, η αισθητική αντιμετωπίζεται ως μία έννοια της σύνδεσης του εκπαιδευτικού μουσικής, του τι μαθαίνεται στα σχολεία με τις εμπειρίες και τις σημασίες πέρα από τις σχολικές τάξεις. Όπως ισχυρίζεται ο Swanwick (1979), «η κορύφωση της αισθητικής εμπειρίας επιτυγχάνεται μόνο όταν ένα έργο σχετίζεται ισχυρά με τη δομή της δικής μας ατομικής εμπειρίας».³⁰

Λόγω του ότι η δημοφιλής μουσική (popular music) αποτελεί μέσο που συνδέει τις προτιμήσεις και τις εμπειρίες των μαθητών, προσλαμβάνεται ως περισσότερο προσιτή και εύκολα κατανοητή για αρχάριους γνώστες (Johansson, 2010). Αυτό φαίνεται πως παρέχει περισσότερες ευκαιρίες για σχετιζόμενη, ανοιχτή σε όλους και δημοκρατική διαδικασία μάθησης, ενθαρρύνοντας τους μαθητές να εμπλακούν σε αυθεντικές μουσικές εμπειρίες (Campbell, 1998; Green,

---

28 Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censure and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki, σ. 22

29 Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censure and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki, σ. 26

30 Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censure and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki, σ. 37

2002, 2006, 2008; Westerlund, 2006). Η εισαγωγή της δημοφιλούς μουσικής στην τάξη επέφερε παράλληλα νέες διδακτικές στρατηγικές σε αντίθεση με τις ιεραρχικές παιδαγωγικές δομές που συνήθως σχετίζονται με τη διδασκαλία της δυτικής ευρωπαϊκής μουσικής (e.g., Green, 2002; 2006; 2008), εισάγοντας άτυπες μαθησιακές πρακτικές, που εφαρμόζονται εμπλέκοντας τους μαθητές σε αποφάσεις που αφορούν στο μουσικό περιεχόμενο και την παιδαγωγική προσέγγιση των μαθημάτων, ενώ παράλληλα αναπτύσσουν τις ικανότητες και τη μουσική γνώση. Οι Georgii-Hemming and Westvall (2010) καταλήγουν στο ότι, προκειμένου να προάγουν τα σχολεία δημοκρατικές διαδικασίες, η άτυπη και η τυπική μάθηση πρέπει να συνδυαστούν μέσω της δημιουργίας «ενός διαλόγου και οργανωμένης συζήτησης, αφορμώμενης και καθοδηγούμενης από τον δάσκαλο... όπου η μουσική δημιουργικότητα σε διαφορετικές μορφές θα μπορούσε να συνεισφέρει στην ανάπτυξη των ατόμων, όπως και στην ανάπτυξη της κοινωνίας».³¹

3.5.3. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού

Ο εκπαιδευτικός της μουσικής οφείλει να προάγει και να καθοδηγεί την προσωπική και συλλογική μουσική ανάπτυξη μέσω κοινής και συνεργατικής κοινωνικής εμπειρίας. Η μουσική δημιουργικότητα του ίδιου του εκπαιδευτικού οδηγεί σε μία ατέρμονη συζήτηση με τους μαθητές, επιτρέποντάς τους έτσι «να μοιραστούν την ανάπτυξη της δικής τους μουσικής σκέψης, τις ανακαλύψεις, τις επιδράσεις και, μέρα με τη μέρα, την πρόοδο».³² Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων, κρίνεται απαραίτητη η προετοιμασία των καθηγητών μουσικής στη γνώση και την αναγνώριση μουσικών ειδών που αποκλίνουν από την εκάστοτε κυρίαρχη κουλτούρα, ώστε «διά μέσου της κριτικής σκέψης, να είναι κατάλληλα εξοπλισμένοι να προάγουν την ένταξη και τις δημοκρατικές πρακτικές στην τάξη».³³

Η εκπαίδευση των δασκάλων μουσικής αποτελεί μία κοινωνικώς και πολιτικώς ορισμένη δράση που μπορεί να ενισχύσει την αυτοπεποίθησή τους, παρέχοντάς τους μουσικές εμπειρίες και ταυτόχρονα συμμετοχή σε μία συνεχή διαδικασία εκδημοκρατισμού της μουσικής εκπαίδευσης.³⁴

---

31 Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censure and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki, σ. 32

32 Lapidaki, E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 377

33 Woodford, P. (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press, σ. 90

34 Lapidaki, E. (2007). *Learning communities and music education: Music teacher training as political action*. Proceedings of the International Conference Training Music Teachers: Research in Psychology of Music and Music Education, επιμ. Biasutti M. p. 44-90.

4. Συμπεράσματα – Προτάσεις

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι «οι απόψεις των ομοίων, οι στάσεις, οι ομαδικές συνθέσεις και αυτοσχεδιασμοί, οι κριτικές και η ανατροφοδότηση είναι απαραίτητα στοιχεία για την αύξηση της μουσικής κοινωνικότητας προκαλώντας τις μουσικές απόψεις των παιδιών πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από τις δημιουργικές τους προσπάθειες.»³⁵ Η μουσική πολυφωνία δίνοντας έμφαση ταυτόχρονα στις ατομικές φωνές και το σύνολο,³⁶ επιτυγχάνει την πλήρη και ουσιαστική τους «εναρμόνιση» σε ένα περιβάλλον κοινωνικής, δημιουργικής, συνεργατικής και βιωματικής μάθησης. Η παροχή εμπειριών, δεξιοτήτων και γνώσεων «σχετικά με μουσικές πεποιθήσεις, στάσεις, κινήσεις, τεχνοτροπίες της τέχνης, τη δημοφιλή μουσική διαφορετικής προέλευσης, την παγκόσμια μουσική και τις μορφές τέχνης, καθώς επίσης και άλλες πολιτισμικές επιρροές που διεγείρουν το μυαλό των μαθητών στη δημιουργικότητα», τους δίνει την ευκαιρία ανακαλύπτοντας το παρελθόν και το παρόν, να βρουν «απήχηση» στον εαυτό τους και έτσι, «να αναπτύξουν και να μετουσιώσουν τη δημιουργικότητά τους σε κάτι πραγματικά πρωτότυπο και καινοτόμο».³⁷

Το κίνημα της πολυπολιτισμικότητας βοήθησε στη διαφοροποίηση και επέκταση του ρεπερτορίου και των παιδαγωγικών πρακτικών, ώστε να αντιπροσωπεύονται διαφορετικοί μουσικοί πολιτισμοί. Επιπλέον, είναι απαραίτητη η αποβολή μουσικοπαιδαγωγικών πρακτικών που δίνουν έμφαση στη δουλική μίμηση έναντι της προσωπικής δημιουργικότητας και αναπαράγουν στερεότυπα, παραδείγματος χάριν ότι τα αγόρια δεν τραγουδούν και ότι τα κορίτσια δεν θα έπρεπε να διευθύνουν, να συνθέτουν ή να παίζουν «αγορίστικα» όργανα, όπως ντραμς.³⁸

Μέσα από τις εν λόγω μαθησιακές διαδικασίες τα άτομα εξελίσσονται σε υπεύθυνους, ενεργούς και δημοκρατικούς πολίτες με συνείδηση της ατομικής μουσικής τους ταυτότητας, σε πολίτες που αντιλαμβάνονται τη σύνδεση της μουσικής με την έννοια του χρόνου και του εκάστοτε κοινωνικού πλαισίου. Μαθαίνουν να σέβονται τους άλλους μουσικούς πολιτισμούς και να δημιουργούν, να συμμετέχουν και να επικοινωνούν μέσα από τη μουσική. Παράλληλα, είναι πολίτες που κατανοούν τις λειτουργίες που επιτελεί η μουσική στην καθημερινή

---

35 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 377

36 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 385

37 Lapidaki E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press, σ. 372

38 Green, L., "Music, Gender, and Education: A Report on Some Exploratory Research," *British Journal of Music Education* 10, no. 3 (November 1993): 219-53.

ζωή αναγνωρίζοντας πότε και πώς χρησιμοποιείται ως μέσο χειραγώγησης των μαζών. Είναι πολίτες που ερμηνεύουν και διαμορφώνουν άποψη για τα σύγχρονα μουσικά ρεύματα, που νοιάζονται για το φυσικό, κοινωνικό, πνευματικό και οικονομικό περιβάλλον, που γνωρίζουν και μπορούν να χρησιμοποιήσουν τη μουσική τεχνολογία και τα μέσα που προσφέρει η τεχνολογία πληροφορίας και επικοινωνίας.

Η διαφωνία και η αμφισβήτηση αποτελούν ζωτικά συστατικά μίας δημοκρατικής μουσικής εκπαίδευσης και πρέπει να αντιμετωπιστούν ως πηγές για τους εκπαιδευτικούς παρά ως εμπόδια. Η εκπαίδευση των εκπαιδευτικών μουσικής στις παιδαγωγικές αξίες της δημοκρατικής συνεργασίας και υπευθυνότητας καθώς και στην αντιμετώπιση της μουσικής δημιουργικότητας ως κοινωνικό-μουσικής πρακτικής, αποτελεί το πρώτο μεγάλο βήμα για τον εκδημοκρατισμό της μουσικής εκπαίδευσης. Άλλωστε, η δημοκρατία είναι τέχνη και σύμφωνα με τον Dewey, τρόπος ζωής...

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Στάμου, Λ. (Ιούλιος 2005). *Δημιουργικότητα και μουσική εκπαίδευση. Πρακτικά του 4^{ου} Συνεδρίου της Ελληνικής Ένωσης για τη Μουσική Εκπαίδευση (Ε.Ε.Μ.Ε.)*, 1-3 Ιουλίου 2005, Κάστρο Λαμίας, *Μουσική Εκπαίδευση*, σ.σ. 1- 14.

Ξενόγλωσση

- Green, L. (1993). "Music, Gender, and Education: A Report on Some Exploratory Research," *British Journal of Music Education* 10, no. 3. pp. 219–53.
- Guilford, J.P. (1950). Creativity, *American Psychologist*, volume 5, issue 9, pp. 444-454.
- Gutmann, A., & Ben-Porath, S. (2014). *Democratic Education*. The Encyclopedia of Political Thought: pp. 863-875.
- Gutmann, A., & Thompson, D., (1996). *Democracy and Disagreement*. Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 52-94.
- Heath, R. (2007). "Rethinking Community Collaboration Through a Dialogic Lens" in *Management Communication Quarterly*, vol. 21, n. 2. pp. 145-171.
- Kallio, A. (2015). *Navigating (un) popular music in the classroom: censure and censorship in an inclusive, democratic music education*. PhD Thesis: University of the Arts Helsinki.
- Kelly, S. N. (2012). John Dewey and James Murshell: Progressive educators for contemporary music education. *Visions of Research in Music Education*, 21.

- Kratus, J. (1994). The ways children compose. In H. Lees (Ed.), *Musical connections: Tradition and change. Proceedings of the 21st World Conference of the International Society for Music Education* (pp. 128-141). Auckland, New Zealand: University of Auckland.
- Lapidaki, E., de Groot, R., & Stagkos, P. (2012). Communal Creativity as socio-musical practice. In G. E. McPherson & G. F. Welch (Eds.), *The Oxford Handbook of Music Education* (pp. 371-388). Oxford: Oxford University Press.
- Lapidaki, E. (2007). *Learning communities and music education: Music teacher training as political action*. Proceedings of the International Conference Training Music Teachers: Research in Psychology of Music and Music Education, επιμ. Biasutti M. p.p. 44-90.
- National Advisory Committee on Creative and Cultural Education. (1999). *All Our Futures: Creativity, Culture and Education*. London: DFEE
- Paynter, J. (1982). *Music in the Secondary School Curriculum*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sturm, S., (2012). “Full Participation and the Arts, Culture, and Humanities” in *Diversity & Democracy*, vol.15, n. 2: 5-7.
- Torrance, E. P., & Ball, O. (1984). *Streamlined scoring and norms for figural form A and B*. Bensenville, IL: Scholastic Testing Service.
- Trilling, B., Fadel, C., & Partnership for 21st Century Skills. (2009). *21st century skills: Learning for life in our times*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Wallas, G. (1926). *The Art of Thought*. New York: Harcourt Brace.
- Woodford, P. (2005). *Democracy and Music Education: Liberalism, Ethics and the Politics of Practice*. Indiana University Press

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Αυθεντοπούλου Δέσποινα** σπούδασε Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ενώ παράλληλα ολοκλήρωσε τις σπουδές της στο Πιάνο και τα Ανώτερα Θεωρητικά στο Δημοτικό Ωδείο Μοσχάτου. Το 2013 αποφοίτησε από το Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής του ΑΤΕΙ Ηπείρου με ειδίκευση στο κανονάκι και έλαβε Δίπλωμα Βυζαντινής Μουσικής, ενώ το 2014 έλαβε Μεταπτυχιακό τίτλο στη Μουσική Παιδαγωγική του University of Nicosia με εξαιρετική διάκριση. Από το 2015 είναι υποψήφια Διδάκτορας του τμήματος Μουσικών Σπουδών του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου στον τομέα της Ιστορικής Μουσικολογίας. Από το 2012 έως σήμερα εργάζεται στο Ωδείο Άρτας ως καθηγήτρια πιάνου και Ανώτερων Θεωρητικών, ενώ έχει εργαστεί στο Μουσικό Σχολείο Πρέβεζας (Πιάνο) και στα Μουσικά Σχολεία Άρτας και Γιαννιτσών (Κανονάκι). Επιπλέον, εξειδικεύεται στη διδασκαλία πιάνου σε παιδιά με προβλήματα όρασης. Στοιχεία Επικοινωνίας: dafthent@mus.auth.gr.

Αγγούρα Ευαγγελία

Εκπαιδευτικός ΠΕ60, Μεταπτυχιακή Φοιτήτρια
στο Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Η συμβολή της εκπαίδευσης και της λογοτεχνίας στη διαμόρφωση ενεργών πολιτών. Αναζητώντας αξίες στα σχολικά εγχειρίδια

Η παιδεία είναι εκείνη που γυμνάζει τον άνθρωπο από την παιδική ηλικία στην αρετή και του εμπνέει σφοδρή επιθυμία να την αγαπήσει και να γίνει τέλειος πολίτης, που να ξέρει να κυβερνά και να υπακούει στους νόμους σύμφωνα με το πνεύμα της δικαιοσύνης.

Πλάτων, Νόμοι

Περίληψη

Η παρούσα ανακοίνωση αποτελείται από τρία μέρη. Στο Α΄ Μέρος, με την έννοια της εκπαίδευσης να αποτελεί κομβικής σημασίας παράγοντα στη διαμόρφωση ενεργών πολιτών, επιχειρείται μια σύντομη αναφορά στο ρόλο και στη σημασία της εκπαίδευσης στην διαπαιδαγώγηση ενεργών πολιτών, στον τρόπο που τα σχολικά εγχειρίδια συμβάλουν στην κοινωνικοποίηση των μαθητών και στη συμβολή της λογοτεχνίας ως μέσου πνευματικής αναβάθμισης του μαθητή. Επίσης στη δημιουργία πολιτειακής κουλτούρας. Στο Β΄ Μέρος, παρουσιάζεται η διερεύνηση των αξιών της ειρήνης, της φιλίας και της δημοκρατίας στο

Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κεμένων της Ε΄ και της ΣΤ΄ Δημοτικού με τίτλο *Με λογισμό και μ' όνειρο*. Στο Γ΄ Μέρος, διατυπώνονται συμπεράσματα και γενικοί προβληματισμοί.

Λέξεις-κλειδιά: εκπαίδευση, ενεργός πολίτης, σχολικά εγχειρίδια, κοινωνικοποίηση μαθητών, πολιτειακή κουλτούρα

The contribution of education and literature to promote active citizenship. Seeking values in textbooks

Abstract

This paper is divided into three parts. In the first part of the paper, with the concept of education to be a crucial factor in formulating democratic citizens, is attempted a brief reference to the role and importance of education in educating active citizens. Additionally is investigated the way the textbooks contribute to the socialization of students and the contribution of literature as a means of intellectual improvement of student. Also as a means of creating political culture. In the second part of the paper is presented the investigation of the values of peace, friendship and democracy on Anthology Literary Text, entitled *Με λογισμό και μ' όνειρο* which is taught in elementary school. In the third part are expressed conclusions and general concerns.

Keywords: education, active citizens, school textbooks, socialization of students, polity culture

1. Δημοκρατία και εκπαίδευση

1.1. Ο ρόλος της εκπαίδευσης στη δημιουργία ενεργών πολιτών

Ο σύγχρονος διανοούμενος-λογοτέχνης Ν. Φωτόπουλος πολύ καιρία παρατηρεί: Στην ελληνική κοινωνία έφτασε η ώρα να μιλήσουμε ανοιχτά για τη βία, την επιθετικότητα, την ξеноφοβία, το ρατσισμό. Κι αυτό γιατί ως κοινωνικά φαινόμενα δεν αποτελούν μεμονωμένα περιστατικά μιας άτυχης στιγμής ή μιας θεόσταλτης επιδημίας, αλλά αντικειμενικά και αναπόφευκτα παράγωγα μιας κοινωνίας που δηλητηριάζεται καθημερινά από την κρίση, την ανεργία, τη φτώχεια και την κοινωνική ανισότητα.

Πρόκειται για φαινόμενα που ενδημούν και θα αναπτύσσονται όσο οι συλλογικές αξίες αποδυναμώνονται, οι θεσμοί αυτό-ακυρώνονται, οι κοινωνικές σταθερές κατεδαφίζονται βίαια και ατεκμηρίωτα προς όφελος των λίγων. Υπό τις συνθήκες αυτές η επικράτηση μιας κατάστασης σύγχυσης, ιδεολογικής, πολιτικής

και γενικότερα κοινωνικής, αποτελεί αντικειμενικό επακόλουθο, το οποίο αν δεν καταπολεμηθεί την ώρα που γεννιέται, θα προκαλέσει χειρότερα αποτελέσματα, με πολλαπλές για την κοινωνία συνέπειες.¹

Η κρίση αξιών που διέπει τη σύγχρονη κοινωνία καθιστά επιτακτική την ανάγκη υποστήριξης των δημοκρατικών αξιών μέσω του σχολείου και της εκπαίδευσης. Το σχολείο μπορεί να συντελέσει τα μέγιστα ως προς αυτή την κατεύθυνση εμφυσώντας στους μικρούς μαθητές αξίες ικανές στη διάπλαση μελλοντικών ενεργών πολιτών.

Τούτο είναι πολύ σημαντικό αφού οι δημοκρατικά αφυπνισμένοι πολίτες έχουν συγκροτημένη προσωπικότητα, είναι κριτικά σκεπτόμενα άτομα, δραστήρια ως προς την κοινωνική συνοχή. Τέτοια άτομα είναι ικανά να υπερασπιστούν τις δημοκρατικές αξίες, να συμβιώσουν αρμονικά, να συνεργαστούν, να δημιουργήσουν. Η εκπαίδευση αποτελεί μια διαδικασία που οδηγεί στη δημιουργία των ενεργών πολιτών και διευκολύνει την ανάπτυξη της συνείδησης του πολίτη από την παιδική, μαθητική ηλικία.²

Σύμφωνα με την Αμερικανίδα φιλόσοφο Amy Gutmann, «Αν μοναδικός στόχος ενός δημοκρατικού κράτους είναι να προετοιμάζει τα μέλη του για την ιδιότητα τους ως πολιτών, αυτό θα πρέπει να το επιδιώκει με όσο γίνεται περισσότερη εκπαίδευση»³

Από τη δεκαετία του 1990 δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην εκπαίδευση για μια δημοκρατική ιδιότητα του πολίτη ενώ υποστηρίζεται ότι η εκπαίδευση μπορεί να συμβάλλει σημαντικά στην κατάκτηση των ιδανικών της ειρήνης, της ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁴

Στο πλαίσιο της Στρατηγικής της Λισσαβόνας και προς επίτευξη του στρατηγικού στόχου να γίνει η Ένωση «ανταγωνιστικότερη και δυναμικότερη οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο για την επόμενη δεκαετία»,⁵ ο ενεργός πολίτης (active citizenship), καθορίστηκε ως ένας από τους 13 μελλοντικούς στόχους των εκπαιδευτικών συστημάτων (2001),⁶ ενώ η πολιτική ικανότητα (ικανότητα του πολίτη, civic competence), αποτέλεσε μια από τις 8 ικανότητες της διά βίου μάθησης (2005)⁷.

---

1 Φωτόπουλος, Ν., *Το δημοκρατικό σχολείο, ανάχωμα στο ρατσισμό*. Στο: http://www.enet.gr/?i=news_el.article&id=393311 (προσπελάστηκε στις 17/11/2016)

2 (Gutmann,2004 ; Parker,2003)

3 Gutmann, A. (1999). *Democratic Education*. Princeton University Press.

4 Πανταζής, Β. (2008). Παιδεία για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Αξιοποίηση «Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» στην εκπαιδευτική πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ. 14, σ. 107-122.

5 Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Σύνοδος της Λισσαβόνας (23-24.3.2000), Συμπεράσματα της Προεδρίας, Βρυξέλλες, 2000, παρ. 5^α.

6 «Στόχος 2.3.: Υποστήριξη της ενεργοποίησης του πολίτη, της ισότητας των ευκαιριών και της κοινωνικής συνοχής», Συμβούλιο της ΕΕ, Έκθεση του Συμβουλίου Παιδείας προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, «Οι συγκεκριμένοι μελλοντικοί στόχοι των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης», αριθ. 5980/01, EDUC 23, Βρυξέλλες, 14-2-2001.

7 Βλ. «Ικανότητα 6: Διαπροσωπικές, διαπολιτισμικές και κοινωνικές ικανότητες και ικανότητα του πολίτη.

Έτσι, λοιπόν, η δημοκρατία ως μορφή πολιτεύματος «δεν επιβάλλεται, δεν εισάγεται αλλά προκύπτει από διαδικασίες που έχουν τη βάση τους στην πολιτικά συνειδητή κοινωνία»⁸

Σύμφωνα με τον Καστοριάδη, ο ενεργός πολίτης είναι δημιούργημα της δημοκρατίας, η οποία συγχρόνως προϋποθέτει τον ενεργό πολίτη, και εφόσον ο πολίτης είναι καθοριστικός για την ύπαρξη της δημοκρατίας, η εκπαίδευση των νέων και η διαμόρφωση των πολιτών γίνεται αντιληπτή ως «condition sine qua non».⁹

Ένα εκπαιδευτικό σύστημα που θα δουλέψει συστηματικά πάνω στην έννοια της ανθρώπινης ουσίας, στις αρχές της ουσιαστικής δημοκρατίας, της ανεκτικότητας και του διαλόγου, θα συμβάλει αποφασιστικά στη διαπαιδαγώγηση της νέας γενιάς με τις αρχέγονες αξίες του τόπου και του λαού μας: τη δημοκρατία, τη διαλεκτική, την ελεύθερη δημιουργική και κριτική σκέψη, την ετερότητα. Στοιχεία που έθρεψαν τις ρίζες του δυτικού πολιτισμού και που δυστυχώς στη σύγχρονη Ελλάδα τα αφήσαμε για πολλά χρόνια ακαλλιέργητα.¹⁰

Η διαπαιδαγώγηση των παιδιών στις αξίες αυτές συμβάλει τα μέγιστα στο σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ατομικών και συλλογικών.

Άλλωστε η ισότητα και η δικαιοσύνη, η φιλία και η αποδοχή του διαφορετικού, η ελευθερία και η δημιουργία δεν είναι οι αξίες που διασφαλίζουν την εύρυθμη λειτουργία μιας ευνομούμενης πολιτείας;

1.2. Τα σχολικά εγχειρίδια και η κοινωνικοποίηση των παιδιών

Ένας από τους σημαντικότερους φορείς πολιτισμού είναι το σχολείο, το οποίο, ως κοινωνικός θεσμός, αποτελεί έναν μηχανισμό αναπαραγωγής των αξιών, της ιδεολογίας και των κοινωνικών κανόνων, μέσα στο οργανωμένο κοινωνικό σύστημα.¹¹

Καθώς το σχολείο προετοιμάζει το μαθητή για τη μελλοντική του ενσωμάτωση στην κοινωνία, οι αξίες τις οποίες του μεταδίδει, κυρίως μέσα από

Interpersonal, intercultural, social competences, Civic competence)”. Ευρωπαϊκή Επιτροπή Πρόταση Σύστασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες για τη δια βίου μάθηση, COM (2005) 508 τελικό, Βρυξέλλες, 10.11.2005. Παράρτημα 15-23. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (Παράρτημα, σ. 20), «*Η ικανότητα του πολίτη βασίζεται στη γνώση των εννοιών της δημοκρατίας, της ιδιότητας του ενεργού πολίτη και των δικαιωμάτων του πολίτη, συμπεριλαμβανομένων των τρόπων που εκφράζονται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στις διεθνείς διακηρύξεις, και του τρόπου που εφαρμόζονται από διάφορους φορείς σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.*» Βλ. σχετικά και ΠΑΣΙΑΣ, Γ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση* Τόμος Β', εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ 205-213.

8 Τσάτσος, Δ. (1982). *Συνταγματικό Δίκαιο*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.

9 Καστοριάδης, Κ. (2008). *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, Τόμος Β', *Η πόλις και οι νόμοι*. Αθήνα: εκδ. Κριτική

10 Φωτόπουλος, Ν., *Το δημοκρατικό σχολείο, ανάχωμα στο ρατσισμό*. Στο: http://www.enet.gr/?i=news_el.article&id=393311 (προσπελάστηκε στις 17/11/2016)

11 Κυρίδης, Α. (2010). *Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της προσχολικής εκπαίδευσης*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

τα σχολικά εγχειρίδια, είναι οι κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, εκείνες που επιθυμεί το εκπαιδευτικό σύστημα να μεταδώσει, μέσω των οποίων στοιχειοθετείται η παιδαγωγική και ηθική αντίληψη για την ερμηνεία του κόσμου.¹²

Τα σχολικά βιβλία συμβάλουν καθοριστικά στην κοινωνικοποίηση των παιδιών. Αυτό είναι απόρροια του γεγονότος ότι σε αυτά εμπεριέχονται εικόνες και κείμενα όπου αντικατοπτρίζονται οι σύγχρονες στάσεις και αξίες της κοινωνίας στην οποία παράγονται και χρησιμοποιούνται.

Έτσι το παιδί σταδιακά αποκτά τη δική του ταυτότητα, ατομική και κοινωνική, συνειδητοποιώντας πως ανήκει σε συγκεκριμένες ομάδες η κάθε μία από τις οποίες έχει τα δικά της χαρακτηριστικά.¹³

1.3. Η λογοτεχνική δημιουργία και η συμβολή της στην δημιουργία πολιτειακής κουλτούρας

Η λογοτεχνία δεν είναι απλά ένα μάθημα αισθητικής και γλωσσικής καλλιέργειας. *Η επαφή με τα λογοτεχνικά κείμενα διευρύνει τους νοητικούς και συναισθηματικούς ορίζοντες των μαθητών.*

Ο Northrop Frye υποστηρίζει ότι το βασικό έργο της φαντασίας στην κανονική ζωή είναι να παράγει το άτομο μια όψη της κοινωνίας που θέλει να ζήσει, ανεξάρτητα από την κοινωνία στην οποία ζει. Σύμφωνα με την Glenna Davis Sloan μια αναπτυσσόμενη φαντασία είναι θεμελιακή, για να επιβιώσει κανείς σε μια υγιή κοινωνία.

Η λογοτεχνία είναι ένα πολύτιμο εργαλείο που φέρνει τον αναγνώστη σε επαφή με διαφορετικούς πολιτισμούς και κουλτούρες και συγχρόνως του παρέχει μοντέλα με τη βοήθεια των οποίων μπορεί να ερμηνεύει τόσο τον κόσμο γύρω του όσο και συμβάντα του άμεσου περιβάλλοντος του. Τα παιδιά μέσα από την πλοκή μιας ιστορίας έρχονται σε επαφή με ποικίλες καταστάσεις καθώς ταυτίζονται με τους ήρωες οι οποίοι αναλαμβάνουν ευθύνες, λαμβάνουν αποφάσεις, προβληματίζονται.

Το Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας αναφέρει:

Τα λογοτεχνικά κείμενα είναι φορείς εθνικών, οικουμενικών και διαπολιτισμικών αξιών. Η επαφή με αντιπροσωπευτικά έργα της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, εθνικής και παγκόσμιας, διευρύνει τα όρια της προσωπικής εμπειρίας και ευαισθησίας των μαθητών και τους καθιστά ανθρώπους ικανούς να αξιοποιούν ενεργητικά τη γνώση, να αναπτύσσουν τις αισθητικές αντιλήψεις

---

12 Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου: ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα: Θεμέλιο

Καραφύλλης, Γ. (2005). *Αξιολογία και Παιδεία, Φιλοσοφική θεώρηση των αξιών στο χώρο της Παιδείας*, Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.

13 Δραγώνα, Θ. (1997) «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης». *Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ: 13 – 16.

τους, να παίρνουν κριτική θέση απέναντι σε βασικά ζητήματα της ατομικής και κοινωνικής ζωής και να διαμορφώνουν επιλεκτικά και υπεύθυνα τις προσωπικές τους στάσεις και πεποιθήσεις. Επιπλέον, η ανάγνωση και η ερμηνευτική προσέγγιση των λογοτεχνικών έργων διεγείρει τη βιωματική συμμετοχή των μαθητών, καλλιεργεί μια σταθερή σχέση με τη λογοτεχνία και την ανάγνωση, ευαισθητοποιεί, εμπλουτίζει την εμπειρία, αναπτύσσει τη φαντασία, καλλιεργεί τη γλώσσα και αφυπνίζει καλλιτεχνικές δεξιότητες. Τέλος, η γνώση και η αξιοποίηση στοιχείων ιστορίας και θεωρίας της λογοτεχνίας συντελούν στην ανάπτυξη της ικανότητας αξιολόγησης των έργων και αναγνώρισης της ποιότητας του λόγου. Με αυτή την προοπτική αναδεικνύεται η αξία της λογοτεχνίας ως μορφωτικού αγαθού στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής παιδείας και της δημοκρατικής εκπαίδευσης, καθώς και η συμβολή της στην ισοτιμία των ανθρώπων και των πολιτισμών και στην προβολή της ιδιαίτερης φυσιογνωμίας του ελληνικού λόγου και πολιτισμού.¹⁴

Επίσης η Χαρίκλεια Α. Γαλανοπούλου παρουσιάζοντας το βιβλίο του Κ. Μαλαφάντη *Η παιδαγωγική της λογοτεχνίας* πάρα πολύ εύστοχα παρατηρεί: Το σύνολο της λογοτεχνικής δημιουργίας, δηλαδή το σύνολο των επώνυμων και ανώνυμων μνημείων του έντεχνου γραπτού λόγου, αποτελεί μία από τις κύριες μορφές Τέχνης, που κατέχει εξέχουσα θέση στον πολιτισμό κάθε λαού. Από την αρχαιότητα ως σήμερα η λογοτεχνία παίζει καθοριστικό ρόλο στην πνευματική πρόοδο, την ηθική καλλιέργεια, την πρόκληση αισθητικής συγκίνησης. Μέσω της λογοτεχνίας ο άνθρωπος «διδάσκεται», διαπαιδαγωγείται, μορφώνεται, «ταξιδεύει» σε κόσμους και πολιτισμούς μακρινούς και ξένους, άγνωστους ως τότε, σε καταστάσεις άλλοτε γνώριμες και άλλοτε όχι, που τον ωθούν να ψάξει, να μάθει, να ενημερωθεί. Έρχεται σε επαφή με τις βασικές δυνάμεις και προϋποθέσεις που δημιούργησαν τον πολιτισμό και την ιστορία του. Συνειδητοποιείται έτσι ως πολιτισμένος άνθρωπος και αποκτά αυτογνωσία και ανθρωπογνωσία. Το σύνολο της λογοτεχνικής δημιουργίας, δηλαδή το σύνολο των επώνυμων και ανώνυμων μνημείων του έντεχνου γραπτού λόγου, αποτελεί μία από τις κύριες μορφές Τέχνης, που κατέχει εξέχουσα θέση στον πολιτισμό κάθε λαού. Από την αρχαιότητα ως σήμερα η λογοτεχνία παίζει καθοριστικό ρόλο στην πνευματική πρόοδο, την ηθική καλλιέργεια, την πρόκληση αισθητικής συγκίνησης.

Αδιαμφισβήτητη είναι λοιπόν η συμβολή της λογοτεχνίας στη ζωή του ανθρώπου και κατά συνέπεια η σημασία της στην εκπαίδευση, καθώς η μελέτη των έργων της λογοτεχνίας συμβάλλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση της προσωπικότητας του παιδιού, μέσω των ποικίλων προτύπων που προβάλλουν τα έργα αυτά. Μέσα από την Τέχνη το παιδί γνωρίζει τη ζωή, τους άλλους ανθρώπους και προετοιμάζεται να βγει στην κοινωνία. Με δεδομένη την ωφέλιμη και πολυδιάστατη προσφορά της λογοτεχνίας, τόσο στον άνθρωπο, όσο και στην

---

14 Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο. Στο http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/4deppsaps_Logotexnias_Gymnasiou.pdf (προσπελάστηκε 17/11/2016)

κοινωνία, δεν μπορεί κανείς να παραγνωρίσει και να μην παραδεχτεί και την παιδαγωγική της διάσταση και ασφαλώς την ανάγκη να προσφέρεται στα παιδιά από τις πρώτες κιόλας τάξεις του δημοτικού σχολείου.¹⁵

Συνεπώς η διδασκαλία της λογοτεχνίας στο σχολείο συνιστά μια μεγάλη πρόκληση. Αποτελεί έναν προνομιακό χώρο που μέσα από μια πολυφωνική εκπαιδευτική λειτουργία διευρύνει τους ορίζοντες της αναζήτησης και της αμφισβήτησης του μαθητή και έχει ως αποτέλεσμα την πνευματική και πολιτιστική του αναβάθμιση καθιστώντας τον ικανό πολίτη .

2. Διερεύνηση των αξιών που προάγουν την πολιτειακή κουλτούρα, στο ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων Έ'και ΣΤ' Δημοτικού Με λογισμό και μ' όνειρο

Στην παρούσα μελέτη θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε τις αξίες της ειρήνης, της φιλίας, της οικουμενικότητας, του αλληλοσεβασμού, της αποδοχής της διαφορετικότητας στα σχολικά εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι παραπάνω αξίες αποτελούν το θεμέλιο λίθο πάνω στον οποίο στηρίζεται η έννοια της δημοκρατίας, και η καλλιέργεια τους αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία μπορεί να οικοδομηθεί η πολιτειακή κουλτούρα των μελλοντικών πολιτών. Στην πραγματικότητα οι παραπάνω αξίες εμφανίζονται στα σχολικά εγχειρίδια από τις πρώτες κιόλας τάξεις του σχολείου, αφού σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών αλλά και τους στόχους του σχολείου, καίριο μέλημα αποτελεί η κοινωνικοποίηση των μικρών μαθητών, η αποδοχή της διαφορετικότητας, η ειρηνική συνύπαρξη των λαών.

Ο πόλεμος και η ειρήνη, τα ανθρώπινα δικαιώματα, η εγκληματικότητα, η μοναξιά, η επικοινωνία, οι νέες τεχνολογίες αποτελούν θεματικές που τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών προσπαθούν να εντάξουν στην εκπαιδευτική διαδικασία στα πλαίσια μιας οικουμενικής παιδείας. Στόχος η εμπλοκή των μαθητών σε μια διαδικασία προσέγγισης παγκόσμιων προβληματικών καταστάσεων, ανάπτυξης στάσεων αλληλεγγύης και εφοδιασμού με γνώσεις και δεξιότητες, με τελικό στόχο την ενοποίηση των λαών.¹⁶

Πιο συγκεκριμένα η μελέτη μας αφορά στο ανθολόγιο λογοτεχνικών κειμένων Έ'και ΣΤ' Δημοτικού Με λογισμό και μ' όνειρο.¹⁷ Ο στόχος του συγκεκριμένου εγχειριδίου σύμφωνα με το Αναλυτικό Πρόγραμμα του Υπουργείου Παιδείας για το μάθημα της Λογοτεχνίας στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού σχολείου, είναι να φέρει τους μαθητές σε επαφή με 25 κείμενα

---

15 Γαλανοπούλου, Χ., Βιβλιοπαρουσίαση *Η Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*. Στο http://journal.primedu.uoa.gr/greek/issue_2/html/biblio.htm (προσπελάστηκε 17/11/2016)

16 Χατζηγεωργίου, Γ. (1998). *Γνώθι το curriculum, Γενικά και ειδικά θέματα Αναλυτικών Προγραμμάτων και Διδακτικής*, Αθήνα: Ατραπός.

17 Με λογισμό και μ' όνειρο <http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-E111/322/2156.7817/> (προσπελάστηκε στις 17/11/2016)

της ελληνικής, βαλκανικής, μεσογειακής και παγκόσμιας Λογοτεχνίας, να τους εξοικειώσει διαισθητικά με αυτά και «να προσεγγίσει βαθμιαία ένα ευρύ φάσμα αξιόλογων και χαρακτηριστικών κειμένων των κυριότερων εκπροσώπων της Ελληνικής Λογοτεχνίας σε όλη τη χρονική και γεωγραφική της έκταση».¹⁸

Το Ανθολόγιο της Ε΄ και ΣΤ΄ Δημοτικού με τίτλο «Με λογισμό και μ΄ όνειρο» κυκλοφόρησε το 2008 από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα, Έκδοση Η΄ σε 142.000 αντίτυπα. Η συγγραφική ομάδα αποτελείται από τους: Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου, Τζίνα Καλογήρου, Γιάννη Σ. Παπαδάτο, Στέλλα Πρωτονοταρίου, Θεοδόση Πυλαρινό. Υπεύθυνος για το σχεδιασμό και τις προδιαγραφές σύνθεσης του Ανθολογίου είναι ο Χρίστος Παπαρίζος, ενώ για το συντονισμό της ομάδας συγγραφής η Άντα Κατσίκη-Γκίβαλου. Υπεύθυνος στο πλαίσιο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου είναι ο Κων/νος Μπαλάσκας. Η επιτροπή αξιολόγησης αποτελείται από τους: Δημήτριο Κουκολομάτη, Ανθούλα Δανιήλ, Γεώργιο Οικονόμου και Εύη Σκάρλοου. Τις τυπογραφικές διορθώσεις ανέλαβε η Νάντια Κουτσουρούμπα, την καλλιτεχνική επιμέλεια, τα γραφικά και την ηλεκτρονική σελιδοποίηση η Βασιλική Μπεκυρά. Η μακέτα εξωφύλλου φιλοτεχνήθηκε από τη Βάσω Ψαράκη.

Το εγχειρίδιο απαρτίζεται από 302 σελίδες και είναι δομημένο σε 11 ενότητες:

- α) Εμείς και η φύση (σελ. 13-42),
- β) Κοινωνική ζωή (σελ. 46-73),
- γ) Η οικογένειά μας (σελ. 77-101),
- δ) Σχολείο και παιδί (σελ. 105-122),
- ε) τα παιδικά χρόνια (σελ. 125-138),
- στ) Ανθρώπινοι χαρακτήρες (σελ. 141-158),
- ζ) Θρησκευτική ζωή (161-180),
- η) Γεγονότα από την ελληνική ιστορία (σελ. 183-225),
- θ) Λαϊκή παράδοση και πολιτισμός (σελ. 229-239),
- ι) Ειρήνη και φιλία (243-258),
- ια) Φαντασία και περιπέτεια (σελ. 261-282).

Τέλος περιλαμβάνει Βιβλιογραφικές πληροφορίες και προτεινόμενες δραστηριότητες (σελ. 283-298) καθώς και Ευρετήριο δύσκολων όρων και εννοιών (σελ. 299-302).

Τα κείμενα που επιλέχθηκαν προς ανάλυση ανήκουν στην ι΄ ενότητα με τον τίτλο *Ειρήνη και Φιλία*. Πρόκειται για τέσσερα λογοτεχνικά κείμενα τα οποία θα διερευνηθούν με τη μέθοδο της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου προκειμένου να εντοπιστούν οι αξίες που προάγουν τη δημοκρατία.

Πρόκειται για τα παρακάτω κείμενα:

---

18 Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών της Ελληνικής Γλώσσας για το Δημοτικό Σχολείο, σελ. 23 Στο <http://users.sch.gr/salnk/downloadsaps.htm> (προσπέλαση 17/11/2016)

1. *Ειρήνη*, του Γιάννη Ρίτσου
2. *Όνειρα με χαρταετούς και περιστέρια*, του Φερεντουν Φαριάντ, μετάφραση Γιάννης Ρίτσος
3. *Το χαμογελαστό συννεφάκι*, της Μάρως Λοΐζου
4. *Οι φίλοι μας οιτσιγγάνοι*, της Ελένης Σαραντίτη

2.1. *Ειρήνη*, του Γιάννη Ρίτσου

Το ποίημα *Ειρήνη* του Γιάννη Ρίτσου που γράφτηκε το 1953, στοχεύει στη μετάδοση του μηνύματος της ειρήνης. Μέσα από εικόνες της καθημερινής ζωής απλών ανθρώπων που ζουν, δημιουργούν, αγαπούν, ονειρεύονται, χαίρονται τη ζωή μέσα σε έναν ειρηνικό κόσμο [*Το όνειρο του παιδιού, το όνειρο της μάνας, τα λόγια της αγάπης, ο πατέρας με το χαμόγελο στα μάτια, το ζεμπίλι γεμάτο με φρούτα, οι σταγόνες του ιδρώτα στο μέτωπο, το νερό στη στάμνα, ένα ποτήρι ζεστό γάλα, το βιβλίο*], το ποίημα αποτελεί έναν ύμνο στην αξία της ειρήνης που όλοι οι άνθρωποι αξίζουν. Το ποίημα πλαισιώνει εικόνα με το έργο ζωγραφικής του Πάμπλο Πικάσο με τίτλο *Παιδί με περιστέρι*. Πρόκειται για ένα έργο του μεγάλου ζωγράφου που απεικονίζει ένα μικρό κορίτσι το οποίο κρατά τρυφερά στην αγκαλιά του ένα περιστέρι. Όπως είναι γνωστό το περιστέρι αποτελεί Σύμβολο της Ειρήνης και συνδέεται με το ποίημα εξαιτίας του συμβολισμού του.

2.2. *Όνειρα με χαρταετούς και περιστέρια*, του Φερεντουν Φάριαντ

Το απόσπασμα προέρχεται από το ομώνυμο βιβλίο του Πέρση συγγραφέα **Φερεντουν Φάριαντ** και είναι μεταφρασμένο από το Γιάννη Ρίτσο.

Ο συγγραφέας μέσα από το έργο του, μας περιγράφει την καθημερινή ζωή δύο αγοριών φτωχικής οικογένειας από την Περσία. Τα παιδιά παίζουν, χαίρονται τη ζωή, αγαπούν, ονειρεύονται. Όμως ξεσπά ο πόλεμος που με την καταστροφική μανία του λεηλατεί τα πάντα. Τα παιδιά υπερασπίζονται την πατρίδα τους και ονειρεύονται πως ο πόλεμος κάποτε θα τελειώσει.

Στο απόσπασμα του Ανθολόγιου παρακολουθούμε το παιχνίδι δύο παρεών παιδιών, διαφορετικών εθνοτικών ομάδων της Περσίας πριν ξεσπάσει ο πόλεμος. Έχουν στήσει έναν «ειρηνικό πόλεμο» με λουλούδια, πεταλούδες, λιμπελούλες, μπομπόνια [*αξίες ειρήνης, φιλίας, αποδοχής της διαφορετικότητας*]. Τα παιδιά μέσα από το παιχνίδι τους ξεσπούν σε γέλια και χαρά [*η χαρά της ζωής που τροφοδοτείται από την ειρήνη*]. Το αγαπημένο περιστέρι των παιδιών [*σύμβολο ειρήνης*], ο Ριπιδάτης εμφανίζεται και όλα τα παιδιά μαζί, πιάνονται χέρι χέρι και σχηματίζουν έναν κυκλικό χορό [*οικουμενικότητα, αδελφοσύνη, αποδοχή της διαφορετικότητας*]. Ένας από τους ήρωες της ιστορίας, ο Αλβάν, διαβάζει στα παιδιά την έκθεση που έγραψε για το σχολείο του. Η έκθεση αρχίζει έτσι: Τα όνειρά μου είναι όλο περιστέρια, χαρταετούς και πολύχρωμα μπαλόνια... [*ειρήνη, χαρά της ζωής*]

Το απόσπασμα αποτελεί έναν ύμνο στις αξίες της ειρήνης, τη φιλίας και της αποδοχής της διαφορετικότητας.

2.3. Το χαμογελαστό συννεφάκι, της Μάρως Λοΐζου

Οι περιπέτειες του χαμόγελου, είναι ένα βιβλίο της Μάρως Λοΐζου με πολλές μικρές ιστορίες. Οι ιστορίες αυτές γεννήθηκαν από την αλληλεπίδραση της συγγραφέως με τα παιδιά. Ήρωας του βιβλίου είναι ένα χαμόγελο, που επισκέπτεται τόπους μακρινούς και δίνει χαρά και ελπίδα σε όσους το έχουν ανάγκη. *Το χαμογελαστό συννεφάκι* που περιλαμβάνεται στο Ανθολόγιο Λογοτεχνικών Κειμένων Έ'και ΣΤ' Δημοτικού *Με λογισμό και μ' όνειρο*, είναι μια από τις ιστορίες του παραπάνω βιβλίου και με μεγάλη τρυφερότητα προσεγγίζει το θέμα της διχοτόμησης της Κύπρου.

Δυο χαμογελαστά συννεφάκια, επισκέπτονται συγχρόνως δυο διαφορετικά σπίτια στην Κύπρο. Το ένα βρίσκεται στην ελληνική πλευρά και κατοικείται από μια ελληνική οικογένεια. Το άλλο βρίσκεται στην κατεχόμενη Κύπρο και κατοικείται από μια τουρκική οικογένεια. Και οι δύο οικογένειες ζουν, μοχθούν, αγωνιούν, μεγαλώνουν τα παιδιά τους, πιστεύουν στο δικό τους Θεό, αγωνίζονται. Τα δύο συννεφάκια φεύγουν από τα δύο σπίτια έχοντας νιώσει την ανθρώπινη ζεστασιά και την ευλογία της οικογενειακής θαλπωρής. Φεύγοντας τα συννεφάκια ευχαριστημένα από τα δύο σπίτια, βλέπουν τα συρματοπλέγματα και τα οδοφράγματα να χωρίζουν τη Λευκωσία στη μέση και απορούν με την ανθρώπινη ανοησία. Τα δύο συννεφάκια συναντιούνται στον ουρανό και ενώνονται, γίνονται ένα [*φιλία, αδελφοσύνη*]. Ενωμένα πάνω από τον Κυπριακό ουρανό βρίσκονται τότε στη μια και τότε στην άλλη πλευρά μπερδεύοντας τους ανθρώπους που δε μπορούν να ξεχωρίσουν το ελληνικό από το τουρκικό συννεφάκι. Έτσι ενωμένα επιδίδονται σε έναν τρελό χορό, γνωρίζοντας πως τα χαμόγελα δε χωρίζονται γιατί μόνο ένα χαμόγελο υπάρχει, αυτό που ανοίγει τον άνθρωπο και τον ωθεί παραπέρα [*ειρήνη, φιλία, αλληλοσεβασμός, κατανόηση*].

2.4. Οι φίλοι μας οι τσιγγάνοι, της Ελένης Σαραντίτη

Οι φίλοι μας οι τσιγγάνοι είναι ένα απόσπασμα από το βιβλίο της Ελένης Σαραντίτη Ο κήπος με τα αγάλματα. Μια παρέα εννέα παιδιών απολαμβάνουν το Καλοκαίρι στην επαρχιακή παραλιακή πόλη τους διασκεδάζοντας με κολύμπι, περιπλανήσεις και παιχνίδια. Αναπτύσσουν φιλίες με αλλοδαπούς παραθεριστές και με τσιγγάνους, παρά τις επιφυλάξεις των γονιών τους, οι οποίοι είναι επιφυλακτικοί και δεν εμπιστεύονται τους τσιγγάνους. Το απόσπασμα αναφέρεται στον τρόπο ζωής των τσιγγάνων, στα προβλήματά τους, στη φιλοσοφία με την οποία αντιμετωπίζουν τη ζωή. Παρά τις κοινωνικές διαφορές, αναπτύσσονται δεσμοί φιλίας ανάμεσα στα παιδιά και τους τσιγγάνους, κόντρα σε στερεότυπα και πολιτισμικές προκαταλήψεις. Το κείμενο θίγει την ανάγκη σεβασμού της

διαφορετικότητας των ανθρώπων και της αναγκαιότητας της αποδοχής τους ανεξάρτητα από φυλή, έθνος και θρησκεία. Το απόσπασμα αποτελεί έναν ύμνο στη φιλία και στην αποδοχή της διαφορετικότητας

3. Συμπεράσματα

Η διαμόρφωση ενεργών πολιτών είναι μια διαδικασία εξαιρετικά σημαντική, που προωθεί την εύρυθμη λειτουργία της κοινωνίας. Ο δημοκρατικά αφυπνισμένος πολίτης έχει ενεργή συμμετοχή στα πολιτικά και πολιτειακά δρώμενα, συμμετέχει ενεργά στην κοινωνία, έχει κριτική σκέψη. Επίσης σέβεται τους νόμους και είναι υπεύθυνος πολίτης. Η κρίση που μαστίζει τη σύγχρονη κοινωνία, καθιστά επιτακτική την ανάγκη διαμόρφωσης πολιτειακής κουλτούρας στους πολίτες περισσότερο από ποτέ. Πολύτιμος αρωγός στην προσπάθεια αυτή είναι η εκπαιδευτική διαδικασία. Η δημοκρατική εκπαίδευση, θα μπορούσε να εκληφθεί ως μια εκπαιδευτική διαδικασία που εμφυσά στους μαθητές αξίες όπως η ισότητα, η αποδοχή της διαφορετικότητας, η φιλία, η ειρήνη, η οικουμενικότητα, ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Καίριο ρόλο στη δημοκρατική εκπαίδευση θα μπορούσε να διαδραματίσει η λογοτεχνία. Η λογοτεχνία μπορεί να μεταβάλλει το μαθητή από παθητικό δέκτη σε ενεργό πολίτη αφού με άμεσο και εύληπτο τρόπο μπορεί να προβληματίσει τους νεαρούς μαθητές πάνω σε ιστορικά, κοινωνικά, πολιτικά γεγονότα και να τους βοηθήσει να διαμορφώσουν πολιτική σκέψη.

Η αλήθεια είναι ότι από τις πρώτες τάξεις της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, στα σχολικά εγχειρίδια υπάρχουν κείμενα όπου εμφανίζονται αξίες που προάγουν την δημοκρατική παιδεία. Ωστόσο κρίνεται απαραίτητο η πολιτεία να ενισχύσει μεθοδικά ακόμη περισσότερο τη δημοκρατική εκπαίδευση με περισσότερους τρόπους. Πιο συγκεκριμένα θα μπορούσε να επιμορφώσει τους εκπαιδευτικούς σε θέματα δημοκρατικής εκπαίδευσης, να προάγει την διαπολιτισμική εκπαίδευση, να προάγει την καλλιέργεια ομαδικού πνεύματος μέσα στα σχολεία μέσα από κατάλληλες δράσεις.

Ενισχύοντας το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των σχολείων με δράσεις δημοκρατικής εκπαίδευσης επιτυγχάνονται διπλά οφέλη: από τη μια πλευρά βελτιώνεται η ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσής και αφετέρου μεταδίδεται στα παιδιά μια αντίληψη συμμετοχικότητας και δράσης στα κοινωνικοπολιτικά δρώμενα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Δραγώνα, Θ. (1997) «Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές

- στρατηγικές αντιμετώπισης». Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ: 13 – 16.
- Καραφύλλης, Γ. (2005). *Αξιολογία και Παιδεία, Φιλοσοφική θεώρηση των αξιών στο χώρο της Παιδείας*, Αθήνα: Τυπωθήτω- Γιώργος Δαρδανός.
- Καστοριάδης, Κ. (2008). *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, Τόμος Β', Η πόλις και οι νόμοι. Αθήνα: εκδ. Κριτική
- Κυρίδης, Α. (2010). *Μία κοινωνιολογική προσέγγιση της προσχολικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Πανταζής, Β. (2008). Παιδεία για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα. Αξιοποίηση «Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων» στην εκπαιδευτική πρακτική. *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, τ. 14, σ. 107-122.
- Τσάτσος, Δ. (1982). *Συνταγματικό Δίκαιο*. Αθήνα: εκδ. Σάκκουλας.
- Φραγκουδάκη, Α. (1978). *Τα Αναγνωστικά Βιβλία του Δημοτικού Σχολείου: ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*, Αθήνα: Θεμέλιο
- Χατζηγεωργίου, Γ. (1998). *Γνώθι το curriculum, Γενικά και ειδικά θέματα Αναλυτικών Προγραμμάτων και Διδακτικής*, Αθήνα: Ατραπός.

Ξενόγλωσση

- Gutmann, A. (1999). *Democratic Education*. Princeton University Press.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Γαλανοπούλου, Χ., Βιβλιοπαρουσίαση *Η Παιδαγωγική της Λογοτεχνίας*. Στο http://journal.primedu.uoa.gr/greek/issue_2/html/biblio.htm (προσπελάστηκε 17/11/2016)
- Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών Νεοελληνικής Λογοτεχνίας για το Γυμνάσιο. Στο http://www.pi-schools.gr/download/programs/depps/4deppsaps_Logotexnias_Gymnasiou.pdf (προσπελάστηκε 17/11/2016)
- Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών της Ελληνικής Γλώσσας για το Δημοτικό Σχολείο, σελ. 23 Στο <http://users.sch.gr/salnk/downloadsaps.htm> (προσπέλαση 17/11/2016)
- Με λογισμό και μ' όνειρο <http://digitalschool.minedu.gov.gr/modules/ebook/show.php/DSDIM-E111/322/2156,7817/> (προσπελάστηκε στις 17/11/2016)
- Φωτόπουλος, Ν., *Το δημοκρατικό σχολείο, ανάχωμα στο ρατσισμό*. Στο: <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=393311> (προσπελάστηκε στις 17/11/2016)

Άλλες πηγές

- Βλ. «Ικανότητα 6: Διαπροσωπικές, διαπολιτισμικές και κοινωνικές ικανότητες

και ικανότητα του πολίτη. Interpersonal, intercultural, social competences, Civic competence)”. Ευρωπαϊκή Επιτροπή *Πρόταση Σύστασης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου σχετικά με τις βασικές ικανότητες για τη δια βίου μάθηση*, COM (2005) 508 τελικό, Βρυξέλλες, 10.11.2005. Παράρτημα 15-23. Σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (Παράρτημα, σ. 20), **«Η ικανότητα του πολίτη βασίζεται στη γνώση των εννοιών της δημοκρατίας, της ιδιότητας του ενεργού πολίτη και των δικαιωμάτων του πολίτη, συμπεριλαμβανομένων των τρόπων που εκφράζονται στο Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και στις διεθνείς διακηρύξεις, και του τρόπου που εφαρμόζονται από διάφορους φορείς σε τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο.»** Βλ. σχετικά και ΠΑΣΙΑΣ, Γ., *Ευρωπαϊκή Ένωση και Εκπαίδευση* Τόμος Β΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2006, σσ 205-213.

Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Σύνοδος της Λισσαβόνας (23-24.3.2000), Συμπεράσματα της Προεδρίας, Βρυξέλλες, 2000, παρ. 5^α.

«Στόχος 2.3.: Υποστήριξη της ενεργοποίησης του πολίτη, της ισότητας των ευκαιριών και της κοινωνικής συνοχής», Συμβούλιο της ΕΕ, Έκθεση του Συμβουλίου Παιδείας προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, *«Οι συγκεκριμένοι μελλοντικοί στόχοι των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης»*, αριθ. 5980/01, EDUC 23, Βρυξέλλες, 14-2-2001.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Αγγούρα Ευαγγελία** αποφοίτησε από το Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του Α.Π.Θ. Είναι εν ενεργεία νηπιαγωγός από το 2002, υπηρετώντας τη δημόσια εκπαίδευση. Επίσης είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια στο Τμήμα Νηπιαγωγών του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας, στην κατεύθυνση Πολιτισμικές Σπουδές: Σημειωτική και Επικοινωνία. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν στον πολιτισμό και στην παιδική λογοτεχνία. Στοιχεία επικοινωνίας: email: evaangoura@gmail.com

Ζωγόπουλος Ευστάθιος

Δρ. Μηχανικός ΕΜΠ, Σχολικός Σύμβουλος ΠΕ12.04

Η κοινωνική διάσταση της Τεχνικής Επαγγελματικής Εκπαίδευσης (ΤΕΕ) από τον Καποδίστρια έως σήμερα

Περίληψη

Η Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση (ΤΕΕ) στη χώρα μας συμπληρώνει αισίως 190 έτη παρουσίας (από την ίδρυση του πρώτου Τεχνικού σχολείου στην Αίγινα το 1828). Στο πέρασμα των χρόνων αυτών, μέσα από την εκπαίδευση, οι απόφοιτοί της απέκτησαν θεωρητικές-τεχνικές γνώσεις και επαγγελματικές δεξιότητες όλων των ειδικοτήτων και επαγγελμάτων, συμβάλλοντας αρχικά στην ανοικοδόμηση και ανασυγκρότηση της χώρας, και στη συνέχεια στην πρόοδο και την τεχνολογική απασχόληση και οικονομική ανάπτυξή της.

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η ανάδειξη σε όλο αυτό το χρονικό διάστημα της κοινωνικής διάστασης και ρόλου της ΤΕΕ, έτσι όπως προβάλλεται από τις κατά περιόδους νομοθετικές μεταρρυθμίσεις και κοινωνικές εξελίξεις.

Λέξεις-κλειδιά: τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, μεταρρυθμίστηκες εκπαιδευτικές περιόδους, κοινωνική διάσταση επαγγελματικής εκπαίδευσης

The social dimension of Technical Vocational Education (TEE) by Kapodistrias until today

Abstract

The Technical Vocational Education (TVE) in Greece hopefully completes 190 years of presence (since the establishment of the first Technical School in Aegina in 1828). Over these years, through education, its graduates have acquired theoretical-technical knowledge and professional skills in all specialties and professions, initially contributing to the rebuilding and reconstruction of the country, and then to progress and technological employment and economic development.

Aim of the present work is to highlight throughout this period the social dimension and the role of the TVE, as it appeared by periodically legislative reforms and social developments.

Keywords: technical vocational education, reformed educational periods, social dimension of vocational education

1. Εισαγωγή – Η περίοδος Ι. Καποδίστρια

Οι ουσιαστικές προσπάθειες για την εγκαθίδρυση και ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα χρονολογούνται από την εποχή της συγκρότησής της ως ελεύθερου έθνους.

Επί Ιωάννη Καποδίστρια διαπιστώθηκε η ανάγκη μιας οργανωμένης τεχνικής εκπαίδευσης η οποία θα προμήθευε στο νεοσύστατο κράτος ειδικευμένους τεχνίτες και οικοδόμους για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των πρώτων δημόσιων αρχών, καθώς και του αυξημένου αριθμού των κατοίκων που είχαν ήδη αρχίσει να εκτείνονται στις μεγάλες πόλεις, κατά κύριο λόγο στην Αθήνα και στο Ναύπλιο.

Στο παραπάνω πλαίσιο εντάσσονται τόσο η ίδρυση από τον Ιωάννη Καποδίστρια μιας σειράς σχολείων, όσο και οι γενικότερες σκέψεις του για το εκπαιδευτικό σύστημα, όπως τις διατύπωσε αναλυτικά στο άρθρο του «*Στοχασμοί περί συντάξεως ή διοργανισμού τής κοινής εκπαιδύσεως εν γένει*» που δημοσιεύτηκε σε δύο συνέχειες στην Φιλολογική, Επιστημονική και Τεχνολογική εφημερίδα Αιγιναία. Ο Καποδίστριας στο άρθρο αυτό αναπτύσσει ένα πλήρες σύστημα εκπαίδευσης προκειμένου το άτομο να αποκτήσει γνώσεις «*ἀρχικάς και θεμελιώδεις*», γνώσεις των φυσικομαθηματικών επιστημών, αλλά και «*βιωτικές ή εφαρμοσμένες*» που χρησιμεύουν «*εις τό εὖ και καλῶς ζῆν τοῦ πολιτισμένου ἀνθρώπου*».

Ένα σύστημα όπου περιλαμβάνονται «*ὅλαι αἱ τέχναι ἐν γένει και*

αί έπιστήμαι αί βιωτικάί, άπό τήν ποταπωτάτην τέχνην καί βάνανυσον τέχνην τοῦ λιθοτόμου, φερ' εἰπεῖν, ἕως εἰς τήν περικαλλεστάτην καί ὠραίαν τήν τοῦ ἀρχιτέκτονος καί άπό τήν τοῦ άπλουστάτου βοσκοῦ τῶν θρεμμάτων μέχρι τῆς πολυπλόκου πολιτικῆς έπιστήμης τοῦ κυβερνᾶν τοὺς ἀνθρώπους»¹.

Η ίδρυση το 1828 του Εθνικού Ορφανοτροφείου της Αίγινας που εξυπηρετούσε εθνικούς, ηθικοθηρσκευτικούς και πειθαρχικούς στόχους καθώς και τις ανάγκες «παραγωγής» ορισμένων τεχνιτών που θεωρούνταν απαραίτητοι στη διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους, η ίδρυση της Γεωργικής Σχολής της Τίρυνθας στο Ναύπλιο, που παρείχε στοιχειώδη γεωργική εκπαίδευση αγροτών, η ίδρυση το ίδιο έτος της Μέσης Τεχνικής Στρατιωτικής Σχολής τριετούς διάρκειας φοίτησης κατά την οποία διδάσκονται θέματα στρατιωτικής φύσεως και παρέχονται τεχνικές σπουδές μέσου επιπέδου που το 1834 θα αναδιοργανωθεί και θα μετεξελιχθεί στην Ανώτερη Στρατιωτική Σχολή των Ευελπίδων, η ίδρυση της Στρατιωτικής και Ναυτικής Σχολής στο Ναύπλιο και της Πνευματικής Σχολής στον Πόρο, καθώς και η ίδρυση το 1836 του επονομαζόμενου «Κυριακάτικου Σχολείου», το οποίο αποτέλεσε τον πρόδρομο του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, εκφράζουν τη γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική του Κυβερνήτη η οποία συνίστατο αφ' ενός στην *«ταχεῖαν διανοητικὴν καί ἠθικὴν ἐπανόρθωσιν τοῦ λαοῦ»* και αφ' ετέρου στην *«προπαρασκευὴν του διά τὴν ἐκμετάλλευσιν ὄλων τῶν εὐκαιριῶν πρὸς οἰκονομικὴν ἀνόρθωσιν»*².

Στο πλαίσιο της οικονομικής ανόρθωσης ο Καποδίστριας και οι συνεργάτες του διαμόρφωσαν και σχέδια για την επαγγελματική κατάρτιση του πληθυσμού, κυρίως των νέων. Αυτά στηρίζονταν, βραχυπρόθεσμα, στη χρησιμοποίηση αλλοδαπών τεχνιτών και επιστημόνων και στην αποστολή νέων Ελλήνων στο εξωτερικό για σπουδές και, μακροπρόθεσμα, στην οργάνωση σχολών επαγγελματικής εκπαίδευσης κατά το πρότυπο αντίστοιχων σχολών του εξωτερικού.

Όμως, όλες οι προσπάθειες του Καποδίστρια να μορφώσει επαγγελματικά τον λαό ανεστάλησαν, σχεδόν στο σύνολό τους, μετά τη δολοφονία του.

2. Η περίοδος 1836-1894

Με την εγκαθίδρυση του Όθωνα και των Βαυαρών, επικράτησε το εκπαιδευτικό σύστημα κυρίως της Γαλλίας και της Γερμανίας, καθώς και η θεωρητική παιδεία³.

Το κύριο γνώρισμα του Οθωνικού εκπαιδευτικού συστήματος είναι η αυστηρή συγκεντρωτική διάρθρωσή του, μόνιμο και χαρακτηριστικό στοιχείο

1 http://www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/episkopisi.pdf.

2 Χιουρέας, Δ. Π., Αφένδρας, Κ.Γ., (1962). *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση εις την Ελλάδα.*, σ. 9. Αθήνα: Αφοί Γιουτή.

3 Αντωνίου, Δ. (1992). *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, σ. 21. Αθήνα: Πατάκης.

της νεοελληνικής εκπαίδευσης, σε συνδυασμό με τον θεωρητικό κλασικιστικό χαρακτήρα των σπουδών.

Την αντιβασιλεία απασχόλησε και η ανάπτυξη της επαγγελματικής εκπαίδευσης. Ο γνωστός ελληνιστής Friedrich Thiersch (Φρειδερίκος Τιρς), γνωστότερος ως Ειρηναίος Θείρσιος, που μελέτησε κατ' εντολήν της Αντιβασιλείας τις ανάγκες της χώρας σε τεχνίτες, εισηγήθηκε «να εισαχθούν στην Ελλάδα τα επαγγέλματα και οι φάμπρικες της Ευρώπης με τα εργαλεία τους, τις μεθόδους και τις εφευρέσεις τους, που έχουν διπλασιάσει τα πλούτη των βασιλείων της δύσεως», στόχος που θα μπορούσε να επιτευχθεί, αν ενθαρρύνονταν «οι βιοτέχνες και οι ξένοι κατασκευαστές να εγκατασταθούν στην Ελλάδα και να ιδρύσουν μία Πολυτεχνική Σχολή πάνω σ' ένα σχέδιο ανάλογο με τις ανάγκες της»⁴.

Ειδικότερα, το 1836 ο Βαυαρός αρχιτέκτονας Φρειδερίκος φον Τσένντερ (Friedrich von Zentner), ίδρυσε το πρώτο εργαστήριο, καλούμενο «Μηχανοθήκη». Στο εργαστήριο συγκέντρωσε πρότυπα βιομηχανικών κατασκευών, μηχανημάτων και εργαλείων, καθώς και σχέδια της εποχής, με στόχο μία διδασκαλία σύντομη και απλή για τη χρήση τους. Αυτό αποτέλεσε την απαρχή για την ίδρυση ενός συστηματικού σχολείου τεχνικής εκπαίδευσης⁵. Το σχολείο αυτό ήταν το Πολυτεχνείο⁶, που ιδρύθηκε στην Αθήνα με το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου 1836 και λειτούργησε αρχικά ως δημόσιο σχολείο κατώτερης στοιχειώδους τεχνικής εκπαίδευσης. Λειτουργούσε ως τεχνικό σχολείο τις Κυριακές και αργίες, κατόπιν εξελίχθηκε σταδιακά σε μέσης και ανώτερης στάθμης και το 1914 έγινε Ανωτάτη Σχολή με ειδικότητες Αρχιτεκτονική, Μηχανουργών, και Καλών Τεχνών.

Σε ότι αφορά στη νομοθεσία της μέσης εκπαίδευσης, αυτή συμπληρώνεται με ορισμένες διατάξεις το 1857 και για πολλά έτη παραμένει η ίδια.

Το 1882 ιδρύονται Ναυτικές Σχολές. Το 1886 αρχίζουν να λειτουργούν και οι πρώτες ιδιωτικές τεχνικές σχολές, κυρίως στον Πειραιά⁷, καταγράφοντας έναν διαφορετικό προσανατολισμό της εκπαίδευσης με υποχώρηση της θεωρητικής κατεύθυνσης και ανάδειξη της πρακτικής γνώσης με στόχο την προσέγγιση της νέας κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας του τόπου.

Παρότι διαφαίνεται μια στροφή προς την τεχνική εκπαίδευση, εντούτοις ο κύριος προσανατολισμός του εκπαιδευτικού συστήματος προς τον κλασικισμό και τον εγκυκλοπαιδισμό παρέμενε σταθερός.

Με την πάροδο των δεκαετιών οι ιδιωτικές τεχνικές και επαγγελματικές σχολές συνέχισαν να αυξάνονται με εντυπωσιακό ρυθμό. Το έτος 1958 είναι καταγεγραμμένες 360 τεχνικές και επαγγελματικές σχολές κυρίως ιδιωτικές.

---

4 Τιρς, Φ. (1972). *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (μεταφρ. Σπήλιου Α.), τόμ. Β', 1833, σ. 58, Αθήνα.

5 Ζάχαρης, Ε. (1989). *Οργάνωση και Διοίκηση της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδευσεως*, σσ. 127-128. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

6 Μπίρης, Κ. (1957). *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, σ. 13, Αθήνα.

7 Σαπουνάκη – Δρακάκη, Λ. (1986). Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 3, 6 (Δεκ. 1986), σσ. 387-415.

Σε όλο αυτό το μακρύ χρονικό διάστημα η εκπαίδευση αποκτά δυο βασικά χαρακτηριστικά: Την αυστηρά συγκεντρωτική οργάνωσή της και τον κλασικιστικό της χαρακτήρα, χαρακτηριστικά που, διατηρεί σε βασικές γραμμές μέχρι σήμερα. «Με την άκριτη μεταφύτευση ξένων εκπαιδευτικών προτύπων, που φαίνονται δημοκρατικά αλλά δεν έχουν σχέση με την ελληνική πραγματικότητα, δεν θεμελιώνεται απλώς ένα εκπαιδευτικό σύστημα, αλλά η εξάρτηση γενικά της ελληνικής εκπαίδευσης από ξένα εκπαιδευτικά συστήματα»⁸.

3. Η περίοδος 1895-1928

Μετά τους νόμους του 1834 και 1836, ισχυρή νομοθετική οργάνωση της εκπαίδευσης του νεοελληνικού κράτους επιχειρήθηκε με τον νόμο ΒΤΜΘ' του 1895. Μέχρι τότε αποκρυσταλλώθηκαν, κατά τον Αλέξη Δημαρά, τα χαρακτηριστικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή «ο συγκεντρωτικός του χαρακτήρας κάτω από τον απόλυτο κρατικό έλεγχο, η προσήλωσή του στην ομοιομορφία, η μονολιθικότητα της μέσης εκπαίδευσης της οποίας το υπερφορτωμένο πρόγραμμα είχε καθαρά θεωρητικό-κλασικιστικό προσανατολισμό, η υπερτίμηση της σημασίας των εξωτερικών χαρακτηριστικών»⁹. Τα τρωτά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος αναφέρονταν κυρίως στην ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Τα σχολία στις εφημερίδες της εποχής πολλαπλασιάζονταν, επισημαίνοντας ότι τα προγράμματα των μαθημάτων, η διδακτική και παιδαγωγική μέθοδος, το σύστημα των εξετάσεων «είνε πεπαλαιωμένοι ήδη σκελετοί ὄζοντες μεσαιωνικοῦ εὐρώτος καί ἀμουσίας»_(Περιοδικό *Εθνική Αγωγή*, έτ. Β', Αθήναι 1889, σ. 375) προκαλώντας κάθε μέρα «τὴν ἀγανάκτηση καί βλασφημία» των φορτωμένων φορολογουμένων γονέων και κηδεμόνων.

Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί ότι τη δεκαετία του 1890 εμφανίζονται φαινόμενα ανεργίας, αφού οι δημόσιες υπηρεσίες και τα ελεύθερα επαγγέλματα που δομήθηκαν γύρω από τον κρατικό μηχανισμό είχαν ήδη υπερκορεσθεί.

Δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής, αμφιταλαντεύονται, καθώς ορισμένα αμφισβητούν την ανάγκη λειτουργίας τεχνικών σχολών, ενώ άλλα θεωρούν απολύτως αναγκαία την ανάπτυξη συστήματος τεχνικής εκπαίδευσης. «Εάν από τη σύσταση του ελληνικού βασιλείου λαμβάνονταν φροντίδα και μέριμνα για την εγχώρια βιομηχανία και τις τέχνες και αντί τόσων πολλών σχολείων, γυμνασίων, του Πανεπιστημίου και της αργούσης, ελλείψει ακαδημαϊκών Ακαδημίας, είχαμε τεχνικές σχολές και βιομηχανικά εργοστάσια, η Ελλάδα δεν θα έπασχε από πληθώρα επιστημόνων, γιατρών και δικηγόρων, ούτε εξ ημιμαθείας» (*Εφημερίδα Ακρόπολις* (φ.22ας Ιανουαρίου 1887)).

⁸ Μπουζάκης Σ. (1987). *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, σ. 39. Αθήνα: Gutenberg.

⁹ Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. Β' (1821-1894), σσ.33-37. Αθήνα: Ερμής.

Ο προβληματισμός αυτός είναι διάχυτος σε μια περίοδο που αναπτύσσεται στην Ελλάδα αυξημένη χρηματιστική δραστηριότητα και στροφή από τις διοικητικές υπηρεσίες προς τα ελεύθερα επαγγέλματα.

Τα προταθέντα στη Βουλή των Ελλήνων νομοσχέδια του 1899 προέβλεπαν επταετή υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση που χωριζόταν σε δύο κύκλους, τον πρώτο τετραετή, με σκοπό να παρέχει την πρώτη στοιχειώδη γενική μόρφωση σε όλα τα ελληνόπουλα, και τον δεύτερο τριετή, με σκοπό να μεταδίδει σε όσους δεν ήθελαν να φοιτήσουν στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Σύμφωνα με τα νομοσχέδια αυτά, στα δημοτικά σχολεία προτείνεται η διδασκαλία της καθαρεύουσας στη θέση της αρχαίας ελληνικής αλλά και να παρέχονται και στοιχειώδεις γνώσεις Γεωπονίας, Κηπουρικής, Δενδροκομίας, Βαμβακοτροφίας, Μελισσοκομίας και Εμπορίας, νόμος της 6ης Φεβρουαρίου του 1834 (ΕτΚ αριθμ.11/3-3-1834), όσο και οι νόμοι ΧΘ'/1878 *Περί συστάσεως τοῦ Διδασκαλείου ἐν Ἀθήναις* (ΕτΚ αριθμ. 7/24-1-1878) και ΒΤΜΘ'/1895 *Περί στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως* (ΕτΚ αριθμ. 37/Α'/5-10-1895), στοιχεία για τα Δικαιώματα και Καθήκοντα του Συνταγματικού Πολίτη, καθώς και στοιχειώδεις τεχνολογικές γνώσεις.

Οι Γληνός ¹⁰ και ο Δελμούζος ¹¹ θεώρησαν τα νομοσχέδια του 1899 ως την πρώτη ουσιαστική συμβολή στη μελέτη των εκπαιδευτικών ζητημάτων, πιστεύοντας ότι η εκπαίδευση εκσυγχρονίζεται με την στροφή της στην ικανοποίηση των πρακτικών αναγκών του λαού.

Όμως ο Γληνός θα απορρίψει τη διάκριση σε επάλληλους κύκλους θεωρώντας ότι αυτή έχει καθαρά ταξικό χαρακτήρα, θεωρώντας πως σχολεία εμπορικά και σχολεία βιομηχανικά, πολυτεχνεία, επαγγελματικές σχολές, ναυτικές σχολές, σχολές ξένων γλωσσών, σχολεία, δηλαδή, στα οποία ο μαθητής μαθαίνει να κερδίζει το ψωμί του, πρέπει να λειτουργούν μετά την αποφοίτηση των μαθητών «*ἀπό τὸ δτάξιον δημοτικὸν σχολεῖον, ἀφ' οὔ δηλαδὴ λάβωσι τὴν γενικὴν καὶ καθολικὴν ἐθνικὴν μόρφωσιν τὴν ὁποῖαν πρέπει να τυγχάνωσι πάντες οἱ πολῖται. Δηλαδὴ πράγματα λογικά, φωτισμένα, μελετημένα, τὰ ἄλλα εἶναι τραγέλαφοι*» ¹².

Έτσι, κλείνει μία ολόκληρη πεντηκονταετία (1850-1900) που «*χαρακτηρίζεται ἀπὸ οικονομικὲς ανακατατάξεις, πολιτικὴ κρίση καὶ βαθιὲς ιδεολογικὲς μεταμορφώσεις*» ¹³.

Ορόσημο αποτελεί το Πρώτο Ελληνικό Εκπαιδευτικό Συνέδριο που διοργανώθηκε το 1904. Χωρίστηκε και λειτούργησε σε τέσσερα τμήματα: «*Τμῆμα πρῶτον, Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως*», «*Τμῆμα δεύτερον, Μέσης Ἐκπαιδεύσεως*», «*Τμῆμα τρίτον, Γυναικείας Ἀγωγῆς*» και «*Τμῆμα τέταρτον,*

---

10 Γληνός, Δ. (1925). *Ένας άταφος νεκρός*, Μελέτες στο Εκπαιδευτικό μας Σύστημα, σσ. 104-107, Αθήνα: εκδόσεις Α.Ι. Ράλλη.

11 Δελμούζος, Α. (1950). *Το κρυφό σχολεῖο*, σ. 16. Αθήνα.

12 Γληνός, Δ. (1983). *Άπαντα*, τόμ. Α' 1898-1910, σσ. 96-101. Αθήνα: Θεμέλιο.

13 Φραγκουδάκη, Α. (1982). *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, σσ. 17, 149-150. Αθήνα: Κέδρος.

Επαγγελματικής εκπαίδευσης». Έλαβαν μέρος 996 σύνεδροι, κατά κύριο λόγο εκπαιδευτικοί πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και υποβλήθηκαν 82 υπομνήματα ¹.

Το 1901 ιδρύεται η Γεωργική Σχολή Λαρίσης που μετετράπηκε σε Μέση Αβερώφεια Γεωργική Σχολή το 1920. Το 1903 δημιουργείται η Μέση Εμπορική Σχολή Αθηνών και το 1904 η Γεωργική Σχολή Θεσσαλονίκης. Από το 1915 έως το 1926 λειτούργησε Διδασκαλείο Τεχνικής Εκπαίδευσης για διδακτικό προσωπικό των Σχολών.

Το 1920 ιδρύονται Κατώτερες και Μέσες Πρακτικές Γεωργικές Σχολές μέχρι το 1946 τριετούς φοίτησης, όπως η Μέση Δενδροκομική Σχολή Πατρών. Το 1925 η Δημόσια Ναυτική Σχολή Πειραιώς και το 1926 η Σιβιτανίδειος Σχολή Τεχνών και Επαγγελμάτων.

Τη δεκαετία του 1920 με δεδομένη την κοινωνική ζήτηση για τις γυμνασιακές σπουδές και παρά τον διαφαινόμενο πληθωρισμό, ιδρύονται πολλά νέα γυμνάσια, τα οποία όμως υπολειπώθηκαν, καθώς η ίδρυση, μεταβολή και κατάργηση σχολείων γινόταν χωρίς καμιά μελέτη των τοπικών αναγκών, χωρίς καμιά προσοχή στην κοινωνιολογική και επαγγελματική σύσταση των περιφερειών και χωρίς κανένα σύστημα γενικότερου εκπαιδευτικού σχεδιασμού¹.

4. Η περίοδος 1929-1958

Σύμφωνα με τον ν. 4397/1929 «*Περί στοιχειώδους εκπαίδευσης*», (ΕτΚ αριθμ. 309/Α/24-8-1929) αυτή η βαθμίδα εκπαίδευσης περιλαμβάνει σχολεία γενικής μόρφωσης και σχολεία επαγγελματικής εκπαίδευσης. Στα πρώτα υπάγονται τα νηπιαγωγεία, τα δημοτικά σχολεία και οι νυκτερινές σχολές για την καταπολέμηση του αναλφαβητισμού, ενώ στα δεύτερα τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία (γεωργικά, εμπορικά, βιοτεχνικά και τα οικοκυρικά σχολεία θηλέων).

Οι απόφοιτοι του δημοτικού μπορούσαν να φοιτήσουν είτε στο γενικό γυμνάσιο ή πρακτικό λύκειο μετά από εξετάσεις, είτε στο Ανώτερο Παρθεναγωγείο (κορίτσια), είτε στις κατώτερες επαγγελματικές σχολές χωρίς εξετάσεις.

Στα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που διαιρούνται σε 4 γενικές κατηγορίες: (Α' Γεωργικά, Β' Εμπορικά, Γ' Βιοτεχνικά, και Δ' Οικοκυρικά θηλέων) και εγγράφονται όσοι έχουν απολυτήριο εξατάξιου δημοτικού σχολείου, δημόσιου ή ιδιωτικού.

Με το νόμο του 1931 «*Περί επαγγελματικής εκπαίδευσης*» ιδρύθηκαν οι κατώτερες τεχνικές επαγγελματικές σχολές οι οποίες, με κάποιες παραλλαγές, λειτούργησαν μέχρι το 1977 οπότε και καταργήθηκαν με το Ν. 576/1977.

Η βασική φιλοσοφία που οδήγησε στη μεταρρύθμιση του 1929 ήταν η ανάγκη αντιμετώπισης της υπερτροφίας του μαθητικού δυναμικού των γυμνασίων με φραγμό στη λειτουργία πολλών απ' αυτά, γεγονός που θα εξασφάλιζε επαρκή τροφοδότηση των επαγγελματικών σχολείων, που θα λειτουργούσαν κατά

τα ευρωπαϊκά πρότυπα, ώστε να σταματήσει η συρροή προς τα επιστημονικά επαγγέλματα. Όπως όμως αναφέρει ο Γλυνός, τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που ίδρυσε η μεταρρύθμιση του 1929, «ανεπαρκέστατα και άθλια οργανωμένα, περιφρονημένα από το Κράτος, από τους δασκάλους και τους μαθητές τους, έπαιζαν για ελάχιστο ποσοστό το ρόλο καταφυγίου μπροστά στην αποτυχία εισαγωγής στο γυμνάσιο ή τη χαμηλότατη οικονομική κατάσταση του μαθητή, που έφτανε αργοπορημένος στο απολυτήριο του δημοτικού»¹².

Επομένως, και αυτή η μεταρρύθμιση δεν κατάφερε να υπερκεράσει την εμμονή του κοινωνικού σώματος προς παραδοσιακούς εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς¹.

Παρά την αρχική ροή μαθητών από τη Μέση Γενική Εκπαίδευση προς την τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση, η μεταστροφή αυτή εξάντλησε πολύ γρήγορα τα όριά της. Και αυτό γιατί δεν συνοδευόταν από ένα συγκροτημένο σχεδιασμό ανάλογο με τις αναπτυξιακές ανάγκες της χώρας και τις τάσεις κοινωνικής ζήτησης, δεν πραγματοποίησε τη στροφή της Γενικής Εκπαίδευσης προς πρακτικότερες κατευθύνσεις, δεν αναβάθμισε τις επαγγελματικές σχολές που χαρακτηριζόμενες ως κατώτερες θεωρούντο μέρος της στοιχειώδους εκπαίδευσης και δεν τις ενέταξε υπό ενιαία εποπτεύουσα αρχή εναποθέτοντάς τες μάλιστα σε μεγάλο βαθμό στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Στην πορεία της μεταρρύθμισης διαπιστώθηκε επίσης η έλλειψη ειδικευμένων εκπαιδευτικών για να διδάξουν τα μαθήματα ειδικοτήτων, καθώς πως τα διατεθέντα κονδύλια ήταν ιδιαιτέρως ανεπαρκή με αποτέλεσμα η μεταρρύθμιση αυτή να μη φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα στο χώρο της τεχνικής εκπαίδευσης.

Η τάση αυτή θα ανατραπεί το 1935 με τα νέα προγράμματα του γυμνασίου που εξουδετερώνουν τη μεταρρύθμιση του 1929 επιστρέφοντας στο παλαιό πνεύμα¹⁴.

Για να συντονιστεί η έκδοση σχολικών κείμενων, συγκροτήθηκε με τον ν. 952/1937 ο Οργανισμός Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (Ο.Ε.Σ.Β. που στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Ο.Ε.Δ.Β).

Με το Ν. 5187/1931 οργανώθηκαν τα Μέσης Εκπαίδευσης Βιοτεχνικά, Εμπορικά, Γεωργικά και Οικοκυρικά Σχολεία, όπως η Χαροκόπειος Σχολή που έγινε Ανώτερη Σχολή Οικιακής Οικονομίας το 1934 και Ανώτατη το 1951. Το 1948 οι Ανώτερες και Κατώτερες Σχολές Νοσοκόμων του Υπουργείου Κοινωνικών Υπηρεσιών. Το 1950 οι Σχολές Μαθητείας του ΟΑΕΔ και οι Δασικές Σχολές. Το 1951 οι Δημόσιες Σχολές Εμπορικού Ναυτικού και το 1954 τα Ναυτικά Γυμνάσια.

5. Η περίοδος 1959-1975

Η μεταρρύθμιση του 1959 προέβλεπε τον χωρισμό των γυμνασίων σε δυο

---

14 Δημαράς, Α. (1990). Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τ. Β' (1821-1894), σσ.33-37. Αθήνα: Ερμής.

τριετείς κύκλους σπουδών, τον πρώτο να παρέχει γενική μόρφωση και τον δεύτερο να προετοιμάζει τους μαθητές για τις ανώτατες σχολές και για απ' ευθείας απασχόληση.

Στα εξατάξια Γυμνάσια δημιουργούνται από τη Δ' μέχρι την ΣΤ' τάξη εκτός από τα υπάρχοντα κλασικά, νέα πρακτικά τμήματα (Τεχνικής, Αγροτικής, Οικονομικής, Ναυτικής, ξένων γλωσσών και Οικιακής Οικονομίας).

Ο ανώτερος, επομένως, κύκλος σπουδών είχε τις εξής κατευθύνσεις: Κλασική, Γεωργική, Οικονομική, Τεχνική, Βιομηχανική, Ναυτική, Ξένων Γλωσσών και Οικοκυρική. Τα απολυτήρια όλων αυτών των γυμνασίων ήταν ισότιμα για την εισαγωγή των μαθητών στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα γιατί είχαν ένα κοινό πυρήνα μαθημάτων.

Με τον ν. 3971/1959 «Περί τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσεως, οργανώσεως της μέσης εκπαίδευσεως και διοικήσεως της παιδείας» ΦΕΚ Α'187, οργανώνεται για πρώτη φορά επίσημα η τεχνική εκπαίδευση¹⁵. Με την εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1959, οργανώθηκε η Τεχνική Επαγγελματική Εκπαίδευση σε Κατώτερη, Μέση (τις γνωστές εργοδηγών) και σε Ανώτερη (Υπομηχανικών), ενώ ιδρύθηκε το Ζάνειο Πειραματικό Τεχνικό Γυμνάσιο και η Σχολή Εκπαιδευτικών Λειτουργών Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης (ΣΕΛΕΤΕ). Η τελευταία μετονομάστηκε σε ΑΣΠΑΙΤΕ (Ανώτατη Σχολή Παιδαγωγικής και Τεχνολογικής Εκπαίδευσης) το 2002, και παραμένει ακόμα η μόνη παιδαγωγική σχολή εκπαιδευτικών για το χώρο της ΤΕΕ. Υπήρχε παράλληλη λειτουργία Ιδιωτικών Κατωτέρων, Μέσων και Ανωτέρων Σχολών, ενώ εκτός του Υπουργείου Παιδείας λειτουργούσαν και στη ΔΕΗ, στον ΟΤΕ, στον ΟΣΕ, κ.λπ. για κάλυψη ιδίων αναγκών τους.

«Το πιο σημαντικό, ίσως, σημείο της μεταρρύθμισης του 1959 μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι θέσπισε την πιο προοδευτική και πρωτοποριακή δομική αλλαγή περιεχομένου-κατευθύνσεων του γυμνασίου, χωρίζοντάς το σε δύο κύκλους: τον κατώτερο, κοινό για όλους, και τον ανώτερο, διακλαδισμένο έτσι που να οδηγεί σε πολλές κατευθύνσεις, σπάζοντας έτσι την παντοκρατορία του κλασικού γυμνασίου και δίνοντας συγχρόνως την ευκαιρία στους μαθητές να επιλέξουν τον κλάδο που τους ενδιέφερε με πραγματικά ισότιμο απολυτήριο. Άσχετα αν δεν έγινε στην πράξη (δεν πρόλαβε ή εμποδίστηκε) η βασική ιδέα του διαχωρισμού του περιεχομένου των κατευθύνσεων ήταν σωστή»¹⁶.

Μια νέα περίοδος αρχίζει το 1964 με το νομοθετικό διάταγμα 4379/1964 με σκοπό την αλλαγή του πνεύματος που επικρατεί στην εκπαίδευση από τον 19ο αιώνα, με δωρεάν παιδεία, επέκταση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, *ακαδημαϊκό απολυτήριο*, καθιέρωση της δημοτικής, κατ' επιλογήν μαθήματα, διδασκαλία των

---

15 Αθανασούλα – Ρέππα, Α. (1999). *Η Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση & η Περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα (1980-1990)*. Αθήνα:ΕΛΛΗΝ.

16 Πολυχρονόπουλος, Π. (1980). *Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα*, τόμ. Α', σσ. 206-211. Αθήνα: Καστανιώτης.

αρχαίων από μετάφραση, ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου κ.ά.¹⁷.

Το 1970 με βάση σχέδιο που είχε προετοιμάσει από το 1965 ο ΟΟΣΑ (Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης) γίνεται μια ακόμη προσπάθεια αντιμετώπισης του προβλήματος της τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης.

Με τα νομοθετικά διατάγματα 580/70 και 652/70 ολοκληρώνεται η διαδικασία σχηματισμού και ιεράρχησης του συστήματος. Το πρώτο κατοχυρώνει την μέχρι τότε υπάρχουσα κατάσταση στη μέση τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση με τον καθορισμό δύο κύκλων (κατώτερη για τους απόφοιτους του Δημοτικού και μέση για τους απόφοιτους της Γ' Γυμνασίου). Το δεύτερο αναφέρεται στην ανώτερη τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση με την ίδρυση πέντε κέντρων ανώτερης τεχνικής και επαγγελματικής εκπαίδευσης (ΚΑΤΕΕ), τα οποία άρχισαν να λειτουργούν το 1973¹⁸.

6. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση 1976-77

Δύο νομοθετήματα αυτής της περιόδου, ο Ν. 309/76 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Γενικής Εκπαιδεύσεως» ΦΕΚ 100/Α/30-4-1976 και ο Ν.576/77 «Περί οργανώσεως και διοικήσεως της Μέσης και Ανωτέρας Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαιδεύσεως» ΦΕΚ 102/Α/13-4-1977 συνιστούν την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1976.

Από τα μεταρρυθμιστικά κείμενα αυτής της περιόδου είναι εμφανής η προσπάθεια των μεταρρυθμιστών να προσδώσουν στο σχολείο ένα διπλό ρόλο: κοινωνική δικαιοσύνη και οικονομική αποτελεσματικότητα¹⁹.

Είχε προηγηθεί η ψήφιση νέου συντάγματος το 1975 με το οποίο επανερχόταν σε ισχύ και κατοχυρωνόταν η δωρεάν εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες, η εννεάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση και η απόλυση της συνταγματικής διάταξης του 1911 με την οποία είχε κατοχυρωθεί η καθαρεύουσα ως η επίσημη γλώσσα του κράτους.

Με τον νόμο 576/77 καθορίζεται η οργανωτική δομή της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και μπαίνουν οι βάσεις μιας ευρείας μεταρρύθμισης του θεσμού τόσο από την άποψη της εσωτερικής του οργάνωσης όσο και από τη σκοπιά της κοινωνικής του λειτουργικότητας. Επιχειρείται μια μεταρρύθμιση για στροφή στην τεχνική-επαγγελματική εκπαίδευση λόγω και της συσσώρευσης χιλιάδων μαθητών στα γυμνάσια που δεν είχαν κανένα εφόδιο για να ενταχθούν στην παραγωγή αλλά και τα πανεπιστήμια δεν μπορούσαν να τους απορροφήσουν. *Η εφαρμογή της μεταρρύθμισης του 1976 θα γιάτρευε το εκπαιδευτικό σύστημα από δύο χρόνιες εγγενείς ασθένειες: τη μαζική παραγωγή αγραμμάτων και την παράλληλη υπερπαραγωγή πτυχιούχων ανωτάτων και θεωρητικών επιστημών*¹⁸.

---

17 Ιμβριώτη, Ρ. (1983). *Παιδεία και κοινωνία*, σ. 43. Αθήνα.

18 Φραγκουδάκη, Α. (1977). *Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης-αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες*, επ.

Η μεταρρύθμιση του 1976/77 με τους δύο βασικούς νόμους 309/76 και 576/77 θεσμοθετεί το ενιαίο τριετές Γυμνάσιο και το τριετές Λύκειο τα οποία απετέλεσαν και τον κύριο κορμό της μέσης εκπαίδευσης. Κατά τη Μεταρρύθμιση αυτή μεταξύ άλλων, θεσμοθετήθηκαν η Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση, ως ισότιμη με τη Γενική Εκπαίδευση, η οποία συγκροτείται από τα Τεχνικά Επαγγελματικά Λύκεια και τις Τεχνικές Επαγγελματικές Σχολές (Τ.Ε.Λ., Τ.Ε.Σ.), συστεγάζει δε τα σχολεία αυτά, στις πόλεις όπου αυτά λειτουργούν, καθώς και το Επαγγελματικό Λύκειο, υπό ενιαία διοίκηση στα Κέντρα Επαγγελματικής και Τεχνικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Τ.Ε.).

Η ανώτερη επαγγελματική εκπαίδευση παρέχεται στα Κέντρα Ανώτερης Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης Κ.Α.Τ.Ε.Ε. (τα οποία το 1983 μετεξελίσσονται προς τα Τεχνολογικά Εκπαιδευτικά Ιδρύματα Τ.Ε.Ι.) και στην Ανώτερη Σχολή Εκπαιδευτικών Τεχνολόγων Μηχανικών (Α.Σ.Ε.Τ.Ε.Μ.) της ΣΕΛΕΤΕ. Για την εισαγωγή στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, καθιερώθηκαν οι «Πανελλήνιες εξετάσεις» (Ν. 1035/1980).

7. Μεταρρυθμίσεις περιόδου 1981-1985

Αρχικά επιχειρείται αναβάθμιση των τεχνικών επαγγελματικών λυκείων (Ν. 1351/1983), γίνεται προσπάθεια αναμόρφωσης των προγραμμάτων των λυκείων και συγγραφής νέων βιβλίων για μαθητές και εκπαιδευτικούς ενώ το 1983 αρχίζει η μελέτη και η πειραματική εφαρμογή του Ενιαίου Πολυκλαδικού Λυκείου (ΕΠΛ).

Στη συνέχεια με τον ν. 1566/85 για τη *«Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και άλλες διατάξεις»*, Σχολικά Εργαστηριακά Κέντρα (ΣΕΚ), προβλέφθηκαν μορφές οργάνωσης της μαθητικής ζωής, καταργήθηκαν τα πρότυπα σχολεία (ιδρύθηκαν τα πειραματικά) καθώς και οι εισαγωγικές εξετάσεις από το Γυμνάσιο στο Λύκειο και θεσπίστηκαν τα Ενιαία Πολυκλαδικά Λύκεια (ΕΠΛ). Το είδος αυτό του λυκείου επεδίωκε να εξασφαλίσει *«την οργανωτική σύνδεση της γενικής και τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης»*.

Η Α' τάξη παρείχε κοινά μαθήματα, η Β' τάξη χωριζόταν σε κύκλους και η Γ' τάξη σε κλάδους σπουδών. Οι κύκλοι αποτελούσαν τη βάση προπαρασκευής για την τριτοβάθμια εκπαίδευση και για την άσκηση επαγγέλματος. Οι κλάδοι προετοίμαζαν για τη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, την άσκηση επαγγέλματος και την απόκτηση ειδικότητας μετά από φοίτηση σε τμήμα ειδίκευσης αποφοίτων.

Το Ενιαίο Πολυκλαδικό Λύκειο, παρά τη θετική αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του, θυσιάστηκε στον βωμό και τη φιλοσοφία του Ενιαίου λυκείου.

Με τον νόμο 2009/92 καθιερώθηκε σύστημα επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης με τη δημιουργία των Ινστιτούτων Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΙΕΚ) και καθιερώθηκε το «Εθνικό Σύστημα Επαγγελματικής Εκπαίδευσης και Κατάρτισης» (ΕΣΣΕΕΚ).

Στα ΙΕΚ οι απόφοιτοι Λυκείου μπορούν να αποκτήσουν ουσιαστικά προσόντα για την απορρόφησή τους από την αγορά εργασίας, αλλά και Δίπλωμα Επαγγελματικής Κατάρτισης αναγνωρισμένο τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

8. Μεταρρυθμίσεις μετά το 1994 έως το 2006

Με τον ν. 2640/98 καταργούνται τα ΤΕΛ και οι ΤΕΣ και δημιουργούνται τα Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια (ΤΕΕ) τα οποία οργανώνονται σε δύο κύκλους διάρκειας δύο και ενός έτους αντίστοιχα. Συντάσσονται ενιαία προγράμματα σπουδών και γράφονται νέα βιβλία, κυρίως για το Ενιαίο Λύκειο και αργότερα για τα ΤΕΕ.

Το ιδεολογικοπολιτικό στίγμα της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας αποτυπώνεται στην εισηγητική έκθεση του Ν. 2525/97, στην οποία αναφέρεται ότι «η ποιοτική αναβάθμιση της ελληνικής εκπαίδευσης αποτελεί μία από τις σημαντικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει η χώρα μας για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις παγκόσμιες διαρθρωτικές αλλαγές στον τομέα της παραγωγής, στην αλματώδη ανάπτυξη της κοινωνίας της γνώσης και στις θεαματικές εξελίξεις της τεχνολογίας, οι οποίες επηρεάζουν καθοριστικά όλες τις δραστηριότητες του ανθρώπου».

Με τον ν. 3475/2006 (ΦΕΚ 146/Α) καταργήθηκαν τα ΤΕΕ και θεσμοθετήθηκαν τα Επαγγελματικά Λύκεια (ΕΠΑΛ) και οι Επαγγελματικές Σχολές (ΕΠΑΣ).

Τα ΕΠΑΛ, πλέον, με ποσοστό μαθημάτων 44% γενικής παιδείας και 56% επαγγελματικής, παρέχουν και απολυτήριο ισότιμο με του Γενικού Λυκείου και πτυχίο επιπέδου 3 και διέξοδο σε ΑΤΕΙ και ΑΕΙ.

9. Μεταρρύθμιση 2013-2016

Με τον ν. 4186/2013 «Αναδιάρθρωση της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και λοιπές διατάξεις» και με βάση το Άρθρο 7 αλλά και όπως αυτό αντικαταστάθηκε με τον ν.4310/2014 «Έρευνα, Τεχνολογική Ανάπτυξη και Καινοτομία και άλλες διατάξεις», Άρθρο 72, Το Επαγγελματικό Λύκειο (ΕΠΑ.Λ.) προσφέρει δύο (2) κύκλους σπουδών ως εξής: α. το «Δευτεροβάθμιο Κύκλο Σπουδών», ο οποίος ανήκει στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα και β. την «Τάξη Μαθητείας», η οποία αποτελεί «Μεταδευτεροβάθμιο Κύκλο Σπουδών» και δεν εντάσσεται στο τυπικό εκπαιδευτικό σύστημα.

Στην «Τάξη Μαθητείας», η οποία είναι προαιρετική, εγγράφονται οι

κάτοχοι απολυτηρίου και πτυχίου του δευτεροβάθμιου κύκλου σπουδών του ΕΠΑ.Λ.. Η «Τάξη Μαθητείας», που εφαρμόζει το δικό σύστημα εκπαίδευσης (μαθητείας) του Ο.Α.Ε.Δ. έχει διάρκεια ένα (1) έτος και περιλαμβάνει Μαθητεία με εκπαίδευση στο χώρο εργασίας, Μάθημα Ειδικότητας και Προπαρασκευαστικά Μαθήματα Πιστοποίησης στη σχολική μονάδα αντίστοιχα. Την ευθύνη υλοποίησης της «Τάξης Μαθητείας», της τοποθέτησης σε χώρους εργασίας των φοιτούντων, καθώς και όλα τα σχετικά με αυτήν έχει το ΕΠΑ.Λ. σε συνεργασία με τον Ο.Α.Ε.Δ.. Η τοποθέτηση σε χώρους εργασίας των φοιτούντων και παρακολούθησή τους θεωρείται άσκηση εκπαιδευτικού έργου».

Στους αποφοίτους του «Δευτεροβάθμιου Κύκλου Σπουδών» του ΕΠΑ.Λ. χορηγείται: α. Απολυτήριο Επαγγελματικού Λυκείου (ΕΠΑ.Λ.) επιπέδου 4 (ισότιμο με το Απολυτήριο Γενικού Λυκείου), που χορηγείται στους αποφοίτους της Γ΄ Τάξης των Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ.) μετά από ενδοσχολικές εξετάσεις και β. Πτυχίο Επαγγελματικής Ειδικότητας, Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, επιπέδου 4, που χορηγείται στους αποφοίτους της Γ΄ Τάξης των Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ.) μετά από ενδοσχολικές εξετάσεις.

Με την Υ.Α. του Φ.Ε.Κ. 1489, τ. Β΄, 2016 στη Β΄ Τάξη ΕΠΑ.Λ έχουμε εννέα τομείς και στη Γ΄ Τάξη 36 ειδικότητες.

Οι απόφοιτοι της «Τάξης Μαθητείας» λαμβάνουν Πτυχίο Επαγγελματικής Ειδικότητας, Εκπαίδευσης και Κατάρτισης, επιπέδου 5 μετά την ολοκλήρωση των διαδικασιών πιστοποίησης των προσόντων τους. Επίσης, οι φορείς μη τυπικής εκπαίδευσης είναι: το Ινστιτούτο Επαγγελματικής Κατάρτισης (Ι.Ε.Κ.), το οποίο παρέχει αρχική επαγγελματική κατάρτιση στους απόφοιτους της τυπικής μη υποχρεωτικής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Γ.Ε.Λ. και ΕΠΑ.Λ., καθώς και των Ε.Κ., το Κέντρο Δια Βίου Μάθησης το οποίο παρέχει συνεχιζόμενη επαγγελματική κατάρτιση, γενική εκπαίδευση ενηλίκων, επαγγελματικό προσανατολισμό και δια βίου συμβουλευτική και το Κολλέγιο, το οποίο παρέχει μη τυπική εκπαίδευση, σύμφωνα με τις διατάξεις της παραγράφου Θ΄ του άρθρου πρώτου του ν. 4093/2012, στους αποφοίτους της τυπικής μη υποχρεωτικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Με το ΦΕΚ 1489/Β/26-5-2016 έγινε ο Καθορισμός των Τομέων και των Ειδικοτήτων των Επαγγελματικών Λυκείων (ΕΠΑ.Λ.) του Ν. 4386/2016 (Α΄ 83) και της αντιστοιχίας μεταξύ τους.

10. Συμπεράσματα- προτάσεις

Σύμφωνα με τον Έρασμο, “η βασική ελπίδα ενός έθνους στηρίζεται στη σωστή εκπαίδευση της νεολαίας του”. Στην Ελλάδα, έχουν περάσει σχεδόν δύο αιώνες από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους με την έλευση του Καποδίστρια και την προσπάθεια του το 1828 για την πνευματική αναγέννηση του έθνους μέσω της υποχρεωτικής στοιχειώδους εκπαίδευσης. Η δημιουργία και ανάπτυξη της τεχνικής εκπαίδευσης συνδέεται στενά με τις

οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην εκάστοτε χώρα και οι οποίες καθορίζουν το σχεδιασμό και το μέλλον της ¹⁹ .

Οι εκάστοτε μεταβολές επηρεάζουν δραστικά τη σχέση τεχνολογίας - εκπαίδευσης - κατάρτισης, δηλαδή το σύνολο των επαγγελματικών προσόντων και δεξιοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού και πόρων, τα οποία παρέχονται από τα συστήματα επαγγελματικής εκπαίδευσης - κατάρτισης. Η αναδιάρθρωση και ο ανασχεδιασμός των συστημάτων εκπαίδευσης - κατάρτισης ώστε αυτά να ανταποκρίνονται στις ανάγκες της αγοράς εργασίας και να διευκολύνεται η δημιουργική ένταξη των νέων στην εργασία κρίνεται αναγκαία.

Οι δομές του ελληνικού συστήματος επαγγελματικής εκπαίδευσης - κατάρτισης υστερούσαν στο παρελθόν όπως αναφέρεται ανωτέρω και υστερούν σημαντικά ως προς τις σημερινές απαιτήσεις. Χαρακτηρίζονται από την ανελαστικότητα στο σχεδιασμό, στην οργάνωση και τη λειτουργία, στην εφαρμογή, από την ανακύκλωση εκπαιδευτικών συστημάτων, ενώ διαπιστώνεται χαμηλό επίπεδο της ποιότητας, αναχρονιστικός χαρακτήρας στο περιεχόμενο των προγραμμάτων σπουδών και αδυναμία δημιουργικής σύνδεσης με την αγορά εργασίας. Επίσης, η μονοδιάστατη προσέγγιση στον επαγγελματικό μόνο ρόλο και δίχως να έχουν προσδιοριστεί οι συγκεκριμένες πραγματικές ανάγκες της «αγοράς εργασίας» της Χώρας μας, είναι αδύναμη και ελλιπής. Η εκπαιδευτική πολιτική οφείλει να εστιάσει στοχευμένα και στον κοινωνικό ρόλο της ΤΕΕ.

Παρ' όλο που η διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής για αλλαγή είναι μια πολύπλοκη υπόθεση και δεν αφορά μόνο ένα πρόσωπο αλλά εμπλέκει ένα πλέγμα φορέων, συνήθως προβάλλεται στο πρόσωπο του εκάστοτε υπουργού Παιδείας ²⁰.

Όμως, ο σχεδιασμός και η βελτίωση της ΤΕΕ θα πρέπει να γίνει αντικείμενο διαλόγου από το σύνολο των εμπλεκόμενων στις εκπαιδευτικές διεργασίες φορέων. Ο ρόλος που καλείται να διαδραματίσει σήμερα είναι πολυδιάστατος και ιδιαίτερα σημαντικός καθώς επικεντρώνεται στην προετοιμασία των νέων για την άσκηση ενός συγκεκριμένου επαγγέλματος, εξασφαλίζοντας ταυτόχρονα το μορφωτικό υπόβαθρο που χρειάζονται για τη συμμετοχή τους στην οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ζωή της χώρας. Θα πρέπει λοιπόν η ΤΕΕ να αποτελεί βασική προτεραιότητα της πολιτείας αλλά και ισχυρή επιλογή των νέων στην επαγγελματική τους αποκατάσταση και σταδιοδρομία. Η σημερινή εικόνα της ΤΕΕ όμως στο Ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα αντικειμενικά δεν κρίνεται καλή.

Έχουμε μια υποβαθμισμένη ΤΕΕ, χαμηλού κύρους, με χαμηλά ποσοστά στην προτίμηση των μαθητών, που αντιμετωπίζεται ως μια υποκατηγορία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, εν αντιθέσει με αρκετές από τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπου κατέχει εξέχουσα θέση, με υψηλά ποσοστά

---

19 Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.

20 Μαυρογιώργος, Γ. (1999). Η Εκπαιδευτική μονάδα ως φορέας διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής, στο Α. Κόκκος (επιμ.) *Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική σς 115-160*, Πάτρα: Ε.Α.Π.

στην προτίμηση των μαθητών, χωρίς να αμφισβητείται η σπουδαιότητα και αναγκαιότητά της. Κύριες αιτίες είναι οι συχνές αλλαγές από την πολιτεία στη δομή και τη φυσιογνωμία της με τις συνεχόμενες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, η έλλειψη στοχευμένης κατάρτισης του διδακτικού προσωπικού, η μη επαρκής υλικοτεχνική και εργαστηριακή υποδομή, η ελλιπής χρηματοδότηση ²¹.

Όλα τα παραπάνω δημιουργούν σύγχυση και αμφιβολία στην κοινωνία, ως προς την εκπλήρωση του σκοπού της ΤΕΕ αλλά και ως προς την ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης, με αποτέλεσμα, στην κοινή συνείδηση και στην απτή πραγματικότητα, η ΤΕΕ να αποτελεί έναν τύπο σχολείου υποδεέστερο και απαξιωμένο έναντι του Γενικού Λυκείου παρόλο που στην πραγματικότητα παρέχει και πτυχίο και απολυτήριο Λυκείου και πρόσβαση σε σχολές της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης.

Έτσι, βασικοί στόχοι θα πρέπει να αποτελέσουν, η παροχή επαγγελματικής εκπαίδευσης, η οποία να αναπτύσσει παράλληλα τη γνώση, την κριτική ικανότητα και τις δεξιότητες. Στόχος είναι η εκπαίδευση αυτή να συνδυάζει την προετοιμασία του αυριανού πολίτη με την ευρεία και εις βάθος γνώση και επαγγελματική ειδίκευση σε ευρύτερο φάσμα επαγγελματικών δραστηριοτήτων, ώστε να διασφαλίζεται η αυτοτελής επαγγελματική ένταξη ²².

Επίσης, η ποιοτική βελτίωση του συστήματος της επαγγελματικής εκπαίδευσης, μέσω της αναβάθμισης του περιεχομένου σπουδών, της σύνδεσής της με την αγορά εργασίας και τις ανάγκες της παραγωγής, τις πολιτικές απασχόλησης αλλά και την επιμόρφωση του διδακτικού προσωπικού, καθώς επίσης και η έμφαση στον κοινωνικό ρόλο της ΤΕΕ.

Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή, η εκπαίδευση καλείται να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολίτη, ο οποίος, με τη σειρά του, θα αποτελέσει την εγγύηση για την επίτευξη μιας κοινωνίας δημοκρατικής, όχι μόνο, ως σύστημα διακυβέρνησης, αλλά κυρίως ως μιας κοινωνίας που εμφορείται από δημοκρατικές αρχές, στα πλαίσια ενός δημοκρατικού τρόπου ζωής.

Ωστόσο, παρά την αναγνώριση εκ μέρους όλων της αναγκαιότητας για μια δημοκρατική εκπαίδευση, παραμένει ζητούμενο η επίτευξή της, όπως παραμένει και το ερώτημα κατά πόσο οι μαθητές του σήμερα θα αποτελέσουν τους ώριμους, χειραφετημένους, κριτικούς πολίτες του αύριο ²³.

---

21 Μανίνας, Θ. (2016). *Η καταγραφή των στάσεων και αντιλήψεων των καθηγητών των Δημοσίων Επαγγελματικών Λυκείων όσον αφορά την προώθηση της Δημόσιας Επαγγελματικής Εκπαίδευσης*. Διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ Εκπαίδευση και Πολιτισμός, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.

22 Ζωγόπουλος, Ε. (2011). *Ανάλυση Παραγόντων και Κριτηρίων και Υλοποίηση Μοντέλου Βελτίωσης Ολικής Ποιότητας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα.

23 Δερτούζου, Φ. (2015). *Εκπαίδευση και δημοκρατία. Η διαμόρφωση του δημοκρατικού πολίτη*. Διπλωματική εργασία στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Σχολική Παιδαγωγική και Διαφορετικότητα στην Εκπαίδευση: Ειδική Αγωγή - Διαπολιτισμική Εκπαίδευση». Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασούλα – Ρέππα, Α. (1999). *Η Δευτεροβάθμια Τεχνική και Επαγγελματική Εκπαίδευση & η Περιφερειακή της διάσταση στην Ελλάδα (1980-1990)*. Αθήνα: ΕΛΛΗΝ.
- Αντωνίου, Δ. (1992). *Οι απαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Το σχέδιο της Επιτροπής του 1833*, σ. 21. Αθήνα: Πατάκης.
- Γληνός, Δ. (1925). *Ένας άταφος νεκρός*, Μελέτες στο Εκπαιδευτικό μας Σύστημα, σσ. 104-107, Αθήνα: εκδόσεις Α.Ι. Ράλλη.
- Γληνός, Δ. (1983). *Άπαντα*, τόμ. Α' 1898-1910, σσ. 96-101. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Δελμούζος, Α. (1950). *Το κρυφό σχολειό*, σ. 16. Αθήνα.
- Δερτούζου, Φ. (2015). *Εκπαίδευση και δημοκρατία. Η διαμόρφωση του δημοκρατικού πολίτη*. Διπλωματική εργασία στο πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών «Σχολική Παιδαγωγική και Διαφορετικότητα στην Εκπαίδευση: Ειδική Αγωγή - Διαπολιτισμική Εκπαίδευση». Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης. Σχολή Επιστημών Αγωγής. Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης.
- Δημαράς, Α. (1990). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τ. Β' (1821-1894), σσ.33-37. Αθήνα: Ερμής.
- Ζάχαρης, Ε. (1989). *Οργάνωση και Διοίκηση της Τεχνικής και Επαγγελματικής Εκπαίδευσης*, σσ. 127-128. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Ζωγόπουλος, Ευστάθιος (2011). *Ανάλυση Παραγόντων και Κριτηρίων και Υλοποίηση Μοντέλου Βελτίωσης Ολικής Ποιότητας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Αθήνα, Αυτοέκδοση.
- Ιμβριώτη, Ρ. (1983). *Παιδεία και κοινωνία*, σ. 43. Αθήνα.
- Μανίκας, Θ. (2016). *Η καταγραφή των στάσεων και αντιλήψεων των καθηγητών των Δημοσίων Επαγγελματικών Λυκείων όσον αφορά την προώθηση της Δημόσιας Επαγγελματικής Εκπαίδευσης*. Διπλωματική εργασία στο ΠΜΣ Εκπαίδευση και Πολιτισμός, Σχολή Περιβάλλοντος, Γεωγραφίας και Εφαρμοσμένων Οικονομικών, τμήμα Οικιακής Οικονομίας και Οικολογίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο.
- Μαυρογιώργος, Γ. (1999). *Η Εκπαιδευτική μονάδα ως φορέας διαμόρφωσης και άσκησης εκπαιδευτικής πολιτικής, στο Α. Κόκκος (επιμ.) Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική σς 115-160*, Πάτρα: Ε.Α.Π.
- Μπίρης, Κ. (1957). *Ιστορία του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου*, σ. 13, Αθήνα.
- Μπουζάκης, Σ. (1987). *Νεοελληνική εκπαίδευση (1821-1985)*, σ. 39. Αθήνα: Gutenberg.
- Πολυχρονόπουλος, Π. (1980). *Παιδεία και Πολιτική στην Ελλάδα*, τόμ. Α', σσ. 206-211. Αθήνα: Καστανιώτης.

- Σαπουνάκη – Δρακάκη, Λ. (1986). Η εκπαίδευση της εργατικής τάξης στον Πειραιά τον 19ο αιώνα. *Τα Ιστορικά*, 3, 6 (Δεκ. 1986), σσ. 387-415
- Τιρς, Φ. (1972). *Η Ελλάδα του Καποδίστρια*, (μεταφρ. Σπήλιου Α.), τόμ. Β', 1833, σ. 58, Αθήνα.
- Φραγκουδάκη, Α. (1977). *Το πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης-αναπτυξιακή λογική και ιδεολογίες*», επ. Ο Πολίτης, τόμ.11, σ. 24.
- Φραγκουδάκη, Α. (1982). *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι*, σσ. 17, 149-150. Αθήνα: Κέδρος.
- Φραγκουδάκη, Α. (1985). *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Χιουρέας, Δ. Π., Αφένδρας, Κ.Γ., (1962). *Η τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευσις εις την Ελλάδα.*, σ. 9. Αθήναι: Αφοί Γιουτή.

Ιστοσελίδες

http://www.pi-schools.gr/progr_spoudon_1899_1999/episkopisi.pdf.

Προσπελάστηκε στις 27/10/2016.

Βιογραφικά στοιχεία

Ο **Ζωγόπουλος Ευστάθιος** του Αθανασίου, είναι Διπλωματούχος Μηχανολόγος Μηχανικός της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Πατρών (1990), με μεταπτυχιακές σπουδές στην Παραγωγή και Διαχείριση Ενέργειας (Ε.Μ.Π) και Διδακτορικό από τη Σχολή Χημικών Μηχανικών Ε.Μ.Π. Έχει 22 έτη υπηρεσίας στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση και είναι Σχολικός Σύμβουλος Μηχανολόγων. Διαθέτει πλούσιο συγγραφικό έργο (συγγραφέας και συνσυγγραφέας 14 βιβλίων που έχουν εκδοθεί), ενώ έχει περισσότερες από 60 δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις σε επιστημονικά συνέδρια και περιοδικά. Στοιχεία Επικοινωνίας: **ezogo67@gmail.com**.

Καλτσεράς Διαμαντής

Εκπαιδευτικός, Διευθυντής Δ.Σ.

Δημοκρατία και Διοίκηση του σχολείου

Περίληψη

Το σχολείο, όπως και κάθε άλλος οργανισμός, για να πετύχει τους σκοπούς του θα πρέπει να λειτουργήσει με συγκεκριμένο τρόπο. Πέρα, λοιπόν, από τη μορφωτική λειτουργία του, στο σχολείο επιτελείται και μια διοικητική λειτουργία, η οποία οργανώνει, συντονίζει και ελέγχει τους συντελεστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Πολλοί είναι οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να διοικηθεί το σχολείο και γενικότερα η εκπαίδευση. Στο παρόν κείμενο επιχειρούμε μια παρουσίαση του σχολείου ως οργανισμού, το οποίο διέπεται ή πρέπει να διέπεται από συγκεκριμένες διοικητικές αρχές. Παράλληλα, παρουσιάζεται η διαχρονικότητα του θεσμού της διοίκησης του σχολείου στην Ελλάδα, μέσα από τα νομικά κείμενα. Σκοπός της εργασίας είναι μια συνοπτική παρουσίαση των βασικών αρχών διοίκησης μιας σχολικής μονάδας και η νομική διάσταση της διοίκησης της εκπαίδευσης γενικότερα στην Ελλάδα, καθώς και μια αποτίμηση των προσπαθειών εκδημοκρατισμού της τα τελευταία χρόνια.

Λέξεις-κλειδιά: δημοκρατία, διοίκηση σχολείου, μορφωτική λειτουργία, εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης

Democracy and school administration

Summary

The school, like any other organization, to achieve its purpose must operate concretely. Except of its educational function, school performed an administrative function which includes the organization, coordination and control of all factors in the educational process. There are many ways that a school can be managed. In this document we attempt a presentation of the school as an organization, which is governed or must be governed by certain administrative authorities. At the same time, it presents the timelessness of the institution of the school administration in Greece through legal texts. The purpose of this paper is a summary of the basic principles of a school unit administration and the legal dimension of the administration of education in general in Greece, as well as a valuation of democratization efforts in recent years.

Keywords: democracy, school administration, educational function, democratization of education

1. Αποσαφήνιση όρων: «οργανισμός», «διοίκηση», «διοίκηση της εκπαίδευσης»

Στα μέσα του 20^{ου} αιώνα και μετά τη δοκιμασία του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οι περισσότερες χώρες θεώρησαν ότι η εκπαίδευση ήταν εκείνη η οποία θα έδινε τη διέξοδο για την ενίσχυση της ανάπτυξης τους, αλλά και ο καταλληλότερος τρόπος αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού τους. Παρά το σχεδιασμό και την εκπόνηση ποικίλων εκπαιδευτικών προγραμμάτων, τα αποτελέσματα δεν ήταν αρκούντως ικανοποιητικά. Με την εδραίωση της Επιστήμης της Διοίκησης κατά τη δεκαετία του '80, το ενδιαφέρον μετατοπίστηκε από τη σχολική τάξη και τη διδασκαλία, σε ένα γενικότερο επίπεδο, στο επίπεδο οργάνωσης και διοίκησης της σχολικής μονάδας.¹ Έτσι, το σχολείο έγινε, πλέον, αντιληπτό ως «ένας κοινωνικός οργανισμός που αποτελείται από ένα σύνολο λειτουργικών στοιχείων (μαθητές, εκπαιδευτικοί κ.α.), καθένα από τα οποία επιτελεί το δικό του επιμέρους έργο, όλα δε συλλειτουργούν, συνεργάζονται και αλληλοεπηρεάζονται για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων.»² Το σχολείο δεν αποτελεί απλά μια γραφειοκρατική οργάνωση, αλλά ένα ανοιχτό, πολύπλοκο σύστημα, του οποίου η αποτελεσματική λειτουργία, προϋποθέτει ικανή ηγεσία.³ Έτσι, το ερευνητικό

---

1 Cheng, Y. (1993). The Theory and characteristics of school – based management, *International Journal of Educational Management*, 7 (6), σ.σ. 6.

2 Σαΐτης, Χ. (2008). *Ο Διευθυντής στο Δημόσιο Σχολείο*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ.σ. 10.

3 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα:

ενδιαφέρον στρέφεται στην αποτελεσματικότητα της σχολικής μονάδας με σκοπό να προσδιοριστούν οι παράγοντες που προάγουν την ποιότητα εκπαίδευσης και τη βελτίωση της επίδοσης των μαθητών.⁴

Αν και υπάρχουν πολλοί ορισμοί για την έννοια και το περιεχόμενο της διοίκησης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η *διοίκηση* αποτελεί μια από τις σημαντικότερες δραστηριότητες της ανθρώπινης κοινωνίας, αφού μέσω αυτής εναρμονίζονται όλες οι επιμέρους προσπάθειες των ατόμων με σκοπό την πραγματοποίηση ενός κοινού στόχου.⁵ Αποτελεί μια διαδικασία, κατά την οποία στα πλαίσια προγραμματισμού καθορίζονται οι απαραίτητες εργασίες για την επίτευξη των σκοπών, οι οποίες, στη συνέχεια επιμερίζονται σε συγκεκριμένες θέσεις ευθύνης και υλοποιούνται συντονισμένα. Όλη η διαδικασία, σε όλα τα στάδια και σε όλα τα επίπεδα ελέγχεται και αξιολογείται.⁶ Για τον Scanlan⁷, αυτή η εργασία διακρίνεται σε πέντε επιμέρους διοικητικές λειτουργίες:

- Τον προγραμματισμό
- Τη λήψη αποφάσεων
- Την οργάνωση
- Τη διεύθυνση
- Τον έλεγχο

Η *οργάνωση*, έννοια η οποία, επίσης, παρουσιάζεται με διάφορες μορφές, εμπεριέχει τη διευθέτηση, τη ρύθμιση, το συντονισμό ενός συνόλου πραγμάτων, προσώπων, τον καταμερισμό έργου, αρμοδιοτήτων, ευθυνών, κατά ένα συγκεκριμένο τρόπο. Ταυτόχρονα, μπορεί να εκφράζει τη σχηματική παρουσίαση της δομής και της διάρθρωσης ενός συνόλου, στο οποίο απεικονίζονται οι αρμοδιότητες και οι λειτουργίες.⁸

Η *διοίκηση της εκπαίδευσης* θα μπορούσε να οριστεί ως ένα σύστημα δράσης το οποίο συνίσταται στην ορθολογική αξιοποίηση των ανθρώπινων και υλικών πόρων, με σκοπό την πραγματοποίηση των στόχων που επιδιώκονται από τους διάφορους τύπους εκπαιδευτικών οργανισμών.⁹ Συγκεκριμένα, ως προς τη *διοίκηση ενός εκπαιδευτικού οργανισμού*, αυτή μπορεί να οριστεί ως διαδικασία συντονισμού ανθρώπων, δραστηριοτήτων και υπαρχόντων μέσων για την πιο αποτελεσματική παροχή εκπαίδευσης¹⁰, και περιλαμβάνει τέσσερα στάδια:

Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ.71.

4 Fidler, B. (1996). *Strategic planning for school improvement*, London: Pitman, σ.σ. 21.

5 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ.21.

6 Γιαννακοπούλου, Ε. (2008). Η λήψη αποφάσεων στη διοίκηση του Δημοτικού Σχολείου: τυπικές ρυθμίσεις και άτυπες πραγματικότητες, *Διοικητική Ενημέρωση*, 45, σ.σ. 105.

7 Scanlan, B. (1974). *Management*, New York: J. Wiley, 1974, σ.σ.5.

8 Στραβάκου, Π. (2003). *Ο Διευθυντής της σχολικής μονάδας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θεωρητική ανάλυση και εμπειρική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σ.σ. 20.

9 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ.25.

10 Κουτούζης, Μ. (1999). Η εκπαιδευτική μονάδα ως οργανισμός. Στο Α. Αθανασούλα – Ρέππα, Μ. Κουτούζης,

α) τον προγραμματισμό, την οργάνωση, γ) τη διεύθυνση και δ) τον έλεγχο.¹¹ Είναι σαφές, ότι ο τρόπος που το εκπαιδευτικό σύστημα είναι οργανωμένο και διοικείται, καθορίζει και τον τρόπο διοίκησης των εκπαιδευτικών οργανισμών.¹²

Υπάρχουν γενικά τρία μοντέλα διοίκησης της εκπαίδευσης:

- *Το συγκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης της εκπαίδευσης*, στο οποίο η λειτουργία όλων των κρατικών υπηρεσιών εξασφαλίζεται από την κεντρική εξουσία. Ειδικότερα τα κεντρικά διοικητικά όργανα χειρίζονται όλα τα θέματα της διοίκησης που αφορούν το κέντρο και την περιφέρεια. Δηλαδή η κεντρική διοίκηση διαθέτει την αποφασιστική αρμοδιότητα για κάθε είδους διοικητικές υποθέσεις.¹³ Το κυριότερο στοιχείο του συγκεντρωτικού μοντέλου έχει σχέση με το χαρακτήρα των τοπικών και περιφερειακών αρχών και της τοπικής αυτοδιοίκησης. Το κριτήριο της συγκέντρωσης είναι ο διορισμός από το κράτος των αρχών αυτών, η στενότητα της παρεχόμενης αρμοδιότητάς τους, η ολοκληρωτική εξάρτησή τους από το κράτος και την κεντρική εξουσία.¹⁴
- *Το αποκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης της εκπαίδευσης*, στο οποίο ένα μέρος της κεντρικής διοίκησης μεταβιβάζεται στα περιφερειακά όργανα,¹⁵ ενώ οι αποφάσεις λαμβάνονται στον τόπο που υλοποιούνται, ώστε να είναι προσαρμοσμένες στην πραγματικότητα και να εκτελούνται γρήγορα, χωρίς προηγούμενη έγκριση των κεντρικών πολιτικών και διοικητικών αρχών.¹⁶ Οι αποκεντρωτικές πολιτικές εμπεριέχουν μια δυναμική η οποία μετατρέπει την εκπαιδευτική αλλαγή σε μια κοινωνικοπολιτική αλλαγή, ενεργοποιώντας όλους τους εκπαιδευτικούς φορείς. Σε μια τέτοια περίπτωση ειδικά ο ρόλος του εκπαιδευτικού καθίσταται εξαιρετικά σημαντικός, καθώς αυτός καλείται να αντιμετωπίσει και να εφαρμόσει τις σχολικές πρακτικές.¹⁷
- *Το αποσυγκεντρωτικό μοντέλο διοίκησης της εκπαίδευσης*, στο οποίο μεταφέρονται στα περιφερειακά όργανα αρμοδιότητες, οι οποίες, όμως, ασκούνται υπό την εποπτεία των κεντρικών πολιτικών και διοικητικών αρχών.¹⁸

Γ. Μαυρογιώργος, Β. Νιτσόπουλος & Δ. Χαλκιώτη (επιμ.), *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων – Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική*, τ. Α', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ.σ. 30.

11 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ. 20-23.

12 Κουτούζης, Μ. (1999). Η εκπαιδευτική μονάδα ως οργανισμός. Στο Α. Αθανασούλα – Ρέππα, Μ. Κουτούζης, Γ. Μαυρογιώργος, Β. Νιτσόπουλος & Δ. Χαλκιώτη (επιμ.), *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων – Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική*, τ. Α', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σ.σ. 32.

13 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ. 104.

14 Ανδρέου, Α. & Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση – διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Νέα Σύνορα, σ.σ.113.

15 Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ.σ. 105.

16 Ανδρέου, Α. (1999). *Θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης και της σχολικής μονάδας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Λιβάνη, 1999, σ.σ. 170.

17 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 28.

18 Ανδρέου, Α. (1999). *Θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης και της σχολικής μονάδας*, Αθήνα:

Πολλές φορές παρατηρείται το φαινόμενο να χαρακτηρίζεται ως αποκεντρωση ότι ανάγεται στην διοικητική αποσυγκέντρωση. Μπορούν να αναφερθούν πολλά παραδείγματα μεταβίβασης διοικητικών αρμοδιοτήτων σε περιφερειακό επίπεδο, χωρίς όμως αυτές να συνοδεύονται και από ουσιαστικές ευθύνες για πολλά σημαντικά ζητήματα, όπως η αυτονομία των σχολείων, η διαχείριση του σχολικού χρόνου, η επαγγελματική εξέλιξη των εκπαιδευτικών κ.α.¹⁹

Το σχολείο, από τη γένεση του, ως σήμερα, αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της κεντρικής, κρατικής διοίκησης. Τα χαρακτηριστικά του αποδεικνύουν σαφώς ότι είναι οργανωμένο άκρως γραφειοκρατικά, εφόσον διαθέτει ειδικευμένο προσωπικό, έχει διάρθρωση με ιεραρχικό και συγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας, είναι ομοιόμορφο και απευθύνεται σε όλους τους πολίτες χωρίς διαφοροποιήσεις.²⁰ Ωστόσο, δεν υπάρχει μια ενιαία θεώρηση ως προς τι είναι τελικά το σχολείο. Η διαπίστωση αυτή οφείλεται στο γεγονός ότι το σχολείο αποτέλεσε και αποτελεί αντικείμενο μελέτης πολλών διαφορετικών περιοχών του επιστητού και ως εκ τούτου κάθε μια από αυτές διατυπώνει έναν διαφορετικό ορισμό για τα χαρακτηριστικά ή ακόμα και το περιεχόμενο του σχολείου. Άλλοι θεωρούν το σχολείο κοινωνικό σύστημα το οποίο μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας παράγει μορφωμένους μαθητές. Από νομικής άποψης το σχολείο ορίζεται ως μια οργανωμένη, δημόσια και διαρκή υπηρεσία που στοχεύει στην παροχή υπηρεσιών στην κοινωνία ασκώντας δημόσια εξουσία εφαρμόζοντας τους κανόνες του διοικητικού δικαίου, ενώ η οικονομική επιστήμη ορίζει το σχολείο ως παράγοντα της οικονομικής ανάπτυξης μιας χώρας.

Από παιδαγωγικής άποψης το σχολείο είναι ένας παιδαγωγικός οργανισμός, ο οποίος οφείλει να εκπληρώνει τους σκοπούς του στο πλαίσιο του παιδαγωγικού του χαρακτήρα και όχι στο πλαίσιο μιας τυπικής οργάνωσης. Το σχολείο, όπως και κάθε άλλος οργανισμός, για να πετύχει τους σκοπούς του θα πρέπει να λειτουργήσει με συγκεκριμένο τρόπο. Πέρα, λοιπόν, από τη μορφωτική λειτουργία του, στο σχολείο επιτελείται και μια διοικητική λειτουργία, η οποία οργανώνει, συντονίζει και ελέγχει τους συντελεστές της εκπαιδευτικής διαδικασίας.²¹

2. Η δημοκρατία στη διοίκηση της εκπαίδευσης και του σχολείου στην Ελλάδα μέσα από τα νομικά κείμενα

Στην Ελλάδα, μόλις την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα καθιερώνεται ο θεσμός του Διευθυντή του Δημοτικού σχολείου, ο οποίος επιλέγεται με απόφαση του Εποπτικού Συμβουλίου (άρθρο 8 του Ν.ΒΤΜΘ'/ 1895 Φ.Ε.Κ. 37, τ. Α').

Νέα Σύνορα – Λιβάνη, 1999, σ.σ. 170.

19 Υφαντή, Α. & Βοζαίτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκεντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 30.

20 Banks, O. (1987). *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Τ.Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, σ.σ. 327.

21 Σαΐτης, Χ. (2008). *Ο Διευθυντής στο Δημόσιο Σχολείο*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ.σ. 18.

στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο θεσμός του Διευθυντή βελτιώθηκε, με τους νόμους Ν. ΓΩΚΗ (3828) / 11-7-1911, Ν. 240/1914, Β. Δγμα της 16^{ης} Απριλίου 1915 (Φ.Ε.Κ. 168, τ. Α΄, Ν. 4347 / 1929). Αποκλειστικό κριτήριο για την επιλογή των Διευθυντών αποτελούσε η αρχαιότητα, εκτός από την περίοδο Μεταξά, όπου υπερετερούσε το πτυχίο πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (Α. Ν. 2517/1940).²²

Με τη μεταρρύθμιση του 1964 (ν. 4379) συστήθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, καθώς και Περιφερειακά και Κεντρικά Υπηρεσιακά Συμβούλια με γνωμοδοτικές αρμοδιότητες και αρμοδιότητες στην έκδοση αποφάσεων. Αν και η πρόθεση της μεταρρύθμισης ήταν ο εκσυγχρονισμός και ο εκδημοκρατισμός της εκπαίδευσης, ο στόχος αυτός δεν επιτεύχθηκε ως προς το θεσμό του Διευθυντή και το διοικητικό πλαίσιο γενικότερα.²³

Με τη μεταρρύθμιση του 1974 επήλθε βελτίωση στη διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης. Ωστόσο, τα βασικά χαρακτηριστικά του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, όπως η ομοιομορφία, ο συγκεντρωτισμός και ο συντηρητισμός συνέχισαν να αποτελούν τα κύρια γνωρίσματά του.²⁴ Με το νόμο Ν. 309/1966, η χώρα διαιρέθηκε σε 15 ανώτερες εκπαιδευτικές περιφέρειες δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, ενώ συστήθηκαν εκπαιδευτικές περιφέρειες δημοτικής εκπαίδευσης. Ο διευθυντής του Δημοτικού Σχολείου διορίζεται με απόφαση του αρμόδιου επιθεωρητή.

Ο νόμος Ν. 1566/1985, αποτέλεσε σημαντική τομή. Ως προς τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό, θεσμοθετήθηκαν μια σειρά οργάνων, όπως το Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας, τα Συμβούλια Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, Ειδικής Αγωγής, τα Νομαρχιακά Συμβούλια Παιδείας, οι Δημοτικές ή Κοινοτικές Επιτροπές και η Σχολική Επιτροπή, ενώ επανιδρύθηκε το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.²⁵ Επίσης, ορίζεται τετραετή θητεία στο Διευθυντή Δημοτικού σχολείου, καθιερώνεται επίδομα θέσης, ενώ, παράλληλα, ο Διευθυντής επιλέγεται από το ΠΥΣΠΕ βάσει μιας σειράς κριτηρίων. Ωστόσο, παρά τον καθορισμό των κριτηρίων αυτών και την ανάθεση της επιλογής από τα υπηρεσιακά συμβούλια, κατά καιρούς διατυπώθηκαν αμφιβολίες για την ορθή και αντικειμενική επιλογή των Διευθυντών.²⁶

Ωστόσο, παρά την προσπάθεια αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού μας

---

22 Σαΐτης, Χ. (1996). Το χρονικό ενός θεσμού: ο διευθυντής δημοτικού σχολείου, *Διοικητική Ενημέρωση*, 5, σ.σ.102.

23 Γουρναρόπουλος, Γ. (2001). Διοικητική «διάσταση» των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του 1964 και 1976, *Διοικητική Ενημέρωση*, 19, σ.σ. 108.

24 Σαΐτης, Χ. (2001). *Η λειτουργία του Σχολείου μέσα από τις αποφάσεις του Συλλόγου Διδασκόντων*, Αθήνα: Ατραπός, σ.σ. 106.

25 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 32.

26 Βλ. Σαΐτης, Χ. (1996). Το χρονικό ενός θεσμού: ο διευθυντής δημοτικού σχολείου, *Διοικητική Ενημέρωση*, 5 & Κουτούζης, Μ. (2001). Ζητήματα σχετικά με την επιλογή των στελεχών της Εκπαίδευσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, στο *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Πρακτικά Συνεδρίου, ΟΙΕΛΕ, Αθήνα, 2001 και Χατζηδήμου, Δ. (2009). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Συμβολή στη διάχωση της παιδαγωγικής σκέψης*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης, σ.σ.101.

συστήματος, η κατάσταση δεν μεταβλήθηκε σημαντικά. Η εισηγητική έκθεση του νομοθέτη αναφέρει ότι η πρόθεσή του είναι να εισάγει τη λαϊκή συμμετοχή και το δημοκρατικό προγραμματισμό στην εκπαίδευση και παράλληλα, να αποκεντρώσει τη διοίκηση της εκπαίδευσης και να οργανώσει την επιστημονική – παιδαγωγική καθοδήγηση, εξασφαλίζοντας τη σύνδεσή της με την κοινωνική πραγματικότητα.²⁷ Υποστήριξε, επίσης, ότι το νέο σύστημα εμπόδιζε την κοινωνική απομόνωση και καθυστέρηση του εκπαιδευτικού συστήματος, μεταθέτοντας τον τρόπο λήψης αποφάσεων, ώστε η παιδεία να είναι μια υπόθεση του λαού.²⁸ Ωστόσο, οι περισσότερες από αυτές τις διακηρύξεις δεν πραγματοποιήθηκαν, σε πολλές περιπτώσεις δεν έγιναν ρυθμίσεις των επιμέρους θεμάτων. Με εξαίρεση τις σχολικές επιτροπές, όλα τα άλλα όργανα λαϊκής συμμετοχής, δεν είχαν αποφασιστικές αρμοδιότητες και τη δυνατότητα λήψης αποφάσεων, ώστε ο ρόλος τους να είναι ουσιαστικά διαμορφωτικός στην εκπαιδευτική πράξη και διαδικασία. Οι Προϊστάμενοι των Διευθύνσεων Εκπαίδευσης και τα ανάλογα Γραφεία Εκπαίδευσης εξακολούθησαν να έχουν ρόλο κυρίως συντονιστικό, ως προς την κεντρικά καθοδηγούμενη εκπαιδευτική πολιτική, ενώ και τα Υπηρεσιακά Συμβούλια Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, στερήθηκαν ουσιαστικών αρμοδιοτήτων και περιορίστηκαν στην διεκπεραίωση γραφειοκρατικών ζητημάτων.

Επιπλέον, επιμέρους θεσμοί της εκπαίδευσης, όπως η επιμόρφωση παρέμειναν κεντρικά ελεγχόμενοι, καθώς τα ζητήματα οργάνωσης, διοίκησης και αξιολόγησης των Περιφερειακών Επιμορφωτικών Κέντρων (Π.Ε.Κ.), οριζόταν με προεδρικά διατάγματα. Παράλληλα, το Π.Ι. δεν κατάφερε να χαράξει εκπαιδευτική πολιτική, παρά τις διακηρύξεις του νομοθέτη, καθώς δεχόταν οδηγίες από τον εκάστοτε Υπουργό Παιδείας, ενώ και η ηγεσία του αποτελούσε πολιτική επιλογή.

Με την κυβερνητική αλλαγή του 1990, επήλθαν αλλαγές και στη διοίκηση της εκπαίδευσης. Με τους νόμους 1966/1991 και 2043/1992, καθώς και το Π.Δ. 45/1993, ορίστηκαν νέα «μετρήσιμα» κριτήρια για την επιλογή Σχολικών Συμβούλων, επανήλθε η μονιμότητα των ηγετικών στελεχών της εκπαίδευσης, ενώ αν και ο Νομάρχης προήχθη σε παράγοντα αποφασιστικής αρμοδιότητας στα εκπαιδευτικά ζητήματα της περιφέρειας του, τελικά δε διαδραμάτισε ουσιαστικό ρόλο στη διαμόρφωση εκπαιδευτικής πολιτικής.

Την περίοδο 1994-1996 επανήλθε η συζήτηση για την αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος, καθώς θεωρήθηκε ότι η μάστιγα του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος ήταν ο συγκεντρωτισμός και η γραφειοκρατία.²⁹ Η

27 Κατσαρός, Ι. & Τόπας, Γ. (2005). Αποκεντρωτικές τάσεις στην παιδεία: πως διαμορφώνεται ο παρεμβατικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 77.

28 Υφαντή, Α. & Βοζαίτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 32.

29 Υφαντή, Α. & Βοζαίτης, Γ.,(2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης

έκθεση του ΟΟΣΑ το 1996, επισημαίνει ότι έχει γίνει κάποιο είδος αποκέντρωσης ως προς τη διαχείριση πόρων για την επισκευή και τη συντήρηση των σχολικών κτιρίων, ωστόσο εκκρεμεί η αποκέντρωση σε πιο «ουσιαστικά» ζητήματα, όπως η αξιολόγηση, η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, η αναβάθμιση του ρόλου της σχολικής μονάδας κ.α.³⁰ Η έκθεση πρότεινε, μεταξύ άλλων, τη διεύρυνση των λειτουργιών της τοπικής αυτοδιοίκησης, με αρμοδιότητες που να περιλαμβάνουν τον προσδιορισμό των εκπαιδευτικών αναγκών, τους αναγκαίους πόρους, τη συμβουλευτική υποστήριξη των εκπαιδευτικών και την αξιολόγηση. Ωστόσο, αυτές οι προστάσεις έτυχαν μεγάλης αντίδρασης από τις εκπαιδευτικές ομοσπονδίες, τους εκπαιδευτικούς φορείς και τα πολιτικά κόμματα.³¹

Αποκεντρωτικές επιρροές καταγράφηκαν και το 1997 με την ψήφιση του νόμου 2525/1997. Με το νόμο αυτό καθιερώθηκαν θεσμοί που στόχευαν στην ενδυνάμωση του σχολείου, από τους οποίους αξίζει να αναφερθεί η θέσπιση του Ολοήμερου Νηπιαγωγείου και Δημοτικού Σχολείου, η αναβάθμιση λειτουργίας του Σχολικού Επαγγελματικού Προσανατολισμού, η ίδρυση των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, η εισαγωγή της Ενισχυτικής Διδασκαλίας και η ίδρυση των Περιφερειακών Κέντρων Στήριξης Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, τα οποία θα αναλάμβαναν τη συλλογή και την επεξεργασία στοιχείων με σκοπό τη διευκόλυνση της αποτύπωσης του εκπαιδευτικού έργου και τη συμβολή τους στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό. Ωστόσο, η λειτουργία των κέντρων ατών δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ.

Παράλληλα, θεσπίστηκαν και θεσμοί που όδευαν προς διαφορετική κατεύθυνση από αυτή της αποκέντρωσης, όπως το Σώμα Μονίμων Αξιολογητών. Επιπλέον, ακόμα και πρωτοποριακοί θεσμοί, όπως το Ολοήμερο Σχολείο, υπάγονταν, ως προς τον καθορισμό της λειτουργίας τους, στην κεντρική διοίκηση, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι τοπικές κοινωνικές ανάγκες. Επίσης, η υλοποίηση του θεσμού του πολλαπλού βιβλίου παρουσίαζε αδυναμίες, καθώς το δικαίωμα χρήσης και εκμετάλλευσης τους παρέμενε στην απόλυτη δικαιοδοσία του Υπουργείου Παιδείας.

Με το νόμο 2817/2000 δημιουργήθηκαν οι Περιφερειακές Διευθύνσεις Εκπαίδευσης. Ωστόσο και πάλι ο ρόλος της κεντρικής διοίκησης είναι και πάλι καθοριστικός, αφού τα ειδικότερα καθήκοντα και οι αρμοδιότητες των Περιφερειακών Διευθυντών και των Προϊσταμένων καθορίζονται με αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας. Με τον ίδιο νόμο θεσπίζονται συμβούλια όπως το Ανώτερο Υπηρεσιακό Συμβούλιο Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης (Α.Π.Υ.Σ.Π.Ε), το Ανώτερο Υπηρεσιακό Συμβούλιο Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (Α.Π.Υ.Σ.Δ.Ε) και το Περιφερειακό Υπηρεσιακό Συμβούλιο Διοικητικού Προσωπικού (Π.Υ.Σ.ΔΙ.

του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 32.

30 Κατσαρός, Ι. & Τύπας, Γ. (2005). Αποκεντρωτικές τάσεις στην παιδεία: πως διαμορφώνεται ο παρεμβατικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 77.

31 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 33.

Π), τα οποία όμως συγκροτούνται με αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας, ο οποίος μέσω Π.Δ. καθορίζει και τις αρμοδιότητές τους.³²

Ο νόμος 2986/2002, συμπληρωματικά προς τον προηγούμενο, επεδίωξε να αναβαθμίσει την κινητοποίηση όλων των παραγόντων της εκπαιδευτικής διαδικασίας, καθώς να μειώσει τη γραφειοκρατία. Ωστόσο, παρά τις διακηρύξεις, από τον αυστηρό διοικητικό έλεγχο δεν αποδεδειγμένη ούτε και η εισαγωγή στο σχολείο νεωτερισμών όπως το ολοήμερο σχολείο, γεγονός που αποδεικνύει την ισχύ του κεντρικού διοικητικού ελέγχου στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα.³³ Αν και ο νόμος 2986/2002 κάνει σημαντικά βήματα ως προς την αποκέντρωση, τουλάχιστον σε θεωρητικό επίπεδο, τα όργανα διοίκησης σε επίπεδο σχολικής μονάδας, όπως ο διευθυντής της σχολικής μονάδας, ο υποδιευθυντής, ο σύλλογος διδασκόντων, η σχολική επιτροπή, αλλά και τα όργανα δημοκρατικού προγραμματισμού, όπως η Δημοτική Επιτροπή Παιδείας, έχουν πολύ περιορισμένο πλαίσιο δραστηριότητας και καθαρά εκτελεστικές αρμοδιότητες.³⁴

Το 2003 στα πλαίσια ανάπτυξης καινοτόμων δράσεων για το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, καθιερώνεται το πρόγραμμα της Ευέλικτης Ζώνης, με την οποία επιδιώκεται η ανάπτυξη πρωτοβουλιών και δράσεων εκ μέρους των μαθητών και των εκπαιδευτικών, ενισχύεται η δημιουργικότητα και ενθαρρύνεται η συλλογική προσπάθεια και η κριτική σκέψη των μαθητών. Ωστόσο, παρά τους διατυπωμένους στόχους της και τον προαιρετικό χαρακτήρα της, θεωρήθηκε από πολλούς ως διοικητικού χαρακτήρα επιβολή, που δεν οδήγησε σε αναδιοργάνωση του συνολικού σχολικού χρόνου, ενώ αποτέλεσε και αντικείμενο ελέγχου από τους Σχολικούς Συμβούλους. Επίσης, δεν ελήφθησαν μέτρα για τη στήριξη της Ε. Ζ. όπως η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ο υλικοτεχνικός εξοπλισμός, η οικονομική στήριξη κ.α. και έτσι δεν κατάφερε να αποτελέσει παράγοντα αλλαγής της καθημερινής πρακτικής στη σχολική τάξη.³⁵

Σήμερα, η διοικητική δομή Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης με βάση μια σειρά νομοθετημάτων (Ν. 1304/82, Ν. 1566/85, Ν. 2817/2000, Ν. 2986/2002, κ.α.), διακρίνεται σε τέσσερα επίπεδα με τα αντίστοιχα όργανα. Πρόσφατα με το Ν. 4027/2011 (άρθρο 32, παρ. 1) καταργήθηκαν τα Γραφεία Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και αντικαταστάθηκαν από τη Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και τη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης σε κάθε νομό.

Σε εθνικό επίπεδο: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων – ΚΥΣΠΕ

32 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 36-37.

33 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 31.

34 Κατσαρός, Ι. & Τύπας, Γ. (2005). Αποκεντρωτικές τάσεις στην παιδεία: πώς διαμορφώνεται ο παρεμβατικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 78.

35 Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 40.

– Εθνικό Συμβούλιο Παιδείας – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο

Σε περιφερειακό επίπεδο: Περιφερειακή Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης – ΑΠΥΣΠΕ

Σε νομαρχιακό επίπεδο: Διεύθυνση Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης – Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης – ΠΥΣΠΕ – ΠΥΣΔΕ

Σε επίπεδο σχολικής μονάδας: Διευθυντής – Υποδιευθυντής – Σύλλογος Διδασκόντων.

3. Η αυτονομία της σχολικής μονάδας

Υπάρχουν πολλοί ορισμοί σχετικά με την έννοια της *αυτονομίας*, έννοια η οποία κατά πολλούς είναι δύσκολο να οριστεί. Σύμφωνα με το «Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής»³⁶, η αυτονομία είναι η «έλλειψη οποιασδήποτε εξάρτησης και επίδρασης από εξωτερικούς παράγοντες». Σύμφωνα με τον Dworkin³⁷ (1988, σ. 13), ο άνθρωπος έχει αυτονομία όταν αποφασίζει ο ίδιος για τις πράξεις του, χωρίς αυτές να του επιβάλλονται από κάποιον άλλο, ενώ ο Wolff³⁸ (1998) υποστηρίζει ότι ο αυτόνομος άνθρωπος είναι αυτός που δεν υπόκειται στη θέληση κάποιου άλλου. Επίσης, ο Wolff υποστηρίζει ότι υπάρχουν δύο συστατικά στην αυτονομία: η αντίληψη και η συμπεριφορά. Η αυτονομία είναι ελευθερία που υπόκειται σε προσωπικούς περιορισμούς ενώ η αυτόνομη συμπεριφορά είναι η εφαρμογή αυτής της ελευθερίας.

Όσον αφορά την αυτονομία σε σχέση με την εργασία γενικά μπορεί να οριστεί ως η ελευθερία που έχει ένας εργαζόμενος να λαμβάνει αποφάσεις σχετικές με το αντικείμενο της εργασίας του³⁹. Ως προς τη σχολική αυτονομία και σύμφωνα με την *Ευρωπαϊκή Μονάδα Ευρυδίκη*,⁴⁰ η σχολική αυτονομία διακρίνεται σε τέσσερα κύρια επίπεδα: α) σε επίπεδο *πλήρους αυτονομίας*, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται σε επίπεδο σχολικής μονάδας, χωρίς την παρέμβαση εξωτερικών φορέων, β) σε επίπεδο *περιορισμένης αυτονομίας*, όπου οι αποφάσεις λαμβάνονται εντός τη σχολικής μονάδας, αλλά σε ένα πλαίσιο που έχει οριστεί από ανώτερη αρχή ή απαιτείται έγκριση των αποφάσεων, γ) σε επίπεδο *καθόλου αυτονομίας*, όπου δε λαμβάνονται καθόλου αποφάσεις στο επίπεδο της σχολικής μονάδας και δ) ένα πλαίσιο αυτονομίας στο οποίο οι παροχές της εκπαίδευσης ή/και οι τοπικές αρχές *μεταβιβάζουν* μέρος της εξουσία λήψης αποφάσεων στις σχολικές μονάδες.

Η αποκέντρωση του εκπαιδευτικού συστήματος είναι ένα θέμα το

---

36 Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής (2009). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, σ.σ. 239.

37 Dworkin, G. (1988). *The theory and practice of autonomy*, New Work: Cambridge University Press, σ.σ. 13.

38 Wolff, R. (1998). *In defense of anarchism*, Berkeley: University of California Press, σ.σ. 13.

39 Katz, F. (1968). *Autonomy and organization*, New York: Random House, σ.σ. 21.

40 Ευρωπαϊκή Μονάδα Ευρυδίκη (2008). *Επίπεδα αυτονομίας και ευθύνες των εκπαιδευτικών στην Ευρώπη*. Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφόρησης για την Εκπαίδευση Ευρυδίκη. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σ.σ. 17.

οποίο έχει απασχολήσει τις κυβερνήσεις, αλλά και τους υπεύθυνους χάραξης της εκπαιδευτικής πολιτικής. Η σχολική αυτονομία δεν αποτελεί μέρος της κουλτούρας των χωρών της Ευρώπης. Τα όποια βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση ξεκίνησαν μόλις τη δεκαετία του 1980, και αυτά σε ορισμένες χώρες και σε περιορισμένο βαθμό. Ουσιαστικά βήματα έγιναν κατά τη δεκαετία του 1990, ιδιαίτερα στο Βέλγιο και την Ολλανδία. Ιστορικά, τα σχολεία είχαν περιορισμένη ελευθερία στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό και τα πρώτα βήματα της αποκέντρωσης περιελάμβανε μόνο τη μεταφορά περιορισμένων δικαιοδοσιών.⁴¹

Η διάδοση αυτής της αποκεντρωτικής τάσης κατά τη δεκαετία του 1980 συνδέεται με το πολιτικό κίνημα της συμμετοχικής δημοκρατίας, η οποία θεωρούσε ότι και το εκπαιδευτικό σύστημα θα πρέπει να γίνει πιο δημοκρατικό, προσφέροντας περισσότερες δυνατότητες συμμετοχής και αυτονομίας. Αντίστοιχα, η γενίκευση της τάσης αυτής τη δεκαετία του 1990 συνδέθηκε με την τάση της πολιτικής αποκέντρωσης και την ανάπτυξη της τοπικής αυτοδιοίκησης. Σήμερα η αυτονομία της σχολικής μονάδας συνδέεται περισσότερο με την αποτελεσματικότητα και την ποιότητα της εκπαίδευσης.⁴²

Επίλογος

Παρά τις νομοθετικές προσπάθειες που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια από τις διάφορες κυβερνήσεις, το εκπαιδευτικό σύστημα της Ελλάδας εξακολουθεί να είναι ιδιαίτερα συγκεντρωτικό. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι αιτία αυτής της διαπίστωσης είναι, αφενός, η μη βούληση των κυβερνήσεων να εφαρμόσουν τις εξαγγελίες τους και, αφετέρου, σε πολλές περιπτώσεις, η αντίδραση των ίδιων των συμμετεχόντων στο εκπαιδευτικό σύστημα. Γεγονός είναι ότι οι όποιες αλλαγές απαιτούν κατάλληλη προετοιμασία και επιμόρφωση και σε καμιά περίπτωση δεν μπορεί να είναι αποσπασματικές και βεβιασμένες. Μια τέτοια περίπτωση, ίσως, αποτελεί ο πρόσφατος νόμος 4327/2015⁴³, με τον οποίο εισήχθη στη διαδικασία επιλογής στελεχών της εκπαίδευσης η ψηφοφορία, για τους μεν Διευθυντές σχολείων, από το Σύλλογο Διδασκόντων, για τους δε Διευθυντές Εκπαίδευσης, από τους Διευθυντές και Προισταμένων σχολείων. Μεταξύ άλλων, ο νόμος προέβλεπε ότι εκτός από τα τυπικά προσόντα, τα οποία μοριοδοτούνται, για την επιλογή των στελεχών εκπαίδευσης, απαραίτητη προϋπόθεση είναι η αποδοχή τους τουλάχιστον από το 20% των υφισταμένων τους. Η μη συγκέντρωση του ποσοστού αυτού οδηγεί στον αποκλεισμό του υποψηφίου. Ο νόμος ορίζει ότι: «Μέσω της μυστικής ψηφοφορίας εκτιμώνται στοιχεία της προσωπικότητας που

---

41 Eurydice (2007). *School autonomy in Europe. Policies and measures*. Brussels: The Information Network on Education in Europe, European Commission, σ.σ. 9-10.

42 Eurydice (2007). *School autonomy in Europe. Policies and measures*. Brussels: The Information Network on Education in Europe, European Commission, σ.σ. 11-12.

43 <http://www.gsrt.gr/Legislation/Files/LawFiles136/FEK%2050.pdf>, ανακτήθηκε στις 12/12/2016.

έχουν αναδειχθεί στην καθημερινότητα της σχολικής ζωής, όπως η προσωπικότητα, το ήθος, η εντιμότητα, το αίσθημα δικαιοσύνης, η δημοκρατική συμπεριφορά, η επαγγελματική ανάπτυξη και συνέπεια, καθώς και οι ικανότητες του υποψηφίου. Στις ικανότητες του υποψηφίου περιλαμβάνονται ενδεικτικώς: η ικανότητα επικοινωνίας και συνεργασίας, η ικανότητα ανάπτυξης πρωτοβουλιών και επίλυσης προβλημάτων ιδίως διδακτικών, διοικητικών, οργανωτικών και λειτουργικών, καθώς και η ικανότητα δημιουργίας κατάλληλου παιδαγωγικού περιβάλλοντος έμπνευσης των εκπαιδευτικών κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Ο σύλλογος διδασκόντων κατά την εκτίμησή του λαμβάνει, επίσης, υπόψη: Τα στοιχεία τα οποία ο υποψήφιος έχει καταθέσει προς μοριοδότηση στο οικείο ΠΥΣΠΕ ή ΠΥΣΔΕ, καθώς και τα στοιχεία τα οποία αναφέρει στο βιογραφικό του σημείωμα, αποδεικνύονται με παραστατικά (αντίγραφα, βεβαιώσεις) και δεν μοριοδοτούνται, όπως: άλλες σπουδές, επιμόρφωση και μετεκπαίδευση, οργάνωση εκπαιδευτικών συνεδρίων, σεμιναρίων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων ή συμμετοχή σε αυτά με την ιδιότητα του εισηγητή, του μέλους της επιστημονικής ομάδας ή του επιμορφωτή, συγγραφικό και ερευνητικό έργο, πρωτοβουλίες σε σχέση με το εκπαιδευτικό έργο, υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και εφαρμογή καινοτομιών, σχετική με την εκπαίδευση διοικητική ή καθοδηγητική εμπειρία, επιμορφωτικές συναντήσεις, συμμετοχή σε συμβούλια, επιτροπές ή ομάδες εργασίας, κοινωνική και συνδικαλιστική δράση, συμμετοχή σε όργανα διοίκησης επιστημονικών και εκπαιδευτικών οργανώσεων ή σε όργανα λαϊκής συμμετοχής και επίσημες διακρίσεις.»⁴⁴

Ο συγκεκριμένος νόμος, αν και εισήγαγε ένα πιο δημοκρατικό τρόπο επιλογής στελεχών εκπαίδευσης, δεν έτυχε θετικής αποδοχής από την πλειονότητα των εκπαιδευτικών, κυρίως λόγω του φόβου το πώς αυτός θα λειτουργήσει ως προς τις διαπροσωπικές σχέσεις σε επίπεδο Συλλόγου Διδασκόντων, αλλά και ως προς την αξιοκρατία του. Ο συγκεκριμένος νόμος παραπέμφθηκε για έλεγχο, ως προς τη συνταγματικότητά του, στο Συμβούλιο της Επικρατείας, ύστερα από προσφυγή μερίδας εκπαιδευτικών και αναμένεται η σχετική απόφαση. Είναι, λοιπόν, σαφές ότι είτε το εκπαιδευτικό σύστημα δεν είναι έτοιμο ακόμα να δεχτεί τέτοιου είδους καινοτομίες, είτε η εκπαιδευτική πολιτική δεν έχει βρει τον τρόπο να εισαγάγει έναν πιο δημοκρατικό και αποκεντρωτικό εκπαιδευτικό σύστημα, αδυνατώντας, ίσως, να πείσει τους εκπαιδευτικούς για τη αποτελεσματικότητα, την ουδετερότητα και την αξιοκρατία του.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Banks, O. (1987). *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης*, μτφρ. Τ.Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

---

44 Νόμος 4327/2015, άρθρο 19, παρ. 4.

- Cheng, Y. (1993). The Theory and characteristics of school – based management, *International Journal of Educational Management*, 7 (6), σ.σ. 6-17.
- Ανδρέου, Α. & Παπακωνσταντίνου, Γ. (1994). *Εξουσία και οργάνωση – διοίκηση του εκπαιδευτικού συστήματος*. Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Ανδρέου, Α. (1999). *Θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης και της σχολικής μονάδας*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Λιβάνη, 1999.
- Γιαννακοπούλου, Ε. (2008). Η λήψη αποφάσεων στη διοίκηση του Δημοτικού Σχολείου: τυπικές ρυθμίσεις και άτυπες πραγματικότητες, *Διοικητική Ενημέρωση*, 45, σ.σ. 105-111.
- Γουρναρόπουλος, Γ. (2001). Διοικητική «διάσταση» των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων του 1964 και 1976, *Διοικητική Ενημέρωση*, 19, σ.σ. 104-112.
- Ευρωπαϊκή Μονάδα Ευρυδίκη (2008). *Επίπεδα αυτονομίας και ευθύνες των εκπαιδευτικών στην Ευρώπη*. Βρυξέλλες: Ευρωπαϊκό Δίκτυο Πληροφόρησης για την Εκπαίδευση Ευρυδίκη. Ευρωπαϊκή Επιτροπή.
- Κατσαρός, Ι. & Τύπας, Γ. (2005). Αποκεντρωτικές τάσεις στην παιδεία: πως διαμορφώνεται ο παρεμβατικός ρόλος της τοπικής αυτοδιοίκησης, *Διοικητική Ενημέρωση*, 34, σ.σ. 75-85.
- Κουτούζης, Μ. (2001). Ζητήματα σχετικά με την επιλογή των στελεχών της Εκπαίδευσης στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στο *Οργάνωση και Διοίκηση Σχολικών Μονάδων*, Πρακτικά Συνεδρίου, ΟΙΕΛΕ, Αθήνα.
- Κουτούζης, Μ. (1999). Η εκπαιδευτική μονάδα ως οργανισμός. Στο Α. Αθανασούλα – Ρέππα, Μ. Κουτούζης, Γ. Μαυρογιώργος, Β. Νιτσόπουλος & Δ. Χαλκιώτη (επιμ.), *Διοίκηση Εκπαιδευτικών Μονάδων – Εκπαιδευτική Διοίκηση και Πολιτική*, τ. Α', Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο,
- Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής* (2009). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη.
- Σαΐτης, Χ. (1996). Το χρονικό ενός θεσμού: ο διευθυντής δημοτικού σχολείου, *Διοικητική Ενημέρωση*, 5, σ.σ. 99-108.
- Σαΐτης, Χ. (2001). *Η λειτουργία του Σχολείου μέσα από τις αποφάσεις του Συλλόγου Διδασκόντων*, Αθήνα: Ατραπός.
- Σαΐτης, Χ. (2005). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης. Θεωρία και Πράξη*, 4^η έκδοση, Αθήνα: Πανεπιστημίο Αθηνών.
- Σαΐτης, Χ. (2008). *Ο Διευθυντής στο Δημόσιο Σχολείο*, Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Στραβάκου, Π. (2003). *Ο Διευθυντής της σχολικής μονάδας πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, θεωρητική ανάλυση και εμπειρική διερεύνηση*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Υφαντή, Α. & Βοζαΐτης, Γ. (2005). Απόπειρες αποκέντρωσης του εκπαιδευτικού ελέγχου και ενδυνάμωσης του σχολείου στην Ελλάδα, *Διοικητική*

Ενημέρωση, 34, σ.σ. 28-44.

Χατζηδήμου, Δ. (2009). *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική. Συμβολή στη διάχυση της παιδαγωγικής σκέψης*, Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.

Νόμος 4327/2015

Ξενόγλωσση

Dworkin, G. (1988). *The theory and practice of autonomy*, New Work: Cambridge University Press.

Eurydice (2007). *School autonomy in Europe. Policies and measures*. Brussels: The Information Network on Education in Europe, European Commission.

Fidler, B. (1996). *Strategic planning for school improvement*, London: Pitman.

Katz, F. (1968). *Autonomy and organization*, New York: Random House.

Scanlan, B. (1974). *Management*, New York: J. Wiley.

Wolff, R. (1998). *In defense of anarchism*, Berkeley: University of California Press.

Ιστοσελίδες

<http://www.gsrt.gr/Legislation/Files/LawFiles136/FEK%2050.pdf>, ανακτήθηκε στις 12/12/2016.

Βιογραφικά στοιχεία

Ο κ. **Καλτσεράς Διαμαντής** είναι απόφοιτος του Τ.Ε.Φ.Α.Α. του Α.Π.Θ και είναι μόνιμος εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση τα τελευταία 15 χρόνια. Σήμερα, είναι Διευθυντής του 1ου Δ.Σ. Κομοτηνής. Στοιχεία επικοινωνίας: **email:akiss@hol.gr**

**Παγκοσμιοποίηση,
πολιτικός λόγος και δημοκρατία**

Κουμπούρη Ειρήνη

*Εκπαιδευτικός Α/βάθμιας Εκπαίδευσης, Μ.Εδ.,
Δρ. Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*

Η εκφορά του πολιτικού λόγου μέσω του Τύπου και η καθοδήγηση της κοινής γνώμης

Περίληψη

Οι εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις αποτελούν ένα φαινόμενο της πολιτικής ζωής μιας χώρας που συνδέεται άρρηκτα με την εκπαιδευτική πολιτική και την εκφορά πολιτικού λόγου που συνοδεύει την όποια αλλαγή. Ο πολιτικός αυτός λόγος δεν περιορίζεται όμως σε διακηρύξεις, εξαγγελίες και κείμενα νομοθετικού περιεχομένου, αλλά λαμβάνει τη μορφή πολιτικής αντιπαράθεσης με αποδέκτη την κοινή γνώμη, χρησιμοποιώντας ως εργαλείο επιρροής τον Τύπο.

Στην παρούσα εισήγηση μελετάται ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάστηκε η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Γεράσιμου Αρσένη από τον Τύπο στην κοινή γνώμη, ανάλογα με τον πολιτικό χώρο που εκπροσωπούσε η κάθε εφημερίδα. Έτσι, η μελέτη του ρόλου του Τύπου μας δίνει μια άλλη όψη των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων που αναπτύσσονται στην πολιτική σκηνή, ενώ ο πολιτικός λόγος εξελίσσεται σε παιχνίδι εξουσίας.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, Πολιτική επικοινωνία, Επικοινωνιολογία, Τύπος, Πολιτική ανάλυση λόγου.

The articulation of political discourse in the Press and the guidance of public opinion.

Abstract

The educational reforms are a phenomenon of the political life of a country, that is closely linked to educational policy and the articulation of political discourse that accompanies any change. This political discourse is not limited to declarations, proclamations and legislative texts, but takes the form of political opposition to reaching the general public, using Press as a leverage tool.

In this paper we studied the way in which the educational reform of Germasimos Arsenis presented by the Press to the public, depending on the political space representing each newspaper. Thus, the study of the role of the Press gives another view of relationships and interactions developed in politics and political discourse evolves into a power game.

Keywords: Educational Reform, Political communication, communicators, press, policy discourse analysis.

1. Εισαγωγή

Τα εκπαιδευτικά συστήματα συχνά εισάγουν αλλαγές για να ανταποκριθούν στις μεταβαλλόμενες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες, να προσαρμοστούν σε νέα επιστημονικά δεδομένα και να προωθήσουν συγκεκριμένη εκπαιδευτική πολιτική. Πολύ συχνά γίνεται λόγος για εκπαιδευτικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις οι οποίες δεν εφαρμόζονται πάντα σε όλο το εκπαιδευτικό σύστημα αλλά πραγματοποιούνται σε συγκεκριμένες οργανωτικές και διοικητικές πτυχές του και προωθούνται άλλοτε με ρυθμίσεις μικρότερης εμβέλειας, όπως υπουργικές αποφάσεις, προεδρικά διατάγματα κτλ. και άλλοτε με εκ βάθρων αλλαγές.

Σε μια χώρα που η εκπαίδευση “αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους...”, σύμφωνα με το άρθρο 16 του Συντάγματος, όπου τα ιδρύματα Ανώτατης εκπαίδευσης «τελούν υπό την εποπτεία του Κράτους», ενώ «η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται από το Κράτος», είναι αυτονόητο ότι κάθε εκπαιδευτική αλλαγή – μεταρρύθμιση προωθείται από την κεντρική εξουσία προς εφαρμογή. Σε κείμενα διεθνών οργανισμών που αναφέρονται στην Ελληνική εκπαίδευση, όπως η Έκθεση του ΟΟΣΑ του 1995, γίνεται λόγος για την μακρόχρονη παράδοση της ελληνικής εκπαίδευσης, να αποτελεί «τον κύριο φορέα διάδοσης των αξιών από γενιά σε γενιά, κάτι που της προσδίδει «εθνικό» ρόλο», κατ’ αντιστοιχία με το ρόλο της εκπαίδευσης στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη.

Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που

κυριαρχεί η «κρατική» διάσταση της εκπαίδευσης, η εκπαιδευτική πολιτική συνάδει με την κρατούσα πολιτική ιδεολογία, η οποία με τη σειρά της εκφράζεται με εξαγγελίες, κείμενα και ρυθμίσεις νομοθετικού περιεχομένου. Συχνά, το κράτος επιστρατεύει μεθόδους που ενίοτε εμπεριέχουν την πειθώ ή την προπαγάνδα είτε υπαγορεύουν την αναγκαιότητα εισαγωγής αλλαγών, προκειμένου να εφαρμόσει μέτρα και μεταρρυθμίσεις, σύμφωνα με τη γενικότερη «πολιτική ιδεολογία» της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας. Το πολιτικό σκηνικό, όμως, σε μια δημοκρατική κοινωνία, είναι ένα παιχνίδι με πολλούς παίκτες. Τι γίνεται όταν η «κυβερνητική πολιτική ιδεολογία» προσκρούει σε αντίπαλες ιδεολογίες και ομάδες συμφερόντων; Ποιοι αναλαμβάνουν τα ηνία αυτής της «άτυπης» μάχης, όταν η κρατική εξουσία *δεν είναι* τελικά η μόνη εξουσία που κινεί τα νήματα στο πολιτικό σκηνικό; Ποιος είναι ο ρόλος του Τύπου μέσα σε αυτό το πλέγμα σχέσεων και αλληλεπιδράσεων; Ποιοι θέτουν τους κανόνες και πως αυτό φαίνεται στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής;

Μερικά από αυτά τα ερωτήματα θα προσπαθήσουμε να «φωτίσουμε» στην παρούσα εισήγηση, έχοντας ως δεδομένο ότι μέσα στο χρονικό αυτό πλαίσιο μπορούμε να παρουσιάσουμε μόνο μια «ιδέα» από όσα συμβαίνουν στην πολιτική σκηνή.

Η **ερευνητική μας υπόθεση** βασίζεται στην **πεποίθηση** ότι ο **Τύπος, χρησιμοποιεί ποικίλους φακούς ανάδειξης ή υποβάθμισης μιας εκπαιδευτικής πολιτικής**, προβάλλοντάς την με τον αντίστοιχο τρόπο, **ανάλογα με τις σχέσεις εξουσίας**, τα συμφέροντα που υπηρετεί και την ομάδα-στόχο που θέλει να επηρεάσει, διαμορφώνοντας έτσι θετική ή αρνητική στάση απέναντι στη συγκεκριμένη πολιτική. Μιλώντας για σχέσεις εξουσίας εννοούμε την πολιτική γραμμή που ακολουθεί η κάθε μερίδα του Τύπου, η οποία άλλοτε δηλώνεται και άλλοτε υπονοείται, αλλά καταδεικνύεται τελικά από την συμπολιτευτική ή αντιπολιτευτική στάση που προβάλλεται μέσα από τα άρθρα και τα εκδοτικά σχόλια.

Βέβαια, δεν παραβλέπουμε ότι η σχέση Πολιτικής και ΜΜΕ είναι εξαιρετικά πολύπλοκη, πολυδιάστατη και πολυπαραγοντική. Το γεγονός αυτό καθιστά ενίοτε τον τρόπο σύνδεσης των δύο «πεδίων», κατά την ορολογία του P. Bourdieu, *αδιαφανή και δυσανάγνωστο*. Τα σύγχρονα ΜΜΕ φαίνεται ότι επηρεάζουν την παραγωγή του πολιτικού λόγου, ο οποίος οφείλει να προσαρμοσθεί στις παραμέτρους που θέτουν τα μέσα για την παραγωγή του αλλά και την «επικοινωνία» του, αφού τα ΜΜΕ καθορίζουν το πλαίσιο και τους τρόπους με τους οποίους θα «δημοσιοποιηθεί» ο πολιτικός λόγος. Έτσι τα ΜΜΕ ξεφεύγουν από τον αρχικό τους ρόλο και εξελίσσονται από διαμεσολαβητές της πραγματικότητας σε διαπραγματευτές ή και κατασκευαστές της.

Ως μελέτη περίπτωσης επιλέγουμε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη, για την οποία καταναλώθηκε πολύ μελάνι, λόγω των ταραχών και των αντιδράσεων που προκάλεσε, τόσο στην κοινή γνώμη, όσο και στον πολιτικό

κόσμο. Ειδικότερα θα επικεντρώσουμε στον τρόπο με τον οποίο «πέρασε» η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση στην κοινή γνώμη μέσα από άρθρα, πρωτοσέλιδα, εκδοτικά σχόλια, δίνοντας μια συγκεκριμένη «όψη» της μεταρρύθμισης στο αναγνωστικό κοινό. Επίσης θα αναδείξουμε τη διαφορετική οπτική γωνία της κάθε εφημερίδας, ανάλογα με τον πολιτικό χώρο που πρέσβευε, τεκμηριώνοντας την ερευνητική μας υπόθεση.

2. Μεθοδολογία έρευνας

Ο Γεράσιμος Αρσένης ανέλαβε Υπουργός Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων στις 26/9/1996 και η θητεία του διήρκεσε έως τις 13/4/2000. Με την αποχώρηση του Ανδρέα Παπανδρέου από την πολιτική, διεκδίκησε με αξιώσεις την ηγεσία του κόμματος τον Ιανουάριο του 1996, την οποία και έχασε από τον Κώστα Σημίτη. Όταν ο νέος, τότε, πρωθυπουργός, Κώστας Σημίτης, του ανέθεσε το Υπουργείο Παιδείας, ο Γ.Αρσένης άρχισε να προωθεί μια νέα δέσμη μέτρων για την παιδεία, θέλοντας να εισάγει καινοτόμους θεσμούς, που τιτλοφόρησε **«Εκπαίδευση 2000 – Για μια παιδεία ανοιχτών οριζόντων»**. Η εν λόγω μεταρρύθμιση, όμως, έγινε αντικείμενο σκληρής κριτικής από διδάσκοντες και διδασκόμενους στη δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια εκπαίδευση και αφορμή για το μεγαλύτερο κύμα καταλήψεων μετά το 1990.

Από τις αρχές του 1997 έως και τις αρχές περίπου του 1999 ο Τύπος έγινε πεδίο σκληρής πολιτικής αντιπαράθεσης και ρητορείας, τόσο από τον Υπουργό Παιδείας όσο και από βουλευτές, πολιτικά στελέχη, ανθρώπους του πνεύματος, γονείς και οργανώσεις εκπαιδευτικών. Τα άρθρα, τα ρεπορτάζ και τα εκδοτικά σχόλια είναι πηγές έρευνας του πολιτικού λόγου που αρθρώθηκε με αφορμή θέματα όπως η αξιολόγηση των εκπαιδευτικών, το Ολοήμερο Σχολείο, η κατάργηση της επετηρίδας κλπ. Όλα αυτά τα κατεξοχήν «πολιτικά κείμενα» ερμηνεύονται με βάση την **ανάλυση περιεχομένου (content analysis)**. Πρόκειται για μια μέθοδο της μελέτης των «επικοινωνιών», την οποία αρχικά ο Harold Lasswell αποτύπωσε ως εξής: “Ποιος λέει τι, σε ποιον, γιατί, μέχρι ποιο σημείο και με ποια επίδραση;” δομώντας ένα από τα **πρώτα μοντέλα επικοινωνίας**. Σύμφωνα με την Τζάνη Μ.¹ *«πρόκειται για μια απλοποιημένη, σχηματοποιημένη, εύκολη, γρήγορη μέθοδο. Αφορά λιγότερο το ύφος του κειμένου και περισσότερο τις εκφραζόμενες ιδέες. Η διαφοροποίηση είναι τεχνητή, διότι οι λέξεις εκφράζουν ιδέες. Η ανάλυση του περιεχομένου χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι οι αναλυόμενες ενότητες δεν είναι συνήθως λέξεις, αλλά έννοιες»*.

Σαν ενότητα ανάλυσης επιλέξαμε τη μεταρρύθμιση Αρσένη και την παρουσίασή της μέσα από τον ημερήσιο έντυπο Τύπο, από τις αρχές του 1997 έως και τις αρχές του 1999. Πρόκειται για μια χρονική περίοδο κατά την οποία

---

1 Τζάνη Μ. (2005), Σημειώσεις για το μάθημα «Μεθοδολογία έρευνας Κοινωνικών Επιστημών», ΕΚΠΑ

έγινε ο περισσότερος λόγος γύρω από τη μεταρρύθμιση. Ως υλικό μας επιλέξαμε με βάση τη μέση ετήσια κυκλοφορία τρία έντυπα, αντιπροσωπευτικά των κυρίαρχων πολιτικών παρατάξεων, ώστε να υπάρχει μια αντιπροσωπευτικότητα στο δείγμα ως προς τον λόγο που εκφράστηκε.

Ως μονάδα μέτρησης πήραμε τη λέξη, τη φράση και την παράγραφο, γιατί στην ουσία αναζητούμε μέσα στο κείμενο τις αναφορές αυτές που στοιχειοθετούν την αρχική μας υπόθεση. Σύμφωνα με την Τζάνη Μ. (2005) οι μονάδες αυτές μέτρησης μπορούν να αναλυθούν όχι μόνο σαν λέξεις αλλά και ως προς «την μελέτη της προπαγάνδας και την επίδραση των επικοινωνιών επί της κοινής γνώμης», κάτι το οποίο για εμάς είναι ζητούμενο.

Τα δεδομένα ταξινομήθηκαν με βάση ένα θεματικό σύστημα κατηγοριών όπως υπαγορεύει η κριτική ανάλυση λόγου, ως εξής:

- Ενιαίο Λύκειο – Πρόσβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση
- Τεχνική –Επαγγελματική Εκπαίδευση
- Ασυνέχεια κυβερνητικών λόγων
- Κατάργηση του θεσμού της επετηρίδας– διαγωνισμός ΑΣΕΠ
- Λόγος γύρω από την εφαρμογή της μεταρρύθμισης
- Αξιολόγηση Εκπαιδευτικών
- Τριτοβάθμια Εκπαίδευση - Π.Σ.Ε. -Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

Η δική μας αναζήτηση στον Τύπο έχει σκοπό τη συλλογή δεδομένων που θα μας επιτρέψουν να δούμε τη χρήση του λόγου από τον Τύπο και τη δύναμη που ασκεί στη μάζα, αλλά και τις υφιστάμενες σχέσεις εξουσίας όλων όσων εμπλέκονται στην επικοινωνιακή διαδικασία.

Τα ευρήματα της αναζήτησης αυτής, αναλύονται με βάση την **ανάλυση λόγου** (discourse analysis), εξαιτίας της φύσης του υλικού της έρευνας (γραπτό κείμενο σε διάφορες μορφές). **Στην ανάλυση λόγου το ενδιαφέρον δεν εστιάζεται στο πώς έλαβε χώρα ένα γεγονός, αλλά στα αποτελέσματα που έχουν οι διαφορετικοί τρόποι αφήγησης και περιγραφής αυτού του γεγονότος.** Εξάλλου, για την ανάλυση του είδους εκείνου του λόγου που χαρακτηρίζεται ως «πολιτικός» έχει γίνει εκτεταμένη αναφορά από τον Teun A. van Dijk, σε σχετικό άρθρο του «What is political discourse analysis? (University of Amsterdam, 1997, σελ.12). Έτσι, **η πολιτική ανάλυση λόγου ορίζεται από τους ίδιους τους πολιτικούς πρωταγωνιστές.** Στην πραγματικότητα, το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης πάνω στον πολιτικό λόγο ασχολείται με το κείμενο και το λόγο επαγγελματιών πολιτικών ή πολιτικών οργανώσεων και ειδικότερα Προέδρων, Πρωθυπουργών και άλλων μελών των κυβερνήσεων, των κοινοβουλίων ή πολιτικών κομμάτων, τόσο σε τοπικό, όσο και σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο.

3. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση Αρσένη και το ιδεολογικό της υπόβαθρο.

Ο Γεράσιμος Αρσένης, ανέλαβε το Υπουργείο Παιδείας σε μια μεταβατική

περίοδο, τόσο σε επίπεδο οικονομίας, όσο και σε επίπεδο κοινωνικών δομών. Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '90, οι αλλαγές στον τεχνολογικό τομέα ήταν ραγδαίες, ενώ «η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας και του πολιτισμού ήταν μια πραγματικότητα»², γεγονός που επιβεβαιώνεται τόσο από κείμενα της UNESCO όσο και από κείμενα του ΟΟΣΑ.

- Έτσι, κατά την Παγκόσμια Διάσκεψη της UNESCO (1990, [Jomtien](#), Ταϊλάνδη), κατάρτιστηκε η λεγόμενη «**Παγκόσμια Διακήρυξη για την Εκπαίδευση για Όλους**», θέτοντας στόχους και πολιτικές για την παγκοσμιοποίηση της εκπαίδευσης και την κάλυψη των μαθησιακών αναγκών, όλων των παιδιών, νέων και ενηλίκων, μέχρι το 2015 .
- Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνταν και η **Λευκή Βίβλος** για την εκπαίδευση και κατάρτιση (Λευκή Βίβλος: Ευρωπαϊκή Ένωση, Νοέμβριος 1995) η οποία αναδιατυπώνει την έννοια της μάθησης και της εκπαίδευσης. Βασικό σημείο της είναι η ανάδειξη της ανάγκης σχεδιασμού στρατηγικών εκπαίδευσης και κατάρτισης που να ανταποκρίνονται στην αγορά και απασχόληση, αλλά και το ξεπέρασμα των ιδεολογικών και πολιτισμικών φραγμών που ως τότε χώριζαν την εκπαίδευση από τις επιχειρήσεις.

Ακολούθησαν κι άλλες διασκέψεις πάνω στο θέμα της αλλαγής πολιτικών για την εκπαίδευση, λόγω των ραγδαίων εξελίξεων στην τεχνολογία και των διαφορετικών εκπαιδευτικών αναγκών που προέκυψαν. Όπως χαρακτηριστικά διαβάζουμε στο κείμενο της Unesco (1997) με τίτλο «*UNESCO και μια Κοινωνία της Πληροφορίας για όλους*» (*UNESCO and an Information Society for All*), το οποίο αποτέλεσε ένα καταστατικό χάρτη πολιτικών των Ηνωμένων Εθνών για την εκπαίδευση, την επιστήμη και τον πολιτισμό, η μεσοπρόθεσμη στρατηγική της UNESCO για τα έτη 1996-2001 προβλέπει ιδιαίτερη έμφαση στην εφαρμογή των τεχνολογιών επικοινωνίας και πληροφορίας για την ανάπτυξη, τη δημοκρατία και την ειρήνη.

Η έκθεση του ΟΟΣΑ (1996), για την ελληνική εκπαίδευση, υπαγόρευε με τη σειρά της αναδιαρθρωτικές αλλαγές, με βάση το κυρίαρχο πνεύμα της παγκοσμιοποίησης και της ποιοτικής αναβάθμισης της παιδείας. Ως κύριο, πρόβαλλε το θέμα της βελτίωσης της ποιότητας της εκπαίδευσης. Ειδικότερα, για τους εκπαιδευτικούς, προτεινόταν η ενδοϋπηρεσιακή κατάρτιση και συμβουλευτική, η προσεκτική επιλογή τους –όχι βάσει επετηρίδας- και η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου, σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες, με σκοπό την αναβάθμιση της ποιότητας της παρεχόμενης εκπαίδευσης.

Υπό το βάρος των νέων δεδομένων, η εξαγγελία μιας νέας εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης ήταν θέμα χρόνου. Ήδη, το υπάρχον κλίμα δεν ήταν και το ιδανικότερο για ένα τέτοιο εγχείρημα. Υπήρχε μεγάλη αναταραχή, λόγω γενικευμένων κινητοποιήσεων, με οικονομικά και κλαδικά αιτήματα. Ιδιαίτερα η

---

2 Μπουζάκης Σήφης, Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Γ΄ Έκδοση (2002), Gutenberg

κατάσταση εντάθηκε όσο πλησίαζε η συζήτηση του τακτικού προϋπολογισμού στη Βουλή. Ενεργό μέρος στις κινητοποιήσεις αυτές, είχε και ο εκπαιδευτικός κόσμος (εκπαιδευτικοί – μαθητές), ως εκ τούτου το κλίμα ήταν ήδη φορτισμένο.

Παρ'όλα αυτά, η ανάγκη αλλαγών στην εκπαίδευση, σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα, ήταν επιτακτική και η μεταρρύθμιση έπρεπε να προχωρήσει. Μια πρώτη εικόνα των επερχόμενων αλλαγών, θέλησε να παρουσιάσει ο Υπουργός Παιδείας, τον Ιανουάριο του 1997, στη Σύνοδο των Πρυτάνεων, στους Δελφούς (24-26/1/97)³. Έτσι τα μέτωπα που είχε ανοιχτά ο Υπουργός Παιδείας και έπρεπε να παλέψει σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο ήταν :

- Η αντιπολίτευση εντός και εκτός ΠΑΣΟΚ
- Η επιφυλακτικότητα του ίδιου του κόμματος να κάνει εκστρατεία ενημέρωσης
- Οι αντιδράσεις και οι επιρροές των συνδικαλιστικών φορέων των εκπαιδευτικών
- Τα ιδιωτικά συμφέροντα (φροντιστήρια)
- Η απουσία αντικειμενικού και γόνιμου διαλόγου μέσα από τον Τύπο
- Η απουσία συστηματικού μηχανισμού ενημέρωσης από το Υπουργείο Παιδείας
- Η επικέντρωση σε τρία σημεία της μεταρρύθμισης : το εξεταστικό σύστημα, την αξιολόγηση και την κατάργηση της επετηρίδας, κάτι που δεν επέτρεψε τη συζήτηση της μεταρρύθμισης επί της ουσίας.

4. Η θέση του Τύπου απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Όλα αυτά μπορούσαν να αντιμετωπιστούν με δημόσια εκφορά πολιτικού λόγου και ο πιο πρόσφορος και αποτελεσματικός τρόπος ήταν να γίνει μέσω δημοσιεύσεων, άρθρων και ρεπορτάζ από τη μερίδα του Τύπου που συμμεριζόταν αυτές τις αλλαγές, δηλαδή από τον Τύπο της συμπολίτευσης, μιας και δεν υπήρχε οργανωμένος μηχανισμός από τον Υπουργείο Παιδείας .

Από τα πολιτικά κόμματα που μπήκαν στη Βουλή, το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) εκπροσωπούσε τη σοσιαλιστική παράταξη, μέρος της οποίας ήταν και τα στελέχη που απεκόπησαν και δημιούργησαν το Δημοκρατικό Κοινωνικό Κίνημα. (ΔΗΚΚΙ). Τη συντηρητική παράταξη εκπροσωπούσε η Νέα Δημοκρατία, ενώ το χώρο της Αριστεράς, εκπροσωπούσε το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος και ο Συνασπισμός της Αριστεράς και της Προόδου. Για να εκπροσωπηθούν όλες οι πολιτικές «φωνές», θα επιλεγούν τρεις εφημερίδες, βάσει της περιγραφής που προηγήθηκε, μία από κάθε ιδεολογικό χώρο.

Η φωνή της τότε κυβέρνησης, θα εκπροσωπηθεί από τα **Νέα**, την πρώτη

---

³ Αρσένης Γεράσιμος Δ., Εισήγηση στη Σύνοδο των Πρυτάνεων - Ελληνική Εκπαίδευση 2000: Προς ένα αναβαθμισμένο Λύκειο και μια ανοικτή Τριτοβάθμια Εκπαίδευση - Προτάσεις για διάλογο - Δελφοί 24-26/1/97 http://www.garsenis.gr/content/03/03c/05/24_26_1_1997.htm

σε κυκλοφορία από τις απογευματινές εφημερίδες, η φωνή της αξιωματικής αντιπολίτευσης από την **Καθημερινή**, την πρώτη σε κυκλοφορία από τις πρωινές εφημερίδες και ο χώρος της Αριστεράς, από τον **Ριζοσπάστη**, που βρίσκεται στη δεύτερη θέση κυκλοφορίας ανάμεσα στις πρωινές εφημερίδες και εκπροσωπεί διακηρυγμένα το χώρο της Αριστεράς.

Οι καταγεγραμμένες αντιδράσεις για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Υπουργού Παιδείας Γερ.Αρσένη, δεν είχαν ούτε την ίδια ένταση, ούτε το ίδιο περιεχόμενο. Εστιάστηκαν γύρω από βασικούς θεματικούς άξονες, οι οποίοι σχετίζονταν είτε με συγκεκριμένα μέτρα είτε με συγκεκριμένες συμπεριφορές. Μια παράλληλη και συγκριτική ανάγνωση των τριών εντύπων του δείγματος, ταξινομημένη σύμφωνα με τους άξονες αυτούς, θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε τους φακούς προβολής και τις προθέσεις κάθε εντύπου, απέναντι στις ίδιες ειδήσεις. Ειδικότερα, τα σημεία στα οποία εστιάστηκαν οι αναφορές των πρωτοσέλιδων και των κύριων άρθρων των εφημερίδων του δείγματος, μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως ακολούθως :

- Ενιαίο Λύκειο – Πρόσβαση στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση
- Τεχνική –Επαγγελματική Εκπαίδευση
- Ασυνέχεια κυβερνητικών λόγων
- Κατάργηση του θεσμού της επετηρίδας– διαγωνισμός ΑΣΕΠ
- Λόγος γύρω από την εφαρμογή της μεταρρύθμισης
- Αξιολόγηση Εκπαιδευτικών
- Τριτοβάθμια Εκπαίδευση - Π.Σ.Ε. -Ανοιχτό Πανεπιστήμιο

Οι θεματικοί αυτοί άξονες, είναι σχεδόν κοινοί και στα τρία έντυπα. Αυτό σημαίνει ότι τόσο στα «Νέα», όσο και στην «Καθημερινή» και στο «Ριζοσπάστη», οι αναφορές των πρωτοσέλιδων, θεματικά και χρονολογικά, συγκλίνουν στις περισσότερες κατηγορίες. Για τρεις από τις επτά κατηγορίες (Ασυνέχεια κυβερνητικών λόγων, Αξιολόγηση Εκπαιδευτικών, Τριτοβάθμια Εκπαίδευση - Π.Σ.Ε. -Ανοιχτό Πανεπιστήμιο), δεν βρίσκουμε αναφορές στα πρωτοσέλιδα του «Ριζοσπάστη», ενώ για μια κατηγορία, αυτή που αναφέρεται στην Τεχνική –Επαγγελματική Εκπαίδευση, δεν βρίσκουμε αναφορές στα «Νέα» και στην «Καθημερινή». Οι υπόλοιπες τέσσερις κατηγορίες είναι κοινές και για τα τρία έντυπα, με πιο πλούσια σε πληροφορίες αυτή που αναφέρεται στο λόγο γύρω από την εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης.

Από τους πιο πάνω άξονες, για την παρούσα εισήγηση, θα επιλέξουμε αυτόν που αφορά στο «λόγο γύρω από την εφαρμογή της μεταρρύθμισης», όπως παρουσιάζεται και στα τρία έντυπα, γιατί συνοψίζει την εκφορά του πολιτικού λόγου και την γενικότερη πολιτική επιχειρηματολογία και αντιπαράθεση.

4.1. Τα «ΝΕΑ»

Στο φύλλο της 26^{ης} Αυγούστου 1997, το Πρώτο Θέμα της εφημερίδας είναι οι

εκατέρωθεν δηλώσεις Υπουργού και ΟΛΜΕ, που φανερώσουν την αδιαλλαξία και των δυο πλευρών (**Αγωνία για τη νέα σχολική χρονιά – Ανυποχώρητοι και κυβέρνηση και καθηγητές**). Μέσω του κύριου άρθρου, γίνεται μια προσπάθεια να αμβλυνθούν οι εντάσεις που διαφαίνεται ότι θα υπάρξουν και να συμμετέχουν όλοι στην απόπειρα που γίνεται να αναβαθμιστεί η παιδεία της χώρας, τονίζοντας την αναγκαιότητά της

Στο φύλλο της 15^{ης} Σεπτεμβρίου 1997, τα «Νέα», φιλοξενούν συνέντευξη του Υπουργού Παιδείας (**Αποκαλυπτική συνέντευξη στα «Νέα» - Μία προς μία ο Αρσένης εξηγεί τις αλλαγές**), σε μια έκφραση υποστήριξής του, ιδίως μετά τη δημόσια στήριξη που του παρείχε ο Πρωθυπουργός. Η καμπάνια ενημέρωσης από τον Υπουργό Παιδείας, συνεχίζεται και την επόμενη μέρα, όπου εκδηλώνεται η στήριξη της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης και στο κύριο άρθρο, ενώ απευθύνεται μομφή προς την ΟΛΜΕ και τους Πανεπιστημιακούς ότι δεν έδειξαν διάθεση δημιουργικού προβληματισμού, αλλά εγκλωβίστηκαν σε μεμονωμένα σημεία της μεταρρύθμισης.

Από τις 11 Νοεμβρίου 1998 και για 3 περίπου μήνες, ξεκινάει ένα μέτωπο κινητοποιήσεων μαθητών και εκπαιδευτικών, αλλά και καταλήψεων, που είχαν σαν μοναδικό στόχο την κατάργηση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης στο σύνολό της. Οι αναταραχές καταλαγιάζουν στις 3 Φεβρουαρίου 1999, **μετά τη δήλωση του Υπουργού Παιδείας ότι όσα σχολεία επιλέξουν μπορούν να «μείνουν κλειστά εσαεί»**.

Από τα πρωτοσέλιδα αντλούμε δύο πολύ χρήσιμα στοιχεία:

- **Πρώτον**, οι προσπάθειες του Υπουργού Παιδείας να «**χτυπήσει**» την **παραπαιδεία**, έφεραν αντίθετα αποτελέσματα, αφού λόγω των συνεχιζόμενων καταλήψεων και του φόβου προς το νέο σύστημα, οι μαθητές παρακολουθούσαν την ύλη των μαθημάτων στα φροντιστήρια, τα οποία αναδείχθηκαν ευέλικτα και προσάρμοσαν το πρόγραμμα και τα βιβλία τους σύμφωνα με το νέο σύστημα, κάτι που σημαίνει ότι είχαν **δεδομένη** την εφαρμογή των νέων μέτρων, παρά τις αντιδράσεις. Επίσης, σημειώθηκε διαρροή του μαθητικού πληθυσμού, από τα δημόσια προς τα ιδιωτικά σχολεία, για τον ίδιο λόγο.
- **Δεύτερον**, πέρα από την αντιπολίτευση, η οποία δέχτηκε τα πυρά του Υπουργού Παιδείας για την «**υποκίνηση**» των διαμαρτυριών από συγκεκριμένο πολιτικό χώρο, αναδείχθηκε και η **λειτουργία των «δύο ΠΑΣΟΚ»**, της εσωκομματικής αντιπολίτευσης, που είτε με δηλώσεις, είτε με κινήσεις, έπληξε το κύρος του Υπουργού και επηρέασε αρνητικά την ομαλή εφαρμογή της μεταρρύθμισης. Η αντίδραση του Υπουργού Παιδείας ήταν έντονη και είχε συγκεκριμένους αποδέκτες, όπως φαίνεται και στο φύλλο της 17^{ης} Δεκεμβρίου 1998.

Μέσα από τα πρωτοσέλιδα των «Νέων» απαριθμούμε τις αλληπάλληλες προσπάθειες που έκανε ο Υπουργός Παιδείας, αλλά και ο Πρωθυπουργός για γόνιμο διάλογο, είτε με άμεσες προσκλήσεις στους εκπαιδευτικούς είτε με επισκέψεις του Υπουργού Παιδείας στα σχολεία, με σκοπό την επιμέρους

βελτίωση «προβληματικών σημείων» της μεταρρύθμισης, είτε με τηλεδιάσκεψη, προσπάθειες οι οποίες δεν τελεσφόρησαν. Ενδεικτικά, παραθέτουμε κάποιους τίτλους οι οποίοι περιγράφουν τις διαφορετικές όψεις των εμπλεκομένων:

- Καθηγητές: Προχειρότητες στη μεταρρύθμιση
- Οι μαθητές ανησυχούν την κυβέρνηση
- Παρέμβαση και του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας – Επειγόντως αναζητείται διάλογος
- Έκρηξη Αρσένη εναντίον όλων
- Συγκρούσεις μέσα κι έξω από τα σχολεία
- Όλα για όλα...Ανένδοτοι Σημίτης-ΟΛΜΕ-μαθητές
- Ανοιχτή επιστολή από 1000 μαθητές σε Αρσένη
- Εξαντλήθηκαν πλέον όλα τα όρια
- Διάλογος τώρα για την κρίση στα σχολεία
- Σήμα κινδύνου για τη δημόσια Παιδεία
- Σε απόγνωση οι γονείς για την κρίση στα σχολεία
- Κίνηση Αρσένη για Β΄ Λυκείου-μετεξεταστέους

Εκτός όμως από τους τίτλους, που παρουσίαζαν ανάγλυφα την κατάσταση που επικρατούσε, **ένα κλίμα συναίνεσης καλλιεργούνταν στα κύρια άρθρα των «Νέων»**, τα οποία προσπαθούσαν να αναδείξουν τις ευθύνες και των δύο πλευρών, με βασικό ζητούμενο τον διάλογο και τις αμοιβαίες υποχωρήσεις, για το καλό των μαθητών και της Παιδείας γενικότερα. Μετά τις 3 Φεβρουαρίου 1999, το θέμα των μαθητικών καταλήψεων έπαψε να εμφανίζεται στα πρωτοσέλιδα των «Νέων», αφού αργά ή γρήγορα όλοι γύρισαν στα σχολεία τους, έχοντας μπροστά τους ένα μεγάλο πρόβλημα: την κάλυψη των χαμένων διδακτικών ωρών, εν όψει εξετάσεων.

4.2. Η «ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ»

Στο φύλλο της 21^{ης} Μαΐου 1997, το Πρώτο Θέμα καταλαμβάνει ένας τίτλος με αρνητικό περιεχόμενο (**Μόνον επί χάρτου αλλαγές στην Παιδεία - Χωρίς βιβλία η μεταρρύθμιση**), ο οποίος ακολουθείται και από μια είδηση που σίγουρα δεν ευνοεί την εφαρμογή της μεταρρύθμισης: τη δήλωση του Προέδρου του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, κ. Εξαρχάκου ότι η αντικατάσταση των σχολικών συγγραμμάτων δεν θα είναι εφικτή πριν το Φεβρουάριο του 1998, γεγονός που έρχεται να επιβεβαιώσει τον τίτλο του πρωτοσέλιδου και να δημιουργήσει σύγχυση στο αναγνωστικό κοινό.

Η πρόθεση κλιμάκωσης των κινητοποιήσεων των εκπαιδευτικών, ως αντίδραση στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, γνωστοποιείται στο φύλλο της 5^{ης} Αυγούστου 1997, το οποίο αναφέρεται σε συνέντευξη Τύπου της ΟΛΜΕ, όπου δηλώνει έντονα την αντίθεσή της. Την αδιαλλαξία του όμως φανέρωσε και ο Υπουργός Παιδείας, μέσω των δηλώσεών του, ότι δηλαδή «τα μεταρρυθμιστικά

σχέδια θα προχωρήσουν όπως ακριβώς εξαγγέλθηκαν».

Την πλήρη αντίθεσή τους εκφράζουν οι εκπαιδευτικοί, μέσα από το φύλλο της 9^{ης} Αυγούστου 1997 (**Διαφωνούν σε όλα οι εκπαιδευτικοί - Θα εμποδίσουν τη μεταρρύθμιση**). Αυτή τη φορά, το κύριο άρθρο επικρίνει την πρόθεση των εκπαιδευτικών που δηλώνεται στο πρωτοσέλιδο. Ο λόγος του κύριου άρθρου περιστρέφεται γύρω από τη συμπεριφορά της ηγεσίας της ΟΛΜΕ και την εμπειρία των πρόσφατων κινητοποιήσεων για τα μισθολογικά τους ζητήματα.: «**Πρέπει όμως να επισημανθεί στους εκπαιδευτικούς και σε άλλες ισχυρές ομάδες, ότι δεν μπορούν να αποτελούν τις μόνιμες πηγές αντιδράσεως με γνώμονα μόνο το στενό συντεχνιακό συμφέρον**».

Θέλοντας να τηρήσει πολιτική ίσων αποστάσεων, η «Καθημερινή» από τις 10 Αυγούστου 1997, ανοίγει έναν διάλογο μέσα από τις στήλες της, με ανθρώπους της εκπαίδευσης και καταξιωμένους επιστήμονες, ο οποίος δίνει την εικόνα της «εθνικής διαπραγματεύσεως» πάνω στο μείζον θέμα της Παιδείας. Πρώτοι φιλοξενούμενοι είναι ο Φ.Βώρος, Σύμβουλος του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ο Μ.Κασσωτάκης, Πρόεδρος του Κ.Ε.Ε. και ο Ν.Παπαγεωργίου, τέως Ειδ.Γραμματέας του Υπ.Παιδείας.

Το φύλλο της 20^{ης} Σεπτεμβρίου 1997, αναδεικνύει μια άλλη πλευρά της μεταρρύθμισης: αυτή της **έξωθεν** όψης. Έτσι, το επιχείρημα που χρησιμοποιεί η «Καθημερινή», αναφορικά με την πορεία εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, είναι η έκθεση του Κοινοτικού Επιτρόπου, η οποία δεν είναι ενθαρρυντική ούτε για τη μεταρρύθμιση, ούτε και για την Παιδεία, γενικότερα (**Απειλούνται κονδύλια της Παιδείας - Σκέψεις περικοπής τους από τον αρμόδιο κοινοτικό επίτροπο**). Στην εν λόγω έκθεση, που αναλύεται σε ειδικό άρθρο, ο κοινοτικός επίτροπος κ.Φλιν, διαπιστώνει ανύπαρκτη απορροφητικότητα των κονδυλίων για την Παιδεία και επισημαίνει ότι μείζονα ζητήματα του νέου εκπαιδευτικού συστήματος, όπως ο τρόπος πρόσβασης των νέων στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, μένουν ακόμα αδιευκρίνιστα

Οι εξαγγελίες που αφορούν αλλαγές στην εκπαίδευση συνεχίζονται, κατά διαστήματα, αγγίζοντας σχεδόν όλες τις βαθμίδες του εκπαιδευτικού συστήματος. Έτσι στις 11 Οκτωβρίου 1997 συναντούμε αναφορές στον ανύπαρκτο, μέχρι τότε, θεσμό της ενισχυτικής διδασκαλίας, ο οποίος είχε σκοπό να εξαλείψει την παραπαιδεία. (**Δύο ώρες λιγότερο μάθημα στα σχολεία - Ο κ.Σημίτης στηρίζει τη μεταρρύθμιση**). Σύμφωνα με τις εξαγγελίες του Υπουργού Παιδείας, θα γινόταν μείωση δύο ωρών από το διδακτικό πρόγραμμα δημοτικών και γυμνασίων, χάριν του θεσμού της ενισχυτικής διδασκαλίας, που θα εφαρμοζόταν από το προσεχές έτος.

Τα **φροντιστήρια**, μετά τις εξαγγελίες του Υπουργού, τις οποίες αντιμετώπισαν, προφανώς ως απειλή, έσπευσαν να προσαρμοστούν στα νέα δεδομένα και να εκμεταλλευτούν τη σύγχυση που επικρατούσε. Έτσι, στο φύλλο της επόμενης ημέρας (12 Οκτωβρίου 1997), **σε κεντρικό σημείο του**

πρωτοσέλιδου, έναντι των εξαγγελιών του Υπουργού που βρισκόταν σε πλαϊνή στήλη, φιλοξενείται η αντίδραση των φροντιστηρίων, τα οποία βλέποντας ότι η κυβέρνηση είναι αποφασισμένη να μην υποχωρήσει στο θέμα της εφαρμογής της μεταρρύθμισης, προσαρμόζουν τα προγράμματα και τα βιβλία τους κατάλληλα, ώστε να μην έχουν απώλειες λόγω ανετοιμότητας. (Τα φροντιστήρια αντεπιτίθενται -Πως προσαρμόζονται στη μεταρρύθμιση Αρσένη – Τι ισχύει στην Ευρώπη).

Σε μια από τις προσπάθειες του Υπουργού Παιδείας να προλάβει επικείμενες αντιδράσεις, μετά από τις αλληπάλληλες εξαγγελίες του, έκανε χρήση της δύναμης των ΜΜΕ, δίνοντας μια ακόμα συνέντευξη, η οποία δημοσιεύτηκε στις 6 Σεπτεμβρίου 1998, στην οποία περιγράφει τις δύο «βίαιες» παρεμβάσεις του στην εκπαίδευση, καταργώντας τις Γενικές εξετάσεις και το θεσμό της επετηρίδας. (**Αρσένης - Το «μεγάλο στοίχημα» της μεταρρύθμισης**)

Παρά τις όποιες διευκρινίσεις, οι αντιδράσεις δεν αποφεύχθηκαν. Από τις 10 Νοεμβρίου 1998 και για περίπου 3 μήνες, ξέσπασε ένα κύμα κινητοποιήσεων, σε όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης, όπου η κάθε μια είχε τα δικά της αιτήματα και όλες μαζί απαιτούσαν να καταργηθεί η «μεταρρύθμιση Αρσένη». Στο κύριο άρθρο της 12^{ης} Νοεμβρίου 1998, εκφράζεται η άποψη ότι «Η εμφανώς αποτυχημένη εκκίνηση», δείχνει και την πορεία της μεταρρύθμισης, της οποίας η επιτυχία δεν κρίνεται από τις προθέσεις όσων τη σχεδίασαν, αλλά από την εφαρμογή της. Για τις έντονες αντιδράσεις, δε, ο Υπουργός επιχείρησε να τις εμφανίσει στον Πρωθυπουργό ως απόρροια του τρόπου που προβάλλονται οι κινητοποιήσεις μαθητών και φοιτητών από την πρώτη σελίδα της «Καθημερινής» και του «Ριζοσπάστη», κάτι που χαρακτηρίζεται, από τον συντάκτη του κύριου άρθρου, ως «φαιδρό».

Σε απάντηση όσων ήθελαν τον Υπουργό Παιδείας άκαμπτο, ξεκίνησε μια εκστρατεία προσέγγισης με τους μαθητές, ώστε να αντιστρέψει το αρνητικό κλίμα που είχε δημιουργηθεί εναντίον του και να δώσει τέλος στις μαθητικές κινητοποιήσεις, η οποία τελικά δεν απέδωσε. Ενδεικτικά, παραθέτουμε κάποιους από τους τίτλους που αναφέρονται στην προσπάθεια αυτή, από τη μεριά του Υπουργού Παιδείας :

- **Ο κ. Αρσένης στρέφεται τώρα στο μαθητόκοσμο**
- **Ύστατη προσπάθεια εκτόνωσης από Αρσένη**
- **Αρσένης: διάλογος αλληλοκατανόησης**
- **Συνέντευξη Αρσένη: Σε τι έσφαλα και τι θα κάνω από του χρόνου**
- **Παιδεία: μεταρρύθμιση ή «θυσία» του Αρσένη** - Αναμένονται διορθωτικές κινήσεις
- **...όμως οι μαθητές δεν πείθονται** - Στο κενό πέφτει η ενημέρωση από τον Υπουργό Παιδείας

Υπήρξαν όμως και τίτλοι οι οποίοι αντικατόπτριζαν τα αισθήματα των πολέμιων της μεταρρύθμισης, όπως :

- **Μεταρρύθμιση - Η Παιδεία σε τροχιά διάλυσης** -Αλλά η κυβέρνηση εμμένει (29 Νοεμβρίου 1998)
- **Ουραγοί στην εκπαίδευση** - Αποκαρδιωτικά τα στοιχεία του ΟΟΣΑ για τη στάθμη της Παιδείας μας (6 Δεκεμβρίου 1998)
- **Επίδειξη ισχύος κατά Αρσένη το συλλαλητήριο** (9 Δεκεμβρίου 1998)

Μάλιστα, το κύριο άρθρο της 9^{ης} Δεκεμβρίου 1998, είναι ιδιαίτερα επικριτικό απέναντι στον Υπουργό Παιδείας : «Ο κ. Αρσένης διέπραξε σφάλματα στο επίπεδο της τακτικής. Άνοιξε ταυτοχρόνως πολλά μέτωπα με αποτέλεσμα, σήμερα να έχει στρέψει εναντίον του όλους σχεδόν τους παράγοντες της εκπαιδευτικής κοινότητας». Με μια φράση που εμμέσως πλην σαφώς αναφέρεται και στους εκπαιδευτικούς, καταλήγει: «όλες οι εμπλεκόμενες πλευρές θα πρέπει να αναλογισθούν τις ευθύνες τους και να εγκαταλείψουν τις στείρες αρνήσεις».

Κάτω από το **βάρος** των κλιμακούμενων κινητοποιήσεων και την αποτυχία των επικοινωνιακών μεθόδων που χρησιμοποίησε ο Υπουργός Παιδείας, έκανε **διορθωτικές κινήσεις** στο σύστημα εξετάσεων της Β΄ Λυκείου, οι οποίες έγιναν δεκτές θετικά από την «Καθημερινή», όπως φαίνεται στο κύριο άρθρο της 23^{ης} Δεκεμβρίου 1998 : «Έστω και καθυστερημένα ο Υπουργός Παιδείας ανταποκρίθηκε στα δύο βασικά αιτήματα των μαθητών. Οι υποχωρήσεις του Υπουργού Παιδείας είναι αρκετές για να εκτονώσουν την ένταση, η οποία επικρατεί τις τελευταίες εβδομάδες στη Δευτεροβάθμια εκπαίδευση».

Δυστυχώς, οι βελτιωτικές αλλαγές που έκανε ο Υπουργός Παιδείας, δεν έγιναν δεκτές με τον ίδιο τρόπο ούτε από τους μαθητές, ούτε από την ΟΛΜΕ. Τότε έγινε λόγος, ανοιχτά, για κομματική καθοδήγηση των μαθητών, κάτι που υποστήριζε εδώ και μήνες ο Υπουργός Παιδείας (**Υποχείρια καθοδηγητών οι μαθητές** - Το Κ.Κ.Ε. κομματικοποιεί αποκάλυπτα, μέσω της ΚΝΕ, καταλήψεις σχολείων – 24 Δεκεμβρίου 1998).

Από τις 5 Ιανουαρίου 1999, η «Καθημερινή» προβάλλει και την θλιβερή πλευρά των καταλήψεων και των κινητοποιήσεων, δηλαδή τις καταστροφές στα σχολεία και τις αντιδράσεις των αγανακτισμένων γονιών. Προβάλλει όμως και την καταφυγή των μαθητών στα φροντιστήρια, προκειμένου να μπορέσουν να ανταποκριθούν στην ύλη των μαθημάτων, που μοιραία συσσωρεύεται. (**Ο κ.Αρσένης επιζητεί επαφή με την ΟΛΜΕ** - Εκτεταμένες καταστροφές σε σχολεία - **Η επανάσταση των γονέων** - Πληθαίνουν τα περιστατικά απεχθών συγκρούσεων με καταληψίες μαθητές)

Η πολιτική αντιπαράθεση και οι ανοιχτές κατηγορίες προς τους υποκινητές των κινητοποιήσεων πληθαίνουν, ενώ τα κύρια άρθρα των ημερών τάσσονται κατά της στάσης που συνεχίζουν να κρατούν οι καθηγητές, αλλά και η ίδια η αντιπολίτευση, τη στιγμή μάλιστα, που ο αρχηγός της Ν.Δ. μόλις είχε καταθέσει πρόταση δυσπιστίας κατά του προσώπου του Υπουργού Παιδείας. Πιο συγκεκριμένα, στο φύλλο της 16^{ης} Ιανουαρίου 1999, το κύριο άρθρο θεωρεί λανθασμένη την εν λόγω κίνηση, αφού «η πρωτοβουλία της αξιωματικής

αντιπολίτευσης να καταθέσει πρόταση μομφής εναντίον του κ.Αρσένη, εκ των πραγμάτων έκοψε την οδό υποχωρήσεως του κ.Σημίτη». (**Εκρηκτικό «μίγμα» στα σχολεία** Λάδι στη φωτιά από ΟΛΜΕ και ΚΚΕ – **Πολιτική σύγκρουση παροξύνει το ηφαίστειο της Παιδείας**).

Μετά από πολλές διαβουλεύσεις, εμπλοκή του Πρωθυπουργού και μικρή αλλαγή στη στάση της ΟΛΜΕ και μαθητών (εκτός από αυτών που πρόσκεινταν στην ΚΝΕ), γίνεται η ύστατη προσπάθεια εξεύρεσης κοινού εδάφους, στις 23 Ιανουαρίου 1999, η οποία σχολιάζεται θετικά στο κύριο άρθρο της ίδιας ημέρας, **αναιρώντας** παλαιότερα σχόλια που θεωρούσαν τη μεταρρύθιση ως ουτοπική : « Η «Κ» πιστεύει .....ότι η κατεύθυνση της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης είναι σωστή, αλλά ταυτόχρονα έχει τονίσει την ανάγκη ο κ.Αρσένης να επιδείξει μεγάλη πολιτική ευελιξία, προκειμένου να διευκολύνει την εκτόνωση της κρίσεως». Ακόμη μια φορά, όμως, οι προσπάθειες προσέγγισης, έπεσαν στο κενό. Μάλιστα, ο αρνητισμός της ΟΛΜΕ, ο οποίος επηρέαζε άμεσα και τους μαθητές συνέχισε να επικρίνεται στις στήλες της «Καθημερινής». Έτσι, μετά το ναυάγιο και της τελευταίας συνάντησης Αρσένη-ΟΛΜΕ, το κύριο άρθρο της 2ας Φεβρουαρίου 1999, χαρακτηρίζει ως τη στάση της ΟΛΜΕ ως «ακραίο δείγμα εκφυλισμού του κομματικοποιημένου και συντεχνιακού συνδικαλισμού», τη στιγμή που ο Υπουργός Παιδείας καταβάλλει τόσες προσπάθειες για να πετύχει η επανέναρξη της λειτουργίας των σχολείων.

Μέχρι τις 6 Φεβρουαρίου 1999, το θέμα των μαθητικών κινητοποιήσεων έχει λυθεί, όταν ο Υπουργός Παιδείας αποφασίζει να πάρει δυναμικά μέτρα και να ανακοινώσει απλά, ότι η χρονιά για τους καταληψίες χάνεται και αν θέλουν κάποια σχολεία μπορούν να μείνουν «κλειστά εσαεί». Οι καταλήψεις λύνονται, η μία μετά την άλλη και οι μαθητές ξεκινούν άλλου είδους αγώνα: αυτό της αναπλήρωσης του χαμένου χρόνου.

4.3. Ο «ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΗΣ»

Η πρώτη νύξη για την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση που προωθούσε η κυβέρνηση, έγινε στις 20 Φεβρουαρίου 1997 και ως Πρώτο Θέμα είχε τίτλο με αρνητικό περιεχόμενο: «**Αντιμεταρρύθμιση προωθεί η κυβέρνηση στην Παιδεία**». Η πολιτική γραμμή δόθηκε απευθείας από τη Γ.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε, η οποία αναφερόμενη στους σχεδιασμούς που βρίσκονται σε εξέλιξη, τόνισε: «Σήμερα, όσες προτάσεις κι αν υπάρχουν για την βελτίωση της Παιδείας, δεν έχουν αξία αν δεν ξεκινάνε από την εναντίωση στα μέτρα που ήδη έχουν ξεκινήσει». Αυτή η δήλωση, **συνοψίζει**, στην ουσία, την **τακτική** που θα ακολουθούσε ο «Ριζοσπάστης» καθόλη τη διάρκεια της περιόδου που το θέμα της λεγόμενης «**αντιμεταρρύθμισης**» ήταν στην επικαιρότητα.

Στις 2 Αυγούστου 1997, συνεχίζοντας την καλλιέργεια αρνητικού κλίματος, χαρακτηρίζει τη μεταρρύθμιση ως προϊόν των νόμων της αγοράς, με

σκοπό «την ακόμα μεγαλύτερη ένταση των ταξικών φραγμών στη μόρφωση» (Στο κεφάλαιο και τους νόμους της αγοράς παραδίνουν τη δημόσια παιδεία - Συνθλίβεται η Παιδεία στα κοιναγορίτικα γρανάζια – 3 Αυγούστου).

Από τις 5 Αυγούστου 1997, μέσα από τα πρωτοσέλιδα του «Ριζοσπάστη», εκφράζεται η αντίθεση των εκπαιδευτικών στη μεταρρύθμιση Αρσένη και γίνεται μια μαζική κινητοποίηση συντονισμού όλων όσων εμπλέκονται στην εκπαίδευση (Εκπαιδευτικοί: Δε θα περάσει η εκπαιδευτική αντιμεταρρύθμιση-Ομοσπονίες Γονέων: Απόλυτα αντίθετες στην αντι-μεταρρύθμιση). Μάλιστα, οι γονείς απευθύνονται, σύμφωνα με τα γραφόμενα, στο ΚΚΕ, ζητώντας του συμπαράσταση για τους αγώνες που πρόκειται να κάνουν.

Μια ομάδα πληθυσμού που συμπεριλαμβάνεται στις κινητοποιήσεις αυτές, είναι πάντα οι «εργαζόμενοι», οι οποίοι φαίνονται να αντιμετωπίζονται ως ιδιαίτερη κατηγορία, με ευρεία αποδοχή, απαραίτητη για κάθε μορφής αντίδραση. Ήδη, από το φύλλο της 3^{ης} Αυγούστου 1997, βλέπουμε το πρώτο κάλεσμα από το χώρο της Αριστεράς, σε κινητοποιήσεις: «Σε αγώνες μαζικούς, συντονισμένους και αποφασιστικούς, μέχρι την οριστική ανατροπή αυτής της πολιτικής, καλεί τη νεολαία και τους εργαζόμενους το ΚΚΕ».

Στο κύριο άρθρο της 7^{ης} Αυγούστου 1997, ένα από τα λιγοστά που συναντήσαμε, επικρίνεται η «προσπάθεια ορισμένων κύκλων να συρρικνώσουν στη συνείδηση της κοινής γνώμης το μέγεθος της αντιμεταρρύθμισης που επιχειρεί η κυβέρνηση στην Παιδεία, με την προβολή ορισμένων μέτρων τα οποία αφορούν ξεχωριστές ομάδες της εκπαιδευτικής κοινότητας».

Σε τακτά χρονικά διαστήματα «φιλοξενούνται» δηλώσεις και παραινέσεις της Γ.Γ. της Κ.Ε. του Κ.Κ.Ε., όπως αυτή της 4^{ης} Σεπτεμβρίου 1997 : «Βαθιά αντιδραστικό και ταξικό χαρακτήρισε χτες στην ομιλία της στη Βουλή, το νομοσχέδιο του Υπουργείου Παιδείας η ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ, Αλέκα Παπαρήγα, ενώ κατήγγειλε ταυτόχρονα την αντισυνταγματικότητά του, αφού καταργεί ουσιαστικά το συνταγματικό δικαίωμα όλων των Ελλήνων στη δωρεάν Παιδεία, καθιερώνοντας δίδακτρα».

Μέσα στο ίδιο πνεύμα κινούνται και τα φύλλα των επόμενων ημερών, των οποίων οι τίτλοι είτε προβάλλουν υπέρμετρα είτε ωθούν τις κινητοποιήσεις των εκπαιδευτικών, χαρακτηρίζοντας την αντίδραση στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως «υπόθεση όλης της εκπαιδευτικής κοινότητας και του λαού». Ενδεικτικοί είναι οι παρακάτω τίτλοι:

- **Μέτωπο σωτηρίας της δημόσιας παιδείας**
- **Συντονισμός δράσης για την υπεράσπιση της παιδείας**
- **Σημαντικό βήμα συντονισμού του αγώνα**
- **Δυναμιτίζεται η δημόσια εκπαίδευση**
- **Υπόθεση όλων η δημόσια δωρεάν Παιδεία**
- **Ηχηρό χαστούκι στην αντεκπαιδευτική πολιτική**
- **Νέοι αγώνες για δημόσια-δωρεάν Παιδεία**

- **Μαθητές: Συντονίζονται και κλιμακώνουν τους αγώνες**
- **Μπαράζ κινητοποιήσεων για το αντιεκπαιδευτικό έκτρομα**

Είναι φανερό ότι οι τίτλοι του «Ριζοσπάστη», περιστρέφονται γενικά γύρω από την απαξίωση των νέων μέτρων, στα μάτια των αναγνωστών του και την άρνηση εφαρμογής της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, ενώ καθημερινό θέμα αποτελούν οι κάθε είδους κινητοποιήσεις για την κατάργησή της.

Δεν γίνεται σε κανένα σημείο γόνιμος προβληματισμός, ούτε τα λιγοστά κύρια άρθρα περιέχουν προτάσεις, παρά μόνο αφορισμούς. Ο συντονισμός των αντιδράσεων και η προβολή τους αποτελεί το μείζον θέμα της εφημερίδας, ενώ δεν εστιάζει σε συγκεκριμένα προβλήματα. Οι διεκδικήσεις αφορούν στην «υπεράσπιση και αναβάθμιση της δημόσιας δωρεάν παιδείας, ενάντια στον αντιεκπαιδευτικό κυβερνητικό νόμο». Δεν λείπουν και οι αιχμές περί «ξένων» επεμβάσεων στα θέματα της Παιδείας. Ενδεικτικά, στο κύριο άρθρο της 12^{ης} Φεβρουαρίου 1998, υποστηρίζεται ότι «στελέχη του κρατικού μηχανισμού πήραν μέρος σε ταχύρρυθμα σεμινάρια που έγιναν στη Βρετανία, για να αποκομίσουν την πείρα από τη θατσερική πολιτική, σ' αυτόν τον τομέα». (!)

Επίσης, δεν λείπουν και οι κατηγορίες που εξαπολύει το ΚΚΕ προς την κυβέρνηση για αυταρχισμό, όπως φαίνεται στο φύλλο της 27^{ης} Φεβρουαρίου 1998: «Την απαράδεκτη και αντιδημοκρατική συμπεριφορά γυμνασιαρχών και λυκειαρχών σε βάρος μαθητών, η οποία εντάσσεται στη γενικότερη λογική του κυβερνητικού αυταρχισμού και της τρομοκρατίας, καταγγέλλουν με Ερώτηση στη Βουλή, κομμουνιστές βουλευτές».

Από τις 2 Δεκεμβρίου 1998, μέχρι και τα τέλη Φεβρουαρίου 1999, τα πρωτοσέλιδα του «Ριζοσπάστη», φιλοξενούν, σχεδόν καθημερινά το απεργιακό δελτίο των μαθητών και των εκπαιδευτικών, κάνοντας μεγάλα αφιερώματα στις πραγματοποιηθείσες πορείες και οργανώνοντας νέες, ακόμα και όταν την ίδια περίοδο, οι άλλες εφημερίδες δίνουν ένα τέλος στις αναφορές τους. Το τέλος αυτό προέκυψε όταν ο Υπουργός Παιδείας, βλέποντας το αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί, αποφάσισε να ανακοινώσει ότι η σχολική χρονιά χάθηκε, γεγονός που χαρακτηρίστηκε ως «επιχείρηση τρομοκρατίας από τους κυβερνητικούς μηχανισμούς». Καμία θετική αναφορά δεν υπάρχει για τις προσπάθειες προσέγγισης και διαλόγου, ενώ μέσα από τους τίτλους διαφαίνεται η απόπειρα να δοθεί στις κινητοποιήσεις μαζικό πνεύμα, εμπλέκοντας πάντα τους «εργαζόμενους» και ώθηση για συνέχισή τους, ακόμα και όταν πουθενά αλλού δεν βρίσκουμε αναφορές για κινητοποιήσεις, με σκοπό τη συντήρηση και την αναζωπύρωση του κλίματος.

5. Συμπεράσματα

Εν κατακλείδι, από την πρώτη στιγμή, τα «Νέα» παρουσίασαν τις εξαγγελίες του Υπουργού Παιδείας, με μια δόση αμφισβήτησης, παρά το γεγονός ότι

πρόσκεινταν στο κυβερνών κόμμα. Ας μην ξεχνάμε ότι την περίοδο εκείνη το ΠΑΣΟΚ, πέρα από την αντιπολίτευση, είχε έρθει αντιμέτωπο και με την εσωκομματική αντιπολίτευση, τα λεγόμενα «δύο ΠΑΣΟΚ», που πολλοί ήλπιζαν ότι θα σταματήσει να υπάρχει μετά τις εσωκομματικές εκλογές του 1996, γεγονός που δεν συνέβη τελικά.

Έτσι, οι τίτλοι της πρώτης σελίδας και τα συνοδευτικά άρθρα, ήταν πολλές φορές επικριτικά απέναντι στην εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, σε αντίθεση με το κύριο άρθρο της εφημερίδας (Ριπές), το οποίο κρατούσε μια ισορροπία, καταγράφοντας απόψεις, κάνοντας παραινέσεις και παίζοντας, γενικά, το ρόλο του **ενδιάμεσου** στην πολιτική σκηνή. Μετά τη δημόσια και επανειλημμένη έκφραση στήριξης της μεταρρύθμισης και του Υπουργού Παιδείας, από τον Πρωθυπουργό, πολλές φορές τα «Νέα» τήρησαν ουδέτερη στάση έως και θετική – υπερασπιστική αυτής της γραμμής.

Αν συγκρίνουμε, γενικά, το ύφος των τίτλων των «Νέων», με αυτό των αντίστοιχων κύριων άρθρων, διαπιστώνουμε ότι οι τίτλοι είναι **«συνθηματικοί»**, ώστε να εντυπωσιάσουν το αναγνωστικό κοινό, σε αντίθεση με τα κύρια άρθρα, τα οποία εισχωρούν στο βάθος των γεγονότων και εκθέτουν χωρίς «περιτύλιγμα» την κατάσταση, προτείνοντας λύσεις και κάνοντας παραινέσεις. Επίσης, όταν θίγεται το «κοινό αίσθημα», τα «Νέα» δεν το παραβλέπουν και αποδίδουν ευθύνες σε όσους το προκαλούν.

Η **«Καθημερινή»**, ως αντιπολίτευση ακολουθεί μια πιο μαχητική τακτική απέναντι στο θέμα της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, χωρίς όμως να γίνεται προκλητική. Οι τίτλοι της διατηρούν τη σοβαρότητα που αποπνέει η «Καθημερινή» σαν έντυπο και συχνά καυτηριάζουν τα σοβαρά προβλήματα που προκύπτουν κατά την εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης, τηρώντας, όμως την πολιτική του «μέτρου», χωρίς βερμπαλισμούς και εντυπωσιασμούς. Το περιεχόμενο των άρθρων της, δίνει την εντύπωση ότι θέλει να κρατήσει ίσες αποστάσεις από τα δύο μεγάλα κόμματα, για το λόγο αυτό όταν οι διαμαρτυρίες φτάνουν σε κρίσιμο σημείο, ανοίγει μέσα από τις σελίδες της ένα διάλογο με ανθρώπους της εκπαίδευσης, όπου εκφράζονται διάφορες γνώμες πάνω στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής μεταρρύθμισης. Τα κύρια άρθρα της επικρίνουν και τις δύο πλευρές, Υπουργό και εκπαιδευτικούς, όταν αυτό χρειάζεται, αφήνοντας αιχμές για την αδιάλλακτη στάση της κυβέρνησης, αλλά και την ακαμψία των εκπροσώπων των εκπαιδευτικών. Όταν τα πράγματα ξεφεύγουν από τον έλεγχο, τότε επιρρίπτουν ανοιχτά τις ευθύνες στους εκπαιδευτικούς, προβάλλοντας και την όψη των αγανακτισμένων γονέων που δεν συμφωνούν με τις κινητοποιήσεις. Ανάμεσα στο **ύφος** των τίτλων της και των κύριων άρθρων της δεν υπάρχει ιδιαίτερη απόκλιση, φαίνεται να ακολουθούν την ίδια γραμμή, η οποία υπαγορεύει την κριτική επί των κυβερνητικών μέτρων, χωρίς όμως να χρησιμοποιείται προσβλητικός λόγος. Οι τίτλοι της «Καθημερινής» είναι **«ουσιαστικοί»**, αγγίζοντας την καρδιά των γεγονότων, χωρίς την πρόθεση

να εντυπωσιάσουν αλλά να προβάλλουν τα καίρια σημεία της είδησης, που στοχεύουν να «περάσουν» στο αναγνωστικό κοινό.

Ο «**Ριζοσπάστης**», ως τρίτη φωνή στη Βουλή, ακολουθεί έναν κομματικά προσηλωμένο δημοσιογραφικό λόγο, από την πρώτη στιγμή που έγιναν οι εξαγγελίες του Υπουργού Παιδείας για τις αλλαγές στην εκπαίδευση. Η αντιμετώπιση της μεταρρύθμισης, καθ' όλη τη χρονική διάρκεια των σοβαρών κινητοποιήσεων, ήταν αρνητική με προτροπές για απόρριψή της, **χωρίς** απόπειρα συζήτησης. Μέσα από τις σελίδες του διακρίνουμε έντονη την προσπάθεια προγραμματισμού κινητοποιήσεων και διαμαρτυριών για την «αντιμεταρρύθμιση», όπως μόνιμα αποκαλεί την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση. Επίσης διαπιστώνουμε την ύπαρξη «**οδηγιών**» προς συγκεκριμένες δράσεις (συλλαλητήρια, αντίδραση κατά της μεταρρύθμισης, προτροπή όλων των ηλικιακών και επαγγελματικών κατηγοριών για συμμετοχή), από τον πολιτικό ιθύνοντα νου της Αριστεράς. Τα κύρια άρθρα είναι ελάχιστα και διατηρούν την ίδια μαχητική και αντιδραστική γραμμή με τα κείμενα όλου του εντύπου. Σε γενικές γραμμές, οι τίτλοι του «Ριζοσπάστη», γραμμένοι σε **ελλειπτικό λόγο**, πολύ περισσότερο από τα άλλα έντυπα, είναι «**μαχητικοί**» και αρκετές φορές «**παραπλανητικοί**», ενώ χαρακτηρίζονται από μια συνεχή συνθηματολογία, η οποία διαχέεται σε όλο το εύρος της εφημερίδας και των σχετικών, με την εκπαίδευση, άρθρων.

Είναι φανερό, ότι το κάθε ένα από τα τρία έντυπα του δείγματος αντιμετώπισε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση, με διαφορετικό τρόπο, προβάλλοντας τη ρητορική της εκπροσωπούμενης πολιτικής ιδεολογίας, με φανερό ή μη τρόπο. Είναι επίσης σαφές ότι η εκφορά του πολιτικού λόγου από τα τρία αυτά έντυπα ήταν στοχευμένη και είχε ως βασικό στόχο τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης, κάτι που θα δημιουργούσε αποδοχή ή δυσαρέσκεια εκ μέρους των αναγνωστών.

Όπως φάνηκε, επικράτησε η δυσαρέσκεια και ο σκεπτικισμός, συναισθήματα που μεταφράστηκαν σε διαμόρφωση αρνητικής στάσης από την κοινή γνώμη και πρόκληση κοινωνικών αλλά και πολιτικών αναταραχών σε πολλά επίπεδα της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Έτσι ο διαμεσολαβητικός ρόλος του Τύπου έδωσε βήμα στον πολιτικό λόγο, αναδεικνύοντάς τον σε συνδιαμορφωτή της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Κομίνης, Α. (1993), Τα μυστικά της δημοσιογραφίας – Εφαρμοσμένη δημοσιογραφία, Καστανιώτης
- Κομνηνού, Μ., Λυριντζή, Χ., (επιμ.) (1988), Κοινωνία, εξουσία και Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας (μεταφρ.: Α. Δέφνερ), Θεωρία και πράξη,

- Παπαζήσης, Αθήνα (β' έκδοση 1989)
- Κωστής, Κ. (χ.χ.), Το μήνυμα του μέσου, Αλεξάνδρεια.
- Λιβιεράτου, Κ., Φραγκούλη, Τ., (επιμ.) (1989), Το μήνυμα του μέσου. Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας, Αλεξάνδρεια, (β' εκδ. 1990, γ' έκδοση 1991)
- Μαυρογένης, Γ. (2008), Πολιτική επικοινωνία και ΜΜΕ στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, Σταμούλης.
- Μπουζάκης, Σ. (2002), Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα, Γ' Έκδοση, Gutenberg
- Μπουζάκης, Σ., Κουστουράκης, Γ., Μπερδούση, Ε. (2001), Εκπ. πολιτική και συγκριτική επιχειρηματολογία, Gutenberg.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., Ρηγοπούλου, Π., Ρήγου, Μ., Νοτάρης, Σ., (επιμ.) (1996), Η "κατασκευή" της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, Αλεξάνδρεια
- Παντελής, Σ. (1994), Μεθοδολογία έρευνας στις επιστήμες της αγωγής, Εκδόσεις Παν/μίου Πατρών.
- Παπαδάκης, Ν.Ε. (2003), Εκπαιδευτική πολιτική, Ελληνικά Γράμματα.
- Παπακωνσταντίνου, Π. (1990), Εισαγωγή στη μεθοδολογία έρευνας των επιστημών της αγωγής, Σημειώσεις μαθήματος Π.Τ.Δ.Ε. Παν/μίου Πατρών.
- Περσιάνης, Π. (2001), Η ελληνική μεταρρύθμιση «Εκπαίδευση 2000- Παιδεία Ανοιχτών Οριζόντων: Μια συγκριτική θεώρηση, Παιδαγωγική Επιθεώρηση,
- Πολεμικός, Ν., Καΐλα, Μ., Καλαβάσης, Φ. (επιμ.)(2002), Εκπαιδευτική, Οικογενειακή και Πολιτική Ψυχοπαθολογία, τ. Γ', Αποκλίσεις στο χώρο της Εκπαίδευσης, Ατραπός.
- Σκλαβούνης, Ν.Γ. (1995), Εισαγωγή στην επιστήμη της δημοσιογραφίας, Έλλην.
- Σταμέλος, Γ. (2009), Εκπαιδευτική Πολιτική, Διόνικος.
- Τσαρδάκης, Δ. (1983), Ο άνθρωπος στα δίχτυα της manipulation, Σκαρβαβίος.
- Τζάνη, Μ. (2005), Σημειώσεις για το μάθημα «Μεθοδολογία έρευνας Κοινωνικών Επιστημών», ΕΚΠΑ.
- Χαραλαμπίδης, Χ. (1998), Θεωρία και πράξη της γλωσσικής κριτικής, Αθήνα.
- Χαιρετάκης, Μ.(1994), Μερικά σχόλια για τη διαπλοκή του κοινού με τα Μ.Μ.Ε. και την εξουσία - ένα κείμενο εργασίας σε εξέλιξη, University Studio Press.
- Χατζησάββας, Γ.Β. (1996), Εισαγωγή στην επικοινωνιολογία. Ιστορία, θεωρίες, μέθοδοι, Παρατηρητής.
- Χατζησαββίδης, Σ. (1999), Ελληνική γλώσσα και δημοσιογραφικός λόγος - Θεωρητικές και ερευνητικές προσεγγίσεις, Gutenberg.
- Χρηστάκης, Ν. (2002), Ψυχοκοινωνιολογία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης,

Σημειώσεις για το μάθημα “Ψυχοκοινωνιολογία των ΜΜΕ” του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Παν/μίου
Ψυχοπαίδης, Κ. (1999), Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική, Πόλις.

Μεταφρασμένα

- Albert, P. (1987), Ο Τύπος, Ζαχαρόπουλος.
- Baudrillard, J. (1985), Οι μάζες. Η εισβολή του κοινωνικού στα μέσα, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Bourdieu, P. (1999), Γλώσσα και συμβολική εξουσία, Ινστιτούτο του Βιβλίου, Καρδαμίτσα.
- Brune, F., Η αποπολιτικοποίηση μέσω της γλώσσας, *Le monde diplomatique*, τ. 8.
- Chomsky, N. (1997), Τα ΜΜΕ ως όργανο κοινωνικού ελέγχου και επιβολής (μετάφραση Ν. Πάτσαλου), Ελεύθερος Τύπος.
- Chomsky, N. (1992), Προπαγάνδα και Μ.Μ.Ε., Πρίσμα.
- Chomsky, N. (1994), Ο έλεγχος των Μ.Μ.Ε. - Τα θεαματικά επιτεύγματα της προπαγάνδας, Ελευθεριακή Κουλτούρα.
- Debray, R. (1997), Η επιστήμη της επικοινωνίας - Ιδέες γενικής μεσολογίας, “Νέα Σύνορα” - Α.Α. Λιβάνη.
- Edelman, M. (1999), Η κατασκευή του πολιτικού θεάματος, Παπαζήσης.
- Έκο, Ο. (1987), Κήνσορες και θεράποντες, Γνώση.
- Έκο, Ο. (1988), Θεωρία σημειωτικής, Γνώση.
- Fagen, R. R. (1977), Πολιτική και επικοινωνία, Παπαζήσης.
- Guiraud, P. (1989), Σημειολογία (Que sais - je ?), “Ι. Ζαχαρόπουλος”.
- Habermas, J. (1997), Η ηθική της επικοινωνίας, “Εναλλακτικές Εκδόσεις”.
- Καζνέβ, Ζ. (1989), Ο άνθρωπος τηλεθεατής, Πύλη.
- Κον Μπεντίτ Ντάνυ, Η κατασκευή της πραγματικότητας και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, Αλεξάνδρεια
- Κον, Μ. Ν., Η κουλτούρα των μέσων, Αλεξάνδρεια.
- Μακ Κουέιλ, Ν., Βιντάλ, Σ. (1993), Μοντέλα επικοινωνίας για τη μελέτη των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης. Επικοινωνία και κοινωνία, Καστανιώτης.
- McNair, B., (1998), Εισαγωγή στην πολιτική επικοινωνία, Κατάρτι, Αθήνα.
- Maletzke, G. (1991), Θεωρίες της Μαζικής επικοινωνίας, Παπαζήσης.
- Μπαρμπιέ, Φ., Λαβενίρ, Κ. (1999), Ιστορία των μέσων μαζικής ενημέρωσης, Δρομέας .
- Petley, J. (2004), Μ.Μ.Ε - Παράθυρο στον κόσμο ή παραμορφωτικός καθρέφτης;, Σαββάλας.
- Prokop, D. (1997), Η δύναμη των μέσων και η επίδρασή τους στις μάζες, Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη.
- Ramonet, I., Νέοι μηχανισμοί κοινωνικού ελέγχου, *Le monde diplomatique*, τ. 8.

Ricoeur, P. (1998), Η ζωντανή μεταφορά, Κριτική.
Tixier-Guichard, R., Chaize, D., Η επικοινωνία ενάντια στην πληροφόρηση, Le monde diplomatique, τ. 8.

Ξενόγλωσση

Fairclough, N. (1989), Language and power, Longman.
Green, T.F. (1994), Public Speech: The De Garmo Lecture for 1993, Education Policy Analysis Archives, Vol. 2, No 5, February 6.
Heslep, R.D., Conceptual Sources of Controversy about Educational Policies, in *Educational Theory*, vol. 37, no. 4, Fall 1987, pp. 415-434.
Hodge, R., Kress, Gunther (1988), Social Semiotics, Polity Press.
McDevitt, M. (June 2000), Closing gaps in political communication and knowledge, *Communication research*, Vol. 27, No 3, 259-272.
Schegloff, E.A.(1999) Discourse, pragmatics, conversation analysis, *Discourse studies*, Vol. 4, 405-435.
Werner, J.S., James, W.T. Jr.(1992), *Communication theories: Origins, methods and uses in the mass media*, Longman.

Έντυπα

Εκπαίδευση 2000: Για μια παιδεία ανοικτών οριζόντων, 1998, ΥΠΕΠΘ.

Νομοθεσία

Σύνταγμα της Ελλάδος (2008), όπως αναθεωρήθηκε με το Ψήφισμα της 27 Μαΐου 2008 της Η' Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων – Τμήμα εκδόσεων της Βουλής των Ελλήνων
Νόμος 2525, Ενιαίο Λύκειο, πρόσβαση των αποφοίτων του στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αξιολόγηση των εκπαιδευτικού έργου και άλλες διατάξεις, ΦΕΚ 188, 23 Σεπτεμβρίου 1997

Αρχεία Τύπου

Ηλεκτρονικό Αρχείο «Νέων» 1997-1998-1^{ος} & 2^{ος} 1999 – Ίδρυμα Μελετών Λαμπράκη
Ηλεκτρονικό Αρχείο «Καθημερινής» 1997-1998-1^{ος} & 2^{ος} 1999- www.kathimerini.gr
Αρχείο «Ριζοσπάστη» 1997-1998-1^{ος} & 2^{ος} 1999 – Αρχείο Μικροφωτογράφησης Παλαιάς Βουλής - Μπενάκειος Βιβλιοθήκη
Το Βήμα: Τι αλλάζει στην Παιδεία - Άμεση εφαρμογή, Κυριακή 3 Αυγούστου 1997

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Κουμπούρη Αθαν. Ειρήνη** είναι εκπαιδευτικός Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης εν ενεργεία, με μεταπτυχιακό τίτλο εξειδίκευσης στη Συγκριτική Παιδαγωγική (ΕΚΠΑ), ενώ έχει ολοκληρώσει τη διδακτορική της διατριβή πάνω στο ίδιο αντικείμενο, εξειδικεύοντας την έρευνά της στα ΜΜΕ και την εκπαιδευτική πολιτική. Έχει πιστοποιημένη γνώση στις Νέες Τεχνολογίες (Α΄- Β΄ επίπεδο, ECDL, SPSS). Έχει διατελέσει επί χρόνια στέλεχος της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας και του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής και τακτικό ή αναπληρωματικό μέλος σε πολλές Ομάδες Εργασίας και επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας (όπως ΖΕΠ, Νέο Σχολείο, Ένταξη ΕΚΟ κλπ), Έχει κάνει πολλές ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια με κριτές και άρθρα της υπάρχουν δημοσιευμένα σε πρακτικά συνεδρίων. **Στοιχεία επικοινωνίας:** ikoubour@gmail.com.

Σταυρόπουλος Αναστάσιος

*Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού
της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου
Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών*

Από την εκκλησία του Δήμου στην Εικονική Δημοκρατία

Περίληψη

Στη συγκεκριμένη μελέτη εξετάζεται η χρήση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (social media) από τα ελληνικά πολιτικά κόμματα εξουσίας κατά την περίοδο των Βουλευτικών Εκλογών του Σεπτεμβρίου του 2015. Παρουσιάζεται ο τρόπος χρήσης των νέων μέσων, και ειδικότερα η χρήση του twitter. Εξετάζεται επίσης η αλληλεπίδρασή τους με το εκλογικό κοινό, ενώ γίνεται μία προσπάθεια προσέγγισης της χρήσης τους, με την πιθανή αύξηση της συμμετοχής του εκλογικού κοινού στις εκλογικές αναμετρήσεις της τελευταίας δεκαετίας, η οποία χρονικά συμπίπτει τόσο με την έναρξη, όσο και με τη ραγδαία αύξηση της χρήσης τους στην Ελλάδα.

Λέξεις κλειδιά: Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, Twitter, Εκλογές 2015, Πολιτική, Κοινή Γνώμη Συμμετοχή, Αποχή, Δημοκρατία.

From the City's Assembly to the Virtual Democracy

Abstract

The present study examines the use of Social Media Networking (social media) of the Greek political parties in power at the time of the parliamentary elections in September 2015. It's been presented the way of the use of new media, especially their interaction with the voting public, while is being an attempt to approach its use, with the possible increase of the electoral public participation in the elections of the last decade, which coincides with both the start and with the rapid increase of use it in Greece.

Key words: Social Media, Twitter, Elections 2015, Politics, Media, Public Opinion, Participation, Abstention, Democracy.

1. Εισαγωγή

Η ραγδαία εξέλιξη των μορφών επικοινωνίας μέσω της παγκοσμιοποίησης, αλλά και της ανάπτυξης νέων δικτύων επικοινωνίας με την εκτεταμένη χρήση του διαδικτύου, μετασχηματίζει τις δομές, αλλά κυρίως τον τρόπο λειτουργίας των πολιτικών συστημάτων. Οι διαφορετικές μάλιστα θεωρίες δημοκρατίας, οι οποίες έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς τη συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες, αλλά κυρίως στη λειτουργία της Δημοκρατίας απαιτούν το διαρκές ενδιαφέρον, καθώς και τη δέσμευση των πολιτών στις δημόσιες υποθέσεις¹.

Η αρχαία ελληνική πόλη είναι ο χώρος όπου πραγματοποιείται ουσιαστικά η συγκρότηση του δημοσίου χώρου, στην αγορά των Αθηναίων αλλά και στο θέατρο. Ο αριστοτελικός ορισμός της πόλης αναφέρει: «επειδή πᾶσα πόλιν ῥώμεν κοινωνία τινά οὔσαν και πᾶσα κοινωνία ἀγαθῶν ἔνεκεν συνεστυκνίαν (τοῦ γάρ εἶναι δοκοῦντος ἀγαθοῦ χάριν πάντα πράττουσιν πάντες), δηλον ὡς πᾶσαι ἀγαθοῦ τινός στοχάζονται, μάλιστα δε και τοῦ κυριωτάτου πάντων ἢ πασῶν κυριωτάτη και πᾶσας περιέχουσας τὰς ἄλλας αὕτη δέ ἐστὶ ἢ καλούμενη πόλις και ἡ κοινωνία ἢ πολιτική»².

Καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση και εξέλιξη της δημόσιας σφαίρας έπαιξε η «πόλις-κράτος». Η αρχαία πόλις το πολιτικό έμβλημα του Χρυσού Αιώνα υπήρχε εν σπέρματι τουλάχιστον από τις αρχές της πρώτης χιλιετίας³. Στο επίπεδο μάλιστα της πολιτικής οργάνωσης στην αρχαία πόλη- κράτος οι Έλληνες έθεταν σε ψηφοφορία στην Πνύκα ακόμη και τις ερμηνείες των

---

1 Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.261.

2 Αριστοτέλης, Πολιτικά.(1993). 1215a5, Αθήνα, Κάκτος, σ. 48

3 Ανδρεάδης Γ.(1989).*Τα Παιδιά της Αντιγόνης, Μνήμη και Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης, σ.25.

θείων χρησμών⁴, δίνοντας έτσι ουσία και νόημα στο δημόσιο διάλογο και θέτοντας σε αμφισβήτηση και δημοκρατικό διάλογο ακόμη και τα θέσφατα, όπως αυτά εκφράζονταν από το ιερατείο της εποχής⁵.

Έτσι από τον σχηματισμό ουσιαστικά του πρώτου δημόσιου χώρου, ο οποίος διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε στην Αρχαία Κλασική Αθήνα, στην εκκλησία του Δήμου, η δημόσια σφαίρα, με τη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας και ιδιαίτερα την αυξημένη χρήση του διαδικτύου, μετασχηματίστηκε και εξελίχθηκε στα πλαίσια λειτουργίας της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, όπου εξίσου σημαντικό ρόλο με τα θεσμοθετημένα μέσα, αποκτούν τα νέα μέσα, ως ένας από τους ποικίλους πλέον πόλους πολιτικής διαμεσολάβησης και πολιτικής επικοινωνίας.

2. Η νέα ψηφιακή δημόσια σφαίρα

Ο Habermas, που επεξεργάστηκε σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, επομένως και σε διαφορετικές πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, τη συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, θεωρεί ότι η συγκρότηση της σύγχρονης δημόσιας σφαίρας βασίστηκε στην οικουμενική δύναμη της δημοσιότητας, που υποκατέστησε σταδιακά την εκπροσώπηση της καθεστηκυίας τάξης⁶.

Οι πιο σύγχρονες προσεγγίσεις της δημοσιότητας, της επικοινωνίας και των νέων μέσων, συνδέουν άμεσα, αν δεν τις εξισώνουν, τη δημοσιότητα με τη δικτύωση⁷. Η θεώρηση όμως ότι η δημοσιότητα και οι μηχανισμοί που τη συνδέουν μπορεί να νοηθεί ως ένα δίκτυο ανεξαρτήτων υποκειμένων που απλώς συνδέονται μεταξύ τους παραγνωρίζει την βασική και καθοριστική ιδιότητα της δημοσιότητας που βασίζεται σε κοινές νοηματοδοτήσεις, ανταλλαγή απόψεων, αλλά και υπεράσπιση συμφερόντων σε δεδομένες κοινωνικές συνθήκες⁸.

Τα νέα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας και ιδιαίτερα το διαδίκτυο και τα

---

4 Στον αντίποδα αυτών που συνέβαιναν στη Δημοκρατία της Κλασικής Αθήνας, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση του Νίκου Μουζέλη, ότι στη σύγχρονη πραγματικότητα, ακόμη και ο ανεγκέφαλος καταναλωτισμός ή οι ακραίες μορφές μη πνευματικότητας (φρονταμενταλισμός), έχουν ανοδικό χαρακτήρα. Βλ. σχετ. Μουζέλης Ν.(2014). *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα*, Αθήνα, Πόλις, σ.169.

5 Ο Γ. Ανδρεάδης γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Έλληνας — και μάλιστα ο Αθηναίος μέλος της εκκλησίας του δήμου — έχει προς το θεϊόν μια σχέση δυναμική. Όχι μόνο η ερμηνεία χρησμών... γίνεται αντικείμενο συζήτησης και ψηφοφορίας στην Πνύκα, αλλά ο Απόλλων των Δελφών δέχεται, όπως ιστορεί ο Ηρόδοτος, “πίεση” για να αναίρεσει τον πρώτο φιλοπερσικό χρησμό του». Δες σχετ.: Ανδρεάδης Γ.(1989). *Τα Παιδιά της Αντιγόνης, Μνήμη και Ιδεολογία* στη Νεώτερη Ελλάδα, Αθήνα, Καστανιώτης, σ.σ.27-28

6 Habermas, J., (2006). « Political communication in mediated society ». *Communication Research*, 16 (4): 411-426. Παναγιωτοπούλου, Ρ., (2013). «www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων». *Η κρίση και τα ΜΜΕ*. Πλειός Γ. (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης, σσ.426-427.

7 Castells, M. (2008). « The New public sphere : global civil society, communication networks and global governance », *THE ANNALS OF the American Academy of Political and Social Science*, 78-93. Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford: Oxford University Press. Dahlgren, P. (2005). “The Internet Public spheres, and political communication: dispersion and deliberation”. *Political Communication*. 22: 147-162.

8 Παναγιωτοπούλου, Ρ., (2013). «www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων». *Η κρίση και τα ΜΜΕ*. Πλειός Γ. (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης, σσ.430-431.

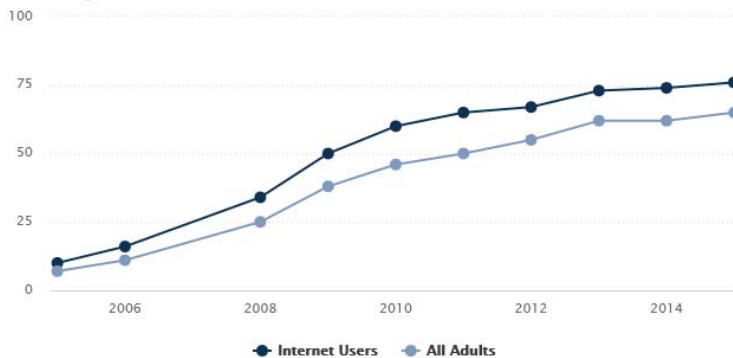
μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλάζουν τον τρόπο της πολιτικής επικοινωνίας κυρίως λόγω των δυνατοτήτων που προσφέρουν μεταξύ των χρηστών τους, με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη διαδραστικότητα, την αμεσότητα και τον πραγματικό χρόνο⁹ στον οποίο συντελούνται οι επικοινωνιακές διεργασίες.

Έτσι μετασχηματίζουν τις έως τώρα γνώριμες δομές και πρακτικές και προσεγγίσεις της πολιτικής επικοινωνίας, προσδίδοντάς της πλέον μια νέα άμεση, γρήγορη, παγκόσμια και εν τέλει κοσμοπολίτικη διάσταση¹⁰.

Η δραστική αυτή μεταβολή αλλά και ο μετασχηματισμός των δομών και των μορφών επικοινωνίας αποτυπώνεται πολύ ανάγλυφα στο διάγραμμα 1, το οποίο ενσωματώνει είκοσι επτά εθνικές έρευνες στις Η.Π.Α. για το ποσοστό των ενήλικων πολιτών, καθώς και των χρηστών του διαδικτύου συνολικά την τελευταία δεκαετία, (2005-2015), που χρησιμοποιούν τουλάχιστον μία πλατφόρμα των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης¹¹.

Διάγραμμα 1: Η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στις ΗΠΑ (2005-2015)

% of all American adults and internet-using adults who use at least one social networking site

Πηγή: <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/social-networking-usage-2005-2015> (προσπελάστηκε στις 10/02/2016)

9 Στα συμβατά μέσα επικοινωνίας ο χρόνος αποτελεί καθοριστικό παράγοντα. Την εποχή της κυριαρχίας της έντυπης επικοινωνίας ο χρόνος είχε άλλη σημασία και αξία αναφορικά με το κριτήριο της αμεσότητας, αλλά και της αποτελεσματικότητας. Η κυριαρχία της τηλεόρασης, με βάση το καθοριστικό κριτήριο του χρόνου μετάδοσης των ειδήσεων αλλά και του συνόλου των επικοινωνιακών χαρακτηριστικών της διαμεσολάβησης, ανέτρεψε και την αντίληψη του πολίτη για τον πραγματικό χρόνο, ο οποίος προσαρμόστηκε στον νέο ορισμό της κατάστασης και σχεδόν ταυτίστηκε με τον τηλεοπτικό-media-κό χρόνο αντίληψης της κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

10 Beck, U. (2006). *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press. Hannerz, U. (2004). *Foreign News. Exploring the world of foreign correspondents*. Chicago: University of Chicago Press.

11 Pew Research Center. (2015). *Social Media Usage: 2005-2015*. Διαθέσιμο στο: <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/social-networking-usage-2005-2015> (προσπελάστηκε στις 9/2/2016).

Όπως ξεκάθαρα προκύπτει τη δεκαετία 2005-2015 το ποσοστό των ενήλικων χρηστών που χρησιμοποιούν διαδικτυακά μια πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης σχεδόν δεκαπλασιάστηκε, αφού εκτοξεύθηκε το 2015 στο 65%.

Η ίδια εικόνα αποτυπώνεται και στο ποσοστό του συνόλου των χρηστών του διαδικτύου, το οποίο επίσης σχεδόν δεκαπλασιάζεται σε μια δεκαετία φτάνοντας το 76%! Είναι αναγκαίο επίσης να τονιστεί ότι σύμφωνα με τα ευρήματα της ίδιας έρευνας, την «κούρσα» στη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης οδηγούν τα πιο μορφωμένα τμήματα του πληθυσμού, διαχρονικά, ενώ δεν υπάρχουν αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις σε ό,τι αφορά τις φυλετικές και εθνοτικές χρήσεις των μέσων, αφού το 65% των λευκών, το 65% των Ισπανόφωνων και το 56% των Αφρό-Αμερικανών χρησιμοποιούν τα social media σήμερα.

Η νέα, λοιπόν, ψηφιακή δημόσια σφαίρα¹² που δημιουργείται, αποτελείται από πολλούς και διάχυτους χώρους επικοινωνίας με πολλές θεματικές διαβούλευσης, αλλά και εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία χαρακτηριστικών, ενώ συμβάλει στη δημιουργία και λειτουργία πραγματικών ή εικονικών χώρων πολιτικών συζητήσεων¹³.

2.1. Η ελληνική ψηφιακή δημόσια σφαίρα

Η διαμόρφωση της ελληνικής ψηφιακής δημόσιας σφαίρας, και ιδιαίτερα η χρήση των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media), ακολούθησε τις διεθνείς εξελίξεις με σχετικά μικρή καθυστέρηση. Αυτό ίσως να οφείλεται και στο γεγονός ότι με την εξάπλωση και διάδοση του διαδικτύου αναπτύσσονται δραστηριότητες που παλαιότερα δεν ήταν εφικτές, προσβάσιμες, συμβατές με την κλασική αντίληψη για τη δημόσια σφαίρα ή ορθολογικά διατυπωμένες.¹⁴ Χαρακτηριστικό της χρονικής καθυστέρησης της διεξόδου και χρήσης των social media, είναι τα ευρήματα της έρευνας που πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 2008 από την MRB για λογαριασμό του Ινστιτούτου Επικοινωνίας, σε συνεργασία με το Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, του Παντείου Πανεπιστημίου¹⁵. Το 79,9% των ερωτώμενων, στο ερώτημα «έχετε ακούσει τον όρο social media;», απαντά όχι, ενώ το 48,8% θεωρεί ότι τα social media, είναι όλα τα Μέσα επικοινωνίας που ασχολούνται με την κοινωνία!

---

12 Για την εξέλιξη της δημόσιας ψηφιακής σφαίρας δεξ επίσης: Schäfer, M. (2015). « Digital Public Sphere ». Στο: Mazzoleni, Gianpietro et al. (2015, Eds.): *The International Encyclopedia of Political Communication*. London: Wiley Blackwell. pp. 322-328.

13 Freelon, D. (2010). « Analyzing online political discussion using three models of political communication ». *New Media & Society*, 12 (7) 1172-1190.

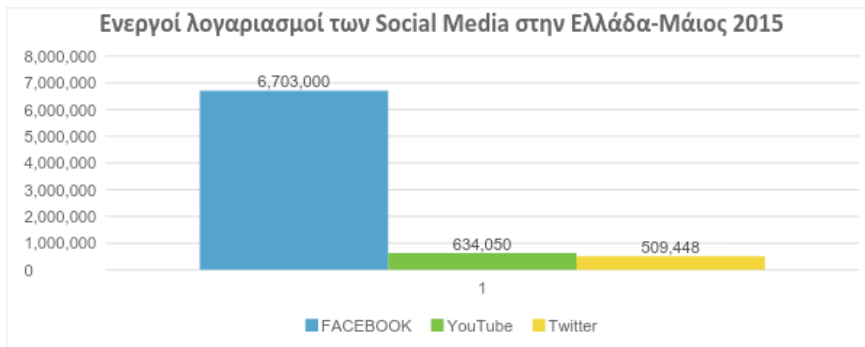
14 Παπαχαρίση, Ζ., (2008). « Η εικονική σφαίρα 2.0: Το διαδίκτυο και η δημόσια σφαίρα ». Στο: *Ζητήματα Επικοινωνίας*, (7), σ.σ.8-26.

15 Τσενέ, Λ., (2009). *Social Media και Επικοινωνία*. Στο: http://www.instofcom.gr/wp-content/uploads/2014/02/ioc_socialmedia_research_summary.pdf

Η κατάσταση από τότε έως σήμερα, ειδικά τα τελευταία πέντε χρόνια έχει αλλάξει σημαντικά, αφού όλο και περισσότεροι χρήστες προστίθενται στο σύνολο των πολιτών που χρησιμοποιούν τα νέα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (social media).

Σύμφωνα με στοιχεία του Μαΐου 2015 οι ενεργοί λογαριασμοί στο Facebook από Έλληνες χρήστες ανέρχονται σε 6,703 εκατ. Αυτό δεν σημαίνει ότι 6,7 εκατ. Έλληνες χρησιμοποιούν το Facebook, πολύ απλά γιατί δεν είναι και λίγοι εκείνοι που έχουν πολλαπλούς λογαριασμούς, τους οποίους και χρησιμοποιούν για εμπορικούς σκοπούς¹⁶. Από την άλλη πλευρά, τον Μάιο του 2014 το αντίστοιχο νούμερο ήταν στα 5,587 εκατ. λογαριασμούς, κάτι που σημαίνει ότι συνεχίζει να υπάρχει αύξηση. Δεύτερο πιο δημοφιλές μέσο κοινωνικής δικτύωσης είναι το YouTube με 634.050 από 354.088 πριν από ένα χρόνο (2014). Αύξηση που δείχνει ότι οι Έλληνες αρχίζουν να δημιουργούν το δικό τους video περιεχόμενο και χρησιμοποιούν το YouTube για να το προβάλλουν. Το Twitter είναι στην τρίτη θέση με 509.448 ενεργούς λογαριασμούς αλλά και αύξηση 49% σε σχέση με τους 341.713 λογαριασμούς που ήταν τον Μάιο του 2014. Και εδώ, όμως, ισχύει ότι υπάρχουν χρήστες με πολλαπλούς λογαριασμούς¹⁷.

Διάγραμμα 2: Χρήστες social media στην Ελλάδα (Μάιος 2015)

Πηγή: <http://monitor.sidebar.gr> (προσπελάστηκε στις 10/02/2016)

Σε ό,τι αφορά τα στοιχεία του 2016 οι χρήστες των social media, παρουσιάζουν σημαντική αύξηση το πρώτο δίμηνο του 2016¹⁸.

Επομένως, λοιπόν, και στην Ελλάδα σχηματοποιείται μια ψηφιακή

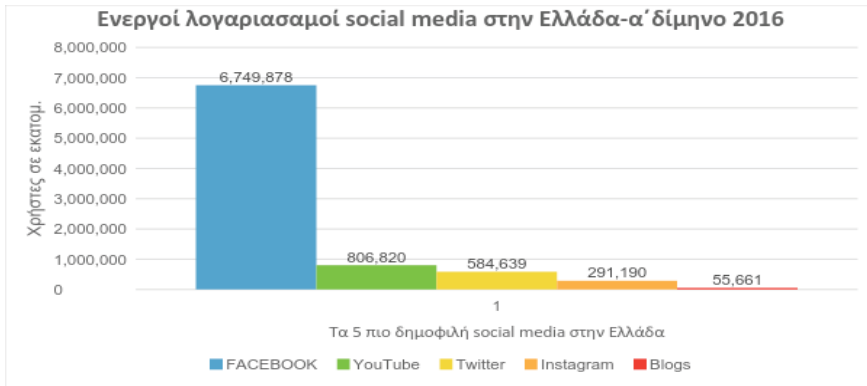
16 Διάγραμμα 2.

17 Μαλλάς, Δ., (2015). Πόσοι είναι οι ελληνικοί λογαριασμοί στα social media. Στο: <http://www.newsbomb.gr/bombplus/social-media/story/591953/posoi-einai-oi-ellinikoi-logariasmoi-sta-social-media#ixzz3znFhG000> (προσπελάστηκε στις 10/02/2016). Ενδιαφέροντα είναι τα επικαιροποιημένα στοιχεία από την Monitor Side Bar για τη χρήση των social media στο: Social Media Monitoring. Στο: <http://monitor.sidebar.gr>. (προσπελάστηκε στις 10/2/2016).

18 Διάγραμμα 3.

δημόσια σφαίρα που αποτυπώνεται από την σταδιακή και σταθερή αύξηση της χρήσης των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media), τα οποία συγκροτούν έναν σημαντικό πόλο στις διαδικασίες της πολιτικής επικοινωνίας και λειτουργίας της δημοκρατίας.

Διάγραμμα 3: Χρήστες social media στην Ελλάδα (Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2016)

Πηγή: <http://monitor.sidebar.gr> (προσπελάστηκε στις 10/02/2016)

Τα νέα μέσα αποτελούν πλέον μία από τις διαφορετικές τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται στις προεκλογικές εκστρατείες ως τυπικό χαρακτηριστικό της μετανεωτερικής εποχής, αλλάζοντας ασφαλώς και τους παραδοσιακούς τρόπους με τους οποίους τα πολιτικά κόμματα, επικοινωνούν τα μηνύματά τους και διαλέγονται με τους πολίτες, αλλά και το εκλογικό κοινό, καθώς και τους ψηφοφόρους τους¹⁹.

2.2. Πολιτική και Social Media στην Ελλάδα

Η κυκλοφορία, διάχυση και αναπαραγωγή της πληροφορίας αποτελεί κεντρικό συστατικό της δημοκρατίας, όπως το υπενθυμίζει χαρακτηριστικά ο Apter: «Το πολιτικό σύστημα είναι στην πραγματικότητα ένα σύστημα πληροφόρησης. Η ανταλλαγή πληροφοριών είναι συναφής με όλες τις πλευρές της λειτουργίας του. Εν ευρεία έννοια, η δημοκρατία περιστρέφεται γύρω από το πρόβλημα της γνώσης του πώς να δημιουργούμε, να διαχειριζόμαστε και να μετασχηματίζουμε την πληροφορία»²⁰.

19 Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.σ.295-296. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει η Ψύλλα, στο ίδιο, σημ. 76, σχετικά με τις αλλαγές που έχει επιφέρει στην ελληνική πραγματικότητα η χρήση του διαδικτύου είναι αρκετά ενδιαφέρον το αφιέρωμα του περιοδικού *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τεύχος 16-17, 2013.

20 Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.299. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον

Η λειτουργία της πληροφόρησης μέσω του διαδικτύου και της χρήσης των νέων μέσων, αποτελεί ένα σημαντικό παράγοντα πλέον και στις ελληνικές πολιτικές εκλογικές αναμετρήσεις. Μετά το δρόμο που «άνοιξε» ο Πρόεδρος των ΗΠΑ, Barack Obama, με την ευρεία χρήση των δυνατοτήτων του διαδικτύου στην προεκλογική καμπάνια στις Προεδρικές Εκλογές του 2008 και την απήχηση που είχε αυτή η μεταστροφή παγκόσμια, καθώς και στην Ευρώπη, στην Ελλάδα αξιοποιήθηκε, αν και διστακτικά στην αρχή, η χρήση των νέων μέσων, (social media) τα οποία προσέφεραν στα κόμματα σημαντικές δυνατότητες αμφίδρομης, διαδραστικής και σε πραγματικό χρόνο (real time), άμεσης επικοινωνίας με το εκλογικό κοινό. Έτσι η νέα μορφή επικοινωνίας των πολιτικών μηνυμάτων από τα κόμματα, ξεκινά εκτεταμένα την εφαρμογή της με τις Ευρωεκλογές του 2009, καθώς και με τις Βουλευτικές Εκλογές της ίδιας χρονιάς, για να λάβει ακόμη μεγαλύτερη διάσταση στις Βουλευτικές Εκλογές του 2012²¹.

Πίνακας 1: Οι πιο δικτυωμένοι πολιτικοί-Σεπτέμβριος 2015

	Name	Wert ²	Wachstum ²
1.	Alexis Tsipras	673.319	0,08%
2.	Yanis Varoufakis	634.093	0,53%
3.	Panos Kammenos	175.242	0,26%
4.	Adonis Georgiadis	119.258	1,02%
5.	Dora Bakoyannis	86.960	0,80%
6.	Kyriakos Mitsotakis	85.002	2,08%
7.	Antonis Samaras	74.114	0,15%
8.	Evangelos Venizelos	64.704	0,76%
9.	Nikos Papas	45.419	0,49%
10.	Andreas Loverdos	36.332	0,74%

Πηγή: http://www.huffingtonpost.gr/toni-aravadinou/-_1647_b_8166512.html (προσπελάστηκε στις 12/02/2016)

Και αν το 2008 σύμφωνα με τα στοιχεία της Communication Effect οι

είναι επίσης το εξαιρετικό έργο του Apter, D., (1987). *Rethinking Development. Modernization, Dependency and Postmodern Politics*. SAGE Publications, Inc., pp. 13-52. Στο: <http://www.nyu.edu/steinhardt/e/pdf/humsocsci/mias/readings07/63.pdf> (προσπελάστηκε στις 11/02/2016).

21 Τσενέ, Λ., (2009). *Social Media και Επικοινωνία*. Στο: http://www.instofcom.gr/wp-content/uploads/2014/02/ioc_socialmedia_research_summary.pdf

Έλληνες πολιτικοί καθυστέρησαν να εξοικειωθούν με τα νέα μέσα, εξαιτίας μιας τεχνοφοβίας που τους διέκρινε²², αλλά και λόγω της κυριαρχίας της τηλεόρασης, το 2015, η εικόνα είναι τελείως διαφορετική. Οι πρωταγωνιστές της εκλογικής αναμέτρησης του Σεπτεμβρίου του 2015, όπως φαίνεται στον πίνακα 1, είναι απολύτως δικτυωμένοι, με δεκάδες χιλιάδες ακολούθους²³, οι οποίοι δεν αποδεικνύεται φυσικά αν είναι θετικά ή αρνητικά προσκείμενοι στα συγκεκριμένα προφίλ, ενώ η κατάταξη αυτή, αντικατοπτρίζει μόνο το ενδιαφέρον του κοινού στους πολιτικούς και τα κόμματα, αλλά όχι και την πρόθεση ψήφου²⁴.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι και στην περίπτωση της Ελλάδας διαμορφώνεται μια δημόσια σφαίρα, όπου σημαντικό ρόλο προσλαμβάνει η διαδραστική επικοινωνία των πολιτών με τους πολιτικούς ηγέτες και αντίστροφα²⁵. Τον κυρίαρχο ρόλο δεν τον έχουν πια ως διαμεσολαβητές οι αντιπρόσωποι των κομμάτων, αλλά οι πολίτες ή ομάδες πολιτών που επικοινωνούν με τους πολιτικούς.

Επομένως η δημοσιότητα μέσω της δικτύωσης και της αμφίδρομης διαδραστικής επικοινωνίας, καθώς και η πολιτική συμμετοχή αποκτούν βαρύνουσα σημασία για τη νομιμοποίηση της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτικού συστήματος²⁶.

Στο πλαίσιο αυτό θα εξεταστεί ο τρόπος που τα πολιτικά κόμματα εξουσίας στις Βουλευτικές Εκλογές του 2015, χρησιμοποιούν ένα από τα πιο δημοφιλή για την πολιτική επικοινωνία μέσο: το twitter.

2.3. Twitter και Πολιτική

Ο Πρόεδρος των ΗΠΑ, Barack Obama, έχοντας οργανώσει πραγματικά μια πρωτότυπη και εντυπωσιακή προεκλογική εκστρατεία βασισμένη σε δύο πολύ δημοφιλείς πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, το Myspace και το Facebook, και δημιουργώντας την ιστοσελίδα MyBarckObama.com υπήρξε πρωτοπόρος

---

22 Τμήμα της έρευνας παρουσιάστηκε στην ημερίδα Social Media και Επικοινωνία το Φεβρουάριο του 2009. Στο: <http://www.comm-effect.gr> (προσπελάστηκε στις 12/02/2016). Επίσης: Τσενέ, Λ., (2009). *Social Media και Επικοινωνία*. Στο: http://www.instofcom.gr/wp-content/uploads/2014/02/ioc_socialmedia_research_summary.pdf

23 Πίνακας 1

24 Τα στοιχεία για να βρεθούν οι πιο δημοφιλείς πολιτικοί και κόμματα στα social media, αντλήθηκαν από τη γερμανική ιστοσελίδα, <https://pluragraph.de/> της οποίας συν-ιδρυτής και χειριστής είναι ο Γερμανός Martin Fuchs, ειδικός στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και σύμβουλος πολιτικής. Στην ουσία, το pluragraph, συλλέγει δεδομένα για τον αριθμό των «ακόλουθων» των πολιτικών και των κομμάτων από μέρα σε μέρα. Αποτελεί ένα ποσοτικό εργαλείο, δεν γνωρίζει αν είναι απλά ακόλουθοι ή/και υποστηρικτές, των κομμάτων και των αρχηγών τους ή των στελεχών των κομματικών επιτελείων, δηλαδή δεν βγάζει συμπεράσματα για το αν είναι θετικά ή αρνητικά προσκείμενοι στα συγκεκριμένα προφίλ ή αν πρόκειται για ψηφοφόρους, ή απλούς ακολούθους (followers).

25 Eriksen, E. O. (2005). "An emerging European Public sphere". *Journal of European Social Theory*, 8. (3): pp: 341-363. Trenz, H. J. (2009). "Digital media and the return of the representative public sphere". *ARENA Center for European Studies*. Στο: http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2009/WP06_09.pdf. (προσπελάστηκε στις 12/02/16).

26 Παναγιωτοπούλου, Ρ., (2013). «www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων». *Η κρίση και τα ΜΜΕ*. Πλειός Γ. (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης, σ. 428.

στη χρήση των νέων μέσων, αφού, με την καθοδήγηση των συνεργατών του δεν δίστασε να επικοινωνήσει απ' ευθείας με τους ψηφοφόρους του για τις πραγματικές ανάγκες της κοινωνίας²⁷.

Ένα από τα διαδεδομένα και δημοφιλή νέα μέσα πολιτικής επικοινωνίας είναι το twitter. Ο μοναδικός τρόπος επικοινωνίας που χρησιμοποιεί, αφού το όριο των χαρακτήρων²⁸, που μπορεί ο χρήστης του λογαριασμού να χρησιμοποιήσει, δεν ξεπερνά τους 140, καθώς και οι ποικίλες δυνατότητες άμεσης, αμφίδρομης και διαδραστικής επικοινωνίας, με τη συνδυαστική χρήση λόγου-κειμένου, εικόνας, video, ακόμη και ψηφοφορίας, το καθιστούν ως το εργαλείο που οι πολιτικοί ηγέτες παγκόσμια το προτιμούν για να επικοινωνήσουν με τους πολίτες τους, αλλά ακόμη και με τους πολίτες και ηγέτες των άλλων χωρών²⁹. Χαρακτηριστικά είναι τα tweet του αντιπροέδρου της Ελληνικής Κυβέρνησης για την έκβαση των διαπραγματεύσεων με τους εταίρους και δανειστές της χώρας:

Tweet 1: Ο Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης για τις κρίσιμες διαπραγματεύσεις

Πηγή: [@YDragasakis](https://twitter.com/YDragasakis)

Οι κρίσιμες εξελίξεις του καλοκαιριού του 2015, με την επιβολή των capital controls, της ρευστότητας που επικρατούσε, καθώς και με την εξέλιξη των διαπραγματεύσεων, αποτυπώνονται με ένα:

27 Τσενέ, Λ., (2009). *Social Media και Επικοινωνία*. Στο: http://www.instofcom.gr/wp-content/uploads/2014/02/ioc_socialmedia_research_summary.pdf

28 Η ίδια η εταιρία πάντως, σύμφωνα με δημοσιεύματα, δεν αποκλείει την επέκταση του ορίου των 140 χαρακτήρων, το οποίο όμως καθιέρωσε το twitter ως ένα από τα πιο δημοφιλή μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αφού με άμεσο, συνοπτικό και περιεκτικό τρόπο μεταδίδει το μήνυμα.

29 Ενδεικτικά μόνο να αναφερθεί ότι ο λογαριασμός του Προέδρου των ΗΠΑ στο twitter, [@BarackObama](https://twitter.com/BarackObama) (προσπελάστηκε στις 16/02/2016) έχει 70 εκατομμύρια ακολούθους!

Tweet 2: Συνάντηση Προέδρου Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Donald Tusk και του Έλληνα Πρωθυπουργού

Donald Tusk @eucopresident · 36m

Συνάντηση (Αθήνα) με Πρωθ. @atsipras ενόψει της συνόδου κορυφής για την παραμονή του ΗΒ στην ΕΕ και τη μετανάστευση

Πηγή: [@eucopresident](https://twitter.com/eucopresident)

Χαρακτηριστικό tweet του του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου, Donald Tusk, ο οποίος ενημερώνει τα αρμόδια όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και τους υπόλοιπους Ευρωπαίους για την επιτυχή έκβαση των διαπραγματεύσεων και την παραμονή της χώρας στον σκληρό πυρήνα της Ευρωζώνης. Ιδιαίτερη όμως αίσθηση προκάλεσε το tweet πο έκανε στα ελληνικά, για τη συνάντησή του με τον Έλληνα Πρωθυπουργό στην Αθήνα στις 16 Φεβρουαρίου 2016, ενόψει της κρίσιμης συνόδου Κορυφής στην οποία θα συζητείτο η παραμονή του Ηνωμένου Βασιλείου στην Ευρωζώνη, προκειμένου να αποσωβηθεί το γνωστό και ως Brexit, καθώς και το Μεταναστευτικό, το οποίο βρισκόταν στην κορύφωσή του.³⁰

Τα νέα, λοιπόν, μέσα κοινωνικής δικτύωσης και επικοινωνίας με τις πολυδιάστατες και διαρκώς εξελισσόμενες δυνατότητές τους, τείνουν να κυριαρχήσουν στη νέα ψηφιακή δημόσια σφαίρα, που διαρκώς μεταβάλλεται και μετασηματίζεται. Έτσι από το 2012, που 1,4 δις άνθρωποι χρησιμοποιούσαν τα social media καθημερινά, έως το τέλος του 2016, ο αριθμός αυτός αναμένεται να φτάσει στα 2,13 δις! Μόνο το Facebook φαίνεται να κυριαρχεί ως πλατφόρμα με πάνω από 1,5 δις χρήστες! Το twitter³¹, ως ένα από τα κύρια νέα μέσα που

30 Όλα τα tweets του Donald Tusk είναι διαθέσιμα στον επίσημο λογαριασμό του στο: <https://twitter.com/eucopresident> (προσπελάστηκε στις 18/02/2016).

31 Αναφορικά με το όριο των 140 χαρακτήρων του twitter, είναι αναγκαίο να τονιστεί ότι με τη χρήση ενός ενεργού λογαριασμού twitter, μπορεί κάποιος χρήστης να χρησιμοποιήσει την πλατφόρμα <http://www.twitlonger.com/>. Το πλεονέκτημά της σχετίζεται με τη δυνατότητα που έχει κάποιος να αναρτήσει κείμενα, άρθρα γνώμης, ακόμη και μακροσκελή σχόλια, δηλαδή κείμενα, που ξεπερνούν το όριο των 140 χαρακτήρων, το οποίο ενδεχομένως λειτουργεί περιοριστικά, σε κάποιες από τις περιπτώσεις που οι πολιτικοί ή τα κόμματα

χρησιμοποιούν οι πολιτικοί, παγκοσμίως έχει 320 εκατομμύρια ενεργούς λογαριασμούς³².

Πίνακας 2: Ενεργοί χρήστες στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης παγκόσμια

Πηγή:<http://www.kathimerini.gr/847623/article/tecnologia/diakiktyo/yphresies-koinhs-wfeleias-ta-mesa-diktywshs> (προσπελάστηκες στις 16/02/2016).

Όπως μάλιστα σχολιάζει η Farida Vis «ο αντίκτυπος αυτής της επανάστασης στην κοινωνία είναι σαφής»³³.

Στο πλαίσιο αυτό, λοιπόν, θα εξεταστεί ο τρόπος που τα δύο κόμματα εξουσίας χρησιμοποιούν το twitter, στη διάρκεια της προεκλογικής εκστρατείας του Σεπτεμβρίου του 2015, ενώ θα διερευνηθεί εάν ο τρόπος χρήσης των νέων μέσων, και ειδικότερα η χρήση του twitter, καθώς και η αλληλεπίδρασή τους με το εκλογικό κοινό, σχετίζεται, με την πιθανή αύξηση της συμμετοχής του εκλογικού κοινού στις εκλογικές αναμετρήσεις της τελευταίας δεκαετίας, η οποία χρονικά συμπίπτει με την έναρξη, όσο και με τη ραγδαία αύξηση της χρήσης τους στην Ελλάδα.

ή οι διάφοροι κοινωνικοί φορείς θέλουν να εκφραστούν περισσότερο αναλυτικά.

32 Πίνακας 1.

33 Η Farida Vis, διευθύντρια του εργαστηρίου Social Media του Πανεπιστημίου Sheffield, στην έκθεση που δημοσιεύτηκε στο Νταβός στο πλαίσιο του World Economic Forum με τίτλο «Η επίδραση του ψηφιακού περιεχομένου: ευκαιρίες και κίνδυνοι από την ανταλλαγή πληροφοριών», επιχειρήσε να καταγράψει τα νέα επιχειρηματικά μοντέλα που δημιουργούνται, τους κινδύνους που διατρέχουν οι ενεργοί χρήστες, τις νομικές πτυχές που προκύπτουν από τη γενικευμένη χρήση, ενώ επιχειρήσε και μια πρόβλεψη για το μέλλον των social media. Σύμφωνα με την έκθεση, ένας από τους βασικούς στόχους των εταιρειών όπως το Facebook, το WhatsApp ή το Twitter είναι να μετασχηματιστούν από πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης σε παρόχους υπηρεσιών κοινής ωφελείας, όπως η ενημέρωση ή οι τηλεπικοινωνίες. Περισσότερα στο: <http://www.kathimerini.gr/847623/article/tecnologia/diakiktyo/yphresies-koinhs-wfeleias-ta-mesa-diktywshs> (προσπελάστηκε στις 16/02/2016). Αξιολογή επίσης για την κατασκευή και χρήση της εικόνας στα social media, είναι η εξαιρετική μελέτη των: Vis, F., Faulkner, S., D' Orazio, F., Prvitz, L., (2015). *The Iconic Image on Social Media. A rapid research response to the death of Aylan Kurdi*. Visual Social Media Lab. Στο: <http://visualsocialmedialab.org/projects/the-iconic-image-on-social-media> (προσπελάστηκε στις 16/02/2016).

3. Η Μεθοδολογία

Η χρήση των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης επέφερε σημαντικές αλλαγές στην πολιτική επικοινωνία. Έχουν εισαγάγει νέες και πολυδιάστατες τεχνικές και δυνατότητες, οι οποίες έχουν εθνική, αλλά και διεθνή εμβέλεια, ενώ προσφέρουν στους χρήστες τους εύκολες, άμεσες, σε πραγματικό χρόνο και οικονομικά δυνατές διατύπωσης και κοινοποίησης απόψεων, θέσεων και πληροφοριών.³⁴

Για την καταγραφή και ανάλυση του τρόπου που τα κόμματα εξουσίας χρησιμοποιούν το twitter, και προκειμένου η μελέτη να μην υποπέσει σε περιπτώσιολογική ανάλυση, ακολουθήθηκε η διεπιστημονική προσέγγιση. Ειδικότερα έγινε μεθοδολογική χρήση της θεματικής ανάλυσης περιεχομένου των μηνυμάτων μέσω της χρήσης του νέου μέσου, καθώς και της χρήσης της πλαισίωσης³⁵.

Το υλικό εξετάζεται σε συγκεκριμένο επικοινωνιακό περιβάλλον, δηλαδή το twitter και τους επίσημους λογαριασμούς των κομμάτων, ενώ μελετάται το πώς επιδρά στο συγκεκριμένο επικοινωνιακό-ψηφιακό περιβάλλον του νέου μέσου, και αν αυτή η επίδραση συνδέεται ευρύτερα με την εκλογική συμμετοχή.

Εξαιτίας του ότι το νέο αυτό μέσο κάνει συνδυαστική χρήση λόγου, εικόνας, video και συνδέσμου (links) κρίθηκε αναγκαία η προσέγγιση και ανάλυση να χρησιμοποιήσει συμπληρωματικά, και άλλα μεθοδολογικά εργαλεία, προκειμένου, εκτός της ανάλυσης της τυπολογίας των μηνυμάτων να διερευνηθεί, αν η αυξανόμενη χρήση των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, στα πλαίσια της θεωρίας της διαβουλευτικής δημοκρατίας, συμβάλει και στην αύξηση της πολιτικής συμμετοχής στην κάλπη. Για την εξαγωγή όσο το δυνατόν ασφαλέστερων συμπερασμάτων τέθηκαν αυστηρά κριτήρια όσον αφορά το χρόνο εξέτασης του δείγματος και του περιεχομένου καθώς και της μορφής των μηνυμάτων μέσω tweets.

3.1. Η μονάδα μέτρησης και το κριτήριο του χρόνου

Εξαιτίας του τεράστιου όγκου του υλικού, η μελέτη του δείγματος επικεντρώθηκε στην χρονική περίοδο από την 1^η Σεπτεμβρίου έως και τις 20 Σεπτεμβρίου 2015,

---

34 Τα νέα μέσα έχουν διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση και οργάνωση πολλών κοινωνικών κινημάτων' Van Aelst, P. & Walgraves, S. (2002). New media new movements? The role of Internet in shaping the 'anti-globalization' movement". *Information communication and society*, 5 (4): 465-493. Επίσης: Bennet, L. W. (2004). "Communicating global activism: strategies and vulnerabilities of networked politics". Στο: V. D. Donk, B.D Loader, P.G. Nixon & D. Rucht (επιμ). *Cyberprotest: new media, citizens and social movements*, London: Routledge.

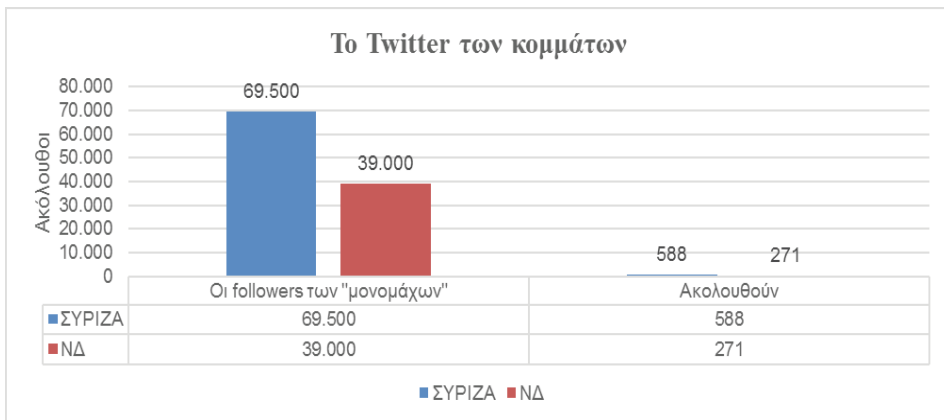
35 Για τα αυστηρά κριτήρια και τους περιορισμούς της μεθόδου, προκειμένου η ανάλυση να μην διολισθαίνει σε περιπτώσιολογική αξιακή περιγραφή, αλλά να αποτελεί το δείγμα του υλικού ένα ενιαίο corpus, βλ σχετ.: Παναγιωτοπούλου, P., (2013). "www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων". *Η κρίση και τα ΜΜΕ*. Πλειός Γ. (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης. σ.σ. 425-426

ημερομηνία διεξαγωγής των Βουλευτικών Εκλογών³⁶. Πρόκειται για την χρονική περίοδο που και τα δύο κόμματα εξουσίας εντείνουν τον προεκλογικό τους αγώνα και χρησιμοποιούν με εξίσου μεγάλη επικοινωνιακή ένταση το νέο μέσο: το twitter.

Τουλικό, προκειμένου να συγκροτηθούν σαφή και κατανοητά εννοιολογικά πλαίσια και ενότητες ταξινομήθηκε και κατηγοριοποιήθηκε σε θεματικές και εννοιολογικές ενότητες, ώστε να υπάρξουν τα κατάλληλα ερμηνευτικά πλαίσια και να εξαχθούν όσο το δυνατόν περισσότερο ασφαλή συμπεράσματα.

Ως μονάδα μέτρησης και καταγραφής ορίστηκε το κάθε μήνυμα, tweet, που αναρτά στη χρονομηχανή, timeline, το καθένα από τα δύο κόμματα, στους δικούς του επίσημους λογαριασμούς. Ο επίσημος λογαριασμός του ΣΥΡΙΖΑ στο twitter (https://twitter.com/syriza_gr?lang=el) αριθμεί 69.500 ακολούθους, followers, και ακολουθεί 588 λογαριασμούς, ενώ ο αντίστοιχος της ΝΔ <https://twitter.com/neademokratia>, ακολουθείται από 39.000 ακολούθους, followers, και ακολουθεί 271 λογαριασμούς³⁷.

Διάγραμμα 4: Το Twitter των κομμάτων στις Βουλευτικές Εκλογές του Σεπτεμβρίου 2015

Πηγές: https://twitter.com/syriza_gr, <https://twitter.com/neademokratia> (προσπελάστηκαν στις 23/02/2016)

Επομένως εξασφαλίζεται η διαδραστικότητα και η επικοινωνιακή διεϊσδυση των μηνυμάτων που αναρτούν τα δύο κόμματα, αφού μία από τις

36 Για την επιλογή της συγκεκριμένης προεκλογικής περιόδου: Σταυρόπουλος, Α. (2016). «Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης». Στο: *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*. Τεύχος 2, σ.σ.81-103

37 Τα στοιχεία των λογαριασμών, όπως αποτυπώνονται στο διάγραμμα 4, αφορούν το χρονικό διάστημα συγγραφής της μελέτης, δηλαδή το Φεβρουάριο του 2016.

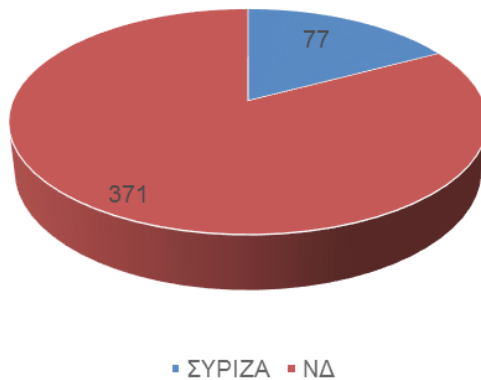
βασικές λειτουργίες του twitter, αφορά την πολλαπλή μετάδοση της ανάρτησης με τη λειτουργία του retweet, σε όσους λογαριασμούς ακολουθούν αυτόν που κάνει την ανακοίνωση (retweet).

4. Τα ευρήματα της έρευνας

Με βάση το μεθοδολογικό πλαίσιο αναφοράς και τους αυστηρούς περιορισμούς που ετέθησαν από την καταμέτρηση του υλικού, με βάση τη μονάδα μέτρησης, tweets, διαπιστώνεται ότι τα δύο κόμματα εξουσίας, ΣΥΡΙΖΑ και ΝΔ, την προεκλογική περίοδο που εξετάζεται, δηλαδή από την 1^η έως της 20^η Σεπτεμβρίου 2015, αναρτούν στους λογαριασμούς τους στο twitter, ο μὲν ΣΥΡΙΖΑ 77 tweets, η δε ΝΔ 371.

Διάγραμμα 5: Τα Tweets των κομμάτων

Βουλευτικές Εκλογές 20 Σεπτεμβρίου 2015
Τα Tweets των κομμάτων

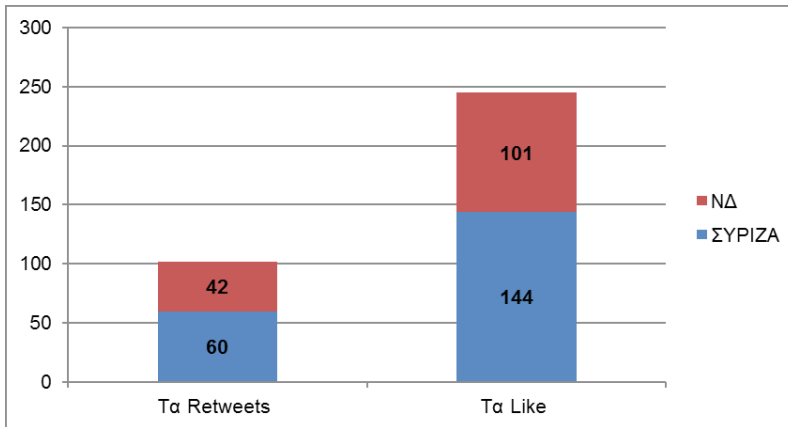
Σε ό,τι αφορά την αναπαραγωγή των αναρτήσεων των κομμάτων, τα Retweets, καθώς και την αποδοχή-επιδοκιμασία, Likes, που αυτά είχαν στο πλήθος των λογαριασμών που ακολουθούν τους επίσημους λογαριασμούς των κομμάτων, οι μέγιστες τιμές ανά/tweet, διαμορφώνονται όπως αποτυπώνονται στο έκτο διάγραμμα ³⁸:

Αθροιστικά ο ΣΥΡΙΖΑ στο σύνολο των αναρτήσεών του λαμβάνει 838 ανακοινώσεις (Retweets) και 1584 θετικές επισημάνσεις (Likes)³⁹.

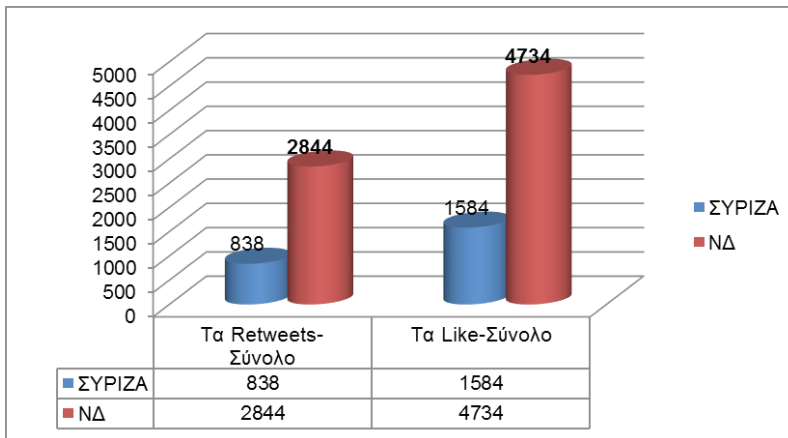
38 Διάγραμμα 6.

39 Διάγραμμα 7.

Διάγραμμα 6: Τα Retweets και τα Likes των κομμάτων-μέγιστες τιμές/ ανάρτηση (tweet).

Διάγραμμα 7: Τα Retweets και τα Likes των κομμάτων-συνολικά

Η ΝΔ παρουσιάζει υπερτριπλάσιο αριθμό ανακοινποιήσεων και θετικών επισημάνσεων με 2844 Retweets και 4734 Likes αντίστοιχα⁴⁰. Διαπιστώνεται λοιπόν η αμεσότητα, διαδραστικότητα και διάχυση της πληροφορίας-μηνύματος αλυσιδωτά, σε ένα πλήθος ατομικών και θεσμικών ακολούθων των επίσημων λογαριασμών των δύο κομμάτων εξουσίας, γεγονός που λειτουργεί πολλαπλασιαστικά όσον αφορά τη διασπορά του πολιτικού μηνύματος. Έτσι παρατηρείται ένας ιδιότυπος πολιτικός πλουραλισμός της πληροφορίας, αφού οι

40 Διάγραμμα 7.

ακόλουθοι δεν είναι κατ' ανάγκη ψηφοφόροι των δύο κομμάτων, ταυτόχρονα όμως λειτουργούν σε ένα πλαίσιο πολλών και παράλληλα ατομικών ψηφιακών δημοσίων σφαιρών.

4.1. Η αναδόμηση και ο μετασχηματισμός του πολιτικού δημόσιου λόγου

Ο Habermas τονίζει ότι μια δημόσια σφαίρα οφείλει να πληροί τα εξής βασικά χαρακτηριστικά:

- Να εξασφαλίζει ένα πλαίσιο ορθολογικού κριτικού διαλόγου ως μοναδικού κριτηρίου, που θα αξιολογείται η κάθε συνεισφορά
- Να περιορίζει τα θέματα στο επίπεδο «του κοινού ενδιαφέροντος» και
- Να παρέχει ελευθερία πρόσβασης στο διάλογο για όλα τα μέλη της δημόσιας σφαίρας⁴¹.

Από το δείγμα της ανάλυσης παρατηρείται ότι και τα δύο κόμματα στα μηνύματα που αναρτούν στην χρονογραμμή των αναρτήσεών τους (timeline) επικεντρώνουν τη θεματολογία τους σε συγκεκριμένες πτυχές και μορφές επικοινωνιακού λόγου⁴².

Διάγραμμα 8: Η θεματολογία των κομματικών tweets

Το κυβερνών κόμμα, που διεκδικεί εκ νέου την ψήφο των Ελλήνων πολιτών, δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στις προσωπικές προεκλογικές επισκέψεις, καθώς και στις προεκλογικές συγκεντρώσεις του ηγέτη στις διάφορες, επιλεγμένες από το επιτελείο που είναι υπεύθυνο για την προεκλογική του εκστρατεία, πόλεις στην Ελλάδα, προκειμένου να επικοινωνηθεί η εικόνα του πολιτικού που βρίσκεται κοντά στον πολίτη και τα προβλήματά του. Έτσι φιλοτεχνείται μια άρτια δομημένη εικόνα του νέου και άφθαρτου, ο οποίος δεν έχει απολύτως καμία

41 Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press

42 Βλ. αναλυτικά τα στοιχεία του διαγράμματος 8.

σχέση με το βεβαρημένο πολιτικό παρελθόν της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Με τις συνδηλώσεις και συμπαραδηλώσεις⁴³ κατασκευάζεται και αναπαράγεται με τους εργαλειακούς μηχανισμούς του νέου μέσου, η εικόνα του «ανθρώπου σαν εμάς» και «από εμάς». Η εικόνα αυτή που αναρτάται και, που εστιάζει στο πρόσωπο του αρχηγού με τους πολίτες, σε συνδυασμό με το λιτό, περιεκτικό και «σφιχτό» κείμενο, που ανακοινώνει και κοινοποιεί την επίσκεψη του αρχηγού και ταυτόχρονα αναπαράγεται στη χρονογραμμή των αναρτήσεων καθιστά αμεσότερη και δραστικότερη την επικοινωνιακή διαδικασία. Με τη χρήση μάλιστα του hashtag, δηλαδή του συμβόλου της δίεσης (#), το οποίο δημιουργεί μεταδεδομένα στην αναζήτηση συγκεκριμένου περιεχομένου στο διαδίκτυο, εξασφαλίζεται η ευκολότερη αναζήτηση της συγκεκριμένης θεματικής στον παγκόσμιο ιστό.

Από την πλευρά της η ΝΔ δίνει έμφαση περισσότερο στις συνεντεύξεις του αρχηγού⁴⁴. Ιδιαίτερα μεγάλο μέρος καταλαμβάνουν οι αναρτήσεις, περισσότερα από 200 tweets, που σχετίζονται με τις συνεντεύξεις που δίνει σε όλα τα τηλεοπτικά και διαδικτυακά δίκτυα, καθώς και στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης. Η επικοινωνιακή προσπάθεια εστιάζει στην κατασκευή και αναπαραγωγή της εικόνας του ηγέτη, που με σαφή και ξεκάθαρο λόγο επιδιώκει να οριοθετήσει λίγο διαφορετικά την κλασική πολιτική διαιρετική τομή⁴⁵: στην συγκεκριμένη αναμέτρηση αυτό που μετρά δεν είναι τόσο τα κομματικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά, αλλά ο σαφής πολιτικός λόγος με τις ακόμη πιο σαφείς πολιτικές λύσεις που έρχονται ως συνέπεια της διαυγούς πολιτικής θέσης απέναντι στα πραγματικά προβλήματα των πολιτών.

Έτσι με τη χρήση του νέου μέσου επικοινωνείται και αναπαράγεται άμεσα και πολλαπλασιαστικά ο νέος πολιτικός δημόσιος λόγος, ο οποίος αποκτά νέα ταυτολογικά, αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά. Οι 140 χαρακτήρες (γράμματα) του twitter, η συνδυαστική ή ταυτόχρονη χρήση του hashtag, της εικόνας, του video, ακόμη και ψηφοφορίας, αποδομούν το κλασικό πρότυπο του γραπτού λόγου και αναδομούν τη χρήση του πολιτικού λόγου⁴⁶. Ο νέος πολιτικός -

---

43 Barthes R. (1979). *Μυθολογίες-Μάθημα*. Αθήνα, Ράππα, σ.209.

Barthes R. (1988β): «Ρητορική της εικόνας», στο : *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*. Μτφρ. Γ. Σπανός, Αθήνα, Πλέθρο, σ.27. Επίσης:

Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2015). «Εικόνα και Πολιτισμός». σ.σ. 337-354. Στο: *Κοινωνική Παιδαγωγική Διαπολιτισμικότητα και Ειδική Αγωγή*, τομ. Ι, Γεωργιογιάννης, Π., (επιμ). Πάτρα, 2015.

44 Αναλυτικά τα στοιχεία παρατίθενται στο διάγραμμα 8.

45 Για τη σύγχρονη πολιτική διαιρετική τομή περισσότερα στο: Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2016). «Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης». *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*.τχ.2/2016. σ.σ. 81-103. Στο: <http://politika.inpatra.gr/issues/issue2/>. Για την πολιτική διαιρετική τομή: Μοσχονάς, Α., (2000). «Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990). Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του 'αντιδεξιού υποσυστήματος'». Στο : Δεμερτζής Ν., (2000). (επιμ.). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα, Οδυσσέας, σ.σ. 161-163

46 Για το μετασχηματισμό της δομής του πολιτικού λόγου με τη χρήση των νέων μέσων επικοινωνίας, όπως το twitter, δες αναλυτικά:

Σταυρόπουλος, Α. Α., (2015). «*Αρχές και τεχνικές επικοινωνίας και δημόσιου λόγου II*». Ιωάννινα, ΙΠΕΜ/ΔΟΕ. σ.σ.30-36 Στο: <https://e-learning.ipem-doe.gr/courses/S-B101/>

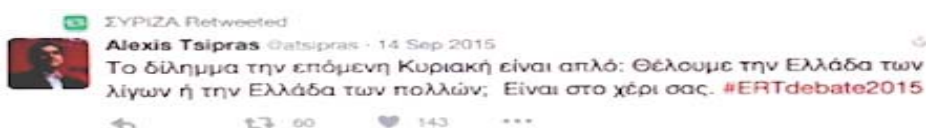
επικοινωνιακός λόγος, ως απότοκος και αυτός της κρίσης του πολιτικού⁴⁷ οφείλει και «πρέπει» να είναι άμεσος, λιτός, περιεκτικός και οπωσδήποτε αναπαραγωγικός. Όσο περισσότερα Retweets έχει, τόσο περισσότερα επικοινωνιακά αποτελέσματα είναι ικανός να επιτύχει. Ίσως ο Derrida δεν μπορούσε να διανοηθεί τι θα επακολουθήσει, όταν μιλούσε για τον αποδομισμό...

4.2. Ο πολιτικός κατακερματισμός του εκλογικού κοινού

Για τη Noelle-Neuman, η κοινή γνώμη είναι η επικρατούσα γνώμη, σύμφωνα με την οποία κάποιος μπορεί να δρα ή να εκφράζεται χωρίς να φοβάται ότι θα απομονωθεί⁴⁸. Στο πλαίσιο λοιπόν λειτουργίας των νέων μέσων, του Twitter, που στην παρούσα έρευνα εξετάζουμε, από την ανάλυση του δείγματος διαπιστώνεται ότι τα κόμματα χρησιμοποιούν το νέο μέσο, με σαφείς όρους πολιτικής επικοινωνίας, προκειμένου να πείσουν για τις πολιτικές τους θέσεις, αλλά και να καταφέρουν να ωθήσουν το εκλογικό κοινό στην εκλογική κάλπη.

Χρησιμοποιούν το νέο μέσο με τις δυνατότητες, αλλά και τους περιορισμούς που αυτό παρέχει για να ενημερώσουν, να αναπαράγουν, αλλά και να επικοινωνήσουν το πολιτικό τους μήνυμα. Και τα δύο κόμματα απευθύνονται διαδικτυακά σε πολλαπλά και κατακερματισμένα ακροατήρια, αφού εκτός των λογαριασμών του Twitter που είναι ιδεολογικά και ως ένα βαθμό κομματικά προσανατολισμένα προς τους δύο πολιτικούς σχηματισμούς, υπάρχουν χιλιάδες λογαριασμοί-ακόλουθοι, πίσω από τους οποίους, η ανωνυμία του νέου μέσου καθιστά δύσκολη, αν όχι αδύνατη την πραγματική ιδεολογική και πολιτική τοποθέτησή τους. Η επικοινωνιακή πρακτική εστιάζει στα γρήγορα-«σφιχτά» μηνύματα, καθώς και στα Sport, όπως φαίνεται από το διάγραμμα 8, προκειμένου να πειστούν οι πολλές και διαφορετικές «φυλές» των ακολούθων, οι οποίες ανήκουν ηλικιακά σε ένα εκλογικό κοινό, το οποίο, εφόσον έχει ιδιαίτερη ευχέρεια με τη χρήση των νέων μέσων, πιθανότατα ανήκει σε νέο ηλικιακά ακροατήριο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποκλείονται οι μεγαλύτερες ηλικιακά ομάδες. Έτσι ο Αλέξης Τσίπρας από το λογαριασμό του στο Twitter, στις 14 Σεπτεμβρίου 2015, θέτει το δίλημμα της κάλπης:

Tweet 4: Το δίλημμα της κάλπης

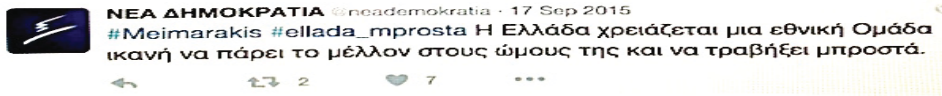

47 Μακρής, Σπ., (2014). «Η διαβούλευση ως φιλοσοφική θεωρία της Δημοκρατίας». Στο: http://ellinikoskoinotismos.blogspot.gr/2014/12/blog-post_3.html (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).

48 Noelle-Neumann, E. (1984). *The Spiral of Silence*. The University of Chicago Press, 1984

Αντίστοιχα ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης απαντά στον Αλέξη Τσίπρα, και καλεί το εκλογικό κοινό σε πανστρατιά, αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι η «Ελλάδα χρειάζεται μια εθνική Ομάδα ικανή να πάρει το μέλλον στους ώμους της και να τραβήξει μπροστά».

Tweet 5: #ellada_mprosta

Έτσι όπως σημειώνει ο Dahlgren, αν τα παραδοσιακά μέσα επικοινωνίας συντελούν στη δημιουργία κοινών, στα νέα μέσα τα κοινά μεταβάλλονται σε πολίτες μόνο μέσα στις διαδικασίες συμμετοχής σε ενεργό διάλογο⁴⁹. Επομένως το ερώτημα που μένει να διερευνηθεί είναι αν τα νέα μέσα με τις σύγχρονες λειτουργίες τους ενισχύουν τις διαδικασίες της διαβουλευτικής και συμμετοχικής δημοκρατίας ενεργοποιώντας τους πολίτες, προκειμένου να αποκτήσουν διαδικασίες συνειδητοποίησης και εάν τελικά τα νέα μέσα συμβάλουν στον επηρεασμό της κοινής γνώμης.

5. Αλληλεπίδραση και δημοκρατική συμμετοχή

Για την Simone Chambers⁵⁰ η διαβουλευτική δημοκρατία είναι αναγκαίο να μην γίνεται αντιληπτή ως προέκταση της άμεσης δημοκρατίας, αλλά περισσότερο ως προέκταση της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Χαρακτηρίζεται μάλιστα από κάποια ιδιαίτερα στοιχεία, όπως την αξίωση για μια καλύτερη διαχείριση του πλουραλισμού από τα συσσωρευτικά μοντέλα δημοκρατίας, ενώ δίνει ιδιαίτερη έμφαση στις διαδικασίες επικοινωνίας οι οποίες συμμετέχουν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και της βούλησης. Ιδιαίτερο, λοιπόν, ενδιαφέρον υπό αυτό το πρίσμα παρουσιάζει η προσέγγιση και διερεύνηση του ερωτήματος, αν τα νέα μέσα, (social media), με κύριο χαρακτηριστικό την αμεσότητα και διαδραστικότητα των επικοινωνιακών μηχανισμών, ως ένα κατεξοχήν μέσο πολιτικής επικοινωνίας στα πλαίσια λειτουργίας της διαβουλευτικής δημοκρατίας συμβάλλουν στην αύξηση της εκλογικής συμμετοχής των πολιτών.

5.1. Η διαχρονική εξέλιξη της εκλογικής συμμετοχής

Τα στοιχεία από τη διαχρονική εξέλιξη της συμμετοχής στις εκλογικές κάλπες

---

49 Dahlgren, P. (2009). *Media and political engagement. Citizens, communication and democracy*. Cambridge: Cambridge University Press. σ.74

50 Chambers, S. (2003). "Deliberative democratic theory". pp: 307-326. Στο: *Annual Review of Political Science*. Δες επίσης: Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.σ. 309-310

της Ελλάδας είναι αποκαλυπτικά. Από το 1974 έως και σήμερα το μικρότερο ποσοστό συμμετοχής από τις εκλογές διαπιστώνεται τον Ιούνιο του 2012, με ποσοστό συμμετοχής 62,47%. Αντίστοιχα, το υψηλότερο⁵¹ ήταν το 1989, με 84,50%, όπως ξεκάθαρα αποτυπώνεται στον πίνακα 3.

Πίνακας 3: Διαχρονική εξέλιξη εκλογικής συμμετοχής (1974-2015).

Year	Voter Turn-out	Total vote	Registration	VAP Turn-out	Voting age population	Population	Invalid votes	Compulsory voting
2015	63.60%	6,327,629	9,949,684	70.62%	8,960,611	10,775,557	2.36%	Yes
2012	62.47%	6,216,996	9,951,970	69.36%	8,963,093	10,767,827	0.99%	Yes
2009	70.92%	7,044,479	9,933,385	79.24%	8,889,858	10,737,428	2.64%	Yes
2007	74.14%	7,355,684	9,921,343	79.59%	9,242,235	10,706,290	2.70%	Yes
2004	76.62%	7,575,190	9,886,807	87.66%	8,641,126	10,665,989	2.20%	Yes
2000	74.97%	7,027,007	9,373,439	89.02%	7,893,346	10,349,420	1.60%	Yes
1996	76.34%	6,952,938	9,107,766	83.88%	8,289,470	10,493,000	2%	Yes
1993	82.95%	7,019,925	8,462,636	85.61%	8,200,200	10,380,000	1.70%	Yes
1989	84.50%	6,799,485	8,061,803	85.84%	7,769,300	10,090,000	1.50%	Yes
1985	83.81%	6,421,466	7,661,588	87.35%	7,351,160	9,934,000	0.90%	Yes
1981	81.50%	5,753,478	7,059,778	84.48%	6,810,300	9,729,000	1.40%	Yes
1977	81.11%	5,193,891	6,403,738	82.41%	6,302,240	9,268,000	1.20%	Yes
1974	79.58%	4,966,558	6,241,066	82.73%	6,003,200	8,960,000	1.10%	Yes

Πηγή: <http://www.idea.int/> (Institute for Democracy and Electoral Assistance). (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).

Οι πολίτες φαίνεται να μην επηρεάζονται καθοριστικά από τη χρήση των νέων μέσων. Διαπιστώνεται ότι ενώ παρουσιάζεται αύξηση της χρήσης των νέων μέσων, η συμμετοχή των πολιτών στις εκλογικές διαδικασίες βαίνει διαρκώς μειούμενη⁵². Το αποκορύφωμα της τάσης αυτής αποτυπώνεται ξεκάθαρα στις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015, όπου η αποχή του εκλογικού σώματος, αγγίζει το πρωτοφανές 43,4%, δηλαδή περισσότεροι από 4 στους 10 ψηφοφόρους, και προκαλεί πολλές αναταράξεις και προβληματισμούς για τα πιθανά αίτια της αποστροφής του εκλογικού σώματος προς το πολιτικό σύστημα⁵³.

Όπως χαρακτηριστικά μάλιστα τονίζει ο Επαμεινώνδας Πανάς «το πολιτικό σύστημα εξουσίας φαίνεται να έχει παγιδευτεί»⁵⁴ και να μην μπορεί να πείσει τους πολίτες για την αναγκαιότητα της συμμετοχής τους στην ύψιστη

51 Είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι η εκλογική συμμετοχή είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων και ειδικά του ευρύτερου οικονομικού, κοινωνικού και κοινωνικού κλίματος. Στις εκλογές, λοιπόν, του 1989, που αποτελούν την πρώτη από τις τρεις συνολικά που διεξήχθησαν, το πολιτικό κλίμα ήταν ιδιαίτερα φορτισμένο τόσο από την σκανδαλολογία της εποχής, όσο και από τον πολιτικό φανατισμό που κυριαρχούσε. Συνεπώς η αυξημένη εκλογική συμμετοχή μπορεί να ερμηνευθεί και ως απόρροια του πολωτικού πολιτικού κλίματος που προκάλεσε τις αυξημένες συσπειρώσεις των κυρίαρχων πολιτικών σχηματισμών.

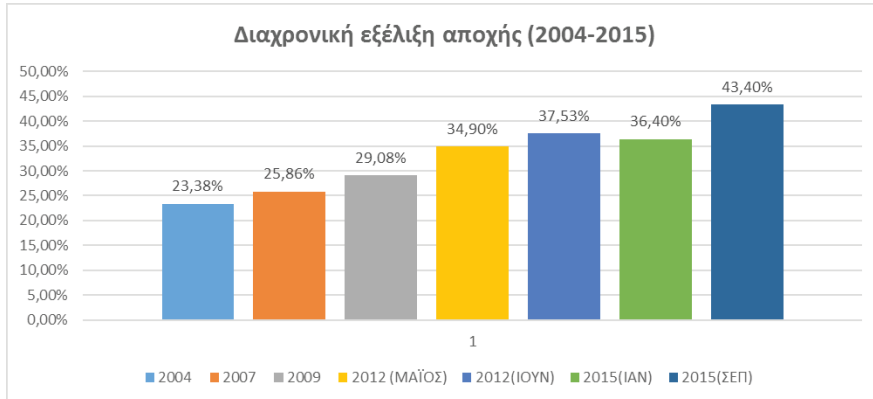
52 Η τάση αυτή αποτυπώνεται πολύ χαρακτηριστικά στα στοιχεία του διαγράμματος 9.

53 Για μία προσέγγιση για τα αίτια και της ερμηνείας του εκλογικού αποτελέσματος του Σεπτεμβρίου 2015 δες: Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2016). «Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης». *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*. τχ.2/2016. σ.σ. 81-103. Στο: <http://politika.inpatra.gr/issues/issue2>.

54 Πανάς, Επ. (2015). «Αποχή: Το πολιτικό σύστημα 'παγιδεύτηκε'». Στο: http://www.huffingtonpost.gr/epameinondas-panas/-_1689_b_8183352.html (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).

στιγμή της δημοκρατίας: την εκλογή εκπροσώπων στο Ελληνικό Κοινοβούλιο.

Διάγραμμα 9: Διαχρονική εξέλιξη αποχής στις Βουλευτικές Εκλογές (2007-2015)

Πηγή: <http://www.idea.int> (Institute for Democracy and Electoral Assistance). (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).

Οι πολίτες, λοιπόν, με βάση τα παραπάνω στοιχεία, φαίνεται να εξαντλούν τη μαχητικότητά τους και την σφοδρή κριτική τους στο πολιτικό σύστημα μέσω των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, από την ασφάλεια του προσωπικού τους υπολογιστή, παρά να αναλάβουν πρωτοβουλίες και πρακτικές μέσω του συμμετοχικού ενεργού πολιτικού πράττειν.

6. Συμπεράσματα

Τα νέα ψηφιακά μέσα επικοινωνίας και ιδιαίτερα το διαδίκτυο αλλάζουν τον τρόπο της πολιτικής επικοινωνίας κυρίως λόγω των δυνατοτήτων που προσφέρουν μεταξύ των χρηστών τους, με κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα τη διαδραστικότητα, την αμεσότητα και τον πραγματικό χρόνο που συντελούνται οι επικοινωνιακές διεργασίες. Η δραστική αυτή μεταβολή αλλά και ο μετασχηματισμός των δομών και των μορφών επικοινωνίας αποτυπώνεται και στις βουλευτικές εκλογές του Σεπτεμβρίου του 2015, αφού τα κόμματα με τη χρήση των νέων μέσων διαμεσολαβούν τα πολιτικά τους μηνύματα μέσω της ψηφιακής πλατφόρμας του twitter.

Και στην Ελλάδα διαπιστώνεται η συγκρότηση μιας νέας ψηφιακής δημόσιας σφαίρας, όπου τον κυρίαρχο λόγο και ρόλο έχουν οι ατομικοί λογαριασμοί οι οποίοι ακολουθούν τους πολιτικούς σχηματισμούς στο πολιτικό σκηνικό, και με τους οποίους αλληλοεπιδρούν είτε με τη μορφή των ανακοινώσεων,

(retweets) και θετικών επισημάνσεων (likes), είτε με τη μορφή αιχμηρών και πολλές φορές εκτός του πολιτικού πολιτισμού σχολίων.

Οι λογαριασμοί των ακολούθων (followers), πέραν των θεσμικών, όπως κόμματα, φορείς, βουλευτές, οργανισμοί, δεν διακρίνονται από συμπαγή πολιτικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά. Η αμεσότητα, διαδραστικότητα και διάχυση της πληροφορίας- μηνύματος αλυσιδωτά, σε ένα πλήθος ατομικών και θεσμικών ακολούθων των επίσημων λογαριασμών των δύο κομμάτων εξουσίας, λειτουργεί πολλαπλασιαστικά όσον αφορά τη διασπορά του πολιτικού μηνύματος. Και στην Ελλάδα σχηματίζεται μια ψηφιακή δημόσια σφαίρα που αποτυπώνεται από την σταδιακή και σταθερή αύξηση της χρήσης των νέων μέσων κοινωνικής δικτύωσης (social media), τα οποία συγκροτούν έναν σημαντικό πόλο στις διαδικασίες της πολιτικής επικοινωνίας και λειτουργίας της δημοκρατίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτή προσλαμβάνει η διαδραστική επικοινωνία των πολιτών με τους πολιτικούς ηγέτες και αντίστροφα.

Κεντρικό συστατικό της δημοκρατίας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Arter είναι η διαχείριση και ο πολιτικός μετασχηματισμός της πληροφορίας από τις πολιτικές ελίτ που τη διαχειρίζονται.

Έτσι παρατηρείται ένας ιδιότυπος πολιτικός πλουραλισμός της πληροφορίας, αφού οι ακόλουθοι δεν είναι κατ' ανάγκη ψηφοφόροι των δύο κομμάτων, ταυτόχρονα όμως λειτουργούν σε ένα πλαίσιο πολλών και παράλληλα ατομικών ψηφιακών δημοσίων σφαιρών. Με τη χρήση του νέου μέσου από τα κόμματα εξουσίας επικοινωνείται και αναπαράγεται άμεσα και πολλαπλασιαστικά ο νέος πολιτικός δημόσιος λόγος, ο οποίος αποκτά νέα ταυτολογικά, αλλά και μορφολογικά χαρακτηριστικά.

Η διάδραση αυτή, με τη συνδυαστική χρήση των μηχανισμών της πλαισίωσης και του ορισμού της ατζέντας⁵⁵, από τα κόμματα που μετέχουν στην εκλογική διαδικασία, αποπειράται την κατασκευή μιας πολιτικής πραγματικότητας, και την στερεοτυποποίηση μιας ιδιαίτερης εκλογικής ατζέντας με τη χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης (Social media), εν προκειμένω του twitter. Ο νέος πολιτικός-επικοινωνιακός λόγος, που σχηματίζεται και επικοινωνείται από τα κόμματα μέσω του twitter, είναι άμεσος, λιτός, περιεκτικός και οπωσδήποτε αναπαραγωγικός από τους ακολούθους των επίσημων λογαριασμών των κομμάτων. Ουσιαστικά και τα δύο ελληνικά κόμματα εξουσίας λειτουργούν ως παραγωγοί ειδήσεων τόσο ως προς τα συμβατά μέσα επικοινωνίας, όσο κυρίως, και ως προς τους χιλιάδες λογαριασμούς που τους ακολουθούν, προσπαθώντας να ενημερώσουν για τις δράσεις τους και τον κομματικό και πολιτικό

---

55 Weaver, D. (1987). "Media agenda-setting and elections: assumptions and implications". Στο: D.L., Paletz, ed. *Political Communication Research*, Norwood, Ablex.

Για τους μηχανισμούς ορισμού της ατζέντας: Iyengar, S. (1991). *Is Anyone Responsible? How tv frames political issues*. Chicago. The Chicago University Press.

Iyengar, S., Mc Grady J. A., (2007). *Media Politics. A citizen's guide*, New York, W.W. Norton.

προγραμματισμό τους και συνεπακόλουθα να κινητοποιήσουν τους πολίτες για να προσέλθουν στην εκλογική κάλπη.⁵⁶

Η ανωνυμία του χρήστη-ακόλουθου λειτουργεί ενισχυτικά στον κατακερματισμό του πολιτικού διαδικτυακού κοινού, με την πολιτική επικοινωνία να λαμβάνει περισσότερο τη μορφή της στοχευμένης και επιτηδευμένης χρήσης του μέσου κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο ακολουθώντας συγκεκριμένα φορμαλιστικά χαρακτηριστικά, με κύριο γνώρισμα την αμεσότητα, το λιτό και περιεκτικό μήνυμα με τους συγκεκριμένους γλωσσικούς κώδικες, καθώς και τη συνδυαστική χρήση της εικόνας, του συνδέσμου (link) και του συμβόλου της δίεσης-hashtag (#), αποδομεί και ταυτόχρονα μετασχηματίζει τη νέα μορφή λεκτικής πολιτικής επικοινωνίας.

Με αυτούς τους μηχανισμούς κατασκευάζεται στα πλαίσια λειτουργίας της νέας ψηφιακής δημόσιας σφαίρας μια ιδιότυπη πλουραλιστική εικονική δημοκρατία, με κύρια χαρακτηριστικά την ψηφιακή αλληλεπίδραση των χρηστών του νέου μέσου και όχι την πραγματική πολιτική συμμετοχή η οποία τείνει να υποκατασταθεί από τη χρήση των μέσων κοινωνικών δικτύωσης.

Η διαχρονική εξέλιξη της συμμετοχής στις εκλογικές αναμετρήσεις, αλλά και η σημαντική αύξηση της αποχής του εκλογικού σώματος την δεκαετία 2004-2015, αποδεικνύει ότι και στην περίπτωση της Ελλάδας, όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Todd Gitlin όσο η πολιτική αποκτά επαγγελματικά χαρακτηριστικά, τόσο μειώνεται η εκλογική συμμετοχή⁵⁷.

Έτσι, όπως σημειώνει η Norris⁵⁸, το εικονικό πολιτικό σύστημα αποτελείται από πολιτικούς πόρους που προσφέρονται σε άμεση σύνδεση από την κυβέρνηση, τα κόμματα, τα ΜΜΕ και τα πολιτικά κινήματα. Αυτοί που επωφελούνται, βέβαια, είναι τα μικρά κόμματα, τα κινήματα και οι οργανώσεις από τη χρήση αυτών

---

56 Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των υποψηφίων στις βουλευτικές εκλογές στη Βρετανία το 2010: Graham, T., Broersma, M., Hazelhoff, K. & van 't Haar, G. (2013). Between broadcasting political messages and interacting with voters: The use of Twitter during the 2010 UK General Election campaign. *Information, Communication & Society*, 16(5), 692-716. Στο: <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/1369118X.2013.785581> (προσπελάστηκε στις 28/02/2016)

57 Τα social media, παρά την ραγδαία αύξηση της χρήσης τους, έχουν δεχθεί κριτική για την αποτελεσματικότητά που ενδέχεται να έχουν στη διαμόρφωση των πολιτικών εξελίξεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα κινήματα της «Αραβικής Άνοιξης», στα οποία τα social media διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο, για τα οποία η Παπαχαρήση πολύ εύστοχα σημειώνει: «Τα κοινωνικά μέσα αποτελούν βοηθήματα για κινήματα. Είναι πολύ χρήσιμα για την κινητοποίηση γύρω από έναν σκοπό, για το συντονισμό μεγάλων και ανομοιογενών ομάδων ανθρώπων και δίνουν τη δυνατότητα σε κινήματα σε εξέλιξη να αφηγηθούν την ιστορία τους με δικούς τους όρους: να καθορίσουν το δικό τους μήνυμα. Δεν δημιουργούν ούτε καταλύουν επαναστάσεις. Η Αραβική Άνοιξη είναι ένας γενικός όρος που χρησιμοποιήθηκε ως σημείο αναφοράς σε έναν αριθμό εξεγέρσεων που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές κοινωνικές και εθνικές συνθήκες και με διαφορετικές καταλήξεις. Δεν είναι ορθή η γενίκευση». Αλλά και το παράδειγμα των «Αγανακτισμένων», οι οποίοι δεν είχαν συνέχεια, θέτει πολλά ερωτηματικά για την επίδραση των νέων μέσων, παρά το γεγονός ότι και τα δύο κινήματα οργανώθηκαν από τους πολίτες που τα χρησιμοποίησαν. Δες περισσότερα : Παπαχαρήση, Ζ. (2014). «Πολιτικοί, social media και επικοινωνία». *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 30.05.14. Στο: <http://www.kathimerini.gr/769549/article/proswpa/syntey3eis/politiko-social-media-kai-epikoinwnia> (προσπελάστηκε στις 16/02/2016).

58 Norris, P. (2001). "Digital Divide: civic engagement, information, poverty and the Internet worldwide". N.Y., Cambridge University Press.

των πόρων⁵⁹. Έτσι η λειτουργία της πραγματικής δημοκρατίας μετατοπίζεται σε ένα ψηφιακό-εικονικό περιβάλλον, όπου τον κυρίαρχο πλέον ρόλο έχουν οι ανώνυμοι, ατομικοί-μοναδικοί χρήστες των λογαριασμών, οι οποίοι αποτελούν αναπόσπαστο και ταυτόχρονα διαρκώς μετασχηματιζόμενο μέρος της νέας ελληνικής ψηφιακής δημόσιας σφαίρας.

Στα πλαίσια λοιπόν σχηματοποίησης και λειτουργίας αυτού του νέου και εν εξελίξει διαμορφούμενου εικονικού πολιτικού συστήματος που τείνει να υποκαταστήσει την πολιτική συμμετοχή ο Zaller υπερτονίζει το ρόλο της κυριαρχίας των ελίτ η οποία θεμελιώνεται στην «υποστήριξη του κοινού σε γνώμες που το κοινό δε θα είχε αποδεχτεί αν είχε προσλάβει τις καλύτερες διαθέσιμες πληροφορίες και αναλύσεις»⁶⁰. Ταυτόχρονα όμως ακούσια κρούει τον κώδωνα του πολιτικού κινδύνου που ενέχει μια τέτοια διαδικασία. Γι' αυτό ο Milner⁶¹ σημειώνει ότι οι δημοκρατικές κοινωνίες που διανέμουν καλύτερα τους διανοητικούς πόρους, φτάνουν σε καλύτερα ποσοστά εκλογικής συμμετοχής.

Επομένως το ερώτημα «**Δημοκρατία: Μύθος ή Πραγματικότητα;**» ενδεχομένως οφείλει να μετασχηματιστεί στο ερώτημα **ποιος τελικά ελέγχει την πληροφορία και τον τρόπο που η γνώση εμπλέκεται στη διαμόρφωση των συμπεριφορών των πολιτών-ψηφοφόρων**, ώστε η Δημοκρατία να μην είναι απλώς μια διαδικασία πολιτικής επικοινωνιακής διαμεσολάβησης, με «απολιτικά» χαρακτηριστικά, αλλά να μετουσιωθεί σε δημοκρατική πολιτική πρακτική και συμμετοχή. Να αποτελεί δηλαδή μια ουσιαστική διαδικασία, όπου ο πολίτης θα είναι πραγματικά ενήμερος για τα κρίσιμα πολιτικά θέματα που καλείται να αποφασίσει και να μην αποτελεί απλώς ένα ακόμη εργαλειακό στοιχείο μιας ψηφιακής- media-κής πολιτικής διαμεσολαβημένης διαδικασίας.

Αυτό προϋποθέτει ότι τα πολιτικά κόμματα και συνολικά το πολιτικό σύστημα είναι αναγκαίο να απωλέσει τα βερμπαλιστικά χαρακτηριστικά του με την έντονη και απροσδιορίστου αιτίας πολιτική ασάφεια και να προσανατολιστεί στην επίλυση των πραγματικών προβλημάτων και των προκλήσεων της νέας περιόδου: την οικονομική κρίση, τις αυξανόμενες μεταναστευτικές και προσφυγικές πιέσεις και ροές, την ανεργία και την οικονομική ανέχεια που εξαπλώνεται σε ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας.

Κυρίως όμως απαιτείται να συμβάλει στην αποκατάσταση της θεσμικής εμπιστοσύνης και σχέσης των πολιτών με το Κράτος και τους Δημοκρατικούς Θεσμούς...

---

59 Bimber, B., Davis, R. (2003). *Campaigning On Line. The Internet in US elections*. Oxford, Oxford University Press.

60 Zaller, J. R. (2003). «Coming to grips with V.O. Key's concept of latent opinion». pp.311-336. Στο: M.B. MacKuen, G. Rabinowitz, eds. *Electoral democracy*. Ann Arbor. The University of Michigan Press.

61 Milner, H., (2004). «La competence civique. Comment les citoyens informés contribuent au bon fonctionnement de la démocratie». Québec, Presses de la Université Laval, p.173. Βλ. επίσης: Milner, H. (2002). *Civic Literacy. How Informed Citizens Make Democracy Work*. Canada, Tufts University Press. Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, σ.σ. 316-317, ΣΤΕ, 83.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αριστοτέλης, Πολιτικά.(1993). 1215α5, Αθήνα, Κάκτος
- Ανδρεάδης Γ.(1989). *Τα Παιδιά της Αντιγόνης, Μνήμη και Ιδεολογία στη Νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- Λεάνδρος, Ν. (2005). *Το διαδίκτυο. Ανάπτυξη και αλλαγή.*, Αθήνα, Καστανιώτης
- Μακρής, Σπ. (2014). «Η διαβούλευση ως φιλοσοφική θεωρία της Δημοκρατίας». Στο: http://ellinikoskoinotismos.blogspot.gr/2014/12/blog-post_3.html (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).
- Μοσχονάς, Α., (2000).«Η διαιρετική τομή δεξιάς-αντιδεξιάς στη Μεταπολίτευση (1974-1990).
- Περιεχόμενο της τομής και όψεις της στρατηγικής των κομμάτων του ‘αντιδεξιού υποσυστήματος’». Στο: Δεμερτζής Ν., (2000). (επιμ.). *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*. Αθήνα, Οδυσσέας, σ.σ. 161-163
- Μουζέλης Ν.(2014). *Νεωτερικότητα και Θρησκευτικότητα*. Αθήνα, Πόλις.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., (2013).“www.real-democracy.gr: Οι επικοινωνιακές πρακτικές του κινήματος των Αγανακτισμένων”. *Η κρίση και τα ΜΜΕ. Πλειός Γ. (επιμ.)*, Αθήνα, Παπαζήσης
- Πανάς, Επ. (2015). «Αποχή: Το πολιτικό σύστημα «παγιδεύτηκε». *HUFFINGTON POST*. 23.09.2015. Στο: http://www.huffingtonpost.gr/epameinondas-panas/-_1689_b_8183352.html. (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).
- Παπαχαρίση, Ζ., (2008). « Η εικονική σφαίρα 2.0: Το διαδίκτυο και η δημόσια σφαίρα». Στο: *Ζητήματα Επικοινωνίας*, (7), σσ.8-26.
- Παπαχαρίση, Ζ.,(2014). «Πολιτικοί, social media και επικοινωνία». *ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*. 30.05.14. Στο: <http://www.kathimerini.gr/769549/article/proswpa/syntey3eis/politiko-social-media-kai-epikoinwnia> (προσπελάστηκε στις 16/02/2016).
- Πλειός, Γ., (2013). *Η κρίση και τα ΜΜΕ*. (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης.
- Σκαρπέλος, Γ., (1999). *Terra Virtualis. Η κατασκευή του Κυβερνοχώρου*. Αθήνα, Νεφέλη.
- Σκαρπέλος, Γ., (2012). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα, Τόπος
- Σταυρόπουλος Α.Α.(2015). *Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μυρμιδόνες.
- Σταυρόπουλος, Α. Α., (2015). «Εικόνα και Πολιτισμός». Στο: *Κοινωνική Παιδαγωγική Διαπολιτισμικότητα και Ειδική Αγωγή*, τομ. Ι, Γεωργογιάννης, Π., (επιμ.), Πάτρα.
- Σταυρόπουλος, Α. Α., (2015).«*Αρχές και τεχνικές επικοινωνίας και δημόσιου λόγου*». Ιωάννινα, ΠΠΕΜ/ΔΟΕ. Στο:<https://e-learning.ipem-doe.gr/courses/S-B101/>

- Σταυρόπουλος, Α. Αθ. (2016). «Πολιτική Επικοινωνία και Image Making στην Ελλάδα της Κρίσης». *Πολιτικές και Κοινωνικές Επιστήμες*, τχ.2/2016. σ.σ. 81-103. Στο: <http://politika.inpatra.gr/issues/issue2/>
- Τσενέ, Α., (2009). *Social Media και Επικοινωνία*. Στο: http://www.instofcom.gr/wp-content/uploads/2014/02/ioc_socialmedia_research_summary.pdf
- Τσακαρέστου, Μπ. (2009). «Διακυβέρνηση 2.0 και ψηφιακοί πολίτες». *Βήμα Ιδεών*, τεύχος 30, 27 Σεπτεμβρίου.
- Ψυχογιός, Δ. (2004). *Τα Μέσα Επικοινωνίας II*, Τμήμα Επικοινωνίας Μέσων και Πολιτισμού, ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

Ξενόγλωσση

- Apter, D. E. (1967). "The Politics of Modernization". *The Journal of Politics*. 29:2, pp.426-428
- Apter, D. E. (2010). "Political Violence and Discourse Theory". *Political and Civic Leadership Vol. 1. Couto, A.R. (Ed). Institute and University*. Sage Publications, pp.128-137
- Beck, U., (2006). *Cosmopolitan Vision*. Cambridge: Polity Press.
- Bennet, L. W. (2004). "Communicating global activism: strategies and vulnerabilities of networked politics". Στο: V. D. Donk, B.D Loader, P.G. Nixon & D. Rucht (επιμ). *Cyberprotest: new media, citizens and social movements*, London: Routledge
- Bimber, B., Davis, R. (2003). *Campaigning On Line. The Internet in US elections*. Oxford, Oxford University Press.
- Castells, M. (2008). « The New public sphere : global civil society, communication networks and global governance ». *THE ANNALS OF the American Academy of Political and Social Science*. pp:78-93
- Castells, M. (2009). *Communication power*. Oxford: Oxford University Press.
- Chambers, S. (2003). "Deliberative democratic theory". pp: 307-326. Στο: *Annual Review of Political Science*.
- Dahlberg, L. (2001). «Democracy via cyberspace: mapping the rhetorics and practices of the prominent camps». *New Media and Society*. 3 (2): 157-177.
- Dahlgren, P. (2005). « The Internet Public spheres, and political communication: dispersion and deliberation ». *Political Communication*. 22: 147-162.
- Dahlgren, P. (2009). *Media and political engagement. Citizens, communication and democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, T., Broersma, M., Hazelhoff, K. & van 't Haar, G. (2013). Between broadcasting political messages and interacting with voters: The use of Twitter during the 2010 UK General Election campaign. *Information, Communication & Society*, 16(5), 692-716. Στο: <http://www.tandfon->

- line.com/doi/abs/10.1080/1369118X.2013.785581 (προσπελάστηκε στις 28/02/2016)
- Erikson, E. O. (2005). "An emerging European Public sphere". *Journal of European Social Theory*, 8. (3): pp: 341-363
- Freelon, D. (2010). « Analyzing online political discussion using three models of political communication ». *New Media & Society*, 12 (7) 1172-1190.
- Gerstle, J. (2014). *Η Πολιτική Επικοινωνία*, Αθήνα, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός
- Habermas, J. (1996). *Between facts and norms: contributions to a discourse theory of law and democracy*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Habermas (2006). « Political communication in mediated society». *Communication Research*, 16 (4): 411-426
- Hannerz, U. (2004). *Foreign News. Exploring the world of foreign correspondents*. Chicago: University of Chicago Press
- Iyengar, S. (1991). *Is Anyone Responsible? How tv frames political issues*. Chicago. The Chicago University Press.
- Iyengar, S., Mc Grady J. A., (2007). *Media Politics. A citizen's guide*, New York, W.W. Norton.
- Milner, H., (2002). *Civic Literacy. How Informed Citizens Make Democracy Work*. Canada, Tufts University Press.
- Milner, H., (2004). «La competence civique. Comment les citoyens informes contribuent au bon fonctionnement de la democratie». Quebec, Presses de la Universite Laval, p.173.
- Noelle-Neuman, E. (1980). *Die Schweigerspirale. Öffentliche Meinung-Unsere soziale Haut*. Munich, Piper. (Traduction anglaise: *The Spiral of Silence*. The University of Chicago Press, 1984).
- Norris, P. (2001). "Digital Divide: civic engagement, information, poverty and the internet worldwide". N.Y., Cambridge University Press.
- Schäfer, M. (2015). « Digital Public Sphere ». Στο: *Mazzoleni, Gianpietro et al. (2015, Eds.): The International Encyclopedia of Political Communication*. London: Wiley Blackwell. pp. 322-328
- Tapscott, D., Williams, A. (2008). *Wikinomics. How mass collaboration changes everything*. Portfolio (expanded edition), New York.
- Trenz, H. J. (2009). "Digital media and the return of the representative public sphere". *ARENA Center for European Studies*. Στο: http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-publications/workingpapers/working-papers2009/WP06_09.pdf (προσπελάστηκε στις 12/02/16)
- Van Aelst, P. & Walgraves, S. (2002). New media new movements? The role of internet in shaping the 'anti-globalization' movement". *Information communication and society*, 5 (4): 465-493
- Vis, F., Faulkner, S., D' Orazio, F., Prwitz, L., (2015). *The Iconic Image on Social*

- Media. A rapid research response to the death of Aylan Kurdi.* Visual Social Media Lab. Στο: <http://visualsecialmedialab.org/projects/the-iconic-image-on-social-media> (προσπελάστηκε στις 16/02/2016).
- Weaver, D. (1987). "Media agenda-setting and elections: assumptions and implications". Στο: D.L., Paletz, ed. *Political Communication Research*, Norwood, Ablex
- Zaller, J. R. (2003). «Coming to grips with V.O. Key's concept of latent opinion». pp.311-336. Στο: M.B. MacKuen, G. Rabinowitz, eds. *Electoral democracy*. Ann Arbor. The University of Michigan Press.

Διαδικτυακές πηγές

- Μαλλάς, Δ., (2015). «Πόσοι είναι οι ελληνικοί λογαριασμοί στα social media». Στο: <http://www.newsbomb.gr/bombplus/social-media/story/591953/posoi-einai-oi-ellinikoi-logariasmoi-sta-social-media#ixzz3znFhG000> (προσπελάστηκε στις 12/02/2016)
- Καρακασίδης, Σ. (2016). «Υπηρεσίες κοινής ωφελείας τα μέσα δικτύωσης». ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ, 30.02.16. Στο: <http://www.kathimerini.gr/847623/article/tecnologia/diakiktyo/yphresies-koinhs-wfeleias-ta-mesa-diktywshs>:(προσπελάστηκε στις 16/02/2016)
- Αραβαντινού, Τ. (2015). «Ποιοι είναι οι πιο «δικτυωμένοι» πολιτικοί στην Ελλάδα;». THE HUFFINGTON POST, 20.09.15. Στο: http://www.huffingtonpost.gr/toni-aravadinos/-_1647_b_8166512.html (προσπελάστηκε στις 12/02/2016).
- Pew Research Center. «Social Media Usage:2005-2015». Διαθέσιμο στο: <http://www.pewinternet.org/2015/10/08/social-networking-usage-2005-2015/> (προσπελάστηκε στις 9/2/2016).
- Social Media Monitoring. Στο: <http://monitor.sidebar.gr>. (προσπελάστηκε στις 10/2/2016).
- Social Media και Επικοινωνία (2009). Στο: <http://www.comm-effect.gr>. (προσπελάστηκε στις 13/02/2016).
- Institute for Democracy and Electoral Assistance. Στο: <http://www.idea.int/>. (προσπελάστηκε στις 29/02/2016).

Twitter accounts:

- Barack Obama: Στο: [@BarackObama](https://twitter.com/BarackObama)
- Donald Tusk: Στο: <https://twitter.com/eucopresident>
- Γιάννης Δραγασάκης: Στο: [@YDragasakis](https://twitter.com/YDragasakis)
- ΝΔ: <https://twitter.com/nea-demokratia> (προσπελάστηκε στις 23/02/2016)
- ΣΥΡΙΖΑ: https://twitter.com/syriza_gr (προσπελάστηκε στις 23/02/2016)

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο κ. **Σταυρόπουλος Αναστάσιος** σπούδασε Πολιτικές Επιστήμες στο Πάντειο Πανεπιστήμιο και Παιδαγωγικά στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Είναι διδάκτωρ του Παντείου Πανεπιστημίου. Έχει εργαστεί στον τομέα των μέσων ενημέρωσης και της πολιτικής επικοινωνίας, ενώ τα τελευταία χρόνια εργάζεται στη δημόσια εκπαίδευση. Επιστημονικές ανακοινώσεις του με κριτές, καθώς και άρθρα του έχουν παρουσιαστεί σε συνέδρια και επιστημονικά έντυπα. Στοιχεία επικοινωνίας: anastavropoulos@gmail.com

Ολμπασάλη Βασιλική

*Απόφοιτος Τμήματος Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας Ε.Κ.Π.Α.,
Κάτοχος ΜΔΕ Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος
και Φυσικών Πόρων ΔΠΘ*

Χαρακτηριστικά πολιτικού λόγου

Περίληψη

Η παρούσα εργασία ασχολείται με τον πολιτικό λόγο, όπως αυτός εκφέρεται, προφορικά ή και γραπτά. Εστιάζει στα γλωσσικά χαρακτηριστικά που οι πομποί /πολιτικοί χρησιμοποιούν, προκειμένου να πείσουν τους δέκτες, το ακροατήριό ή τους αναγνώστες τους, για την αποδοχή της άποψης, της θέσης, της ιδεολογίας που οι πολιτικοί εκφράζουν. Σκοπός της παρούσης είναι να εντοπιστούν και να καταδειχτούν οι τρόποι και τα μέσα της πολιτικής πειθούς, οι τεχνικές/τακτικές σχεδιασμού του πολιτικού λόγου, εν τέλει τα χαρακτηριστικά εκείνα που κατατάσσουν ένα κείμενο στον πολιτικό λόγο.

Λέξεις κλειδιά: Πολιτικός λόγος, χαρακτηριστικά

Political discourse features

Abstract

This paper deals with the political speech, spoken or written. Focuses on the

linguistic characteristics that the transmitters/politicians use to convince the receivers, audience or readers, so that they accept the aspects, the perspectives, the ideology politicians express. Aim of this paper is to identify and reveal the ways and means of political persuasion, technical / tactical planning of political discourse, ultimately those characteristics that classify a text as a political speech.

Keywords: Political speech, features

1. Εισαγωγή

Ο εκσυγχρονισμός της πολιτικής πρέπει να νοείται ως μια τάση προς την εμπορευματοποίηση, την παγκοσμιοποίηση και την οπτική κουλτούρα στην οποία τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Ως αποτέλεσμα του εκσυγχρονισμού της πολιτικής, διακρίνεται μια νέα δυναμική στην πολιτική επικοινωνία, επηρεασμένη από τους κανόνες της λογικής των μέσων ενημέρωσης. Το στυλ του πολιτικού λόγου έχει γίνει ολοένα και πιο σημαντικό, σε βάρος του περιεχομένου^{1,2}. Οι πολιτικές ιδέες, ο τρόπος και η λειτουργία των πολιτικών και του λόγου αυτών μετατρέπεται από τα μέσα σε μία προβολή προσωπικοτήτων και διασημοτήτων που λειτουργούν σύμφωνα με τους κανόνες της βιομηχανίας του θεάματος. Σίγουρα η πολιτική επικοινωνία βασισμένη σε πρόσωπα-πρωταγωνιστές δεν είναι κάτι καινούριο. Στην πολιτική οι ηγέτες έπαιζαν ανέκαθεν αποφασιστικό ρόλο. Με τα μέσα μαζικής ενημέρωσης όμως η πολιτική προσωποποιήθηκε και οδηγήθηκε στο να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στις λεπτομέρειες της παρουσίας και στο στυλ του διαλόγου σε βάρος του περιεχομένου³.

2. Πολιτικός λόγος

Οι πολιτικοί ενθαρρύνουν τους ψηφοφόρους να σχηματίσουν μία διαισθητική εντύπωση για τους των πολιτικούς υποψηφίους, η οποία βασίζεται στο ύφος της γλώσσας που χρησιμοποιούν, στα εμφανισιακά χαρακτηριστικά και στη μη λεκτική συμπεριφορά και όχι στα λογικά επιχειρήματα. Η επεξεργασία των πληροφοριών από τους ψηφοφόρους γίνεται κυρίως μέσω των συναισθημάτων και όχι μέσω της λογικής. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το γεγονός, ότι πολλοί ψηφοφόροι έχουν ισχυρά συναισθήματα προς πολιτικούς υποψηφίους ακόμα κι αν δε γνωρίζουν σχεδόν τίποτα για αυτούς⁴. Οι άνθρωποι ως

---

1 Hernandez-Guerra, C. (2013). Textual, intertextual and rhetorical features in political discourse: the case of President Obama in Europe. *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*. Vol. 8, pp. 59-65.

2 Παναγιωτοπούλου, Ρ., Παπαθανασόπουλος, Σ. (2005). Οψεις της πολιτικής Επικοινωνίας. *Ζητήματα Επικοινωνίας*, τ.3, σσ. 5-8.

3 Κουντούρη, Φ. (2010). Η επικοινωνιακή διάσταση της πολιτικής. Η διαμόρφωση του κομματικού σκηνοικού υπό την κυριαρχία των ΜΜΕ στον δημόσιο χώρο. *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*. τ. 35. σσ. 57-88.

4 Kulo, L. (2009). Linguistic features in political speeches. How language can be used to impose certain moral or ethical values on people. Bachelor Thesis, No. 38 Διαθέσιμο: <http://epubl.ltu.se/1402-1773/2009/038/LTU->

ψηφοφόροι έχουν την τάση να ψηφίζουν με την καρδιά τους και όχι με το μυαλό τους. Γεγονός που προσδίδει μέγιστη σημασία στην εμφάνιση, στο γενικότερο στυλ και στην προσωπικότητα του υποψηφίου πολιτικού. Ο συναισθηματικός παράγοντας λοιπόν αναλαμβάνει πρωταγωνιστικό ρόλο απομακρύνοντας την εστίαση από τα λογικά επιχειρήματα⁵.

Η αγόρευση ή ο προφορικός μονόλογος του πολιτικού/ πομπού έχει ετοιμαστεί εκ των προτέρων, απευθύνεται σε ένα μεγάλο κοινό και το κοινό θα πρέπει να επεξεργαστεί τα λεγόμενα. Σε μεγάλο βαθμό, οι πολιτικοί καλούνται να στραφούν σε ένα συμπυκνωμένο και πειστικό λόγο. Οι πολιτικοί, πρόθυμοι να κερδίσουν τις ψήφους, αυξάνουν την ένταση του λόγου τους, ώστε να είναι πιο πειστικός για το ακροατήριό τους. Ο λόγος τους πρέπει να έχει τη δύναμη να προσελκύσει το κοινό, ώστε να μη βρεθεί σε κίνδυνο να αγνοηθεί. Η γλώσσα του πολιτικού για αυτό το σκοπό είναι πειστική, ισχυρή, και ως εκ τούτου ελκυστική, προκειμένου να αποσπάσει την προσοχή που αναζητά.

Ο πολιτικός λόγος, είναι ένα σύμμεικτο προϊόν της προσωπικής ανάπτυξης και του σχετικού κοινωνικού περιβάλλοντος, στο οποίο ένα άτομο μεγαλώνει. Η προσωπική ανάπτυξη επηρεάζεται από παράγοντες, όπως η επίδραση του πολιτιστικού περιβάλλοντος, στο οποίο το άτομο αναπτύσσει την προσωπικότητά του, οι εκπαιδευτικές εμπειρίες του ατόμου, η επιρροή των γονέων, οι κοινωνικοί του κύκλοι, η οικονομική του κατάσταση κ.λπ. Ίχνη από όλους αυτούς του παράγοντες επιρροής μπορεί να εντοπιστούν στην ομιλία του ατόμου πολλά χρόνια αργότερα, όταν το ίδιο άτομο γίνεται ένα κυρίαρχο δημόσιο πρόσωπο. Το πολιτικό γλωσσικό ύφος του καθενός διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη δυναμική μεταξύ των πολιτικών και του κοινού⁶. Η γλώσσα είναι ένα όπλο και ένα ισχυρό εργαλείο για να κερδίσει κανείς τη δημόσια στήριξη. Η ρητορική έρχεται έτσι να θεωρηθεί ως το εργαλείο της και να στηρίξει τα ιδιαίτερα συμφέροντα ενός πολιτικού χρησιμοποιώντας ποικίλα γλωσσικά μέσα.

Στην πολιτική αντίληψη, ο λόγος είναι η πύλη προς τη σκέψη του κοινού, που ως επί το πλείστον να τους ενισχύει ακόμα περισσότερο. Επιτρέπει οι πολιτικοί να μεγεθύνουν προβλήματα, να τα κρύβουν από τους άλλους, να προτείνουν λύσεις. Ένας ισχυρός πολιτικός λόγος μπορεί να εξαγάγει τα προβλήματα, κατευθύνοντας την προσοχή και τη σκέψη του κοινού σε ένα συγκεκριμένο τρόπο, γρήγορα και φαινομενικά αβίαστα. Τα γλωσσικά σχήματα θεωρούνται απαραίτητες συσκευές για τους πολιτικούς που θέλουν να μεταφέρουν πειστικά μηνύματα. Έτσι αποτελούν μια ευκαιρία για τους πολιτικούς που θέλουν να

CUPP-09038-SE.pdf

5 Τσολάκης, Χ. Α., Αδαλόγλου, Κ., Αυδή, Α., Γρηγοριάδης, Ν., Δανιήλ, Α., Ζερβού, Ι., Λόππα, Ε., Τάνης, Δ. Έκφραση Έκθεση Γ' Γενικού Λυκείου, Τεύχος Γ. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ». Διαθέσιμο e-book στο: <http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-C130/document/4e5b4fa3ddgd/4e5b4fae3vsv/4e9be8f934xf.pdf>. σσ. 64-80.

6 Zheng, T. (2000). Characteristics of Australian Political Language Rhetoric: Tactics of gaining public support and shirking responsibility Intercultural Communication. Vol. 4, pp. 1404-1634.

ασχοληθούν με νέες δυναμικές της πολιτικής επικοινωνίας. Αποφεύγοντας τη διαλεκτική διαδρομή, οι πολιτικοί είναι σε θέση να διαχειριστούν προσεκτικά την εντύπωση που θα προκαλέσουν⁷.

Αναφέρεται, ότι οι πολιτικοί χρησιμοποιούν μία γλώσσα δυσνόητη και απομακρυσμένη από την πραγματικότητα. Ο πομπός /πολιτικός χρησιμοποιεί πολλά τεχνάσματα της γλώσσας για να πετύχει το στόχο του και όχι μόνο αυτό που χαρακτηρίζεται ως ξύλινη γλώσσα. Ούτε και είναι μόνο ο πολιτικός λόγος που οργανώνεται με συγκεκριμένο τρόπο, προκειμένου ο πομπός να πετύχει έναν συγκεκριμένο σκοπό. Όλοι οι ομιλητές, σε κάθε περίπτωση, κάνουν συγκεκριμένες γλωσσικές, γραμματικές και συντακτικές επιλογές.

Παρόλο που ο πολιτικός παραθέτει τα επιχειρήματά του για να πείσει το ακροατήριο και δίνει την εντύπωση, ότι απευθύνεται στη λογική, στην πραγματικότητα ο στόχος είναι το θυμικό του ακροατηρίου. Τόσο το συναίσθημα όσο και το ήθος του δέκτη βρίσκονται στο επίκεντρο του στόχου⁸. Προκειμένου να φορτιστεί συναισθηματικά ο δεκτής, ο πομπός πολιτικός χρησιμοποιεί μία πληθώρα λεξικών και γραμματικών επιλογών: Μεταφορές, εικόνες, παραλληλισμοί, ρυθμός, παρηχήσεις, επαναλήψεις, ειρωνεία, σαρκασμός, χρήση α' πληθυντικού προσώπου, γλωσσικοί τύποι της καθομιλουμένης. Χαρακτηριστική είναι επίσης και η ασάφεια του πολιτικού λόγου, η οποία χρησιμεύει στο να προσελκύσει ένα ευρύ ακροατήριο. Ο πομπός αποφεύγει να διευκρινίσει τους όρους που χρησιμοποιεί, πολλές φορές τείνει μάλιστα να αοριστολογεί, με σκοπό να μην εξαιρέσει κάποιον από το ακροατήριο, ώστε να ταυτιστούν με τις απόψεις του όσο το δυνατόν περισσότεροι⁹.

Ο πολιτικός λόγος είτε γραπτός είτε προφορικός αναφέρεται σε ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος και απευθύνεται σε ένα ευρύ κοινό. Ο πολιτικός ως πομπός του πολιτικού λόγου έχει στη διάθεσή του χρήσιμα εργαλεία όπως είναι η πειθώ, που χαρακτηρίζεται από επιχειρήματα και το συναίσθημα, η συγκινησιακή επικοινωνία.

Ιδανικά για τον πολιτικό /ρήτορα είναι ο λόγος του να είναι το αποτέλεσμα ενός πετυχημένου συνδυασμού λογικής και συναίσθηματος, για να επιτύχει τον στόχο του. Στόχος είναι να οδηγήσει τον πολίτη / ακροατή /δέκτη στην κάλλη πεπεισμένο και συναισθηματικά θετικά φορτισμένο υπέρ του.

Μια πολιτική ομιλία συνήθως ξεκινά με μια εισαγωγή από την οποία ο ομιλητής σκοπεύει να προσελκύσει το κοινό του και να τους τραβήξει την προσοχή

---

7 Μπαμπινιώτης, Γ. (2009). Ο πολιτικός μας λόγος. Δημοσίευμα στην εφημερίδα: Το Βήμα στις 04/10/2009.

8 Τσολάκης, Χ. Α., Αδαλόγλου, Κ., Αυδή, Α., Γρηγοριάδης, Ν., Δανιήλ, Α., Ζερβού, Ι., Λόππα, Ε., Τάνης, Δ. Έκφραση Έκθεση Γ' Γενικού Λυκείου, Τεύχος Γ'. Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ». Διαθέσιμο e-book στο: <http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-C130/document/4e5b4fa3ddgd/4e5b4fac3vsvy/4e9be8f934xf.pdf> σσ. 37-42.

9 Αγγελίδης, Δ. (2009). Η γλώσσα της εξουσίας + η εξουσία της γλώσσας. Ελευθεροτυπία (έντυπη έκδοση: Έψιλον), Κυριακή 20 Σεπτεμβρίου 2009

καθιστώντας σαφή το σκοπό της ομιλίας, αναφέροντας το θέμα και τονίζοντας τη σημασία της. Χρησιμοποιεί στην αρχή μια ερώτηση μερικής άγνοιας ή μια μικρή ιστορία ή παραπέμπει σε κάτι σχετικό με το θέμα.

Επόμενο μέλημα του πομπού στο κύριο μέρος της ομιλίας του είναι να προσπαθεί να διατηρήσει την προσοχή του κοινού. Με μικρές και σαφείς προτάσεις αναπτύσσει την σκέψη του και τα κύρια σημεία της ομιλίας. Ενισχύει τις απόψεις του παρουσιάζοντας γεγονότα και δίνοντας πληροφορίες που τις φωτίζουν, υποδεικνύοντας τι πρέπει να γίνει για να βελτιωθεί η κατάσταση ή παρουσιάζοντας λύσεις για προβλήματα. Για να κάνει την ομιλία του πιο ζωντανή εντάσσει σε αυτήν προσωπικές εμπειρίες, παραδείγματα ή μια ιστορία για να κάνει την ομιλία του πιο «προσωπική». Βέβαια δεν ξεχνά να χρησιμοποιήσει ρητορικά τεχνάσματα, όπως επαναλήψεις, παρηχήσεις, συγκρίσεις, κ.λπ¹⁰.

Στο τέλος της ομιλίας ο πομπός/πολιτικός μπορεί να προσφύγει στη διάνοια ή και τα συναισθήματα του κοινού, συνοψίζοντας βασικές ιδέες ή τα επιχειρήματά του σε μία ή δύο προτάσεις. Να αναφερθεί εν συντομία στο ποια θα μπορούσε να είναι η προοπτική ζητώντας από το κοινό να υποστηρίξει την άποψη, τις ιδέες, το πρόγραμμά του, κ.λπ.

3. Χαρακτηριστικά πολιτικού λόγου

Ο πολιτικός λόγος είθισται να έχει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά^{11,12,13,14}:

• Η πληθωρικότητα

Ο πολιτικός λόγος χρησιμοποιεί πλεονασμούς, κάνει κατάχρηση συνωνύμων και φορτίζεται με μεγάλες λέξεις, πλήθος θαυμαστικών, που προκαλούν εντύπωση και θαυμασμό, είναι γεμάτος επαναλήψεις λέξεων που εκφράζουν αξίες. Λεκτικές κατασκευές και φραστικά σκευάσματα εντυπωσιάζουν τον ακροατή.

• Η ρητορεία

Ο πολιτικός / ρήτορας χρησιμοποιεί πλήθος τεχνικών, προκειμένου να πείσει τους ακροατές του. Εκφωνεί τον έντεχνο πολιτικό του λόγο μπροστά στο ακροατήριο χωρίς βέβαια να ανοίγει έναν διάλογο με αυτό. Δεν υπάρχει έκφραση μιας άλλης άποψης, δεν υπάρχει ένας αντίλογος, δεν υπάρχει διάλογος.

10 Καστανίδης, Χ. (1993). Γλώσσα και πολιτική. Τετράδια, τ.32, σσ. 63-66.

11 Van Dijk, Teun. (2000). Ideology and discourse -A Multidisciplinary Introduction, Pompeu Fabra University, Barcelona. pp.62-85. Διαθέσιμο στο: <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>. Προσπελάστηκε στις 08/12/2016.

12 Van Dijk, Teun.(2006) Ideology and discourse analysis. Journal of Political Ideologies, Vol.11, Iss.2, pp.115-140.

13 Φραγκουδάκη, Α. (1987). Γλώσσα και ιδεολογία, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα. σσ. 154-179.

14 Ξυδόπουλος, Γ. (2005) «Η διπλή γλώσσα της επικοινωνίας», στο Χ. Φραγκονικολόπουλος (επιμ.) ΜΜΕ, Κοινωνία και Πολιτική: Ρόλος και Λειτουργία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα, Σιδέρης, 2005, σ.775-815.

Υπάρχει μόνο ο πολιτικός μονόλογος, η πολιτική ρητορεία θριαμβεύει.

- **Τα λεκτικά στερεότυπα**

Ο πολιτικός λόγος για να εξυπηρετήσει το σκοπό του πολιτικού χρησιμοποιεί λεκτικά στερεότυπα. Τα λεκτικά στερεότυπα, είναι στην αφηρημένες έννοιες, που θεωρούνται δεδομένο ότι πρέπει να σέβεται ο ακροατής. Τέτοια στερεότυπα μπορεί να είναι: το εθνικό συμφέρον, το δίκαιο του λαού, η κοινωνική αλληλεγγύη, η παγκόσμια ειρήνη κ.ά. Ακριβώς επειδή η αποδοχή τους θεωρείται δεδομένη και δε χρειάζεται ο πομπός /πολιτικός να επιχειρηματολογήσει για να πείσει για αυτά που τα στερεότυπα εκφράζουν, συνήθως αυτά είναι ηχηρά ουσιαστικά σύνολα που στερούνται ρημάτων.

- **Η ασάφεια**

Ο εκφερόμενος πολιτικός μονόλογος αποτελεί έδαφος γόνιμο για να καλλιεργήσει ο ρήτορας λεκτική ασάφεια. Χρησιμοποιεί μηνύματα χωρίς νοηματική συνοχή, αλλοιώνει ή και διαστρεβλώνει τη σημασία των λέξεων. Μιλά με αοριστίες και γενικότητες, προκειμένου ο πολιτικός να νοηματοδοτήσει τον ακατάληπτο μονόλόγο του.

- **Η παρομοίωση**

Μια παρομοίωση είναι ένα σχήμα λόγου στο οποίο δύο πράγματα βρίσκονται σε σύγκριση επειδή έχουν κάτι κοινό αν και μπορεί να διαφέρουν από όλες τις άλλες απόψεις. Σκοπός της είναι να κάνει το λόγο πιο ζωντανό και πιο εντυπωσιακό.

- **Ο παραλληλισμός**

Σε παραλληλισμό δύο ή περισσότερα μέρη μιας φράσης (μερικές φορές δύο ή περισσότερες προτάσεις) δίνεται μια παρόμοια μορφή έτσι ώστε να προσδίδουν στο σύνολο μια συγκεκριμένη μοτίβο. Η συμμετρία αυτή τείνει να παράγει ένα ευχάριστο ρυθμό. Μπορεί επίσης να βοηθήσει να φέρει έξω το σημείο μιας παραγράφου - να τονίσει μια αντίθεση, για παράδειγμα, με την εξισορρόπηση κάποιες λέξεις ή μέρη του λόγου μεταξύ τους.

- **Η αναφορά σε αξίες**

Ο πολιτικός χρησιμοποιεί λέξεις με μεγάλο ηθικό και αξιολογικό βάρος. Λέξεις όπως πατρίδα, λαός, σωτηρία, ελευθερία, κοινωνική δικαιοσύνη αναφέρονται στους πολιτικούς λόγους και λειτουργούν ως καθρέφτης για τον πολιτικό που τις εκφωνεί. Με αυτόν τον τρόπο ο πολιτικός προβάλλει τον εαυτό του φορέα και εκπρόσωπο πανανθρώπινων αξιών και λαϊκών συμφερόντων. Ο πολιτικός λόγος γενικότερα χειρίζεται λέξεις με τεράστια ηθική διάσταση και μεγάλη συναισθηματική φόρτιση, ώστε να εκφράζει βαρύνουσας σημασίας νοήματα.

- **Ο ευφημισμός**

Ο ευφημισμός αφορά στον ίδιο τον πομπό, ο οποίος «ντύνει» τον εαυτό του με λόγια ωραία, ή τον κρύβει πίσω από συλλογικότητες. Χαρακτηριστικά έχουν χρησιμοποιηθεί από ακραίους πολιτικούς διατυπώσεις όπως ο οδηγός, ο σωτήρας, ο πατέρας, για τη νομιμοποίηση των λόγων και της παρουσίας τους.

- **Η συναισθηματική φόρτιση**

Ο πολιτικός λόγος απευθύνεται στο θυμικό με σκοπό να εμποδίσει την ορθολογική ανάλυση του λόγου. Το βασικό χαρακτηριστικό του πολιτικού λόγου είναι η διάθεση για συναισθηματική φόρτιση του δέκτη μέσα από έννοιες – αξίες που μεταφέρουν έντονο συναισθηματικό βάρος σ' αυτόν που δέχεται το μήνυμα. Έτσι υποβαλλόμενος στο αξιολογικό φορτίο ο δέκτης δεν είναι σε θέση να ξεκαθαρίσει την αλήθεια των λόγων του πομπού χρησιμοποιώντας τη λογική του. Με τον τρόπο αυτό επιβάλλεται ο πολιτικός λόγος στην κριτική ικανότητα του κάθε πολίτη.

- **Υποσχέσεις**

Στον λόγο του ο πολιτικός/ ρήτορας συχνά προσπαθεί να πείσει τον ακροατή, ότι τα λεγόμενά του είναι πραγματοποιήσιμα. Προκειμένου να τον εμπιστευτεί το ακροατήριο ο πολιτικός δεσμεύεται την υλοποίηση των προτάσεών του και υπόσχεται την πραγματοποίησή τους κλίνοντας με αυτόν τον τρόπο άτυπα συμβόλαια μεταξύ πομπού και δέκτη.

- **Το σύνθημα**

Ο πολιτικός, προκειμένου να έχει μία ευρεία κυριαρχική έννοια για την πολιτική του εκστρατεία, χρησιμοποιεί το πολιτικό σύνθημα. Το σύνθημα, συνήθως εύηχο, ρυθμικό, με ομοιοκαταληξία, σύντομο και περιεκτικό επιδιώκει να κατακτήσει τις εντυπώσεις και με την ευρύτητά του να εκφράσει όσο γίνεται περισσότερους, ώστε να ταυτιστούν με τον πολιτικό.

- **Η φανλότητα**

Η φανλότητα στον πολιτικό λόγο εκφράζεται με ύβρεις και κινδυνολογίες, περιέχει ψεύδη, συκοφαντίες, αοριστίες, παραλογισμούς. Ένας φαύλος πολιτικός λόγος δεν στηρίζεται σε λογικά επιχειρήματα, αλλά κυρίως προσπαθεί να παραποιήσει την πραγματικότητα και να αποπροσανατολίσει τον ακροατή φορτίζοντάς τον συναισθηματικά και παραπλανώντας τον λογικά.

- **Η ξύλινη γλώσσα**

Ο ξύλινος λόγος βασίζεται σε τυποποιημένες και στερεότυπες εκφράσεις, σε κοινοτυπίες. Μπορεί να είναι φαύλος. Επίσης είναι ένας λόγος κοινότοπος, ασαφής, φλύαρος και ταυτόχρονα προβλέψιμος. Κυρίως όμως πρόκειται για έναν

λόγο επιφανειακό και ρηχό, ο οποίος στερείται ποιοτικών χαρακτηριστικών.

- **Γραμματική και συντακτικό**

Στους πολιτικούς λόγους χρησιμοποιείται η οριστική έγκλιση, για να εκφραστεί η βεβαιότητα και η υποτακτική για να εκφραστεί το επιθυμητό. Δε λείπει και η προτρεπτική προστακτική προστατική. Πολλές φορές το υποκειμένο σε α' ενικό πρόσωπο αντικαθίσταται από το α' πληθυντικό πρόσωπο μεταφέροντας εντέχνως τον πολιτικό από τη θέση του υποκειμένου και την ατομικότητα στη θέση του συλλογικού «εμείς». Τόσο τα ρηματικά όσο και τα ονοματικά σύνολα δεν περιέχουν πολυπλοκότητες. Οι προτάσεις συνήθως είναι κύριες και σύντομες.

- **Οι αντιθέσεις**

Άλλο ένα χαρακτηριστικό του πολιτικού λόγου είναι η χρήση αντιθέσεων. Συνηθισμένες αξίες και η αντιπαράθεσή τους μπορεί να στηρίξουν έναν λόγο. Ο πολιτικός βασίζει το ρητορικό του λόγο στην αντίθεση του καλού με το κακό ή του δίκαιου με το άδικο, του σωστού με το λάθος, του ηθικού με το ανήθικο, τοποθετώντας τον εαυτό του αυτονόητα εκφραστή της θετικής, σωστής, ηθικής, δίκαιης κ.ο.κ πλευράς.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά του πολιτικού λόγου μπορεί να χρησιμοποιούνται ταυτόχρονα, όλα ή μερικά από αυτά, με έμφαση σε κάποια ή χωρίς, συνοδευόμενα από τη σωματική γλώσσα και το ιδιαίτερο στυλ του κάθε πολιτικού. Η αποτελεσματικότητα του πολιτικού λόγου έγκειται κυρίως στο γεγονός του επιτυχημένου συνδυασμού, ώστε να καταστεί το μήνυμα του πολιτικού λόγου ισχυρό.

Ο πολιτικός λόγος σε μια δημοκρατική κοινωνία οφείλει να υπηρετεί την κύρια αποστολή του: να διασαφηνίζει και να εξηγεί. Σε άλλη περίπτωση ο πολιτικός λόγος αναλαμβάνει διαφορετική αποστολή: να επιβάλλει τη βούληση του πομπού στο δέκτη. Η παραπλάνηση, ο εκφοβισμός του δέκτη, η συκοφάντηση των πολιτικών αντιπάλων, η προσωπολατρία, η υπεραπλούστευση των προβλημάτων και η διαστρέβλωση εννοιών και αξιών, ώστε να εξασφαλιστεί η αποδοχή των λεγομένων του πομπού, ονομάζεται προπαγάνδα¹⁵.

Σύμφωνα με την Φραγκουδάκη Α.¹⁶, η προπαγάνδα έχει σκοπό να μετατρέψει ή να σταθεροποιήσει πολιτικές πεποιθήσεις και ιδεολογίες. Η προπαγάνδα δεν αφήνει περιθώρια επιλογής, καθώς δεν ακούγεται ή δεν υπάρχει η αντίθετη άποψη. Βασίζεται αποκλειστικά στο συναίσθημα και δεν αφήνει περιθώριο στη λογική και στην κριτική σκέψη. Η προπαγάνδα απευθύνεται στη μάζα. Η μάζα ενθουσιάζεται και παρασύρεται εύκολα ακολουθώντας αγελαία ένστικτα.

---

15 Δοξιάδης, Κ. (2013). Ο πολιτικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα. Δίκτυο Ανάλυσης Πολιτικού Λόγου Κείμενα Εργασίας, αρ. 1. Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης.

16 Φραγκουδάκη, Α. (1987). Γλώσσα και ιδεολογία, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα.

Ο ορισμός του Clausewitz, «ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα» παραφράστηκε από τον Δοξιάδη Κ., ο οποίος υποστήριξε ότι «η προπαγάνδα είναι η συνέχιση του πολιτικού λόγου με άλλα μέσα, δηλαδή με τη χρήση βίας πάνω στην πραγματικότητα, ή στον λόγο του αντιπάλου»¹⁷.

4. Συμπέρασμα

Τα λόγια, γραπτά ή προφορικά, που χρησιμοποιούνται για να μεταφέρουν μια ευρεία έννοια νοημάτων και το νόημα που μεταφέρεται με αυτά τα λόγια, προσδιορίζεται από τις άμεσες κοινωνικές, πολιτικές και ιστορικές συνθήκες. Τα λόγια δεν είναι ποτέ ουδέτερα. Τα λόγια έχουν πολιτικοποιηθεί, επειδή μεταφέρουν τη δύναμη που αντανακλά τα συμφέροντα εκείνων που μιλούν, των διαμορφωτών της κοινής γνώμης. Οι λόγια όσων βρίσκονται στην εξουσία τείνουν να θεωρούνται ως αυτονόητες αλήθειες και τα λόγια αυτών που δεν βρίσκονται στην εξουσία εύκολα απορρίπτονται ως ακατάλληλα ή χωρίς ουσία¹⁸. Ένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά του κυρίαρχου λόγου είναι η εξουσία του να ερμηνεύει τις συνθήκες, τα θέματα, και τις δηλώσεις υπέρ αυτού που τον εκφέρει. Είναι σημαντικό να κατανοήσει ο δέκτης/ ακροατής/ αναγνώστης τις συνδέσεις μεταξύ της χρήσης της γλώσσας και την άσκηση της εξουσίας¹⁹.

Εντυπώσεις και αντιλήψεις πάντα έπαιξαν σημαντικό και πρωτεύοντα ρόλο στις κοινωνικές σχέσεις και στην πολιτική. Το πολιτικό μάρκετινγκ χρησιμοποιείται για να καθορίσει, να πλασάρει και να εφαρμόσει αυτό, το οποίο οι ψηφοφόροι θέλουν και χρειάζονται, και αυτό είναι που ο υποψήφιος θα πρεσβεύει. Οι τεχνικές διαχείρισης πολιτικού λόγου θα πρέπει να θεωρούνται πολιτικά εργαλεία μάρκετινγκ που επιτρέπουν στους πολιτικούς να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις της σύγχρονης κοινωνίας. Πολιτική ρητορική, τα χαρακτηριστικά της εμφάνισης και η αντιληπτή προσωπικότητα των πολιτικών προσώπων είναι χωρίς αμφιβολία σημαντικές πτυχές του σχηματισμού πολιτικής εντύπωσης. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημαίνεται η σπουδαιότητα των επιχειρημάτων και το περιεχόμενο στον πολιτικό λόγο. Το πολιτικό μάρκετινγκ, αν χρησιμοποιηθεί με το σωστό συνειδητό τρόπο, θα μπορούσε να ενισχύσει τη δημοκρατία²⁰.

Στο τέλος κάθε πολιτικού ταξιδιού, οι πολιτικοί και τα κόμματα κρίνονται για τα επιτεύγματα και τις αποτυχίες τους. Η επιλογή των ψηφοφόρων μπορεί να

---

17 Συνέντευξη του Δοξιάδη Κ. στο popaganda.gr στις 14/05/2016. Διαθέσιμη στο: <http://popaganda.gr/kirkos-doxiadis-vivlio-propaganda/>. Προσπελάστηκε στις 09/12/2016.

18 Van Dijk, Teun. (2000). Ideology and discourse -A Multidisciplinary Introduction, Pompeu Fabra University, Barcelona. pp.62-85. Διαθέσιμο στο: <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>. Προσπελάστηκε στις 08/12/2016.

19 Fairclough, N. (2000). Language and Power (2nd ed.). New York : Longman. Διαθέσιμο στο: <http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>. Προσπελάστηκε στις 09/12/2016.

20 Menon, Sudha Venu (2008): *Political Marketing: A Conceptual framework*. Munich Personal RePEc Archive. Paper No. 12547. Διαθέσιμο στο: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/12547/>. Προσπελάστηκε στις 8/12/2016.

επηρεαστεί σημαντικά, ακόμη και εάν κατευθύνονται, από τις εντυπώσεις και αντιλήψεις. Η κύρια προϋπόθεση της επιτυχίας του πολιτικού είναι η ικανότητά του να παρακινήσει τον δέκτη/ ψηφοφόρο τελικά να τον ψηφίσει, ασκώντας εξιδανικευμένη επιρροή, παρουσιάζοντας εμπνευσμένη κίνητρα, διεγείροντας πνευματικά τους δέκτες και απευθυνόμενος εξατομικευμένα στους ψηφοφόρους του. Η πολιτική επικοινωνία είναι συνάρτηση της πολιτικής κουλτούρας σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο²¹. Το περιεχόμενο της πολιτικής επικοινωνίας προέρχεται απευθείας από το συμβολικό και κανονιστικό πλαίσιο εντός του οποίου λειτουργεί το πολιτικό σύστημα. Το πλαίσιο αυτό όμως τελεί συνεχώς υπό διαπραγμάτευση καθώς η πολιτική είναι μία συνολική και ανταγωνιστική διαδικασία. Το σίγουρο είναι, ότι η σχέση πολιτικής και επικοινωνίας είναι ένα απίστευτα μεγάλο, σύνθετο, προκλητικό και πολύπλοκο σύστημα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αγγελίδης, Δ. (2009), Η γλώσσα της εξουσίας + η εξουσία της γλώσσας. Ελευθεροτυπία (έντυπη έκδοση: Έψιλον), Κυριακή 20 Σεπτεμβρίου 2009.
- Δοξιάδης, Κ. (2013), Ο πολιτικός λόγος στη σύγχρονη Ελλάδα. Δίκτυο Ανάλυσης Πολιτικού Λόγου Κείμενα Εργασίας, αρ. 1. Ελληνική Εταιρία Πολιτικής Επιστήμης.
- Καστανίδης, Χ. (1993), Γλώσσα και πολιτική. Τετράδια, τ.32, σσ. 63-66.
- Παναγιωτοπούλου, Ρ., Παπαθανασόπουλος, Σ. (2005), Όψεις της πολιτικής Επικοινωνίας. Ζητήματα Επικοινωνίας, τ.3, σσ. 5-8.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2009), Ο πολιτικός μας λόγος. Δημοσίευμα στην εφημερίδα: Το Βήμα στις 04/10/2009.
- Ευδόπουλος, Γ. (2005), «Η διπλή γλώσσα της επικοινωνίας», στο Χ. Φραγκονικολόπουλος (επιμ.) ΜΜΕ, Κοινωνία και Πολιτική: Ρόλος και Λειτουργία στη Σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα, Σιδέρης, 2005, σ.775-815.
- Φραγκουδάκη, Α. (1987), Γλώσσα και ιδεολογία, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα. σσ. 154-179.

Ξενόγλωσση

- Hernandez-Guerra, C. (2013), Textual, intertextual and rhetorical features in political discourse: the case of President Obama in Europe. *Revista de Lingüística y Lenguas Aplicadas*. Vol. 8, pp. 59-65.

---

21 Givens, R. J. (2008). Transformational Leadership: The Impact on Organizational and Personal Outcomes. *Emerging Leadership Journeys*, Vol. 1 Iss. 1, pp. 4-24.

- Givens, R. J. (2008), Transformational Leadership: The Impact on Organizational and Personal Outcomes. *Emerging Leadership Journeys*, Vol. 1 Iss. 1, pp. 4-24.
- Menon, Sudha Venu (2008), *Political Marketing: A Conceptual framework*.
- Van Dijk, T.(2006), Ideology and discourse analysis. *Journal of Political Ideologies*, Vol.11, Iss.2, pp.115-140.
- Zheng, T. (2000). Characteristics of Australian Political Language Rhetoric: Tactics of gaining public support and shirking responsibility *Intercultural Communication*. Vol. 4, pp. 1404-1634.

Ιστοσελίδες

- Δοξιάδη Κ. (2016), Συνέντευξη στο popaganda.gr στις 14/05/2016. Διαθέσιμη στο: <http://popaganda.gr/kirkos-doxiadis-vivlio-propaganda/>. Προσπελάστηκε στις:09/12/2016.
- Τσολάκης, Χ. Λ., Αδαλόγλου, Κ., Αυδή, Α., Γρηγοριάδης, Ν., Δανιήλ, Α., Ζερβού, Ι., Λόππα, Ε., Τάνης, Δ. Έκφραση Έκθεση Γ' Γενικού Λυκείου, Τεύχος Γ . Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. Ινστιτούτο Τεχνολογίας Υπολογιστών και Εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ». σσ. 37-42 και σσ. 64-80. Διαθέσιμο e-book στο: <http://ebooks.edu.gr/courses/DSGL-C130/document/4e5b4fa3ddgd/4e5b4fae3vsv/4e9be8f934xf.pdf>.
- Munich Personal RePEc Archive. Paper No. 12547. Διαθέσιμο στο: <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/12547/>. Προσπελάστηκε στις 8/12/2016.
- Fairclough, N. (2000), *Language and Power* (2nd ed.). New York : Longman. Διαθέσιμο στο: <http://www.kon.org/archives/forum/15-1/mcgregorcda.html>. Προσπελάστηκε στις: 09/12/2016
- Kulo, L. (2009), Linguistic features in political speeches. How language can be used to impose certain moral or ethical values on people. Bachelor Thesis, No. 38 Διαθέσιμο: <http://epubl.ltu.se/1402-1773/2009/038/LTU-CUPP-09038-SE.pdf>
- Van Dijk, T. (2000), Ideology and discourse -A Multidisciplinary Introduction, Pompeu Fabra University, Barcelona. pp.62-85. Διαθέσιμο στο: <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>. Προσπελάστηκε στις 08/12/2016.
- Van Dijk, T. (2000), Ideology and discourse -A Multidisciplinary Introduction, Pompeu Fabra University, Barcelona. pp.62-85. Διαθέσιμο στο: <http://www.discourses.org/UnpublishedArticles/Ideology%20and%20discourse.pdf>. Προσπελάστηκε στις 08/12/2016.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Ολμπασάλη Βασιλική** είναι απόφοιτος του τμήματος Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας του Ε.Κ.Π.Α. Εργάστηκε από το 2004-2013 ως καθηγήτρια Γερμανικής γλώσσας ως υπάλληλος, ως ιδιώτης και στο δημόσιο. Το 2013 μετατάχθηκε ως διοικητικός υπάλληλος στη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Ν.Εβρου. Είναι κάτοχος ΜΔΕ του Τμήματος Δασολογίας και Διαχείρισης Περιβάλλοντος και Φυσικών Πόρων του ΔΠΘ με τίτλο «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, Πολιτική και Επικοινωνία». Έχει παρακολουθήσει πολυάριθμα σεμινάρια, συνέδρια, ημερίδες σε θέματα εκπαίδευσης, διοίκησης και περιβάλλοντος. Στοιχεία επικοινωνίας: 6937435742, e-mail: vickyolba@yahoo.gr

Κόκκας Γεώργιος

*Δικηγόρος ΕΡΤ-ΑΕ, Συντονιστής του «Δημοβουλίου Πολιτών» και του
«Ελληνικού Κινήματος Άμεσης Δημοκρατίας»*

5 Χρόνια Δημοβούλιο Πολιτών: Ένας Εναλλακτικός Θεσμός Άμεσης Δημοκρατίας στη Σύγχρονη Ελλάδα

Περίληψη

«ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ ΠΟΛΙΤΩΝ» ονομάστηκε το αρχικό πείραμα για μια Βουλή από πολίτες, χωρίς την μεσολάβηση πολιτικών κομμάτων και εκλογών αντιπροσώπευσης, που θα βασίζεται με πρότυπο την αρχαία Αθηναϊκή «Βουλή των Πεντακοσίων», στις σύγχρονες φυλές της κοινωνίας, δηλαδή εθελοντικές και επιστημονικές οργανώσεις, τοπικές και ομογενειακές κοινότητες και κληρωτούς πολίτες. Το αρχικό πείραμα που ξεκίνησε στην Πνύκα την 11/11/11 πέτυχε περισσότερο ποιοτικά και με πολυάριθμα ψηφίσματα των μελών του Δημοβουλίου Πολιτών άσκησε κοινωνικό έλεγχο, πρότεινε νομοθετικές πρωτοβουλίες πολιτών στην Ελλάδα και στην Ευρώπη και οργανώθηκε κεντρικά και περιφερειακά στην Ελλάδα. Με τη συμπλήρωση 5 χρόνων από τη λειτουργία του το 2016 επεκτάθηκε στη διαδικασία της «Νέας Ελληνικής Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης» (για ζητήματα δημιουργίας ενός Νέου Συντάγματος από Έλληνες πολίτες), που θεμελιώθηκε τον Μάιο 2016, μαζί με την «Διαρκή Εθνοσυνέλευση Ελληνισμού». Όλοι μπορούμε να το στελεχώσουμε.

Λέξεις κλειδιά: Βουλή Πολιτών, Άμεση Δημοκρατία, Συντακτική Εθνοσυνέλευση, Κοινωνικός Έλεγχος, Εθελοντικές Οργανώσεις, Κοινότητες, Ελληνισμός

5 years practice of Citizens' Assembly: An alternative Direct Democracy Institution working in contemporary Greece

Abstract

“Dimo-voulio” i.e. “Citizens’ Assembly” was the name of the original experiment for a Parliament of Citizens, without the intervention of political parties and representative elections, based on the model of ancient Athenian House of Five Hundred Citizens, that represents the modern Communities of Civil Society, as voluntary and scientific Associations organization, local and expatriate organizations of citizens and active people selected by ballot. The original experiment that began in the ancient Athen’s place, where took place the Citizens’ Assembly - Pnyka on 11/11/11 achieved numerous resolutions of Dimovoulio members, that exercised social monitoring and proposed citizens’ initiatives in Greece and Europe. It also organized central and regional events all over Greece. After five years of active operation, Dimovoulio extended to the “New Greek Constitutional Assembly” procedure for creating a New Constitution made by Greek citizens, and Greek Government adopted mostly this plan mostly. We all can join it.

Keywords: Parliament of Citizens’, Direct Democracy, Constituent Assembly, Social control, Voluntary Organizations, Communities

1. Εισαγωγή

Η σύγχρονη ιστορία έχει πλέον αποδείξει ότι η αντιπροσώπευση των πολιτών από πολιτικούς είναι σε μεγάλο βαθμό ξεπερασμένη. Το μορφωτικό επίπεδο ευρέων στρωμάτων πληθυσμού σε όλες τις χώρες του Δυτικού τουλάχιστον κόσμου και οι σύγχρονες τεχνολογίες με τις δυνατότητες πολλαπλών εναλλακτικών πληροφορήσεων των πολιτών και κυρίως η χρήση της πληροφορικής επιστήμης δημιουργεί πλέον τις **δυνατότητες να διαβουλευονται οι πολίτες ανεξάρτητα από τους διαμεσολαβητές που υποτίθεται ότι τους αντιπροσωπεύουν με μια εν λευκώ εξουσιοδότηση που δίνεται με ένα σταυρό προτίμησης σε όσους υποψηφίους κομμάτων αποδέχονται να συμπεριληφθούν σε συνήθως ελεγχόμενες λίστες υποψηφίων βουλευτών** κατά τρόπο που προσβάλλει την πραγματική Δημοκρατική έκφραση. Εξάλλου είναι φανερό ότι η υποτιθέμενη λαϊκή εντολή που δίνεται προεκλογικά στα πολιτικά κόμματα και στους βουλευτές που εκλέγονται, δηλαδή το όποιο κοινωνικό συμβόλαιο γίνεται μεταξύ ψηφοφόρων και βουλευτών, ακυρώνεται συχνά στην πράξη και **οι βουλευτές σπάνια λειτουργούν κατά συνείδηση, αλλά συνήθως ψηφίζουν συντεταγμένοι σε διατεταγμένη υπηρεσία, σύμφωνα με τις εντολές που έχουν πάρει από τον αρχηγό και το πολιτικό του γραφείο.** Ταυτόχρονα σε όλες τις δυτικές κοινωνίες

και πολύ περισσότερο στην Ελλάδα, επικρατεί η διαφθορά και η έλλειψη πραγματικού κοινωνικού ελέγχου των πάντων, που αποδεικνύεται ότι χρειάζονται αυτόν τον έλεγχο για να λειτουργούν ορθά, χρηστά και θεμιτά.

Πολλές από αυτές τις ανάγκες ήλθε να καλύψει το λεγόμενο «Δημοβούλιο Πολιτών» που δημιουργήθηκε την 11.11.11 στην Πνύκα και έκτοτε προσπαθεί να είναι η ανεξάρτητη έκφραση της Κοινωνίας των Ελλήνων Πολιτών. Έχει σαν στόχο την αναζήτηση και δημιουργία ενός ρεαλιστικού οράματος για τη σύγχρονη Ελλάδα και μιας αληθινά δημοκρατικής διεξόδου από την κρίση, βασισμένης στις αρχές αφενός του Παγκόσμιου και αφετέρου του Ελληνικού Κινήματος της Άμεσης Δημοκρατίας (www.dimopolis.gr & www.world-wide-democracy.net).

Στη διάλεξη παρατίθενται πληροφοριακά στοιχεία για το τι εκφράζουν οι φορείς αυτοί.

Το ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ ΠΟΛΙΤΩΝ βασίζεται στις ίσες ευκαιρίες συμμετοχής των Πολιτών στη λήψη όλων των αποφάσεων που τους αφορούν, χωρίς τους περιορισμούς των κοιματοκρατούμενων εκλογικών διαδικασιών και κατοχυρώνοντας την αυτοδίκαιη συμμετοχή τους στα ΚΟΙΝΑ, χωρίς αποκλεισμούς. **Με πρωτοποριακές τεχνικές της δημοκρατικής διαδικασίας για τη σύντομη και άρτια έκδοση ψηφισμάτων, δια ζώσης και ηλεκτρονικά, οι συμμετέχοντες στο Δημοβούλιο απ' αρχής της λειτουργίας του ξεκίνησαν και αποδεικνύουν συνεχώς ότι μπορούν να ασκήσουν κοινωνικό έλεγχο στα κακώς κείμενα της ελληνικής δημόσιας ζωής, να προτείνουν εποικοδομητικές λύσεις και νομοθετικές προτάσεις προς τη Βουλή, να εισηγούνται δημοψηφίσματα προς τον ελληνικό λαό, και, τέλος, να οργανώνουν με τον πλέον πρόσφορο τρόπο το ίδιο το ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ και την ελληνική κοινότητα των ενεργών πολιτών, διεκδικώντας πλέον ουσιαστικό ρόλο στη νέα Συνταγματική Τάξη της χώρας μας, που εξαρχής θέσαμε ως κυρίαρχο στόχο.**

2. Διάρθρωση του Δημοβουλίου Πολιτών – Έργο Δημοβουλευτών

Στόχος του ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟΥ ΠΟΛΙΤΩΝ είναι η λειτουργία του ως μιας σύγχρονης Βουλής των 500, που θα εισηγείται στον Ελληνικό Λαό (τη «Σύγχρονη Εκκλησία του Δήμου») προτεινόμενα Δημοψηφίσματα όπως προκύπτουν από τη στελέχωση 5 Τμημάτων του, απαρτιζομένων από 100 πολίτες το καθένα, στα οποία σας καλούμε να συμμετέχετε ανάλογα με τις δυνατότητές σας, ως εξής:

1. Στην 100άδα των Δημοβουλευτών από **Εθελοντικές Οργανώσεις** ή
2. Στην 100άδα των Δημοβουλευτών από **Επιστημονικές Οργανώσεις** ή
3. Στην 100άδα των **Τοπικών Δημοβουλευτών της Περιφέρειας** ή
4. Στην 100άδα των **Δημοβουλευτών Ομογενών και Φιλελλήνων** ή
5. Στην 100άδα των **Κληροτών Πολιτών – Αριστίδων Δημοβουλευτών**

Κοινή Συνεδρίαση γίνεται μια φορά κάθε μήνα. Στο ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ

ΠΟΛΙΤΩΝ, λειτούργησαν κατά καιρούς σε εβδομαδιαία βάση έξι θεματικές Ομάδες Εργασίας, όπως καθορίστηκαν σε μια διημερίδα που πραγματοποιήθηκε την 23-24 Μαρτίου 2013 με τίτλο «Συνέλευση για το Μέλλον της Ελλάδας – Νέο Σύνταγμα» που μετεξελέγχθηκε σε «Διαρκή Συνέλευση για το Μέλλον της Ελλάδας – Νέο Σύνταγμα», όπως επίσημα ανακηρύχθηκε στην Πνύκα την 25^η Μαρτίου 2013 με αντικείμενο:

1. Πρόνοια - Αλληλεγγύη – Παιδεία
2. Κοινωνικό Έλεγχο – Δικαιοσύνη
3. Περιφερειακή – Οικολογική Ανάπτυξη
4. Εξωτερική Πολιτική – Απόδημος Ελληνισμός
5. Άμυνα – Ασφάλεια
6. Γενικές Συνταγματικές Αρχές για ένα Νέο Σύνταγμα

Το ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ ΠΟΛΙΤΩΝ συνέβαλε καθοριστικά για τη δημιουργία της «Ν.Ελ.Σ.Ε» (Νέας Ελληνικής Συντακτικής Εθνοσυνέλευσης), καθώς και της «Δι.Εθ.Ελ.» (Διαρκής Εθνοσυνέλευση Ελληνισμού) την 7^η Μαΐου 2016, κατόπιν 7 δημόσιων προπαρασκευαστικών συνεδριάσεων.

Στη διάλεξη Παρατίθενται στοιχεία για τους φορείς αυτούς.

Το Δημοβούλιο Πολιτών προσπαθεί να λειτουργεί με διαρκή ροή του συντονισμού του ανά μήνα από διαφορετικές Οργανώσεις κάθε φορά, που επιλέγονται από το ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ ΠΟΛΙΤΩΝ τιμής ένεκεν, εξαιτίας των σημαντικών πρωτοβουλιών και ακτιβιστικών δράσεων που αναλαμβάνουν τον συγκεκριμένο μήνα ανάληψης της ευθύνης, ως ΗΝΙΟΧΟΙ του γενικότερου απελευθερωτικού Κινήματος των Ελλήνων Πολιτών, που αναζητούν μια άλλη γνήσια και πραγματικά ποιοτικά αναπτυσσόμενη και δημοκρατική Ελλάδα.

3. Δράσεις του Δημοβουλίου Πολιτών

Τόσο τα τμήματα των Δημοβουλευτών, όσο και οι θεματικές Ομάδες εργασίας τους αποτελούν τις κεραιές του ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟΥ ΠΟΛΙΤΩΝ προς την Κοινωνία και έχουν στόχο εισηγήσεις και προτάσεις για δράσεις και πρωτοβουλίες στους τομείς της αρμοδιότητάς τους, την αποκρυστάλλωση των βασικών αρχών ενός Νέου Συντάγματος των Ελλήνων Πολιτών, το «ΕΥ ΝΟΜΟΘΕΤΕΙΝ» με την πρόταση και έκδοση Ψηφισμάτων για μελλοντικά Δημοψηφίσματα του Ελληνικού Λαού, τη δημιουργία δικτύου συνεργασίας με άλλες ομοειδείς οργανώσεις, που ψηφίστηκε ομόφωνα να λειτουργεί ως Διαρκής Συνέλευση για το Μέλλον της Ελλάδας μέχρι την συγκρότηση της «Ν.Ελ.Σ.Ε» του Ελληνικού Λαού (www.s120s.gr).

4. Ελληνικές και Ευρωπαϊκές Νομοθετικές Πρωτοβουλίες Πολιτών

Το Δημοβούλιο Πολιτών έχει προτείνει σε εκδήλωσή του της 12^{ης} Ιουνίου 2012 τρεις νομοθετικές πρωτοβουλίες Ευρωπαϊκών Πολιτών (European

Citizen's Initiatives, κατ' άρθρο 11 της Συνθήκης της Λισσαβόνας) Ελληνικού ενδιαφέροντος.

Οι τρεις νομοθετικές πρωτοβουλίες Ευρωπαϊκών Πολιτών που το Δημοβούλιο Πολιτών έχει προτείνει είναι:

1. *Η Ευρωπαϊκή Ένωση να μη δύναται να προβεί σε τροποποίηση ή αντικατάσταση των Συνθηκών της, εάν δεν έχουν εξοφληθεί πρώτιστα οι εκατέρωθεν απαιτήσεις και αποζημιώσεις μεταξύ των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (Εναρμονιζόμενη με την αρχή της καλής πίστεως, η Ευρωπαϊκή Ένωση οφείλει να στηρίζει τον όρο ένωση, αναδεικνύοντας την αλληλεγγύη μεταξύ των λαών που την απαρτίζουν)*
2. **Οι πολιτιστικοί θησαυροί των κρατών – μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης να επανέλθουν στους φυσικούς χώρους από τους οποίους προέρχονται και να αναγνωρισθεί το δικαίωμα του κάθε μνημείου στην πλήρη δημόσια εμφάνιση και αυτοτέλειά του. (Τα μνημεία αποτελούν κιβωτούς του πολιτισμού της ανθρωπότητας και είναι σκόπιμο να τεθούν υπό ειδικό Ευρωπαϊκό καθεστώς προστασίας)**
3. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να αποκαταστήσει το κύρος και την πίστη σε όλα τα κρατικά ομόλογα των κρατών – μελών της, αποκαθιστώντας τους δικαιούχους στο ακέραιο της ονομαστικής τους αξίας, με επιβάρυνση της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας για όλους τους Ευρωπαϊκούς Πολίτες που για λόγους δημοσιονομικής πολιτικής σε οποιοδήποτε κράτος – μέλος χάνουν με «haircut» (κούρεμα) μέρος της αξίας του τίτλου τους.

5. Προοπτικές ενσωμάτωσης του Δημοβουλίου Πολιτών ως (Κάτω) Βουλής των Ελληνικών Κοινοτήτων στο Νέο ή Αναθεωρημένο Σύνταγμα της Ελλάδας

Ήδη με τα συμπεράσματα των εργασιών της «Ν.Ελ.Σ.Ε» **προτείνεται το ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟ ΠΟΛΙΤΩΝ να αποτελέσει ένα Νέο Συνταγματικό Θεσμό κοινωνικού ελέγχου, που θα λειτουργεί εντός των πλαισίου του νέου ή του αναθεωρημένου Ελληνικού Συντάγματος** και όπως συμβαίνει στα περισσότερα ανεπτυγμένα κράτη θα επικυρώνει και θα φιλτράρει το νομοθετικό κυρίως έργο της Βουλής των Αντιπροσώπων, δηλαδή των πολιτικών κομμάτων.

Προτείνονται συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις που θα κατοχυρώνουν αυτόν το θεσμικό ρόλο του Δημοβουλίου Πολιτών, το οποίο επάξια τον διεκδικεί μετά από 5 χρόνια συνεχούς παραγωγικής λειτουργίας του, κατά τρόπο μάλιστα που μπορούμε να πούμε ότι **έχει δημιουργήσει ένα συνταγματικό έθιμο στη χώρα μας για την λειτουργία του και δίκαια διεκδικεί την νομιμοποίησή του**. Για να συμβεί αυτό θα πρέπει να κάνει μια επανεκκίνηση και να συμμετάσχετε όλοι όσοι επιθυμείτε, οι δραστήριοι και οι συνειδητοποιημένοι συμπολίτες μας που θα μας συστήσετε, στη στελέχωση και

λειτουργία του. Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να συμμετέχει κανείς στο Δημοβούλιο Πολιτών και παρακαλούμε να συμπληρώσετε τα στοιχεία σας όσοι επιθυμείτε να προσκαλείστε και να συμμετέχετε ενεργά.

6. Λόγοι συμμετοχής

Το συμπέρασμα αυτής της ομιλίας αποτελεί μια πρόσκληση σε όλους τους συνέλληνες συμπολίτες μας να συμμετέχουν στο Δημοβούλιο Πολιτών, αφού δεν πρέπει να ανέχονται τα ψέματα, την κοροϊδία, την αναληθσία μιας στείρας και αδιέξοδης πολιτικής και ενός πολιτικού συστήματος που βασίζεται ακόμη και σήμερα στο πελατειακό σύστημα, στην αδιαφάνεια, στη σύμπραξη με ανάξιους και ιδιοτελείς εταίρους εντός κι εκτός Ελλάδας. **Ένα σύστημα που είναι αποκλειστικά υπεύθυνο για την κατάντια και την διεθνή διαπόμπευση της χώρας μας και των πολιτών της.**

Λειτουργίες όπως του Δημοβουλίου Πολιτών, εφόσον επιτυγχάνουν, μπορούν να συμβάλουν σε πολλές αποτρόπαιες καταστάσεις, ακόμη και μέχρι να αποτρέπουν τους συμπολίτες μας να οδηγηθούν στον θάνατο και την αυτοκτονία, να εξυπηρετούν με την ασκούμενη κριτική και τις εποικοδομητικές του προτάσεις για άστεγους και άνεργους πολίτες που ζουν κάτω από τα όρια της φτώχειας, ώστε να μην πολλαπλασιάζονται με ραγδαίο ρυθμό.

Πρωτοβουλίες όπως του Δημοβουλίου Πολιτών μπορούν να **δώσουν στη νέα γενιά το όνειρο και το όραμα** για να βάλουμε επιτέλους ένα τέλος στο σύγχρονο Ελληνικό κατήφορο.

Συνεπώς, ζητείται η ΒΟΗΘΕΙΑ και ΣΥΝΔΡΟΜΗ κάθε Έλληνα και Ελληνίδας πολίτη, όσο μικρή και αν θεωρείται ότι είναι για να αντιστραφεί η καταστροφική πορεία της ΕΛΛΑΔΑΣ και να αναδειχτούν όλα τα θετικά της σημεία και τους αξιόλογους πολίτες της.

Επειδή
ΟΛΟΙ ΜΑΖΙ ΜΠΟΡΟΥΜΕ!

Επειδή
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ ΜΑΣ ΕΙΝΑΙ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΜΑΣ!

7. Επίλογος

Είναι φανερό ότι η σύγχρονη κατάρρευση αξιών παγκοσμίως και η διαφθορά που προκύπτει από την αναπόφευκτη διαπλοκή των ολιγαρχιών που εκλέγονται από τις κοινοβουλευτικές εκλογές αντιπροσώπων με τους ολιγάρχες του πολυεθνικού πλούτου και των τραπεζών ή και με παράνομους πλουτοκράτες απαιτεί τη δημιουργία νέων θεσμών κοινωνικού ελέγχου, που θα βασίζονται στην αυτοδίκαιη συμμετοχή όποιων πολιτών το επιθυμούν στα κοινά χωρίς

εκλογές για να ασκούν κοινωνικό έλεγχο και να δημιουργήσουν την τέταρτη Υπέρτατη κρατική λειτουργία δηλαδή την Ελεγκτική Εξουσία, ώστε η κοινωνία να ελέγχει πραγματικά την εκτελεστική, την νομοθετική και την δικαστική εξουσία. Το Δημοβούλιο Πολιτών μπορεί να αποτελεί μια τέτοια λύση και πρέπει να υποστηριχτεί η θεσμοθέτησή του στο Νέο ή στο Αναθεωρημένο Σύνταγμα της Ελλάδας, που ήδη άρχισε η δημόσια διαβούλευσή του από τους πολίτες, προτού ασχοληθεί με το ζήτημα η Βουλή των πολιτικών. Δίνεται μια πραγματική ευκαιρία σε όλους τους Έλληνες πολίτες να διεκδικήσουν γραπτά μέσα από τις διαδικασίες που λειτουργούν από την Επιτροπή Διαλόγου για την Αναθεώρηση του Συντάγματος (www.syntagma-dialogos.gov.gr/) να διεκδικήσουμε μαζί και σε πολύ μεγάλους αριθμούς συμμετοχής πολιτών την καθιέρωση της θεσμοθέτησης του Δημοβουλίου Πολιτών επίσημα ως δεύτερη Βουλή, όπως στα πιο προηγμένα κράτη του κόσμου υφίσταται είτε ως Γερουσία, είτε ως Βουλή των Κοινοτήτων για να φιλτράρει το συχνά καταστροφικό έργο της Βουλής των (λόρδων) πολιτικών!

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Γεννήθηκε το 1958 στη Θεσσαλονίκη. Αποφοίτησε από το Αμερικανικό Κολλέγιο “ΑΝΑΤΟΛΙΑ” Θεσσαλονίκης και τη Νομική Σχολή Εθνικού & Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθήνας (Νομικό Τμήμα). Μεταπτυχιακές σπουδές στο **Joh. Gutenberg Univers. στο MAINZ (Δυτ.) Γερμανίας**

- Εμπνευστής και Γενικός Συντονιστής του «ΔΗΜΟΒΟΥΛΙΟΥ ΠΟΛΙΤΩΝ»
- Ιδρυτικό μέλος της πρωτοβουλίας για «Νέα Ελληνική Συντακτική Εθνοσυνέλευση»
- Επικεφαλής των Ψηφοδελτιών των Ευρωεκλογών 2004 & 2009 με το «Ελληνικό Κίνημα Άμεσης Δημοκρατίας» και το 2014 με το Συνασπισμό «Ευρωπαϊκό Αντιμνημονιακό Μέτωπο».
- Εμπνευστής και συνδημιουργός με τον πρ. Αμερικανό Γερουσιαστή κ. Mike Gravel του Διεθνούς Διαγωνισμού Αναδραστικών Δραματοποιημένων Έργων με τίτλο «Άθλημα Δημοκρατίας» ή “(Greek Olympic Democracy- G.O.D.) Project”, που κατατέθηκε στην «Πολιτιστική Ολυμπιάδα 2004».
- Συντονιστής διοργάνωσης του Β’ Παγκόσμιου Συνεδρίου Άμεσης Δημοκρατίας (Ιούνιος 2000) στην Αθήνα και στους Δελφούς, που εγκαθίδρυσε το Παγκόσμιο Κίνημα Άμεσης Δημοκρατίας -WDDM - Worldwide Direct Democracy Movement –

Στοιχεία επικοινωνίας: Τηλέφωνα: 210 364 8300, 694 454 5888, Fax: 210 361 0882, E-mail: dimovouliao@dimovouliao.gr, Ιπποκράτους 42 – Αθήνα 10680, www.dimovouliao.gr

Παντέρα Μαρία

Σχολική Σύμβουλος Π.Ε.

Η ποικιλομορφία και η ανάλυση των εννοιών της παγκοσμιοποίησης, της διεθνοποίησης και του εθνικισμού. Θέσεις, προβληματισμοί, προτάσεις

Περίληψη

Διεθνείς και ελληνικές βιβλιογραφικές αναφορές κάνουν λόγο για το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης και της διεθνοποίησης όπως και για τις διαφορές μεταξύ των εννοιών. Η οικονομία και η επικοινωνία που μέχρι πριν από κάποιες δεκαετίες ορίζονταν στο πλαίσιο ενός κράτους-προστάτη, τώρα ακολουθούν τις παραμέτρους της παγκοσμιοποίησης. Στην παρούσα ανακοίνωση θα αναφερθούν οι θέσεις και οι απόψεις των υποστηρικτών της δημοκρατικής παγκοσμιοποίησης και του ελεύθερου εμπορίου, όπως και οι προβληματισμοί εκείνων που επισημαίνουν τις αρνητικές επιπτώσεις από την έλλειψη πολυμορφίας σε διεθνές επίπεδο και την επικράτηση μιας μορφής ηγεμονισμού. Τελικά η παγκοσμιοποίηση θα επαληθεύσει τους φόβους των εθνικιστών, οι οποίοι πιστεύουν ότι αυτή συρρικνώνει το ρόλο των εθνικών κρατών στη διεθνή πολιτική σκηνή και αναιρεί κάθε είδους δημιουργικής πνευματικής και πολιτιστικής δραστηριότητας.

Λέξεις-κλειδιά: Παγκοσμιοποίηση, διεθνοποίηση, έννοιες ανάλυσης, οι διαφορές, οι υποστηρικτές, οι επικριτές

Abstract

International and Greek references refer to the points on which converging phenomena of globalization and internationalization and the clear distinction between these. Parameters, such as economics, communication, etc., which until a few decades ago were set under a state-protector, now widely disseminated and follow the globalization parameters. This statement will be mention positions, the views and the concerns of supporters of democratic globalization and free trade, as well as their differences from others, highlighting the negative effects of the lack of diversity at international level and the prevalence of a form of hegemonism. Ultimately, the spread of globalization movement will verify the fears of nationalists, who have a different view and even higher priority argument, pointing out that this reduces the role of nation states in international politics, who believe that this reduces the role of nation states in international politics and negates any kind of creative intellectual and cultural activity.

Keywords: Globalization, internationalization, concepts analysis, differences, supporters, critics

Εισαγωγή

Στη σύγχρονη πραγματικότητα του 21ου αιώνα ένα από τα βασικά προσόντα για την εξέλιξη, εκπαίδευση και κατάρτιση των πολιτών σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελεί η κατοχή γνώσεων. Διευκολυντικός παράγοντας για κάθε είδους επαγγελματική, κοινωνική και οικονομική δράση σε κάθε τομέα αποτελεί η γνώση. Αναμφισβήτητα πρέπει να οριοθετηθούν τα πλαίσια εκείνα, τα οποία θα διευκολύνουν και θα εγγυηθούν την πολυφωνία, την διασφάλιση της πρόσβασης στην πληροφορία και τα εχέγγυα για την πολιτιστική δημιουργία και εξέλιξη των εθνικών κρατών. Αυτός ο στόχος μπορεί να επιτευχθεί με την αρωγή και της διεθνοποίησης, λειτουργεί όμως με πολλές μορφές και ισότιμα.

Στο Λεξικό της κοινής νεοελληνικής η λέξη «Εθνικισμός» αναφέρεται ως πολιτική ιδεολογία η οποία υποστηρίζει την ιδέα της εθνικής ταυτότητας και της ανωτερότητάς της ταυτότητάς της, θέματα που χαρακτηρίζουν τα άτομα ενός έθνους (el.wikipedia.org).

Η αρχική χρήση της λέξης «έθνος» (nation) υποδήλωνε την κοινή καταγωγή μιας ομάδας χωρίς να εμπεριέχει πολιτική σημασία. Οι υποστηρικτές της πολιτικής σημασίας της λέξης οι λεγόμενοι εθνικιστές, στα τέλη του 18^{ου} αιώνα απέδωσαν πολιτική σημασία στην έννοια, η δε ιδέα του εθνικισμού γεννήθηκε στην περίοδο της Γαλλικής επανάστασης η οποία επηρεάστηκε από τον Ζαν Ζακ Ρουσσώ.

Ο Α. Heywood συμπεραίνει ότι για την ιστορική αντίληψη ο εθνικισμός

ήταν ένα επαναστατικό, αντιδραστικό δημοκρατικά πολιτικό δόγμα το οποίο υπαγόρευε την αντίληψη ότι οι υπήκοοι του στέμματος έπρεπε να γίνουν Γάλλοι πολίτες.

Το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (ΑΠΘ) ορίζει την έννοια του εθνικισμού ως αγάπη και με πάθος προσήλωση των ατόμων στο έθνος, με συναισθήματα περιφρόνησης και εχθρότητας προς άλλα έθνη, τα οποία θεωρεί κατώτερα. Την αντιδιαστέλει δε από την έννοια του «πατριωτισμού», την οποία ορίζει ως αγάπη για την πατρίδα χωρίς διάθεση υποτίμησης ή περιφρόνησης άλλου έθνους. Εμφανίζεται το φαινόμενο της μετακίνησης σε περιφερειακό και παγκόσμιο επίπεδο των πολυειδών συνόρων και διάφορες εκδηλώσεις όπως ταξίδια, γάμοι, δίκτυα παραγωγής και διανομής αγαθών και υπηρεσιών να υπερβαίνουν τον εθνικό ορίζοντα. Αποτέλεσμα όλων των ανωτέρω είναι το φαινόμενο εκείνο κατά το οποίο παρουσίαση των δράσεων του εθνικού κράτους, έτσι όπως το αντιλαμβανόμαστε μέχρι σήμερα να αναπροσαρμόζονται και να τροποποιούνται με χαρακτηριστική την προέκταση της λειτουργίας του «κράτους πρόνοιας», την οποία ανέλαβε το αστικό κράτος στα τέλη του Β Παγκοσμίου Πολέμου. Συνέπεια των ανωτέρω είναι η δημιουργία νέων κανόνων πολιτικής δράσης ενός εθνικού κράτους¹.

1. Εθνικισμός

1.1. Η ιδεολογία και οι πολιτικές εκφάνσεις του εθνικισμού

Η ιδεολογία του εθνικισμού επιδρά προοδευτικά και έχει δύναμη απελευθερωτική, όταν εξασφαλίζει εθνική ενότητα και ανεξαρτησία. Αντίθετα όταν λειτουργεί ανορθολογικά ως αντιδραστικό δόγμα, επιτρέπει στο όνομα του έθνους να ακολουθείται πολιτική στρατιωτικής παρέμβασης ή επεκτατικών διεκδικήσεων και πολεμικών συρράξεων. Πολλοί μελετητές αντιμετωπίζουν τον εθνικισμό όχι ως ένα καθαυτό συνεκτικό φαινόμενο, αλλά ως μια ποικιλομορφία παραδόσεων για την κεντρική πολιτική σημασία του έθνους. Στο έργο του Α. «Μορφές εθνικισμού» ο Heywood διακρίνει τις εξής πολιτικές εκφάνσεις :

1.2. Φιλελεύθερος εθνικισμός

Η κλασική μορφή του ευρωπαϊκού φιλελευθερισμού με επιρροές από τη Γαλλική Επανάσταση και του ιταλικού εθνικιστικού κινήματος και το λατινοαμερικάνικο κίνημα ανεξαρτησίας. Ο φιλελεύθερος εθνικισμός δέχεται ότι η ανθρωπότητα είναι εκ φύσεως διαιρεμένη σε έθνη με ξεχωριστή ταυτότητα το καθένα και εκπορεύεται από τη λαϊκή κυριαρχία. Βασικές αρχές του είναι η εθνική

---

¹ Βούλγαρης, Γιάννης, Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1994

αυτοδιάθεση χωρίς να προωθεί τα συμφέροντα ενός έθνους εις βάρος άλλων, αποδεχόμενος ότι όλα τα έθνη είναι ίσα., με απώτερο σκοπό την οικοδόμηση ενός κόσμου ο οποίος θα αποτελείται από κυρίαρχα έθνη-κράτη.

1.3. Συντηρητικός εθνικισμός

Στόχος του συντηρητικού εθνικισμού ήταν η κοινωνική συνοχή, η δημόσια τάξη και η ασφάλεια. Οι συντηρητικοί εθνικιστές πρόσβευαν πως το έθνος είναι μια οργανική οντότητα, η οποία πηγάζει από τη βασική επιθυμία των ανθρώπων να συναναστρέφονται μόνο εκείνους με τους οποίους έχουν κοινές απόψεις, συνήθειες και τρόπο ζωής. Κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτού του είδους εθνικισμού δεν είναι η μιλιταρισμός και ο επεκτατισμός αλλά η εσωστρέφεια και η απομόνωση.

1.4. Επεκτατικός εθνικισμός

Με καθαρά επιθετικό στρατιωτικό και επεκτατικό χαρακτήρα αυτή η μορφή εθνικισμού δεν πρεσβεύει την πίστη στα ίσα δικαιώματα και την αυτοδιάθεση. Με αποτέλεσμα να οδηγεί σε αισθήματα υστερικού εθνικιστικού ενθουσιασμού, ο οποίος πολλές φορές αποκαλείται και θεμελιακός εθνικισμός, δηλαδή πίστη στη δύναμη του έθνους και όχι των ατόμων.

1.5. Αντιαποικιοκρατικός Εθνικισμός

Με κοινό αξίωμα την πάλη έναντι στην αποικιοκρατία και τη διαμόρφωση ενός αισθήματος εθνικότητας και «εθνικής απελευθέρωσης», στην ιστορική πορεία των μεγάλων και εκτεταμένων αυτοκρατοριών, όπως η Βρετανία, η Γαλλία, η Ολλανδία κ.ά. ήρθαν αντιμέτωπες με τη σαρωτική επίδραση του αναδύομένου αυτού εθνικισμού. Στην Ινδία μάλιστα υποσχέθηκαν ανεξαρτησία στη διάρκεια του Παγκοσμίου πολέμου και την ανεγνώρισαν το 1947, ενώ πραγματική ενότητα και ανεξαρτησία στην Κίνα επιτεύχθηκε μετά την κομμουνιστική επανάσταση του 1949. Το κίνημα αυτό της «εθνικής απελευθέρωσης» είχε οικονομική και πολιτική διάσταση κάτι που διευκολύνει την κατανόηση του λόγου, που τα αντιαποικιοκρατικά κινήματα στράφηκαν στο σοσιαλισμό και ειδικότερα στον μαρξισμό για διέξοδο της έκφρασής τους των εθνικιστικών τους φιλοδοξιών.

2. Ευρωσκεπτικισμός ή ευρωσκεπτικισμός, ένα σύγχρονο ρεύμα

Ως έννοια είναι ένας νεολογισμός, ο οποίος εκφράζει μια ιδεολογία αμφιβολίας ή αντίθεσης προς την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Δεν πρέπει να συγχέεται όμως με τον αντι-ευρωπαϊσμό, ο οποίος απορρίπτει τον πολιτισμό της Ευρώπης και αναφέρει συναισθήματα και διακρίσεις εις βάρος διάφορων ευρωπαϊκών εθνοτικών ομάδων.

Αρκετά ηγετικά στελέχη και εκπρόσωποι συντηρητικών ευρωσκεπτικιστικών παρατάξεων τοποθετούνται σε ζητήματα πολιτιστικού περιεχομένου και κάνουν λόγο για κίνδυνο εξισλαμισμού ο οποίος επηρεάζεται από θρησκευτικά, πολιτιστικά και γλωσσικά στοιχεία σε χριστιανικές φιλελεύθερες κοινωνίες των ευρωπαϊκών χωρών από την παρουσία κοινοτήτων μεταναστών ισλαμικού θρησκευόμενου, τονίζοντας παράλληλα την έλλειψη μέτρων από τα κράτη σε θέματα μεταναστευτικής πολιτικής όπως και από τον κίνδυνο ανόδου της ισλαμικής τρομοκρατίας με αποτέλεσμα να αποτύχουν τα πολυπολιτισμικά μοντέλα.

Μια άλλη διάσταση του ευρωσκεπτικισμού, όπως αναφέρεται σε σχετική ανάρτηση της περιοδικής θεωρητικής και πολιτικής επιθεώρησης, «*Τετράδια μαρξισμού*», είναι η άρνηση και η απόρριψη όχι μόνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης. Οι οπαδοί του ευρωσκεπτικισμού αντιλαμβάνονται την παγκοσμιοποίηση ως άδικη και εκμεταλλευτική για τις φτωχές κοινωνικές ομάδες κάθε έθνους².

Η θέση αυτή υπερθεματίζει την απόρριψη όχι μόνο της παγκοσμιοποίησης αλλά και την απόρριψη του σύγχρονου εθνικισμού θεωρώντας ότι είναι απόψεις της ίδιας διαδικασίας³.

Ο Ν. Μουζέλης στη μελέτη με τίτλο «*Εθνικισμός και κοσμοπολιτισμός*», διευκρινίζει ότι οι ευρωσκεπτικιστές συγκλίνουν στην άποψη της συναδέλφωσης των λαών με σεβασμό στην εθνική κουλτούρα.

Αντίθετα η παγκοσμιοποίηση ως μία και μόνη παγκόσμια δύναμη απορροφά με εξομίωση και ενσωμάτωση όλες τις άλλες μορφές. Βιβλιογραφικά η παγκοσμιοποίηση αναφέρεται ως ένα περίπλοκο σύστημα μορφών, σχέσεων και φαινομένων, μπορούμε δε τις ποικίλες μορφές της να τις κατηγοριοποιήσουμε ως εξής:

- Τη βιομηχανική παγκοσμιοποίηση, δηλαδή την ενίσχυση και την επέκταση των πολυεθνικών εταιρειών
- Τη χρηματοοικονομική παγκοσμιοποίηση, την ανάδυση των παγκόσμιων αγορών με το χαρακτηριστικό της εύκολης προσβασιμότητας σε εταιρείες και κρατικούς μηχανισμούς με σκοπό το δανεισμό
- Την πολιτική παγκοσμιοποίηση, την επέκταση των πολιτικών συμφερόντων χωρών, που βρίσκονται σε ικανή απόσταση από άλλα πολιτικά ισχυρά κράτη
- Την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας, την αύξηση δηλαδή της ροής της πληροφορίας μεταξύ μακρινών γεωγραφικά περιοχών
- Την πολιτισμική παγκοσμιοποίηση με χαρακτηριστικά ανάπτυξης και δημιουργίας παγκόσμιας κουλτούρας και διαπολιτισμικής επικοινωνίας

Οι παράγοντες εκείνοι που καθορίζουν την ανάπτυξη της παγκοσμιοποίησης εξαρτώνται από διάφορους παράγοντες, όπως το βαθμό της

---

2 <http://tetradia-marxismou.gr>

3 <http://www.e-keimena.gr/>

παρουσίας του μεταναστευτικού ρεύματος, το διεθνές εμπόριο, τις μετακινήσεις των χρηματικών κεφαλαίων, την κίνηση των χρηματοπιστωτικών αγορών κλπ.

Σταδιακά οι εθνικές προκαταλήψεις ξεπερνιούνται κυρίως λόγω της ανάπτυξης των δυνατοτήτων της επικοινωνίας μέσω του Διαδικτύου αλλά και από το διεθνές εμπόριο και την κίνηση των κεφαλαίων. Σύμφωνα με τον καθηγητή δρ. Κ. Λυμπερόπουλο δυναμικές και πρωτοπόρες επιχειρήσεις έχουν προ πολλού δραστηριοποιηθεί πέρα από τα σύνορα των εθνικών κρατών, υποκύπτοντας στις ανάγκες των καταναλωτών, ισχυροποιώντας την τάση για ένα οικονομικό σύστημα στο οποίο δεν υπάρχουν φραγμοί και εμπόδια (δασμοί, απόσταση, κουλτούρα) και στο οποίο οι εθνικές αγορές συγχωνεύονται σε μια τεράστια παγκόσμια αγορά.

Ο εθνοκεντρισμός, ως κοινωνικό φαινόμενο, αποτελεί μια προβληματική στάση ανωτερότητας με χαρακτηριστικά αλαζονικής συμπεριφοράς, όταν εκφράζει την πεποίθηση ότι τα μόνα σωστά εθνικά ή θρησκευτικά πρότυπα είναι αυτά μιας συγκεκριμένης ομάδας έναντι των άλλων, το δε φαινόμενο της ανεργίας και ο μαρασμός των εθνικών οικονομιών δικαιολογούνται από το γεγονός ότι μη εθνοκοκεντρικοί καταναλωτές καταναλώνουν ξένα προϊόντα και ακλουθούν τις διεθνείς τάσεις στη μόδα, στη μουσική, στην τέχνη κλπ.

Σε σχετικές έρευνες των Klein, Ettenson & Morris σχετικά με την έννοια του εθνοκεντρικού καταναλωτισμού και τη θετική ή αρνητική προδιάθεση των καταναλωτών για τα εγχώρια ή ξένα προϊόντα διαπιστώθηκε ότι υψηλές εθνοκεντρικές αξίες ωθούν τους καταναλωτές σε ευνοϊκές αξιολογήσεις υπέρ των εγχωρίων προϊόντων έναντι των εισαγομένων⁴.

Έρευνα του πανεπιστημίου Αιγαίου ενίσχυσε την αντίληψη ότι εθνοκεντρική καταναλωτική συμπεριφορά εμφανίζει αυξητικές τάσεις, όταν οι δείκτες των τιμών της οικονομίας σε χώρες παρουσιάζουν αρνητική πορεία. Κοινή ομολογία αποτελεί το γεγονός ότι η διεθνοποίηση των κοινωνικών, πολιτιστικών και οικονομικών συναλλαγών, οι ραγδαίες εξελίξεις σχετικά με τη διακίνηση των πληροφοριών και η ταχύτατη πρόοδος σε θέματα που άπτονται των νέων τεχνολογιών, επηρεάζουν και τον εκπαιδευτικό χώρο όπως και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της εκπαιδευτικής και επιστημονικής κοινότητας. Sine qua non ο σύγχρονος πολίτης του κόσμου δε δύναται να ανταποκριθεί με επιτυχία στις απαιτήσεις και στις ανάγκες της σύγχρονης εκπαιδευτικής πραγματικότητας, όπως και στις απαιτήσεις σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας και οργάνωσης του σύγχρονου κόσμου, αν δεν διαθέτει τις αντίστοιχες γνώσεις. Γνώσεις που θα συμβάλλουν στην ανάδειξη ενός υγιούς εθνισμού, δηλαδή στη συνείδηση ότι ανήκουμε σε κάποιο έθνος χωρίς όμως τάσεις περιφρόνησης άλλων εθνών- κρατών.

---

4 Klein, J.G., Ettenson, R. and Morris, M.D, (1998)“The animosity model of foreign product purchase: an empirical test in the people’s republic of China”, Journal of Marketing, Lefebvre, Henri (1991). The Production of Space, trans. D. Nicholson-Smith, Blackwell

3. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης

Αν και η έννοια της παγκοσμιοποίησης, δηλαδή η συνθήκη της πολιτισμικής αλληλεπίδρασης δια της επικοινωνίας, υπάρχει ήδη από την αρχαιότητα, ορισμός της παγκοσμιοποίησης με οικονομική διάσταση δόθηκε για πρώτη φορά από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Theodore Levitt. Συχνά γίνεται αντιληπτή ως διεθνοποίηση, ως μια εντατικοποίηση των διακρατικών σχέσεων και ανταλλαγών, με κύριους εκπροσώπους ταύτισης της παγκοσμιοποίησης με την διεθνοποίηση τους Paul Hirst και Graham Thomson⁵.

Ουσιαστικά δηλαδή εστιάζει ιδιαίτερα στη μεταβολή, που σημειώθηκε στον τομέα της παγκόσμιας οικονομίας προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα, όταν άρθηκαν τα εμπόδια ανάμεσα στα οικονομικά δεδομένα των κρατών, ιδιαίτερα δε, σε ό,τι αφορά στο εμπόριο και στην κίνηση των κεφαλαίων. Σημαντική εξέλιξη στην ελεύθερη διακίνηση τους κατέχει η πολιτική και η πολιτισμική παγκοσμιοποίηση (πολυεθνικές θεάματος, ενημέρωσης κ.ά.).

Σύμφωνα με όσα αναφέρονται σε σχετική αναφορά της εφημερίδας *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, σταδιακά το φαινόμενο αυτό τείνει να εξελίσσεται με αντίστοιχη ενεργοποίηση αυτόματων μηχανισμών, γεγονός που προκαλεί στις πολιτικές δυνάμεις αμηχανία με τους πολίτες-ψηφοφόρους να διαμαρτύρονται. Αν και οργανισμοί, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο υπερθεματίζουν τις αρχές και τις αξίες της ελεύθερης αγοράς, δεν διαθέτουν όμως τρόπους για να διαχειριστούν αυτές τις νέες καταστάσεις, που έχουν δημιουργηθεί. Προκύπτει λοιπόν η ανάγκη να ενεργοποιηθούν και να θεσπιστούν θεσμοί σε διεθνές επίπεδο, οι οποίοι θα επιβάλλουν νέες κατευθύνσεις, προσανατολισμένες στις αξίες της αλληλεγγύης και της κοινωνικής δικαιοσύνης.

Διαμετρικά αντίθετος ο Thompson⁶ (2000) υποστηρίζει ότι η εθνική οικονομία παραμένει η μόνη ζωτική διεθνοποιημένη κατηγορία και όχι παγκόσμια, εφόσον οι δραστηριότητες διαφορετικών κρατών χαρακτηρίζονται από σχέσεις αλληλεξάρτησης και όχι ενσωμάτωσης. Οι επονομαζόμενες πολυεθνικές εταιρείες στην πραγματικότητα είναι διεθνείς, αφού διατηρούν ξεκάθαρα μια βάση εθνική και εθνικά συμφέροντα. Σύμφωνα δε με τις μετασχηματιστικές απόψεις είναι μεν υπαρκτή η οικονομική παγκοσμιοποίηση δεν έχει όμως διεισδύσει στις εθνικές οικονομίες σε τέτοιο βαθμό που να μην μπορούν να τις διαχειριστούν.

Ομάδες ακτιβιστών και ομάδες εθνικιστών θεωρούν ζημιογόνες διάφορες πτυχές της παγκοσμιοποίησης. Στα τέλη της δεκαετίας του 90 εμφανίστηκε ένα ετερόκλητο, διεθνές κίνημα που έγινε γνωστό από τις αναταραχές, τις διαδηλώσεις

---

5 Hirst, Paul and Graham Thomson, *Globalization in Question: the International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press. 1966

6 Thompson, E. P. (2000). Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*

και τις συγκρούσεις στις Η.Π.Α. και στην Ιταλία, με σοσιαλιστικά και οικολογικά χαρακτηριστικά. Συχνά δε ο όρος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση ή κατά της παγκοσμιοποίησης χρησιμοποιείται από τα ΜΜΕ, μπορεί όμως να οδηγήσει σε σύγχυση διότι συχνά οι ακτιβιστές αντιτίθενται σε συγκεκριμένες μόνο μορφές της παγκοσμιοποίησης και όχι συνολικά. Ένας από τους ακτιβιστές, ο Νόαμ Τσόμσκι, αναφέρθηκε στον όρο, λέγοντας ότι δεν έχει νόημα, αφού στόχος του κινήματος είναι η παγκοσμιοποίηση της δικαιοσύνης.

Ποικίλα είναι τα ερωτήματα στο κατά πόσο οι επιρροές της διαδικασίας της παγκοσμιοποίησης στην πολιτισμική πραγματικότητα συντελεί στην πολιτισμική ομογενοποίηση ή στην πολιτισμική σύγκρουση⁷.

Ερευνητικά θα ήταν χρήσιμο να μελετηθούν οι συνέπειες της παγκοσμιοποίησης για να συμπεριληφθούν στο επιστημονικό πεδίο των πολιτικών επιστημών κάθε δημοκρατικής χώρας, ώστε τα ερευνητικά συμπεράσματα της μελέτης, να έχουν πρακτική χρησιμότητα για τη δημοκρατικότερη λειτουργία του εθνικού πολιτικού συστήματος, αλλά και για την οργάνωση και την κινητοποίηση των πολιτών σε πλαίσιο διεθνών και περιφερειακών θεσμών. Η προσπάθεια αυτή δε, θα συνέβαλε ουσιαστικά στην οριοθέτηση μελλοντικών πολιτικών αποφάσεων, αναφορικά με τη διαχείριση της παγκοσμιοποίησης.

3.1. Η οικονομική διάσταση της παγκοσμιοποίησης

Η προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης ως οικονομικό φαινόμενο προτάσσεται ως επιχείρημα διαφόρων σχολών σκέψης, όπως είναι οι «υπέρμαχοι» αλλά και οι «σκεπτικιστές», οι οποίοι αμφισβητούν την παγκοσμιοποίηση ως ένα τέλεια οργανωμένο πλαίσιο αγοράς με οικονομικά κριτήρια.

Ιδιαίτερη κατηγορία αποτελούν οι «υπέρμαχοι» της επικράτησης του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης. Αυτοί την ορίζουν ως φαινόμενο οικονομικής διάστασης με επαναστατικές συνέπειες και με σημαίνουσα βαρύτητα για τη σύγχρονη ιστορία⁸.

Σύμφωνα δε με τους Kenichi και Friedman⁹ οι λαοί στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης υπόκεινται συνεχώς όλο και περισσότερο στους νόμους της παγκόσμιας αγοράς και το γεγονός αυτό σηματοδοτεί την πίστη ότι ο παγκόσμιος ανταγωνισμός θα αποτελέσει κίνητρο για την ανθρώπινη πρόοδο.

Στο πλαίσιο λοιπόν της παγκοσμιοποίησης αρκετοί θεωρητικοί, οι οποίοι εντάσσονται στους υπέρμαχους του φαινομένου, τονίζουν την αναγκαιότητα διαμόρφωσης πολιτισμικών, οικονομικών και κοινωνικών δικτύων. Αυτά παραγόμενα από την κουλτούρα της διασποράς και της μετανάστευσης, μπορούν

---

7 Αλμπάνης, Ε. *Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Libro, Αθήνα, 2003.

8 Ploman E.W. (1984) *Space, Earth and Communication*, West Port CT: Quorum

9 Kenichi, O., (1995) *The End of the nation State. The Rise of regional Economies*. New York.

Friedman, Thomas, L. (1999) *The Lexus and the Olive Tree*, New York: Harper Collins

να διαπερνούν τα σύνορα κάθε έθνους-κράτους¹⁰.

Στην ίδια κατεύθυνση και ο Castells¹¹, αναγνωρίζει τη σύγχρονη κοινωνία ως «κοινωνία δικτύων», διότι όπως χαρακτηριστικά αναφέρει τα διάφορα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας και μεταφορών δημιουργούν μια κουλτούρα αληθινής εικονικότητας, στην οποία τα σύμβολα οριοθετούν την πραγματική εμπειρία, οι δε κυρίαρχες αξίες είναι άχρονες με στιγμιαίες εκφράσεις.

Αναμφισβήτητα η κινητικότητα του κεφαλαίου και των ανθρώπων, ο μηδενισμός των γεωγραφικών αποστάσεων και η χρονική σύμπτυξη έχει ως αποτέλεσμα ένα μέρος του πληθυσμού να βιώνει ένα παρόν αιώνιο και ανιστορικό¹².

Οι υπέρμαχοι της οικονομικής παγκοσμιοποίησης θεωρούν ότι αυτή σηματοδοτεί μια νέα εποχή για την ανθρώπινη ιστορία κατά την οποία θα μεταβάλλονται συνεχώς σε αδύναμες επιχειρησιακές μονάδες τα έθνη-κράτη με αποτέλεσμα να επέλθει μια οικονομική «αποεθνικοποίηση» με τη δημιουργία δικτύων παραγωγής και χρηματοδότησης¹³.

Οι οπαδοί του νεοφιλελευθερισμού θεωρούν ότι ο παγκόσμιος οικονομικός ανταγωνισμός δεν αποτελεί ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος, αλλά ένα εφελτήριο για τον πρώτο παγκόσμιο πολιτισμό, διατείνονται δε, ότι σε παγκόσμιο επίπεδο η διάδοση της φιλελεύθερης δημοκρατίας ενισχύει την ανάδειξη μιας παγκόσμιας κουλτούρας, που καθορίζεται από τα κυρίαρχα πρότυπα οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης¹⁴.

3.2. Η πολιτισμική διάσταση της παγκοσμιοποίησης

Αντίστοιχα οι έννοιες της διεθνικότητας και της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης οριοθετούν όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής πραγματικότητας και με έμφαση τονίζουν την ισχυροποίηση της εντατικής προβολής της διαφορετικότητας και της ποικιλίας.

Σύμφωνα δε με όσα αναφέρουν οι Skordulis & Arvanitis¹⁵, η υπέρβαση πολιτισμικών και κρατικών ορίων σκιαγραφεί την έννοια της διεθνικότητας (transnational), διότι ορίζει νέους εννοιολογικούς τρόπους διαχείρισης του χρόνου, του τόπου, όπως είναι τα δίκτυα μεταφορών, τη σχετική αυτονομία του χώρου λόγω της παρεμβολής των ΜΜΕ και επανακαθορίζουν την έννοια της ταυτότητας σε πλαίσιο παγκοσμιοποίησης. Έτσι λοιπόν δημιουργούνται νέες

---

10 Cochrane & Pain, 2002

11 Castells, M., (1998). The Information Age: Economy, Society and Culture. Oxford: Blackwell

12 Bauman, Z. (2004a). Europe: An Unfinished Adventure. Cambridge: Malden

13 Kenichi, O., (1995) The End of the nation State. The Rise of regional Economies. New York.

Friedman, Thomas, L. (1999) The Lexus and the Olive Tree, New York: Harper Collins

14 Perlmutter, Howard (1991) On the rocky road to the first global civilization, Human relations

15 Skordulis, Konstantine & Arvanitis, Eugenia (2008). "Space Conceptualization in the Context of Postmodernity: Theorizing Spatial Representation". In The International Journal of Interdisciplinary Sciences.

κοινότητες και μορφές αλληλεγγύης και αλληλεπίδρασης με χαρακτηριστικά διεθνικότητας χωρίς να ταυτίζονται απόλυτα με έναν χώρο ή τόπο. Με αυτή την έννοια παρουσιάζεται το φαινόμενο της απεδαφοποίησης του εθνοτισμού και της ταυτότητας και νέοι κοινωνικοί χώροι προβάλλουν με χαρακτηριστικά πολιτικής παγκοσμιοποίησης και πολιτικού πλουραλισμού¹⁶.

Η νέα αυτή εννοιολόγηση των συνόρων διεθνοποιείται και εξειδικεύεται με την υποστήριξη των νέων τεχνολογιών και του τεχνολογικού εξοπλισμού, με αποτέλεσμα μια νέα κοινωνική μορφολογία να εντατικοποιείται, η οποία τείνει να διευκολύνει την ύπαρξη πολλαπλών πολιτειακών ταυτοτήτων με τον πολίτη να έχει τη δυνατότητα να παρεμβαίνει και να συμμετέχει σε μορφές διακυβέρνησης με εθνικά και διακρατικά χαρακτηριστικά διακυβέρνησης¹⁷.

3.4. Πολιτισμική παγκοσμιοποίηση και μετάβαση στις πλουραλιστικές κοινωνίες

Συνύπαρξη της πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική παγκοσμιοποίηση σηματοδοτεί το μεταβατικό στάδιο από την παραδοσιακή μορφή των εθνικιστικών κοινωνιών στις πλουραλιστικές, όπως είναι οι παγκόσμιες πόλεις και οι πολυπολιτισμικές κοινωνίες. Ένας διαρκής πολιτισμικός μετασχηματισμός συντελείται, όταν τα πολιτισμικά ρεύματα δια των επικοινωνιών και του εμπορίου διαπερνούν τα σύνορα και συμβάλλουν στην επικράτηση μιας διαπολιτισμικής διασύνδεσης¹⁸.

Συνέπεια των ανωτέρω αποτελεί η εμφάνιση μιας παγκόσμιας κουλτούρας, η οποία αναδεικνύει ατομικές ταυτότητες ενώ παράλληλα επιταχύνει με εντατικούς ρυθμούς μια παγκόσμια συνείδηση συλλογικότητας με έμφαση στη σχετικοποίηση των ατομικών και εθνικών πρακτικών και την αναγωγή τους σε διεθνή σύμβολα και πρακτικές¹⁹.

Ο Appadurai (1990) αναφερόμενος στη πολιτισμική διαφορετικότητα εστιάζει στα πεδία ροής των πολιτισμικών προϊόντων αλλά και στην κινητικότητα των ατόμων, τη διάδοση της τεχνολογίας του κεφαλαίου, της πληροφορίας των πολιτικών ιδεών και των αξιών που πρεσβεύει η θρησκεία.

Αναμφισβήτητα η οικονομική παγκοσμιοποίηση, η υπερεθνική οικονομική συγκρότηση επηρέασε τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αξίες της σύγχρονης κοινωνικής ζωής δημιουργώντας ανισότητες οδηγώντας στην εμφάνιση νέων μορφών εθνικισμού με τάσεις αφομοίωσης και ομογενοποίησης. Ένα νέο είδος φόβου, η ξενοφοβία, δηλαδή η φοβία απέναντι σε κάθε είδους ετερογένεια,

---

16 Lefebvre, 1991

17 Robertson, Roland. (1992), *Globalization: Social theory and Global Culture*. London: Sage.

18 Hall, Stuart (1992). "The Question of Cultural identity". In *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press

19 Papastergiadis, Nikos (2000). *The Turbulence of Migration: Globalization, Deterritorialization and Hybridity*. London: Polity Press.

απέναντι στον ξένο και τον «εθνικό άλλο» αναβιώνει τελευταία λόγω οικονομικής και πολιτικής ανασφάλειας, όπως η ανεργία, η τρομοκρατία κλπ.²⁰

Αυτά τα φαινόμενα διευκολύνουν την αποτελεσματικότητα ενός μηχανισμού άμυνας και εναντίωσης απέναντι σε ευάλωτες κοινωνικά ομάδες (άνεργοι, τεχνολογικά αναλφάβητοι, μετανάστες κ.ά.), με αποτέλεσμα να υπερισχύει η αίσθηση της εθνικής ταυτότητας σε καιρούς κρίσης²¹.

3.5. Εκπαίδευση και παγκοσμιοποίηση

Διάφορες μελέτες αναφέρουν ότι κάθε κράτος είναι υπεύθυνο για τις εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις που εφαρμόζει²².

Ελέγχουν επίσης τις εκπαιδευτικές διαδικασίες και παραμένουν σταθερά οι ρυθμιστές των εκπαιδευτικών ζητημάτων ενάντια σε τάσεις αποκέντρωσης²³.

Ανατρέχοντας στα αποτελέσματα των ανωτέρω ερευνών συμπεραίνουμε ότι η παγκοσμιοποίηση δεν μπορεί να διαμορφώνει εκπαιδευτικά συστήματα με επιβολή ενός παγκόσμιου συστήματος και σχήματος. Δηλαδή σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον η εκπαίδευση δεν θα μπορέσει να αναπτύξει τα χαρακτηριστικά εκείνα που αναδεικνύουν τη μοναδικότητα ενός λαού.

Σε ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον αποκτά ιδιαίτερη σημασία η προώθηση της πολυμορφίας της εκπαίδευσης με διαπολιτισμικές διαστάσεις. Έχοντας ως στόχο «να αφυπνίσει και να καλλιεργήσει τη συνείδηση και τον αναστοχασμό για την κοινωνική πολυμορφία»²⁴.

Στο χώρο και της εκπαίδευσης υπάρχει έντονος προβληματισμός για το πλαίσιο και τις μορφές της παγκοσμιοποίησης σε σχέση με το διαδίκτυο, την ασύγχρονη και εξ αποστάσεως εκπαίδευση, τις εξελίξεις στον τομέα των νέων τεχνολογιών, την αποτελεσματικότητα ή όχι της συμβολής των ανθρωπιστικών σπουδών, χαρακτηριστικά που διαμορφώνουν την έννοια της πολιτισμικής παρουσίας στην εκπαίδευση στο κατώφλι του νέου αιώνα.

Αναμφίβολα τα σημαντικά τεχνολογικά επιτεύγματα έχουν εκμηδενίσει την έννοια των αποστάσεων και την εξ αποστάσεως επικοινωνία και πληροφορία (ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, δημοσιεύσεις, αποτελέσματα ερευνών, εμπλουτισμό

---

20 Apple, Michael (2001). *Educating The Right' Way: Markets, Standards, God And Inequality*. New York: Routledge Falmer

Cahill, Desmond (2001). "The rise and fall of multicultural education in Australian schools". In *Multicultural Education across the World*, C. Grant & J. Lei (eds), Lawrence Erlbaum, USA.

Singh, Michael (2002). "Rewriting the Ways of Globalizing Education?". In *Race Ethnicity and Education*

21 Cahill, Desmond (2001). "The rise and fall of multicultural education in Australian schools". In *Multicultural Education across the World*, C. Grant & J. Lei (eds), Lawrence Erlbaum, USA.

22 Mok K., (2000) Reflecting globalization effects on local policy, "*Journal of Educational Policy*", vol.

23 Vandenberghe V., Combining and bureaucratic control in education: an answer to market bureaucratic failure?, "*Comparative Education*", vol. 35, No. 3, 1999Γ

Levievre C., (2000) The French Model of the educator state, "*Journal of Education Policy*"

24 Γκόβαρης, Χ., *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Ατραπός, Αθήνα 2001.

γνωστικών αντικειμένων κλπ.). Αναφερόμαστε δηλαδή με βεβαιότητα σε μια «παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας». Ως εκ τούτου μπορούμε με ευκολία να μιλούμε σε παγκόσμιο επίπεδο για μια κοινή γλώσσα επικοινωνίας και διδασκαλίας και για μια «κινητικότητα» ανθρώπινου δυναμικού βάζοντας σε δεύτερο μοίρα την επιλογή των εθνικών πόρων και προτάσεων. Επιλέγοντας όμως αυτή την τακτική, δεν βάζουμε σε κίνδυνο την εξαφάνιση της πολιτισμικής εθνικής φυσιογνωμίας και κληρονομιάς κάθε χώρας; Εύλογα προβάλλει το ερώτημα λοιπόν, οι πολίτες των χωρών σε τι δασκάλους θα αναθέσουν τη μόρφωση των παιδιών τους, σε ποιους νομικούς θα εκδικαστούν οι υποθέσεις τους στις αίθουσες των δικαστηρίων, η περίθαλψη από τι γιατρούς θα παρέχεται; Είναι αυτό το όραμα της Εκπαίδευσης του 21^{ου} αιώνα, με άλλα λόγια μέχρι ποιο σημείο θα υπάρξει σύγκλιση ή πλήρης ενσωμάτωση και εξισωτισμός παγκοσμίως;

Τι επιλέγουμε λοιπόν; Τη διεθνοποίηση (internationalization), δηλαδή μια ευρύτερη διεθνή συμμετοχή, ισότιμη και πολύμορφη ή την παγκοσμιοποίηση (globalization), η οποία ως μία και μόνη μορφή παγκοσμίως εξομοιώνει και ενσωματώνει τις υπόλοιπες; Χαρακτηριστικά αξίζει να αναφερθεί το παράδειγμα της «μονογλωσσικότητας», δηλαδή της απόλυτης κυριαρχίας της Αγγλικής γλώσσας. Ενώ αντιθέτως η «πολυγλωσσία», η γλωσσική πολυμορφία ευνοεί τη διεθνή χρήση περισσότερων της μιας γλώσσας. Πρακτικά αυτό σημαίνει ότι η παγκοσμιοποίηση μορφοποιείται με μια μορφή παθητικής ένταξης σε έναν παγκόσμιο κανόνα, αυτόν του «εξαμερικανισμού», δηλαδή ενός πολιτισμικού ηγεμονικού χαρακτηριστικού, που προέρχεται από μια παθητικού τύπου μίμηση ξένων προτύπων.

Τι είδους λοιπόν δημιουργική λειτουργία και πνευματική παραγωγή μπορεί να προκληθεί, όταν εξαπλωθεί και επικρατήσει μια μονομερής ξένη αντίληψη της παιδείας, της οικονομίας και της κοινωνικής υπόστασης κάθε χώρας; Άραγε αυτός πρέπει να είναι ο εκπαιδευτικός και πολιτισμικός στόχος σε διεθνές επίπεδο, η δημιουργία δηλαδή γνωριμιών και επαφών σε πλαίσιο πολυπολιτισμικής πολυμορφίας.

Στόχος της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας πρέπει να είναι η διαπολιτισμική επικοινωνία, η κατανόηση και η συνεργασία, με διαφοροποίηση της καταναλωτικής συμπεριφοράς και αναίρεση των προκαταλήψεων, της ξеноφοβίας και των στερεοτύπων.

Συμπεράσματα-Προτάσεις

Αναντίρρητα σε παγκόσμιο επίπεδο όλα τα άτομα προέρχονται από διάφορα κοινωνικό-πολιτισμικά περιβάλλοντα, εκτιμούν δε και ερμηνεύουν διαφορετικά την πραγματικότητα. Ο σύγχρονος άνθρωπος θα πρέπει να μάθει να ζει με αυτή τη διαφορετικότητα σε μια κοινωνία με ευδιάκριτες τις πολιτισμικές τάσεις. Στην εκπαίδευση παγκοσμιοποίηση έχει την έννοια της εκπαιδευτικής προσπάθειας

που έχει ως στόχο την ενδυνάμωση του διεθνούς προσανατολισμού της γνώσης και της συμπεριφοράς²⁵.

Η κατάργηση των διακρίσεων, η αλληλοαποδοχή, η αλληλεγγύη, μπορεί να επιτευχθεί με τη συμβολή της διαπολιτισμικής προσέγγισης στην εκπαίδευση με την εφαρμογή της διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση δεν απευθύνεται μόνο στις μειονότητες, αλλά σε όλο τον πληθυσμό κάθε χώρας²⁶.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλμπάνης, Ε. *Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Libro, Αθήνα, 2003.
- Αραβανής, Γ., *Η παγκοσμιοποίηση στη διαπολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής διαδικασίας*
- Βούλγαρης, Γ., Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός, κοινωνικό κράτος 1973-1990, Αθήνα: Εκδ. Θεμέλιο, 1994
- Γκόβαρης, Χ., *Εισαγωγή στη Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*, Ατραπός, Αθήνα 2001
- Γεωργογιάννης, Π. *Διαπολιτισμικότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στο Π. Γεωργογιάννης (επιμ.) Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Βηματισμοί για μια αλλαγή στην εκπαίδευση. Τόμος 7ος Πάτρα 2008*
- Chomsky, N., Η χειραγώγηση των μαζών: Συνεντεύξεις με τον David Barsamian (μτφρ. Θεολ. Βουλγαρίδης), Scripta, Αθήνα 1997
- Heywood, A., Πολιτικές Ιδεολογίες, εκδ. Επίκεντρο, Αθήνα 2007
- Heywood, A., Εισαγωγή στη Πολιτική, εκδόσεις Πόλις 2006
- Λεξικό της κοινής νεοελληνικής «Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη»,
- Μουζέλης, Ν., Εθνικισμός και κοσμοπολιτισμός, Εφημερίδα Το Βήμα, 27-2-2011
- Τετράδια μαρξισμού: Η κρίση της ΕΕ. Τάσεις και προοπτικές, Πολιτική περιοδική επιθεώρηση, 2016
- Τσόμσκι, Ν. «Θα συνεχιστούν οι αντιδράσεις» Συνέντευξη. *Η Καθημερινή*. Ειδική έκδοση: «Παγκοσμιοποίηση. Ελπίδα ή εφιάλτης;», 15-8-2001

Ξενόγλωσση

- Appadurai, A. (1990), "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy". In Featherstone, Mike (ed.), *Global Culture*. London: Sage
- Appadurai, A. (1996), *Modernity at Large. Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minneapolis. Press

---

25 Αραβανής, Γ., *Η παγκοσμιοποίηση στη διαπολιτισμική διάσταση της εκπαιδευτικής διαδικασίας*

26 Γεωργογιάννης, Π. *Διαπολιτισμικότητα και Διαπολιτισμική Εκπαίδευση στο Π. Γεωργογιάννης (επιμ.) Διαπολιτισμική εκπαίδευση. Βηματισμοί για μια αλλαγή στην εκπαίδευση. Τόμος 7ος Πάτρα 2008*

- Apple, M. (2001), *Educating The Right' Way: Markets, Standards, God And Inequality*. New York: Routledge Falmer
- Bauman, Z. (2004a), *Europe: An Unfinished Adventure*. Cambridge: Malden.
- Cahill, D. (2001), "The rise and fall of multicultural education in Australian schools". In *Multicultural Education across the World*, C. Grant & J. Lei (eds), Lawrence Erlbaum, USA.
- Castells, M., (1998), *The Information Age: Economy, Society and Culture*. Oxford: Blackwell
- Friedman, T.L.(1999) *The Lexus and the Olive Tree*, New York: Harper Collins
- Hall, S. (1992), "The Question of Cultural identity". In *Modernity and its Futures*. Cambridge: Polity Press
- Hirst, P., Graham, T. (1966), *Globalization in Question:the International Economy and the Possibilities of Governance*, Cambridge: Polity Press.
- Kenichi. O., (1990), *The Borderless World, power and Strategy in the Interlinked Economy*, London
- Kenichi, O., (1995), *The End of the nation State. The Rise of regional Economies*. New York.
- Klein, J.G., Ettenson, R., Morris, M.D, (1998) "The animosity model of foreign product purchase: an empirical test in the people's republic of China", *Journal of Marketing*
- Lefebvre, H. (1991), *The Production of Space*, trans. D. Nicholson-Smith, Blackwell.
- Levievre C., (2000), *The French Model of the educator state*, "*Journal of Education Policy*".
- Levitt, T. (1983), *Globalization of markets*, Harvard Business Review.
- Mok, K., (2000), *Reflecting globalization effects on local policy*, "*Journal of Educational Policy*", vol.
- Papastergiadis, N. (2000), *The Turbulence of Migration: Globalization, Deteritorialization and Hybridity*. London: Polity Press.
- Perlmutter, H., (1991), *On the rocky road to the first global civilization*, Human relations.
- Ploman E.W. (1984), *Space, Earth and Communication*, West Port CT: Quorum.
- Robertson, R. (1992), *Globalization: Social theory and Global Culture*. London: Sage.
- Singh, M. (2002), "Rewriting the Ways of Globalizing Education?". In *Race Ethnicity and Education*.
- Skordulis, K., Arvanitis, E. (2008), "Space Conceptualization in the Context of Postmodernity: Theorizing Spatial Representation". In *The International Journal of Interdisciplinary Sciences*.
- Thompson, E. P. (2000), *Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy*

attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology*.

Vandenbergh, V. 9 (1999Γ), Combining and bureaucratic control in education: an answer to market bureaucratic failure?, "*Comparative Education*", vol. 35, No. 3,

Ιστοσελίδες

<https://el.wikipedia.org/>

<http://www.enet.gr/>

Βιογραφικό σημείωμα

Η **Μαρία Δ. Παντέρα** γεννήθηκε στο Βόλο. Σπούδασε στη Ράλλειο Παιδαγωγική Ακαδημία Πειραιά. Είναι πτυχιούχος του τμήματος Φ.Π.Ψ της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών και έχει πτυχίο εξομοίωσης του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής εκπαίδευσης Πανεπιστημίου Αθηνών . Έχει δίπλωμα διετούς μετεκπαίδευσης στη Γενική Αγωγή από το Μαράσλειο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης και Μεταπτυχιακό Δίπλωμα της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Θεωρία, πράξη και αξιολόγηση του εκπαιδευτικού έργου» Είναι υποψήφια Διδάκτωρ στο Παιδαγωγικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έχει υπηρετήσει ως εκπαιδευτικός στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και έχει διατελέσει Διευθύντρια και Υποδιευθύντρια πολυθέσιων δημοτικών σχολείων. Σήμερα υπηρετεί ως Σχολική Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης της 1^{ης} Περιφέρειας Μαγνησίας με έδρα το Βόλο. Έχει παρακολουθήσει πλήθος επιμορφωτικών προγραμμάτων, επιστημονικών συνεδρίων και έχει λάβει μέρος σε ημερίδες και σεμινάρια ως επιμορφώτρια εκπαιδευτικών (Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΠΕΚ). Είναι μέλος επιστημονικών εταιρειών, έχει δημοσιεύσει άρθρα σε επιστημονικά περιοδικά και συμμετείχε σε ερευνητικό πρόγραμμα ως επιστημονική συνεργάτης. Στοιχεία επικοινωνίας: mdpantera@gmail.com.

Παπαδάκη Πολυξένη

*Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Πρόεδρος Τμήματος Δημ. Διοίκησης,
Πάντειο Πανεπιστήμιο*

Δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα και λειτουργία του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης (2009 - ...;)

Περίληψη

Θέμα της παρούσας εισήγησης είναι το κατά πόσο στη σημερινή Ελλάδα εξακολουθούν να είναι σε ισχύ οι δημοκρατικοί θεσμοί. Η δημοκρατία ως πολίτευμα ορίζεται από τη δυνατότητα συμμετοχής στην εξουσία και καθορισμού της πολιτικής λειτουργίας ενός κράτους από το σύνολο των πολιτών του. Η λειτουργία του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους καθορίζεται σήμερα κυρίως από την ύπαρξη του κράτους δικαίου και πραγματώνεται μέσω αυτού, δηλαδή μέσω της συνταγματικής προστασίας συγκεκριμένων αρχών, όπως η προστασία των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων, η διάκριση των λειτουργιών και ο έλεγχος της νομιμότητας της δράσης της εκτελεστικής λειτουργίας από τα δικαστήρια. Η λειτουργία της δημοκρατίας δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί επίσης χωρίς την κατοχύρωση των αρχών του κοινωνικού κράτους. Στην Ελλάδα κατά την περίοδο της κρίσης, πολλά από τα ανωτέρω στοιχεία δε λειτούργησαν και εξακολουθούν να είναι το σημείο εκκίνησης για απάντηση στο ερώτημα: Λειτουργεί η δημοκρατία στην Ελλάδα σήμερα;

Λέξεις κλειδιά: δημοκρατία, κοινωνικό κράτος, ανθρώπινα δικαιώματα

Democracy, human rights and social state in Greece during the period of economic crisis (2009-...?)

Abstract

The aim of this presentation is to discuss whether and up to which point do the democratic institutions function in contemporary Greece, precisely in quasi bankrupt Greece. Democracy as a regime is defined by the power of the citizens of a state to participate and determine its political functions. Nowadays, the function of a contemporary democratic state consists of the existence of the State of Law and it functions through it, namely through the constitutional protection of certain principles such as the protection of the civil and political rights, separation of powers and judicial control of the executive power. But a democratic state must have the characteristics of the social state too. In Greece during the recent economic crisis many of the above mentioned criteria of democracy are inactive. Under these circumstances we need to seek for an answer to the main and vital question: Is democracy really functioning in Greece today.

Keywords: democracy, social state, human rights

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα εισήγηση είναι μια προσπάθεια να αναλυθεί η πραγματική λειτουργία της δημοκρατίας και του κοινωνικού κράτους κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, η οποία μαστίζει τη χώρα μας ήδη για πάνω από έξι χρόνια. Πώς μπορεί όμως το πολίτευμα της Χώρας μας να επηρεάζεται από ένα καθαρά οικονομικό φαινόμενο, όπως αυτό της οικονομικής κρίσης; Με άλλα λόγια πώς συνδέεται η λειτουργία του πολιτεύματος με τη λειτουργία των οικονομικών θεσμών; Έννοιες όπως δημοκρατία, κράτος δικαίου, ανθρώπινα δικαιώματα, ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνικό κράτος, είναι έννοιες και απαραίτητα στοιχεία ενός ανθρωποκεντρικού πολιτικού συστήματος και αποκτούν διαφορετική σημασία ανάλογα με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που επικρατούν σε ένα κράτος. Αναλύοντάς τις θα διαπιστώσουμε ότι, ανεξάρτητα από την καθαρή λειτουργία των θεσμών και τον προσανατολισμό του πολιτεύματος, η οικονομική κατάσταση ενός κράτους, και εν προκειμένω του ελληνικού κράτους, είναι αυτή που επιτρέπει ή όχι την αποτελεσματική λειτουργία και προστασία του πολιτεύματος αυτού.

2. Οι έννοιες δημοκρατία, κράτος δικαίου, ανθρώπινα δικαιώματα, κοινωνικό κράτος

Αναφερόμενοι στην έννοια δημοκρατία, ξεκινάμε πάντα από την κλασική έννοια

του όρου, όπως αυτός πρωτοεμφανίστηκε στην αρχαία Ελλάδα και ιδιαίτερα στην αρχαία Αθήνα. Δημοκρατία, λοιπόν, είναι το πολίτευμα στο οποίο το ανώτατο όργανο του κράτους είναι ο λαός, από τον οποίο πηγάζει κάθε εξουσία και ιδίως η πρωτογενής συντακτική εξουσία. Αυτή είναι η έννοια που δίνεται σήμερα, στη σύγχρονη εποχή, περιορίζοντας τις διαφοροποιήσεις που έχουν παρατεθεί ήδη από την αρχαία πολιτική φιλοσοφία και κυρίως από τον Αριστοτέλη¹. Πέρα από τον ορισμό της δημοκρατίας σύμφωνα με την πρώτη (από τη διδασκαλία του Αριστοτέλη) και κατά καιρούς διαφοροποιούμενη αντίληψη περί του ποιος μπορεί να ανήκει στο λαό ενός κράτους, σήμερα θεωρούμε ότι στα απαραίτητα στοιχεία της δημοκρατίας περιλαμβάνονται και άλλες αρχές, που συμπληρώνουν την αρχική έννοιά της, όπως η αρχή της καθολικότητας της ψήφου, το δικαίωμα αντίστασης στην τυραννία, η αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, η συνταγματική κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων, και, στα πλαίσια της νεότερης θεωρίας για το σύγχρονο δημοκρατικό κράτος, και των κοινωνικών δικαιωμάτων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι κατοχυρωμένα σε όλα τα δημοκρατικά συντάγματα του κόσμου, θεωρούμενα ως προαιώνια και अपαράγραπτα δικαιώματα που πηγάζουν από το φυσικό δίκαιο². Πέρα, λοιπόν, από τα δικαιώματα αυτά, που στηρίχτηκαν σε πρώτη φάση στα λεγόμενα δικαιώματα καταλόγου, η εξέλιξη της δημοκρατίας οδήγησε στην αναγνώριση και άλλων δικαιωμάτων. Τα σύγχρονα θεμελιώδη δικαιώματα, τα ατομικά και τα πολιτικά δικαιώματα και η δύναμη που δίνεται στον πολίτη με αυτά, που στηριζόμενα αρχικά στις αμερικανικές και γαλλικές διακηρύξεις, διευρύνθηκαν και εμπλουτίστηκαν στη συνέχεια στις αρχές του 20ού αι., συμπληρώνονται πλέον με τα κοινωνικά δικαιώματα με την ανάδειξη του κοινωνικού κράτους δικαίου ιδίως μετά το 2^ο Παγκόσμιο πόλεμο. Όπως θα αναλύσουμε παρακάτω, τα σύγχρονα δημοκρατικά κράτη κατοχυρώνουν πλέον στα συντάγματά τους τα διευρυμένα θεμελιώδη δικαιώματα, δίνοντας έτσι έμφαση στον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα του κράτους και θεωρώντας τα απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία της δημοκρατίας.

3. Δημοκρατία και κράτος δικαίου

Η δημοκρατία στις διάφορες μορφές της στηρίζεται, όπως είδαμε, στη λαϊκή

---

1 Πολιτικά, ιδίως Γ' και Δ'.

2 Άρθρ. 1 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων της Βιρτζίνια του 1776 και άρθρ. 1 και 2 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789.- Βλ. και Κασσιμάτης, Γ.(1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του ίδιου Μελέτες, Ι, 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 257 επ. και ιδίως 263επ. και 265 επ.' Μάνεσης, Α. (1982), Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδ., Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα σελ. 33 επ.' Νικολόπουλος, Η. (1991), Οι γαλλικές διακηρύξεις των δικαιωμάτων του 18^{ου} αιώνα, Αθήνα - Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας' Ράϊκος, Α. (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙΙ, Θεμελιώδη δικαιώματα, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 44 επ.' Σωτηρέλης, Γ. Η συνταγματική ελευθερία στην εποχή των ραγδαίων αλλαγών. Προς μια νέα θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων; στο <http://w.w.w. constitutionalism.gr> προσπελάστηκε στις 26.01.2012.

κυριαρχία. Απεριόριστη δημοκρατία με την έννοια της απόλυτης λαϊκής κυριαρχίας δεν έχει υπάρξει ή εφαρμοστεί σε κάποιο κρατικό σύστημα. Η απόλυτη δημοκρατία που θα προερχόταν από την άσκηση της πρωτογενούς εξουσίας ενός λαού, θα περιοριζόταν ήδη από αυτόν. Συγκεκριμένα, ο λαός, κατά την άσκηση της εξουσίας του αυτοπεριορίζεται δημιουργώντας Σύνταγμα, θέτοντας δηλαδή τους θεμελιώδεις κανόνες της κρατικής εξουσίας και οργάνωσης. Το Σύνταγμα θέτει τα όρια εξουσίας ενός κράτους, πρώτα- πρώτα απέναντι στον ίδιο το λαό. Η απόλυτη δημοκρατία, λοιπόν, καθοριζόμενη από το Σύνταγμα ή τον καταστατικό Χάρτη ή από οποιοσδήποτε αντίστοιχες και ίσης ισχύος αρχές περιορίζεται εξ ορισμού και σε αυτό διακρίνεται από την αναρχική κοινωνία. Να σημειώσουμε ότι και η αναρχική κοινωνία ακολουθεί κανόνες αυτοπεριορισμού, δηλαδή η αναρχία μπορεί να υπάρξει μόνο με τον αυτοπεριορισμό της κοινωνίας και τηρώντας την τάξη, η οποία θα επιτρέψει την αρμονική συμβίωση των μελών της. Σε μια ουτοπικής θεώρησης ανάλυση, η κάθε κοινωνία θέτει τους κανόνες συμβίωσης, είτε αυτοί έχουν τη μορφή εθίμου (άγραφοι κανόνες) είτε τη μορφή κανόνων ηθικής, οποιασδήποτε ηθικής που οδηγεί στην αποδοχή της συμβίωσης χωρίς κάποια κρατική εξουσία και που γίνονται αποδεκτές από τα μέλη της. Η δημοκρατία ως ιδανικό πολιτικό σύστημα, πρέπει να ταυτίζεται με το δίκαιο. Γιατί και σύμφωνα με τη σύγχρονη αντίληψη για το κράτος, η μετάβαση από το κράτος που εξουσιάζει **υπηκόους** σε κράτος που λειτουργεί με **πολίτες** στηρίχθηκε και στηρίζεται στο δίκαιο. Αυτό είναι που διαφοροποιεί τη δημοκρατία σε όλες τις μορφές της (περιορισμένη - απεριόριστη - βασιλευόμενη - προεδρική - κοινοβουλευτική - άμεση - αντιπροσωπευτική - συμμετοχική) από τα άλλα πολιτεύματα (μοναρχία ή ολιγαρχία). Το σύγχρονο κράτος δικαίου, που χαρακτηρίζεται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, κάποια ήδη προαναφέρθηκαν ανωτέρω, μπορεί να λειτουργήσει μόνο υπό δημοκρατικούς κανόνες οργάνωσης. Ήδη η διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και οι αρχές της διάκρισης των λειτουργιών και της νομιμότητας της δράσης της διοίκησης και ο έλεγχός της από ανεξάρτητα δικαστήρια αποτελούν την ελάχιστη προϋπόθεση προστασίας των πολιτών από την αυθαιρεσία της πολιτικής εξουσίας, επομένως εξ ορισμού αντιδιαστέλλεται προς τα μη δημοκρατικής θεμελίωσης καθεστώτα. Πράγματι, ακόμα και αν στο σύνταγμα ενός κράτους κατοχυρώνονται όλα ή μερικά από τα θεμελιώδη δικαιώματα, είναι εντούτοις απαραίτητο να καθίσταται δυνατή και η ελεύθερη άσκησή τους από τους πολίτες και τους κατοίκους του κράτους αυτού (ανάλογα με τη φύση του δικαιώματος). Αυτή διασφαλίζεται μόνο με την κατοχύρωση του κράτους δικαίου και οι αρχές του αποτελούν το κριτήριο για το αν το πολίτευμα είναι πράγματι ή μόνο κατ' επίφαση δημοκρατικό³.

---

3 Βλ. Κασμάτης, Γ.(1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του ίδιου Μελέτες, Ι , 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ.262 επ. · Ράϊκος, Α. (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο, Ι, Γενική Πολιτειολογία - Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο & Οργανωτικό Μέρος Ι, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 427 επ. ·

4. Η διαμόρφωση των αρχών του κοινωνικού κράτους

Η κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με την επικράτηση των αρχών του διαφωτισμού και του φιλελευθερισμού στην Αγγλία αρχικά και στις Η.Π.Α. και Γαλλία αργότερα, στα συντάγματα των οποίων προβλέπονται μια σειρά δικαιωμάτων, θέτει και τις βάσεις για την αλλαγή της πολιτικής αντιμετώπισης του ανθρώπου και της αναγνώρισης αυτού ως υποκειμένου δικαιωμάτων. Οι οικονομικές συνισταμένες που οδήγησαν στη διαμόρφωση αυτών των αρχών και τη δημιουργία νέων τάξεων, όπως π.χ. της αστικής, με την αποδυνάμωση των απόλυτων μοναρχιών στην Ευρώπη και την ανακατανομή των οικονομικών πόρων, που παρατηρούνται στα τέλη του 18^{ου} και ιδίως κατά τον 19^ο αιώνα, απαιτούσαν και την κατοχύρωση κάποιων ελάχιστων αρχικά δικαιωμάτων αυτών των νέων τάξεων⁴. Οι αλλαγές που συντελέστηκαν στα αστικά κράτη της Ευρώπης μετά τον 1^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, θέτουν νέα προοπτική στην έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα δικαιώματα διευρύνονται, είναι πλέον τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη. Η συνταγματική τους προστασία θεωρείται από τις εκάστοτε ηγεσίες ότι αποτελεί απαραίτητο συστατικό στοιχείο για την ενδυνάμωση της δημοκρατίας και τον επανακαθορισμό των λειτουργιών του κράτους. Τα νέα κράτη που δημιουργούνται μετά την κατάρρευση των αυτοκρατοριών της κεντρικής Ευρώπης, καθώς και η εγκαθίδρυση ενός διαφορετικού τύπου πολιτεύματος στη σοβιετική Ρωσία, που στηρίζεται σε διαφορετική οικονομική και πολιτική θεωρία με την κατάργηση του αστικού μοναρχικού καθεστώτος οδηγούν στη διεύρυνση της έννοιας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αμφισβητείται πλέον αν μπορεί να εννοηθεί πλήρης κατοχύρωση αυτών με την κατοχύρωση μόνο συγκεκριμένων δικαιωμάτων στα πλαίσια του αστικού φιλελεύθερου κράτους και των οικονομικών λειτουργιών που αυτό διασφαλίζει. Όλοι οι νομικοί έχουμε προβληματιστεί με τη ρήση του Anatole France: «Φυσικά και απολαμβάνουν όλοι τη μεγαλειώδη ισότητα απέναντι στο νόμο: Απαγορεύεται το ίδιο, τόσο στους πλούσιους, όσο και στους φτωχούς, να κοιμούνται κάτω από τις γέφυρες, να ζητιανεύουν και να κλέβουν ψωμί». Πλήρης κατοχύρωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων δε νοείται χωρίς την απόλυτη κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ο σεβασμός της οποίας είναι το θεμέλιο κάθε δημοκρατικού κράτους δικαίου. Πράγματι, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν είναι ακριβώς ένα δικαίωμα, αλλά μια αρχή που διέπει όλα τα δικαιώματα και τις σχέσεις του κράτους με τους πολίτες του σε όλες τις εκφάνσεις της. Μόνο υπό το πρίσμα και την προϋπόθεση αυτή μπορούμε να θεωρούμε ότι εξασφαλίζεται η λειτουργία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στην τήρηση αυτής πρέπει να στοχεύει η προστασία τους. Ιδιαίτερα τα κοινωνικά δικαιώματα κατοχυρώθηκαν με σκοπό την άμβλυνση των κοινωνικών διακρίσεων, τις

Saladin, P.(1995), *Wozu noch Staaten?* Bern –München -Wien, σελ.166 επ.

4 Καλτσώνης, Δ. (2014) *Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία*, Αθήνα, Τόπος, σελ. 142 επ.

οποίες υφίσταντο οι πολίτες του κράτους υπό δεδομένες οικονομικές συνθήκες. Κριτήριο και κινητήρια δύναμη είναι η εξασφάλιση αξιοπρεπούς επιπέδου ζωής κυρίως των οικονομικά και κοινωνικά αδυνάτων.

Το κοινωνικό κράτος θεωρείται από την κρατούσα στη συνταγματική θεωρία γνώμη ότι δημιουργήθηκε τον περασμένο αιώνα και ιδίως μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο⁵. Εντούτοις, αν μελετήσουμε ιστορικά την πορεία των πρώτων οιονεί κοινωνικών δικαιωμάτων, θα διαπιστώσουμε ότι τα πρώτα στοιχεία του κοινωνικού κράτους (κυρίως του κράτους πρόνοιας) είχαν ήδη τεθεί στην αρχαία Ελλάδα, όπως στη Σπάρτη από το Λυκούργο, στην Κόρινθο από τον Περίανδρο, κυρίως όμως στην αρχαία Αθήνα από το Σόλωνα (σεισάχθεια χρεών), τον Πεισίστρατο και μετά από τον Περικλή. Πράγματι, στην αθηναϊκή Δημοκρατία του Περικλή, οι θεσμοί προστασίας των κοινωνικά αδυνάτων (προστασία από την πόλη των ορφανών και των χηρών των πεσόντων στους πολέμους, των γερόντων και των αδυνάτων) και η πολιτική των διαφόρων κοινωνικών παροχών (συσσίτια, θεωρικά, αποζημίωση για τη συμμετοχή στην Εκκλησία του Δήμου και στα δικαστήρια, πρόσληψη ανέργων για την εκτέλεση κοινωφελών έργων με σκοπό την καταπολέμηση της ανεργίας) εθεωρούντο απαραίτητα στοιχεία για τη λειτουργία του πολιτεύματος⁶.

Σύμφωνα με κάποιους συγγραφείς⁷, οι θεσμοί πρόνοιας απολυταρχικών κρατών και οι θεσμοί φιλανθρωπίας που προερχόταν από μη κρατικούς θεσμούς (π.χ. την εκκλησία) δεν εντάσσονται στην έννοια του κοινωνικού κράτους. Πράγματι, οι τελευταίοι, όντας εξωθεσμικοί (μη συνταγματικοί) παράγοντες, δε μπορούν να ενταχθούν στους συνταγματικούς αποδέκτες του κοινωνικού κράτους.

Η κοινωνική δημοκρατία αρχίζει να τίθεται ως πολιτειακός στόχος για τα κράτη κατά το μεσοπόλεμο και ιδίως μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929. Αλλά και τα μη δημοκρατικά καθεστώτα της εποχής αυτής (φασιστική Ιταλία, ναζιστική Γερμανία και αργότερα η φασιστική Ισπανία και η Ελλάδα) έχουν ως έναν από τους βασικούς άξονες της πολιτικής τους την άσκηση κοινωνικής πολιτικής με σκοπό την άμβλυνση και την εξάλειψη οποιασδήποτε αντίδρασης ή διαμαρτυρίας και εν τέλει τη στήριξη των καθεστώτων τους από το λαό.

---

5 Βλ. Κασσιμάτης, Γ. (1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του ίδιου Μελέτες, I, 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ.262 επ. Μάνεσης, Α. (1982), Συνταγματικά Δικαιώματα, α' ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ' έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα σελ. 21 επ. Ράϊκος, Α. (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο, III, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ.43. Haller, W., - Kφlz, A., (1999), Allgemeines Staatsrecht, 2^η έκδ., Basel-Genf-München: Helbing & Lichtenhahn, σελ. 131 επ.

6 Οικονόμου, Δ. Οι δημόσιες σχέσεις στην Πόλη – Πολιτεία των Αθηνών, Η δημοκρατία σε κρίση, ακμή και παρακμή, σε «ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Καλλιτσουνάκη, τόμος 44 (1964), Τεύχος Γ', σελ. 609 επ. και ιδίως 626, 628 επ.

7 Όπως π.χ. ο καθηγητής Κασσιμάτης, (1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του Μελέτες, I, 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 257 και πρβλ και σημ. 1 στην ίδια σελ.)

5. Η προστασία του κοινωνικού κράτους ως απαραίτητο στοιχείο της δημοκρατίας σήμερα

Τα κοινωνικά δικαιώματα αποτελούν, όπως προαναφέραμε, τον τρίτο πυλώνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων και είναι αυτά που προσδίδουν στο κράτος τον χαρακτηρισμό κοινωνικό. Είναι γεγονός, ότι λόγω του συστήματος οργάνωσης του κράτους και της οικονομίας τους (κοινωνικοποιημένα και κρατικοποιημένα μέσα παραγωγής), η πληρέστερη κατοχύρωση των κοινωνικών δικαιωμάτων, σε σύγκριση βέβαια πάντα με τις χώρες της Δύσης, παρατηρήθηκε στις σοσιαλιστικές χώρες, πρώτα στη Σοβιετική Ένωση και έπειτα στα κράτη, κυρίως της ανατολικής Ευρώπης, που υιοθέτησαν παρόμοιο πολιτικό και οικονομικό σύστημα μετά το 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο⁸. Στον αντίποδα, τα κράτη της δυτικής Ευρώπης υιοθέτησαν και αυτά ένα σύστημα προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων και κοινωνικής προστασίας των πολιτών από το κράτος, που όμως τελεί πάντα υπό την αίρεση της δυνατότητας πραγματοποίησής τους και λειτουργίας τους στα πλαίσια του συγκεκριμένου συστήματος, οικονομικού και πολιτικού, του κράτους αυτού, με άλλα λόγια, της οικονομικής δυνατότητας αυτού. Γιατί, ακόμα και αν το κράτος επιθυμεί και προσπαθεί να προστατεύσει τις οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερες τάξεις, η οικονομία είναι αυτή που θα καθορίσει κυρίως σε ποιο βαθμό η υποχρέωση αυτή του κράτους μπορεί να υλοποιηθεί. Αυτό ανάγεται στην πολιτική που οι κυβερνώντες θα ασκήσουν και στις προτεραιότητες που θα θέσουν κατά την εφαρμογή του προγράμματός τους. Με άλλα λόγια, η κυβέρνηση κατά την άσκηση του έργου της προστατεύει ή όχι τα κοινωνικά δικαιώματα, στηριζόμενη ή επικαλούμενη την κατάσταση της οικονομίας, πράγμα που όμως ουδόλως την απαλλάσσει από τη συνταγματική της υποχρέωση για άσκηση προστατευτικής πολιτικής υπέρ των πλέον αδυνάμων πολιτών. Για να μιλήσουμε με νομικούς όρους, κατά την κρατούσα στην επιστήμη γνώμη η συνταγματική υποχρέωση του κράτους για άσκηση κοινωνικής πολιτικής είναι *lex imperfecta*, δεν προβλέπονται δηλαδή κυρώσεις για τη μη τήρησή της, όπως επίσης δεν καθιερώνουν αγωγή αξίωση κατά του κράτους για την μη εκπλήρωση ή μη λήψη μέτρων που θα στοχεύουν στην άσκηση συγκεκριμένης κοινωνικής πολιτικής σύμφωνα με τη συνταγματική επιταγή⁹. Όμως το κράτος και, κατά συνέπεια και τα εντεταλμένα όργανά του, είναι υποχρεωμένα κατά την άσκηση της λειτουργίας τους να τηρούν όλες τις συνταγματικές αρχές, ακόμα και αυτές που κάποιος ονομάζουν «κατευθυντήριες», όρος όμως αδιανόητος πλέον

8 Καλτσώνης, Δ. (2014) Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία, Αθήνα, Τόπος, 93 επ. Βλ. και Κασσιμάτης, Γ. (1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του ιδίου Μελέτες, I, 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας, σελ. 262 επ. Ράϊκος, Α. (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο III, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 43, 102 επ. Saladin, P. (1995), Wozu noch Staaten? Bern-München-Wien, σελ. 164 επ.

9 Ράϊκος, Α., (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο, III, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 99 και 103

στο συνταγματικό δίκαιο. Πράγματι, στη συνταγματική θεωρία δεν υπάρχουν κατευθυντήριες ή μη υποχρεωτικές συνταγματικές διατάξεις, όλες οι διατάξεις του Συντάγματος είναι επιτακτικές¹⁰. Εξάλλου, το Σύνταγμά μας, στο άρθρο 25 § 1 ορίζει ότι στοιχείο του πολιτεύματός μας είναι η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου: «Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως άτομου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου υ τελούν υπό την ε γ γ ύ η σ η του Κράτους».

6. Η ελλιπής λειτουργία των θεσμών προστασίας των ανθρωπίνων και, κυρίως, των κοινωνικών δικαιωμάτων στην περίοδο της οικονομικής κρίσης

Όπως είδαμε, το κοινωνικό κράτος λειτουργεί στα πλαίσια του δημοκρατικού πολιτεύματος και του κράτους δικαίου. Συνεπώς, μέσα από ένα δημοκρατικό σύνταγμα προστατεύεται ο άνθρωπος ως άτομο και ως μέλος της κοινωνίας με ένα πλέγμα δικαιωμάτων, θεωρητικά διαφορετικών, αλλά στην ουσία αλληλένδετων. Έχει δηλαδή ένα σύνολο δικαιωμάτων, τα οποία μπορεί να ασκεί είτε ατομικά, είτε συλλογικά, με άλλα άτομα δηλαδή που έχουν επίσης τα ίδια δικαιώματα και επίσης έχει κοινωνικά δικαιώματα που τον προστατεύουν στα πλαίσια της πολιτικής της προστασίας των ασθενέστερων οικονομικά και κοινωνικά ατόμων.

Η οικονομική κρίση την οποία βιώνει η χώρα μας, οδηγεί αναπόφευκτα στην αδυναμία υποστήριξης όλων των δικαιωμάτων, τόσο δηλαδή των ατομικών και πολιτικών όσο και των κοινωνικών. Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι παρούσες οικονομικές συνθήκες οδηγούν σε μια εκ των πραγμάτων απαξίωση των συνταγματικά προστατευόμενων δικαιωμάτων. Πράγματι, η άσκηση μιας σειράς ατομικών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ισότητα, τη ζωή, την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, την ιδιοκτησία και τα δικαιώματα εκπαίδευσης, έκφρασης και συμμετοχής στα πολιτιστικά αγαθά έχουν υποστεί σοβαρούς περιορισμούς, που μερικές φορές φτάνουν μέχρι το σημείο να μην καθίσταται δυνατή η άσκησή τους. Ενδεικτικά αναφέρω μερικές μόνο περιπτώσεις παραβίασης ή σοβαρού περιορισμού της άσκησης κάποιων ατομικών δικαιωμάτων:

- Παραβίαση της αρχής της ισότητας και κυρίως της φορολογικής ισότητας. Το άρθρο 4 § 5 του Σ. ορίζει ότι «οι Έλληνες πολίτες συνεισφέρουν χωρίς διακρίσεις στα δημόσια βάρη, ανάλογα με τις δυνάμεις τους». Η πολιτική φορολόγησης των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων παράλληλα με τις αποτυχημένες ή λιγότερο επιτυχείς προσπάθειες πάταξης της φοροδιαφυγής των

---

10 Ράικος, Α., (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο, ΙΙΙ, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σελ. 102 επ.

οικονομικά πιο εύρωστων και επομένως δυναμένων να συνεισφέρουν περισσότερο στα φορολογικά έσοδα, οδηγεί σε άδικη κατανομή των φορολογικών βαρών.

- Παραβίαση του δικαιώματος για ελεύθερη επιλογή επαγγέλματος και κατ' επέκταση της οικονομικής ελευθερίας (άρθρο 5 § 1 του Σ.). Το δικαίωμα αυτό περιορίζεται με μια σειρά από νομοθετικά και φορολογικά μέτρα, κυρίως με την υπερφορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών και των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που, σε συνδυασμό με την έλλειψη χρηματοδότησης και την αδυναμία παροχής διευκόλυνσης ρευστότητας από το τραπεζικό σύστημα, οδηγούνται σε κλείσιμο.

- Παραβίαση του δικαιώματος παροχής δικαστικής προστασίας (άρθρο 20§ Σ: Καθένας έχει δικαίωμα στην παροχή έννομης προστασίας από τα δικαστήρια και μπορεί να αναπτύξει σ' αυτά τις απόψεις του για τα δικαιώματα ή συμφέροντά του, όπως νόμος ορίζει). Η προσφυγή στη δικαιοσύνη καθίσταται εξαιρετικά δυσχερής και θίγεται ο πυρήνας του δικαιώματος με την υπερβολικά υψηλή τιμή του δικαστικού παραβόλου (100 έως 300 Ευρώ) και δυσχεραίνεται επίσης με την προοπτική επιβολής προστίμου από το Δικαστήριο υπέρ του Δημοσίου έως του ποσού των 1.000 Ευρώ και σε περίπτωση προφανώς απαράδεκτης προσφυγής, το πρόστιμο μπορεί να ανέλθει έως του ποσού των 2.000 Ευρώ.

Στην κλασική αστική δημοκρατία, που είχε διαμορφωθεί μέχρι την εμφάνιση του κοινωνικού κράτους η παραβίαση ή η διακινδύνευση των ατομικών δικαιωμάτων θα ήταν, όπως αναφέραμε ήδη, το σημείο αναφοράς και το μέτρο για τη λειτουργία της δημοκρατίας. Πράγματι, η δημοκρατία υπό την κλασική της έννοια περιλαμβάνει μόνο τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη και όχι και αυτά που διαμορφώνουν και τις συνθήκες άσκησης αυτών των δικαιωμάτων, δηλαδή τα κοινωνικά δικαιώματα. Το νέο μοντέλο του σύγχρονου δημοκρατικού κράτους επιβάλλει, πέρα από την κατοχύρωση και τη λειτουργία του κοινωνικού κράτους δικαίου. Για την εκπλήρωση της αρχής του , πρωταρχική υποχρέωση είναι η τήρηση των ρητά κατοχυρωμένων κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτά αναφέρονται στο Σύνταγμα και ειδικότερα στα άρθρα:

- 16 § 2 και 4 για το δικαίωμα στη δωρεάν παιδεία και τις προϋποθέσεις παροχής αυτής από το κράτος.
- 21 §§ 1 έως 6 για την προστασία της οικογένειας, του γάμου, της μητρότητας, της παιδικής ηλικίας, της πολύτεκνης οικογένειας, της υγείας, της νεότητας και των γηρατειών, της κατοικίας, της ιδιαίτερης πρόνοιας για τους άπορους και τα άτομα με αναπηρίες.
- 22 § 1 για την προστασία της εργασίας ως δικαιώματος και την υποχρέωση του κράτους να μεριμνά για τη δημιουργία συνθηκών απασχόλησης όλων των πολιτών.

Μια ιδιαίτερα αξιόπιστη πηγή για την κατάσταση των κοινωνικών δικαιωμάτων στη χώρα μας είναι οι εκθέσεις της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), που δημοσιεύονται με τον τίτλο «Συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα»

και στους οποίους καταγράφεται η χειροτέρευση της θέσης των κατοίκων της Ελλάδας κατά τα τελευταία πέντε χρόνια¹¹. Αυτοί αναφέρονται σε συγκριτικά στατιστικά στοιχεία σε τομείς που αφορούν στα κοινωνικά δικαιώματα και είναι ταξινομημένα με κριτήριο τους δείκτες ευημερίας, εργασίας και απασχόλησης, εκπαίδευσης, υγείας, κατοικίας κ. ά

Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, αποδεικνύεται ότι η οικονομική κρίση επηρέασε και επιβάρυνε ιδίως τα ασθενέστερα οικονομικά και επομένως και κοινωνικά στρώματα. Η δαπάνη του κράτους για κοινωνικές παροχές μειώθηκε τόσο σε ποσοστό, όσο και σε απόλυτους αριθμούς και η φτωχοποίηση μεγαλύτερου αριθμού πολιτών οδήγησε σε μια ανακατάταξη των κοινωνικών τάξεων: Η παραδοσιακή μεσαία τάξη έχει συρρικνωθεί, η ανεργία έχει ανέλθει σε υψηλά ποσοστά, τα οποία είναι υψηλότερα στους νέους (τόσο στους επιστήμονες και τους κατέχοντες μια επαγγελματική εξειδίκευση, όσο και στους μη ειδικευμένους) και σε αυτούς που εργαζόταν σε χειρονακτική εργασία και είναι κοντά στην ηλικία για συνταξιοδότηση. Σε μεγάλο ποσοστό ανέρχεται ο αριθμός των νοικοκυριών, τα οποία δεν έχουν κανένα εργαζόμενο μέλος. Μια αναπόφευκτη συνέπεια αυτού του φαινομένου είναι η αδυναμία εξεύρεσης πόρων για τη χρηματοδότηση των συντάξεων, κατά το ποσοστό που αναλογεί στους εργαζόμενους.

7. Συμπεράσματα

Το σύγχρονο δημοκρατικό πολίτευμα της πατρίδας μας, με την εξαίρεση της σε πρώτο βαθμό θεμελιώδους κατοχύρωσής του στο Σύνταγμα με διατάξεις που δεν υπόκεινται σε αναθεώρηση, είναι προϊόν συνδυασμού των αλλαγών και των πολιτικών συνισταμένων και συνιστωσών, που πρέπει να κινούνται προς την κατεύθυνση της ενδυνάμωσής του. Τα στοιχεία που ενδυναμώνουν τη δημοκρατία είναι τα στοιχεία του κοινωνικού κράτους δικαίου και η αλληλένδετη σχέση τους, όπως είδαμε, με τους πολιτειακούς θεσμούς που τα διασφαλίζουν. Με άλλα λόγια, όταν αναφερόμαστε στην ενδυνάμωση των στοιχείων του δημοκρατικού πολιτεύματος, αναφερόμαστε ιδίως στα στοιχεία του κράτους δικαίου και στη διασφάλιση όλων των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Γιατί οι θεσμοί ενός πολιτεύματος λειτουργούν αποτελεσματικά μόνο σε συνθήκες διασφάλισης της κοινωνικής και της δικαιοκρατικής μορφής του πολιτεύματος, ιδίως στην εποχή της οικονομικής κρίσης. Δεν μπορούν, λοιπόν, αυτοί να λειτουργούν χωρίς τις εγγυήσεις πραγματοποίησής τους ή ακόμα χειρότερα να λειτουργούν χωρίς καθόλου εγγυήσεις. Τότε ο κίνδυνος εκτροπής και παραβίασης των ρητρών διασφάλισης του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι υπαρκτός και οδηγεί σε μια *de facto* παραμόρφωσή του. Θα τολμούσαμε να πούμε ότι η ουσιαστική προστασία των ανθρωπίνων και των κοινωνικών δικαιωμάτων πρέπει να είναι πρωταρχικός

---

11 ΕΛΣΤΑΤ, Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα, σε [http:// www.statistics.gr/.../LivingConditionsIn Greece](http://www.statistics.gr/.../LivingConditionsIn Greece), προσπελάστηκε στις 4 Νοεμβρίου 2016.

στόχος μιας πολιτείας σε κρίση. Τα πιο τυραννικά δικτατορικά καθεστώτα στην Ευρώπη του μεσοπολέμου επιβλήθηκαν ή έγιναν αποδεκτά από τους λαούς των χωρών αυτών εν μέσω ή συνεπεία της οικονομικής κρίσης, που μάστιζε τότε την Ευρώπη. Ο πόλεμος που ακολούθησε και η νίκη της ελευθερίας προσέφερε στην ανθρωπότητα την ιδέα της αναγκαιότητας του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Αυτά τα δυο στοιχεία είναι η ασπίδα του δημοκρατικού πολιτεύματος απέναντι στους εχθρούς του. Η κρίση που έχει εκδηλωθεί και έχει εστιαστεί στον οικονομικό τομέα της λειτουργίας του κράτους δεν πρέπει να θεωρηθεί ως μια αμιγώς οικονομική κρίση, αλλά ως κρίση θεσμών και αξιών, και κυρίως ως κρίση του πολιτικού συστήματος. Η απαξίωση αυτού μπορεί να οδηγήσει στην απαξίωση και των δημοκρατικών θεσμών και εν τέλει στην αμφισβήτηση της αναγκαιότητάς των.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αριστοτέλης, Πολιτικά , τ. Α΄, σε « Άπαντα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων», (1939), Αθήνα: Πάπυρος
- Καλτσώνης, Δ. (2014) Δίκαιο, οικονομική κρίση και δημοκρατία, Αθήνα: Τόπος
- Κασιμάτης, Γ.(1996), Η ουσιαστική σχέση της δημοκρατικής αρχής και της αρχής του κοινωνικού κράτους στο έργο του ιδίου Μελέτες, I , 1975-1995, Δημοκρατία, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Κοντιάδης Ξ.- Φωτιάδου Α., (2016), Η ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης, Αθήνα- Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα
- Μάνεσης, Α. (1982), Συνταγματικά Δικαιώματα, α΄ ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ΄ έκδοση, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός Οίκος Σάκκουλα
- Νικολόπουλος, Η. (1991), Οι γαλλικές διακηρύξεις των δικαιωμάτων του 18^{ου} αιώνα, Αθήνα- Κομοτηνή: Αντ. Ν. Σάκκουλας
- Οικονόμου, Δ. Οι δημόσιες σχέσεις στην Πόλη – Πολιτεία των Αθηνών, Η δημοκρατία σε κρίση, ακμή και παρακμή, σε «ΑΡΧΕΙΟΝ» Δ. Καλλιτσουνάκη, τόμος 44 (1964), Τεύχος Γ΄, σελ. 609 επ.
- Ράϊκος, Α. (2011), Γενική Πολιτειολογία και Συνταγματικό Δίκαιο τόμος I, Γενική Πολιτειολογία - Εισαγωγή στο Συνταγματικό Δίκαιο & Οργανωτικό Μέρος I και τόμος III, Θεμελιώδη Δικαιώματα, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη

Ξενόγλωσση

- Haller,W.,- Kölz,A., (1999), Allgemeines Staatsrecht, 2^η έκδ., Basel-Genf-Mün-

chen: Helbing&Lichtenhahn.

Saladin, P. (1995), Wozu noch Staaten?, Bern-München-Wien.

Ιστοσελίδες

ΕΛΣΤΑΤ, Συνθήκες Διαβίωσης στην Ελλάδα, σε <http://www.statistics.gr/.../LivingConditionsInGreece>, προσπελάστηκε στις 4 Νοεμβρίου 2016 .

Σαχπεκίδου, Ε., Θεμελιώδεις Κοινοτικές ελευθερίες και ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε eclass.gunet.gr/modules/document/file.php/SOCGU100/.../Σαχπεκίδου.codoc.doc

Σωτηρέλης, Γ. Η συνταγματική ελευθερία στην εποχή των ραγδαίων αλλαγών. Προς μια νέα θεώρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων; στο <http://w.w.w.constitutionalism.gr>, προσπελάστηκε στις 26.01.2012.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Πολυξένη Παπαδάκη** είναι Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Γενικής Πολιτειολογίας και Πρόεδρος του Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης του Παντείου Πανεπιστημίου Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών. Πρόσφατες επιστημονικές δημοσιεύσεις: Το πρόβλημα της δικαιολόγησης του σύγχρονου κράτους, Η νομική θεωρία της επανάστασης (μονογραφίες), Η κατά τον Αριστοτέλη δικαιολόγηση του κράτους (Εισήγηση στο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας με τίτλο « Η φιλοσοφία του Αριστοτέλη», Αθήνα, Ιούλιος 2016). Στοιχεία επικοινωνίας: ppolyx@gmail.com

Δερτούζου Φωτεινή

Εκπαιδευτικός, Κάτοχος του Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών «Σχολική Παιδαγωγική: Ειδική Αγωγή, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση» Π.Τ.Δ.Ε. ΔΠΘ

Η ιδιότητα του πολίτη και ο διαχρονικός του ρόλος στη δημοκρατία

Περίληψη

Η «ιδιότητα του πολίτη» (citizenship) αποτελεί μια από τις πιο επίμαχες έννοιες της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας, καθώς έχει συνδεθεί με έννοιες όπως η δημοκρατία, τα δικαιώματα, οι αξίες. Η αντίληψη της έννοιας του πολίτη δεν είναι ενιαία και ως τέτοια προσέλαβε κατά καιρούς διαφορετικά περιεχόμενα τα οποία ήταν συνάρτηση των θεωρητικών και ιδεολογικών επεξεργασιών, αλλά και των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών συνθηκών. Στην παρούσα εργασία παρουσιάζεται η μορφή που προσέλαβε η «ιδιότητα του πολίτη» σε διάφορες ιστορικές περιόδους, παράλληλα με τις θεωρίες περί δημοκρατίας που αναπτύχθηκαν, καθώς και η σύγχρονη διάστασή της στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης. Σκοπός της εργασίας είναι να αναδειχθεί η διαφορετική αντίληψη με την οποία κάθε ιστορική συγκυρία αναδύκνει την ιδιότητα του πολίτη, καθιστώντας την, τελικά, μια έννοια ιδιαίτερα εύπλαστη, που εξυπηρετεί ξεχωριστούς, κάθε φορά, σκοπούς και στόχους.

Λέξεις-κλειδιά: δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, αξίες, ιδιότητα του πολίτη

Citizenship and its temporal role in democracy

Abstract

Citizenship is one of the most controversial concepts of Western political philosophy and has been linked to concepts such as democracy, rights, values. The understanding of the concept of citizenship is not simple and as such engaged occasionally different contents which were a function of the theoretical and ideological processes, but also the current sociopolitical conditions. This paper presents the form that engaged the “citizenship” in various historical periods, in order with theories of democracy developed and modern dimension to globalization. The aim is to highlight the different concept in which every historical conjuncture emphasize citizenship, making it ultimately a concept very pliable, which serves particular purpose and goals.

Keywords: democracy, human rights, values, citizenship

1. Αποσαφήνιση εννοιών: «ιδιότητα του πολίτη», «πολίτης», «πόλις».

Η «ιδιότητα του πολίτη» (citizenship) αποτελεί μια από τις πιο επίμαχες έννοιες της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας, καθώς έχει συνδεθεί με έννοιες όπως η δημοκρατία, τα δικαιώματα, οι αξίες έτσι ώστε παραπέμπει «σε διαφορετικά και δυνάμει αντιφατικά περιεχόμενα, όπως είναι η πολιτική αρετή, τα ατομικά συμφέροντα, το κοινό καλό, το εθνικό συμφέρον και η αξία της πολιτικής συμμετοχής».¹ Κατά τον Delanty, είναι επίσης μια έννοια «ευαίσθητη» ως προς το εννοιολογικό περιεχόμενό της, και παράλληλα, πολυσήμαντη και δύσκολη ως προς τον προσδιορισμό της.² Η ιδιότητα του πολίτη, ως νομικό-πολιτική αρχή της ιδιωτικής και της δημόσιας αυτονομίας, αποτέλεσε και αποτελεί μέχρι σήμερα, ένας από τους βασικούς άξονες της δυτικής πολιτικής φιλοσοφίας. Ωστόσο, η αντίληψή της δεν είναι ενιαία και ως τέτοια προσέλαβε κατά καιρούς διαφορετικά περιεχόμενα τα οποία ήταν συνάρτηση των θεωρητικών και ιδεολογικών επεξεργασιών, αλλά και των εκάστοτε κοινωνικοπολιτικών συνθηκών.³ Επιπλέον, ολόκληρη η ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της ιδιότητας του πολίτη είναι μια ιστορία αποκλεισμών, ως προς την καθολική αποδοχή και εφαρμογή τους, αλλά και ως προς την ουσιαστική απόλαυση τους.⁴

Ο όρος «πολίτης» προέρχεται από την ελληνική λέξη «πόλις», η οποία αν και αρχικά δήλωνε την ακρόπολη, τελικά έγινε συνώνυμη της πολιτικής και

---

1 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 305.

2 Delanty, G. (2007). European Citizenship: A Critical Assessment, *Citizenship Studies*, 11 (1), σ. 64.

3 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 11.

4 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 303.

θηρσκευτικής κοινότητας, την «πόλη – κράτος», αλλά και το σώμα των πολιτών. Βασικό γνώρισμά της αποτελούσε η αυτάρκεια και η ελευθερία. Έτσι, ο «πολίτης» ήταν το μέλος της κοινότητας αυτής. Συνακόλουθα, το ρήμα «πολιτεύομαι» θα αποκτήσει τη σημασία «είμαι πολίτης», «συμμετέχω στη διακυβέρνηση». Έτσι «πόλις και πολιτική θα δηλώνουν ένα σύστημα οργανωμένων σχέσεων ανάμεσα στα άτομα και την πολιτεία, υπαγορευμένο από την κοινή συμβίωση, οριοθετημένο γεωγραφικά και πολιτειακά, συμφωνημένο πάνω σε ένα κοινό οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό status quo».⁵

2. Η ιδιότητα του πολίτη και ο διαχρονικός του ρόλος στη δημοκρατία

Ήταν στην αρχαιοελληνική πόλη, που για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία αναδύθηκε η ιδέα της πολιτικής ζωής, μέσω της σύλληψης του ανθρώπου ως όντος που είναι προορισμένο να διάγει βίο πολιτικό, ο άνθρωπος δηλαδή αποτελεί «ζώον πολιτικόν», όπως αναφέρει ο Αριστοτέλης. Καθώς ο δημόσιος χώρος αποτελούσε πλαίσιο χειραφέτησης από μορφές δουλείας, η ενεργός συμμετοχή στην πολιτική ζωή αποτελούσε, για τον Αριστοτέλη, μια ανώτερη μορφή βίου. Έτσι, γεννήθηκε η ιδέα του ελεύθερου πολίτη, βασικό μέλημα του οποίου αποτελούσε η προάσπιση των συμφερόντων της πόλης.⁶ Ο Αριστοτέλης αποτυπώνει την ηθική και απαίτηση της ενεργού συμμετοχής του ατόμου στο δημόσιο βίο ορίζοντας ότι «πολίτης δ' απλώς ουδενί των άλλων ορίζεται μάλλον ή μετέχειν κρίσεως και αρχής».⁷ Ο πολίτης ήταν αφοσιωμένος στη δημοκρατική πόλη – κράτος, έτσι ώστε η αρετή του ατόμου να υπάγεται στην αρετή του πολίτη. Αυτού του είδους η πόλη – κράτος αναδείκνυε αυτή ακριβώς την αντίληψη του ενεργού πολίτη που εμπλέκεται άμεσα σε μια διαδικασία αυτοκυβέρνησης. Η ενεργός αυτή συμμετοχή γινόταν στη βάση της ισότητας μεταξύ των πολιτών, δίνοντας τη δυνατότητα σε ανθρώπους διαφορετικής προέλευσης και διαφορετικών ιδιοτήτων να εκφράζουν την άποψη τους, μέσω της πολιτικής αλληλεπίδρασης.⁸ Ουσιαστικά, λοιπόν, ο αρχαίος Έλληνας είναι δημιουργήμα της πόλης – κράτους και ως τέτοιο δεν νοείται ως άτομο, αλλά μόνο ως οργανικό μέλος της. Έτσι, η έννοια του πολίτη καθορίστηκε με πολιτικούς, καθαρά, όρους, όπως, άλλωστε καθορίστηκε και η έννοια του «ξένου» δια του αποκλεισμού, όσων ήταν μη πολίτες.⁹

Η ιδέα αυτή συνδέθηκε εγγενώς με την ιδέα της παιδείας, η οποία

5 Καλογιαννάκη, Π., (2003), Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο: συγκρίσεις, όψεις και προοπτικές. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ. 152.

6 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ.13.

7 Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Βιβλίων Γ, 239. γ. γ.

8 Held, D. (2007). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον, σ. σ. 32-33.

9 Χουρδάκης, Α. (2003). Ξενότιμος Πόλις ή άξενος Πολίτης; Ο Ξένος, Μέτοικος και Βάρβαρος στην ελληνική αρχαιότητα. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ.σ. 87-88.

αποτελούσε κατά τον Αριστοτέλη, την ηθική διάπλαση του ανθρώπου ώστε να καταστεί ικανός να διάγει πολιτικό βίο, μέσα από την απόκτηση κατάλληλων αρετών, όπως η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη και ο σεβασμός του νόμου ως πλαίσιο της ελευθερίας.¹⁰ Υπό αυτήν την έννοια, η «πόλις» συνιστούσε χώρο παιδείας, τυπικής και άτυπης, με σημερινούς όρους. Ο «καλός καγαθός πολίτης» ήταν ο άνθρωπος-πολίτης με ήθος και πολιτικές αρετές, ήταν πνευματικά καλλιεργημένος, αλλά και πολυπράγμων με την έννοια του ενεργού πολίτη, διαθέτοντας βασικές πνευματικές και ηθικές ικανότητες, όπως δικαιοσύνη, σωφροσύνη, σοφία, αυτονομία, γενναιοδωρία, ανδρεία, αριστεία και τιμιότητα.¹¹

Ωστόσο, στα χρόνια μετά την κλασική εποχή, στη δύση εξαφανίστηκε το ιδεώδες του ενεργού πολίτη, το οποίο αντικαταστάθηκε από το ιδεώδες του αληθινού πιστού. Με το έργο του Αγίου Αυγουστίνου και τα γραπτά των Πατέρων της Εκκλησίας, ασκήθηκε τεράστια επίδραση στην πολιτική σκέψη της εποχής οδηγώντας σε στασιμότητα την πολιτική φιλοσοφία της δημοκρατίας στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Αναγέννηση προσέφερε ένα πλαίσιο αναγέννησης του ρεπουμπλικανισμού το οποίο εφαρμόστηκε στις αυτοδιοικούμενες πόλεις – κράτη της Βόρειας Ιταλίας. Αντλώντας έμπνευση περισσότερο από τη ρωμαϊκή πολιτική παράδοση, σε αυτές τις πόλεις – κράτη «ελευθερία» σήμαινε δικαίωμα των πολιτών να ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους μέσω της συμμετοχής στα κοινά, ενώ «η αρετή» είχε την έννοια του πατριωτισμού και της αφοσίωσης στα κοινά.¹²

Όταν κατά τον 16^ο αιώνα στη δύση αναδύθηκαν τα γεωγραφικά καθορισμένα κράτη παίρνοντας τη θέση των βασιλείων, διαμορφώθηκαν και οι συνθήκες εκείνες που ευνόησαν την ανάπτυξη και εδραίωση του καπιταλισμού, ενώ ο σταδιακός σχηματισμός των εθνών κρατών διευκόλυνε την οργάνωση της διοίκησης και παρέσχε το νομικό πλαίσιο για ελεύθερη ατομική και συλλογική δράση, στην πορεία εκδημοκρατισμού τους. Ωστόσο, ο σχηματισμός του έθνους κράτους επέφερε τη σταδιακή εξαφάνιση της διάκρισης ανάμεσα στην *εθνική ταυτότητα* και την *ιδιότητα του πολίτη* που επικρατούσε κατά τη ρωμαϊκή εποχή, διατρέχει το Μεσαίωνα και φτάνει μέχρι τον 18^ο αιώνα.¹³

Οι ιστορικές ανακατατάξεις του δεύτερου μισού του 18^{ου} αιώνα, οι οποίες οδήγησαν στη Γαλλική Επανάσταση του 1789, έφεραν επιτακτικά στο προσκήνιο το ζήτημα των «δικαιωμάτων του ανθρώπου». Ο J. J. Rousseau ήταν εκείνος που υπερασπίστηκε πρώτος και με πάθος το ρόλο του πολίτη, ρόλο που θεωρούσε ύψιστο για κάθε άνθρωπο.¹⁴ Ο Rousseau είναι σαφώς επηρεασμένος από τον

---

10 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 13-14.

11 Καζαμιάς, Α. Μ. (2003). Η Παιδεία του Πολίτη: από την αρχαία Πόλη στη νεωτερική Εθνοπόλη. Ιστορικο-συγκριτική θεώρηση. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ.σ. 26-27.

12 Held, D. (2007). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον, σ. σ. 52-59.

13 Habermas, J. (1994). Citizenship and national identity: Some reflections on the Future of Europe. Στο B. Turner & P. Hamilton (επιμ.), *Citizenship, Critical Concepts*, London: Routledge, σ. 42.

14 Held, D. (2007). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον, σ. σ. 84-85.

ρεπουμπλικανισμό της κλασικής Αθήνας που θέλει την ενεργό ενασχόληση των πολιτών με το δημόσιο βίο, για αυτό και περιλαμβάνει πολλά από τα χαρακτηριστικά της στη θεωρία του.¹⁵ Στο σύγχρονο πολιτειακό ουμανισμό που εκφράστηκε από τον Rousseau η πολιτική οντότητα, κατά το αριστοτελικό πρότυπο, έχει μια οντολογική προτεραιότητα έναντι του ατόμου.¹⁶ Για τον Rousseau, η σύναψη του Κοινωνικού Συμβολαίου σηματοδοτεί τη μετάβαση των ανθρώπων από τη φυσική στην πολιτική κατάσταση, μετάβαση κατά την οποία η δικαιοσύνη υποκαθιστά το ένστικτο τους και εμφανίζεται η ανάγκη να συμβουλευούνται τη λογική πριν ενεργήσουν. Έτσι, ο άνθρωπος ανακτά στην πολιτική κατάσταση την ίδια του τη φύση, η οποία πλέον δεν συγκροτείται ως ενστικτώδης.¹⁷ Μέσω της πολιτικής κοινότητας η ανθρώπινη ύπαρξη αποκτά τον ανθρώπινο χαρακτήρα της. Έτσι, η ενεργός πολιτική συμμετοχή αποτελεί όρο για την ίδια την ηθική ανάπτυξη του ανθρώπου.

Εξάλλου, η φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης αντιλήφθηκε την ιδιότητα του πολίτη ως προϋπόθεση ώστε να αποκτήσει ο πολίτης την αίσθηση του ανήκειν σε μια πολιτεία που διαπνέεται από τις αρχές του δικαίου και εξασφαλίζει την ισότητα και την ελευθερία.¹⁸ Με τη Γαλλική Επανάσταση το έθνος αποτελεί την πηγή του κυρίαρχου κράτους, δίνοντας, έτσι στα έθνη το δικαίωμα του πολιτικού τους αυτοπροσδιορισμού και σε μια σταδιακή ταύτιση της ιδιότητας του πολίτη με την εθνική ταυτότητα.¹⁹ Έτσι, η πολιτική κοινότητα ταυτίστηκε με την εθνική κοινότητα, ώστε οι πολίτες της εθνικής κοινότητας να προέρχονται αποκλειστικά από μια εθνική ομάδα με κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Η ταύτιση αυτή σηματοδότησε και τον αποκλεισμό από τα δικαιώματα όσων δεν ήταν μέλη της εθνικής πολιτικής κοινότητας. Έτσι, η εθνική ιδιότητα του πολίτη δομήθηκε στη βάση ενός «θεσμικού ρατσισμού», εφόσον καθιέρωνε την εθνική-φυλετική ταυτότητα ως κριτήριο παραχώρησης δικαιωμάτων.²⁰

Η νεωτερική φιλελεύθερη έννοια του εθνικού πολίτη στον αγγλοσαξωνικό χώρο, ανάγεται στις ιδέες του κοινωνικού συμβολαίου, όπως παρουσιάζονται στο έργο του Hobbes και του Locke, καθώς και στον πολιτικό φιλελευθερισμό του J. S. Mill και του κοινωνιολόγου Herbert Spencer.²¹ Η φιλελεύθερη σκέψη που αναπτύχθηκε κατά το 19^ο αιώνα με τη σταδιακή διαμόρφωση της αστικής τάξης θεώρησε τις πολιτικές αρετές και το δημόσιο ήθος ως απαραίτητη προϋπόθεση

15 Ρούσης, Γ. (1994). *Το κράτος από το Μακιαβέλι ως τον Βέμπερ*, Αθήνα: Γκοβόστης, σ. 110.

16 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 14.

17 Αγγελίδης Μ., Γκιούρας, Θ. (μτφρ – εισ.) (2005). *Θεωρίες της Πολιτικής και του Κράτους, Hobbes, Lock, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Σαββάλας, σ.σ. 31-32

18 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 14.

19 Habermas, J. (1994). *Citizenship and national identity: Some reflections on the Future of Europe*. Στο B. Turner & P. Hamilton (επιμ.), *Citizenship, Critical Concepts*, London: Routledge, σ. 343

20 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 321-323.

21 Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός, Λ., (επιμ.) (2003). Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ. 10.

για την καλή λειτουργία της δημοκρατίας.²² Στη φιλελεύθερη σκέψη του Locke, η ιδιότητα του πολίτη, προσφέρει στο άτομο ευθύνες και δικαιώματα, καθήκοντα και εξουσίες, περιορισμούς και ελευθερίες.²³ Για τον Locke ο σκοπός της ίδρυσης της πολιτικής κοινότητας είναι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που προκύπτουν από το φυσικό δίκαιο και κυρίως της ιδιοκτησία. Ωστόσο, ο Locke έτεινε να ανάγει την ιδιοκτησία ως την απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώριση της ιδιότητας του πολίτη, ακυρώνοντας, έτσι, την αρχή της πολιτικής ισότητας, τάση που χαρακτηρίζει την πρώιμη αστικο-φιλελεύθερη παράδοση.²⁴ Από την άλλη, ο J. S. Mill αντιλαμβάνεται την πολιτική πράξη ως άσκηση του χαρακτήρα του πολίτη και σε αυτό το πλαίσιο η πολιτική είναι άμεσα συνυφασμένη με την ηθική γιατί συμβάλλει στην ωρίμανση του πολιτικά ενεργού ατόμου, καλλιεργώντας την συναίσθηση των κοινωνικών του ευθυνών και τη συνείδηση του ως μέλους της κοινωνίας.²⁵ Αλλά ήταν ο Tocqueville που τόνισε την ανάγκη ενός δημοκρατικού κοινωνικού ήθους το οποίο θα εγγυάται την ίδια την άσκηση των ατομικών ελευθεριών.²⁶

Ωστόσο, αν και οι θέσεις αυτές των πρώτων φιλελεύθερων αποτελούν το κεντρικό σημείο τόσο στη Διακήρυξη της Αμερικανικής Ανεξαρτησίας, όσο και στη γαλλική διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, στην πράξη η αρχή της ισότητας και της ελευθερίας των πολιτών δεν ίσχυσε εξαιτίας του γεγονότος ότι τα πολιτικά δικαιώματα ήταν αλληλένδετα με την κατοχή ιδιοκτησίας. Έτσι, η ιδιότητα του πολίτη παρέμεινε μια ιδέα κενή περιεχομένου.²⁷ Σε αυτό το πλαίσιο, στην Αγγλία, στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται άμεσα με την κοινωνική τάξη. Κύριος εκφραστής της θέσης αυτής είναι ο Alfred Marshall, φιλελεύθερος οικονομολόγος, ο οποίος διατυπώνει την άποψη ότι η ιδιότητα του πολίτη αποτελεί αναγκαία συνθήκη για ένα πολιτισμένο βίο. Και για να επιτευχθεί ο στόχος του πολιτισμένου βίου απαραίτητη προϋπόθεση είναι η επίτευξη του καλλιεργημένου ανθρώπου, δηλαδή του ανθρώπου που έχει πρόσβαση στο σύνολο του πολιτισμού τον οποίο όλη η κοινωνία έχει δημιουργήσει ως κοινό απόκτημα, πράγμα που σημαίνει ότι όλοι οι άνθρωποι είναι πλήρη μέλη της κοινωνίας. Η ιδιότητα του πολίτη συνεπάγεται πλήρη συμμετοχή σε μια κοινότητα και συνυφαίνεται με την αποδοχή μιας θεμελιακής ισότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αίρεται κάθε οικονομική ανισότητα στην κοινότητα.²⁸

Με την έλευση του 20^{ου} αιώνα, πολιτικοί και κοινωνικοί στοχαστές

---

22 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 14.

23 Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (2004). *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Πορεία, σ. 85.

24 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 305-306.

25 Κιτρομηλίδης, Π. Μ. (2004). *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Πορεία, σ. 158.

26 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 14.

27 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ.306-310.

28 Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός, σ. 40.

συνέδεσαν τη νομική έννοια του πολίτη με την αναγνώριση ορισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων. Μεταξύ αυτών σημαντική θέση κατέχει ο Βρετανός Κοινωνιολόγος Τ.Η. Marshall, ο οποίος στο κλασικό του κείμενο *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, προσεγγίζοντας εξελικτικά την έννοια της ιδιότητας του πολίτη, θεωρεί ότι αυτή αποτελείται από τρία συστατικά στοιχεία:²⁹ 1) *το ατομικό*, το οποίο συνίσταται στα δικαιώματα που εξασφαλίζουν την ελευθερία του ατόμου,³⁰ 2) *το πολιτικό*, το οποίο συνίσταται στο δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και στην άσκηση πολιτικής δύναμης και 3) *το κοινωνικό*, το οποίο περιλαμβάνει τα δικαιώματα που αφορούν στην οικονομική ευημερία, την ασφάλεια και την πλήρη και ισότιμη πρόσβαση στην κοινωνική κληρονομιά. Σε επίπεδο θεσμών, το ατομικό στοιχείο συνδέεται με το θεσμό των δικαστηρίων, το πολιτικό στοιχείο εκφράζεται με το κοινοβούλιο και τη τοπική αυτοδιοίκηση και το κοινωνικό στοιχείο εκφράζεται στο εκπαιδευτικό σύστημα και τις κοινωνικές υπηρεσίες.³¹

Η ιδιότητά του πολίτη σήμερα παραπέμπει ασφαλώς στις δύο βασικές πολιτικές παραδόσεις από τις οποίες απορρέει, *το φιλελευθερισμό* και *το ρεπουμπλικανισμό* και υπό αυτήν την έννοια, αφορούν δικαιώματα και υποχρεώσεις. Παράλληλα, η έννοια και η ιδιότητα του πολίτη συνδέεται με την έννοια του έθνους – κράτους και την έννοια της δημοκρατίας.³² Οι ορισμοί που κατά καιρούς, στη σύγχρονη εποχή, έχουν προσπαθήσει να αποδώσουν την έννοια της ιδιότητας του πολίτη είναι πολλοί. Ο Barber υποστηρίζει «*το να είσαι πολίτης σημαίνει να συμμετέχεις*»,³³ ενώ ο Dagger θεωρεί πραγματικό πολίτη αυτόν που διαδραματίζει ενεργό και ολοκληρωμένο ρόλο στην κοινωνία στην οποία ζει.³⁴ Ο Galston υποστήριξε ότι ο υπεύθυνος πολίτης πρέπει να διαθέτει τέσσερις τύπους «*πολιτειακών*» αρετών: 1) *γενικές αρετές*, όπως θάρρος, νομιμοφροσύνη, αφοσίωση, 2) *κοινωνικές αρετές*, όπως αυτονομία, ανεξαρτησία, ευρύτητα πνεύματος, 3) *οικονομικές αρετές*, εργατικότητα, ευελιξία και 4) *πολιτικές αρετές*, όπως σεβασμός των δικαιωμάτων των άλλων, κριτική ικανότητα, συμμετοχή στο δημόσιο διάλογο.³⁵

Έτσι, η ιδιότητα του πολίτη καθίσταται συλλογική και προκύπτει από τη συμμετοχή στην κοινότητα, καθώς «*πολίτης είναι εκείνος που παλεύει, κατακτά, συμμετέχει, απολαμβάνει και γι' αυτό και ενστερνίζεται, υπερασπίζεται, εκφράζει έντονα πίστη και αφοσίωση σ' αυτό που του ανήκει, και μάλιστα, όχι μόνο ως*

29 Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός, σ. 43.

30 Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός, σ. 142.

31 Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός, σ. 69.

32 Παντελίδου – Μαλουτά, Μ. (2002). *Το φύλο της δημοκρατίας, ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 103.

33 Barber, B. (1984). *Strong Democracy: Participatory politics for a new age*, University of California Press, σ. 85.

34 Dagger R. (1981). Metropolis, memory and citizenship, *Journal of Political science*, 25, (4), σ. 720.

35 Galston, W., (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State*, Cambridge: University Press, σ.σ. 220-224.

άτομο, αλλά και συλλογικά». ³⁶ Αν και η νομική έννοια του πολίτη περιλαμβάνει και υποχρεώσεις εκ μέρους του ως προς τη συμμετοχή και την πίστη τους στις αρχές της εθνικής πολιτικής κοινότητας, παραμένει περιορισμένη στο σεβασμό των νόμων και την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων των άλλων πολιτών.³⁷ Η ιδιότητα του πολίτη δεν μπορεί να περιορίζεται σε μια νομική κατάσταση, δηλαδή σε ένα σύνολο που εξασφαλίζει στο άτομο μια σειρά δικαιωμάτων, αλλά εμπεριέχει και την έννοια της ταυτότητας ή αλλιώς την έννοια του ανήκειν σε μια πολιτική κοινότητα.³⁸ Η ιδέα του ενεργού πολίτη είναι συνυφασμένη με την ουσιαστική απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την αναγνώριση της οικουμενικότητάς τους. Η εκπαίδευση καλείται να παίξει έναν κεντρικό ρόλο στην προώθηση των ιδεωδών του δημοκρατικού ανθρωπισμού.³⁹

Τα λόγια του Jacques Delors, όταν περιέγραψε τους βασικούς άξονες για την εκπαίδευση στον 21^ο αιώνα, *μαθαίνω πώς να μαθαίνω, μαθαίνω πώς να ενεργώ, μαθαίνω πώς να υπάρχω και μαθαίνω πώς να συμβιώνω με τους άλλους*, αντικατοπτρίζουν τις συνθήκες της εποχής μας, η οποία χαρακτηρίζεται από νέους τρόπους επικοινωνίας και διάδοσης των γνώσεων, και στην οποία οι πολίτες είναι πολίτες του κόσμου. Το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα καλείται να αναπτύξει στο άτομο τις δεξιότητες που θα χρειαστεί στο μέλλον, τις συνεχώς εξελισσόμενες γνώσεις, αλλά κυρίως τον τρόπο που θα αποκτήσει τις αξίες του σύγχρονου πολιτισμού, που συνίσταται στο σεβασμό, την ισότητα, τη δημοκρατία, την αξιοπρέπεια. ⁴⁰

3. Παγκοσμιοποίηση, πολυπολιτισμικότητα και ιδιότητα του πολίτη

Ο Μ. Sadler την εποχή της πρώτης νεωτερικότητας⁴¹ (1900), υποστήριξε πως ό, τι συμβαίνει έξω από το σχολείο είναι το ίδιο σημαντικό με ό, τι συμβαίνει μέσα στο σχολείο. Εκατό χρόνια μετά, στην εποχή της ύστερης νεωτερικότητας, ο ισχυρισμός αυτός παίρνει μια νέα διάσταση, με την έννοια ότι αυτό που συμβαίνει έξω από τα όρια του έθνους – κράτους είναι πιο σημαντικό από αυτό που συμβαίνει μέσα στα όρια του.⁴² Αυτή η διαπίστωση του Σ. Μπουζάκη

36 Galston, W. (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State*, Cambridge: University Press, σ. 16.

37 Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός, Λ. (επιμ.) (2003). Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.

38 Καραλής, Θ. (2008). Δια Βίου Μάθηση, Εκπαίδευση Ενηλίκων και Ενεργός Πολίτης. Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 102.

39 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ. (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 304.

40 Νικολάου, Σ. Μ. (2006). Από την ιδιότητα του πολίτη, στην ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη στη Δημοκρατική Πολιτεία. Ο ρόλος της Εκπαίδευσης, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική σκέψη στην εκπαίδευση: θεωρία και πράξη», Αθήνα: 13-14 Μαΐου, σ.σ. 448.

41 Για την πρώτη νεωτερικότητα και την ύστερη νεωτερικότητα ή μετανεωτερικότητα, βλ. ενδεικτικά Beck, U. (1996). *Η επινόηση του πολιτικού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Λιβάνης.

42 Μπουζάκης, Σ. (2005). Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση: Η Υποταγή της Εκπαίδευσης στην Οικονομία

περιγράφει αυτό που ολοένα και περισσότερο κυριαρχεί στη συζήτηση, όχι μόνο περί οικονομίας, αλλά και στη συζήτηση περί εκπαίδευσης.

Η παγκοσμιοποίηση σε ένα πρώτο, οικονομικό και τεχνολογικό επίπεδο, συμβάλλει στον περιορισμό των γεωγραφικών ορίων που αποτελούσαν φραγμό στην ελεύθερη διακίνηση αγαθών και ανθρώπινου δυναμικού. Σε ένα δεύτερο, πολιτικό, επίπεδο, η παγκοσμιοποίηση περιορίζει την έννοια της εθνικής κυριαρχίας, μεταθέτοντας την ευθύνη προάσπισης των δικαιωμάτων του ατόμου από το κράτος σε διεθνείς και μη κρατικούς οργανισμούς.⁴³ Είναι σαφές, ότι η παγκοσμιοποίηση δε συνίσταται μόνο στην οικονομική, εμπορευματική και εργασιακή παγκοσμιοποίηση, όπως πολλές φορές θεωρείται, αλλά αφορά και «το μετασχηματισμό του χώρου και του τρόπου του βίου μας»,⁴⁴ μια νέα γεωγραφία εξουσίας που εξαπλώνεται σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας.⁴⁵

Η παγκοσμιοποίηση έχει προκαλέσει, ήδη, μια διαρκώς αυξανόμενη πολιτισμική και εθνική διαφοροποίηση εντός των δυτικών κοινωνιών που οδήγησε στην αποδυνάμωση των εθνικών ταυτοτήτων οι οποίες ήταν θεμελιωμένες στην παραδοσιακή εθνική ομοιογένεια. Επιπλέον, φαινόμενα όπως οι ροές μεταναστών, έχουν αλλάξει το συσχετισμό της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας, καθώς με την ενίσχυση διεθνών οργανισμών και διεθνών νομικών καθεστώτων που προκάλεσαν την εξασθένηση της εθνικής κρατικής κυριαρχίας, οδηγώντας σε «φθορά» των δικαιωμάτων που συνδέονται με την εθνική ιδιότητα του πολίτη. Παράλληλα, οι αλλαγές στο επίπεδο του διεθνούς δίκαιου σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, έχει μετασχηματίσει έννοιες όπως η κρατική κυριαρχία, εθνικότητα και ιδιότητα του πολίτη. Έτσι το εθνικό μοντέλο τείνει να αντικατασταθεί από το μεταεθνικό μοντέλο, ενώ το σύστημα εθνικών δικαιωμάτων τείνει να αντικατασταθεί από ένα σύστημα οικουμενικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ωστόσο, στις σύγχρονες συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και της πολυπολιτισμικότητας το εθνικό μοντέλο που στηρίζεται στο φυλετικό / πολιτισμικό μοντέλο (national – ethnic) θα πρέπει να μετασχηματιστεί σε πολιτικό εθνικό μοντέλο (civic – ethnic), που δίνει έμφαση στα ατομικά δικαιώματα και την ίση και ελεύθερη άσκηση της ιδιότητας του πολίτη,⁴⁶ προσφέροντας, έτσι, μια εξαιρετική ευκαιρία διανόησης σχετικά με τις προϋποθέσεις συνύπαρξης και ουσιαστικής συμμετοχής στο ίδιο πολιτικό

της Αγοράς, στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 135.

43 Καζαμιάς, Α. & Πετρονικολός, Α. (επιμ.), (2003). Στο Α. Καζαμιάς & Α. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ. 9.

44 Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Oxford: Polity Press, σ.σ. 30-31.

45 Πανούσης, Γ. (2005). Από την Κοινωνία της Αγοράς στην Αγοραία Εκπαίδευση. Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 162.

46 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 324-325.

σύστημα ατόμων και ομάδων διαφορετικών πολιτισμικών πλαισίων αναφοράς.⁴⁷

Σήμερα, η ιδιότητα του πολίτη διαμορφώνεται υπό μια νέα διάσταση, περισσότερο διεθνική και οικουμενική. Τα νέα παγκόσμια προβλήματα τα οποία διαρκώς ανακύπτουν απαιτούν ένα πιο διευρυμένο ρόλο του πολίτη.⁴⁸ Η νέα αυτή διάσταση της ιδιότητας του πολίτη συνίσταται σε μια ολιστική προσέγγιση η οποία «κινείται συνεχώς ανάμεσα σε μια προσωπική – ατομική διάσταση και σε μια υπερεθνική – οικουμενική – παγκόσμια διάσταση. Ανάμεσα στα δύο αυτά παρεμβάλλονται: η οικογένεια, η τοπική κοινωνία, η εθνική και η ευρύτερη κοινότητα».⁴⁹ Άλλωστε, οι ευκαιρίες που προσφέρονται στους πολίτες για ενεργό συμμετοχή στα κοινά μέσα από διεθνείς πολιτικούς και μη κυβερνητικούς οργανισμούς για την αντιμετώπιση παγκόσμιων προβλημάτων, η έννοια «πολίτης» έχει ξεπεράσει τους περιορισμούς που βάζουν τα εθνικά σύνορα.⁵⁰

Ο πολίτης της σύγχρονης δημοκρατικής κοινωνίας είναι φορέας οικουμενικών αξιών και, υπό αυτή τη διάσταση, οφείλει να έχει ένα ενδιαφέρον για τα παγκόσμια ηθικά ζητήματα.⁵¹ Ιδιαίτερα για ζητήματα όπως αυτά της περιβαλλοντικής και ηθικής συνείδησης η ενεργοποίηση των πολιτών και η συμμετοχή τους στις κοινωνικές αλλαγές και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων είναι καίριας σημασίας, καθώς δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη μιας συλλογικής συνειδητοποίησης της ευθύνης των πολιτών απέναντι σε θέματα που σχετίζονται με το μέλλον των επόμενων γενιών.⁵² Στο πλαίσιο μιας κοινωνίας με υπερεθνικά χαρακτηριστικά, η έννοια του πολίτη συνδέεται με νέες «κρίσιμες» έννοιες, όπως είναι η *μετα-εθνική πολιτεϊότητα* (post-national citizenship), η *ευρωπαϊκή διακυβέρνηση*, (european governance), η *παγκόσμια κοινωνία των πολιτών*, (global civil society) και ο *κοσμοπολιτισμός* (cosmopolitanism)⁵³.

Παράλληλα, ο προσδιορισμός της σημερινής κοινωνίας ως μιας *Κοινωνίας της Πληροφορίας*, έρχεται να αλλάξει και πάλι τα δεδομένα που διαμορφώνονται ως προς την έννοια και το περιεχόμενο της ιδιότητας του πολίτη. Σε αυτό το νέο πλαίσιο η τυπική ιδιότητα του πολίτη προσλαμβάνει μια ακόμα διάσταση. Νέες δεξιότητες αναγνωρίζονται ως αναγκαίες, εφόσον ο πολίτης

47 Λάβδας, Κ. Α. (2005). Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας, σ. 79.

48 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 19.

49 Καρακατσάνη, Δ. (2004). *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 193.

50 Καζαμιάς, Α. & Πετρονικολός, Α. (επιμ.), (2003). Στο Α. Καζαμιάς & Α. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ. 15.

51 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 19.

52 Κωστούλα – Μακράκη, Ν. (2008). Η σημασία και ο ρόλος του ενεργού πολίτη στα πλαίσια της εκπαίδευσης για τη βιώσιμη ανάπτυξη, στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 101-102.

53 Βλ. σχετικά, Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation*, Cambridge: Polity Press, Beck, U. (2000). The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity, *British Journal of Sociology*, 51(1), σ.σ 79-105, Featherstone, M. (2002). Cosmopolis. An Introduction, *Theory, Culture & Society*, 19 (1-2), σ.σ. 1-16.

καλείται να λειτουργήσει επιλεκτικά και κριτικά απέναντι σε ένα αχανές πλήθος πληροφοριών, να συμμετέχει σε ένα νέο ψηφιακό περιβάλλον, να αναπτύξει τις τεχνολογικές του δεξιότητες, σε ένα κόσμο όπου η «ψηφιακή μηχανή» αποτελεί πόλο παραγωγής ρύθμισης και κανονιστικού ελέγχου.⁵⁴

4. «Η Ευρώπη της Γνώσης» και η ευρωπαϊκή διάσταση στην ιδιότητα του πολίτη

Τα τελευταία χρόνια πολύς λόγος γίνεται για την *Ευρώπη της Γνώσης*, έννοια με πολυεπίπεδο και πολυσημιακό αναφορικό περιεχόμενο. Η Ευρώπη της Γνώσης εμφανίζεται ταυτόχρονα ως στόχος, ως πεδίο και ως διαμεσολάβηση, κινούμενη τόσο στο *πραγματικό επίπεδο*, το οποίο αναφέρεται στον πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό της ευρωπαϊκής ηπείρου, όσο και στο *συμβολικό – φαντασιακό επίπεδο*, το οποίο αναφέρεται στην ιδεολογία του ευρωπαϊσμού. Στο πραγματικό επίπεδο εκπορεύονται πολιτικές στο πλαίσιο κεντρικών σημαινόντων, όπως η *περιφερειακή ολοκλήρωση*, η *ενοποίηση*, η *σύγκλιση*, η *ανταγωνιστικότητα*, η *απασχόληση* και η αντιμετώπιση παγκόσμιων προβλημάτων, όπως ο *ρατσισμός*, η *ξеноφοβία*, οι *κοινωνικές ανισότητες* κ.α. Από την άλλη, το *συμβολικό – φαντασιακό επίπεδο* συνδέεται με τη διαμόρφωση της *ταυτότητας*, της *συνείδησης* και της *ιδιότητας του Ευρωπαίου πολίτη*, προβάλλοντας το πολιτιστικό και πνευματικό περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ιδέας. Σε αυτό το πλαίσιο κυριαρχούν οι ιδέες της *ευρωπαϊκής ιδέας*, του *ευρωπαϊκού πολιτισμού*, της *ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*, της *Ευρώπης των λαών*, της *Ευρώπης των πολιτών*.⁵⁵ Στην Ευρώπη, λοιπόν, τα τελευταία χρόνια η ιδιότητα του πολίτη περιλαμβάνει και το ευρωπαϊκό επίπεδο και για το λόγο αυτό δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στην καλλιέργεια της ευρωπαϊκής συνείδησης των πολιτών.⁵⁶

Το 1998 η 22^η Γ. Δ. της Επιτροπής έδωσε στη δημοσιότητα ένα κείμενο με τίτλο *Education and active citizenship in the European Union*⁵⁷, μέσα από το οποίο επιχειρείται μια ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στον Ευρωπαίο πολίτη και την οικοδόμηση της Ευρώπης της Γνώσης. Στο κείμενο διαφαίνεται μια πιο ολιστική αντίληψη της ιδιότητας του πολίτη, οι βασικές διαστάσεις της οποίας διακρίνονται: α) στη νομική διάσταση, η οποία αποτελείται από ένα δίκτυο πολιτειακών, κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων, β) στη συναισθηματική διάσταση, η οποία συνδέεται με την προαγωγή της κοινωνικής ένταξης και

---

54 Καμαριανός, Ι. (2008). Εκπαίδευση και εξουσία στην Κοινωνία της Πληροφορίας: αναζητώντας τον ενεργό πολίτη, στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 292-295.

55 Πασιάς Γ. & Φλουρής, Γ. (2005). Η «Ευρώπη της Γνώσης» ως διακύβευμα και ως αναπαράσταση των σχέσεων εξουσίας – γνώσης στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό συγκείμενο. Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας, σ.σ. 367-369.

56 Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ. (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ. 19.

57 Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2000). *Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη*, Λουξεμβούργο.

συνοχής, καθώς και με θέματα ταυτότητας και αξιών, γ) στη γνωστική διάσταση, η οποία συνδέεται με θέματα πληροφόρησης και γνώσης και δ) στην πρακτική διάσταση, η οποία συνδέεται με τη δραστηριοποίηση και τη συμμετοχή στα κοινά. Παράλληλα, αναδεικνύεται ο ρευστός και δυναμικός χαρακτήρας που αναπτύσσει ο ευρωπαίος πολίτης μέσα στο μεταβαλλόμενο πλαίσιο των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Με βάση αυτό το δεδομένο, η μάθηση με στόχο την ενεργό συμμετοχή του πολίτη διατρέχεται από τρεις άξονες: τη δια βίου προσπάθεια μάθησης μέσα σε διαφορετικά περιβάλλοντα, β) τη μάθηση με δημοκρατία και συμμετοχή και γ) την προστιθέμενη αξία της ευρωπαϊκής διάστασης.⁵⁸

Μέσω εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών και ανάπτυξης δεξιοτήτων και καινοτόμων εργαλείων μάθησης, η Ευρώπη, ελπίζει, ότι θα μπορέσει να θεμελιώσει ένα σχεδιασμό με σκοπό την ενίσχυση της συμμετοχής, κυρίως των νεότερων γενιών, και τη δημιουργία μιας ενιαίας κοινότητας πολιτών. Αυτή η νέα εκπαιδευτική προοπτική με αναφορά στις δημοκρατικές αξίες των πολιτών, αποτελεί την κρίσιμη παράμετρο για την εξέλιξη ενός κοινού δημόσιου πολιτισμού. Μέσα από την ανάπτυξη κατάλληλων πολιτικών δεξιοτήτων και αρετών, χρήσιμη για την υπεράσπιση και την αναζήτηση όχι μόνο του εθνικού, αλλά και του ευρύτερου ευρωπαϊκού συμφέροντος.⁵⁹

Επίλογος

Η ιδιότητα του πολίτη αποτελέσει διαχρονικά μέχρι και σήμερα το πιο κρίσιμο, ίσως, ζητούμενο κάθε δημοκρατικής κοινωνίας. Ιδιαίτερα στη σημερινή εποχή, η εκπαίδευση καλείται να διαδραματίσει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πολίτη, ο οποίος, με τη σειρά του, θα αποτελέσει την εγγύηση για την επίτευξη μιας κοινωνίας δημοκρατικής, όχι μόνο, ως σύστημα διακυβέρνησης, αλλά κυρίως ως μιας κοινωνίας που εμφορείται από δημοκρατικές αρχές, στα πλαίσια ενός δημοκρατικού τρόπου ζωής.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Beck, U. (1996). *Η επινόηση του πολιτικού*, Αθήνα: Νέα Σύνορα – Λιβάνης.
Held, D. (2007). *Μοντέλα Δημοκρατίας*, Αθήνα: Πολύτροπον.
Marshall, T. H. & Bottomore, T. (1995). *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Αθήνα: Γ. Δαρδανός.

---

58 Φλουρής, Γ. & Πασιάς, Γ. (2003). Η παιδεία του πολίτη και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Προβληματισμοί για την Ελλάδα. Στο Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός Λ., (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός, σ.σ. 209-210.

59 Λάβδας Κ. & Χρυσοχόου Δ. (2008). Για έναν κοινό Δημόσιο Πολιτισμό, στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση, σ.σ. 244.

- Αγγελίδης Μ., Γκιούρας, Θ., (μτφρ – εισ.) (2005). *Θεωρίες της Πολιτικής και του Κράτους, Hobbes, Lock, Rousseau, Kant, Hegel*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, Έκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Βιβλίο Γ, 239. χ. χ.
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2000). *Προς μια ευρωπαϊκή διάσταση εκπαίδευσης και ενεργού συμμετοχής του πολίτη*, Λουξεμβούργο.
- Καζαμιάς, Α. Μ. (2003). Η Παιδεία του Πολίτη: από την αρχαία Πόλη στη νεωτερική Εθνόπολη. Ιστορικο-συγκριτική θεώρηση. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός, Λ., (επιμ.), (2003). Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Καλογιαννάκη, Π., (2003), Πολιτική κοινωνικοποίηση και σχολείο: συγκρίσεις, όψεις και προοπτικές. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Καμαριανός, Ι., (2008). Εκπαίδευση και εξουσία στην Κοινωνία της Πληροφορίας: αναζητώντας τον ενεργό πολίτη, στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Καρακατσάνη, Δ., (2004). *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Καραλής, Θ. (2008). Δια Βίου Μάθηση, Εκπαίδευση Ενηλίκων και Ενεργός Πολίτης. Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Κιτρομηλίδης, Π. Μ., (2004). *Πολιτικοί στοχαστές των νεότερων χρόνων*, Αθήνα: Πορεία.
- Κωστούλα – Μακράκη, Ν., (2008). Η σημασία και ο ρόλος του ενεργού πολίτη στα πλαίσια της εκπαίδευσης για τη βιώσιμη ανάπτυξη, στο Μπάλιας, Σ. (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Λάβδας Κ. & Χρυσοχόου Δ., (2008). Για έναν κοινό Δημόσιο Πολιτισμό. Στο Μπάλιας, Σ. (επιμ.), (2008). *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Λάβδας, Κ. Α., (2005). Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Μπάλιας, Σ. (2008). Στο Μπάλιας, Σ., (επιμ.), *Ενεργός Πολίτης και Εκπαίδευση*, Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπουζάκης, Σ., (2005). Παγκοσμιοποίηση και Εκπαίδευση: Η Υποταγή της Εκπαίδευσης στην Οικονομία της Αγοράς, στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας.

- Νικολάου, Σ. Μ. (2006). Από την ιδιότητα του πολίτη, στην ιδιότητα του Ευρωπαίου πολίτη στη Δημοκρατική Πολιτεία. Ο ρόλος της Εκπαίδευσης, Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης, 3^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Κριτική, Δημιουργική, Διαλεκτική σκέψη στην εκπαίδευση: θεωρία και πράξη, Αθήνα: 13-14 Μαΐου, σ.σ. 445-455.
- Πανούσης, Γ. (2005). Από την Κοινωνία της Αγοράς στην Αγοραία Εκπαίδευση. Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Παντελίδου – Μαλουτά, Μ., (2002). *Το φύλο της δημοκρατίας, ιδιότητα του πολίτη και έμφυλα υποκείμενα*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Πασιάς Γ. & Φλουρής, Γ. (2005). Η «Ευρώπη της Γνώσης» ως διακύβευμα και ως αναπαράσταση των σχέσεων εξουσίας – γνώσης στο ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό συγκείμενο. Στο Δ. Ν. Γράβαρης & Ν. Παπαδάκης (επιμ.), *Εκπαίδευση και Εκπαιδευτική πολιτική. Μεταξύ κράτους και αγοράς*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Πετρονικολός, Λ., (2003). Η νομική έννοια του πολίτη στην Ελλάδα και τις Η.Π.Α. Στο Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός Λ., (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Ρούσης, Γ. (1994). *Το κράτος από το Μακιαβέλι ως τον Βέμπερ*, Αθήνα: Γκοβόστης.
- Φλουρής, Γ. & Πασιάς, Γ. (2003). Η παιδεία του πολίτη και η ευρωπαϊκή ενοποίηση. Προβληματισμοί για την Ελλάδα. Στο Καζαμιάς, Α., & Πετρονικολός Λ., (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.
- Χουρδάκης, Α. (2003). Ξενότιμος Πόλις ή άξενος Πολίτης; Ο Ξένος, Μέτοικος και Βάρβαρος στην ελληνική αρχαιότητα. Στο Α. Καζαμιάς & Λ. Πετρονικολός (επιμ.), *Παιδεία και Πολίτης. Η Παιδεία του Πολίτη της Ελλάδας, της Ευρώπης και του Κόσμου*, Αθήνα: Ατραπός.

Ξενόγλωσση

- Barber, B., (1984). *Strong Democracy: Participatory politics for a new age*, University of California Press.
- Beck, U. (2000). The cosmopolitan perspective: Sociology of the second age of modernity, *British Journal of Sociology*, 51(1), σ.σ 79-105.
- Dagger R., (1981). Metropolis, memory and citizenship, *Journal of Political science*, 25, (4), σ.σ. 715-734.
- Delanty, G. (2007). European Citizenship: A Critical Assessment, *Citizenship Studies*, 11 (1).

- Featherstone, M. (2002). *Cosmopolis. An Introduction, Theory, Culture & Society*, 19 (1-2), σ.σ. 1-16.
- Galston, W., (1991). *Liberal Purposes: Goods, Virtues and Duties in the Liberal State*, Cambridge: University Press.
- Giddens, A. (1998). *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Oxford: Polity Press.
- Habermas, J. (1994). *Citizenship and national identity: Some reflections on the Future of Europe*. Στο B. Turner & P. Hamilton (επιμ), *Citizenship, Critical Concepts*, London: Routledge.
- Habermas, J. (2001). *The Postnational Constellation* , Cambridge: Polity Press

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Η κ. **Δερτούζου Φωτεινή** είναι απόφοιτος του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης και τα τελευταία δέκα χρόνια υπηρετεί στη δημόσια εκπαίδευση ως μόνιμη δασκάλα. Είναι απόφοιτος του Τμήματος Ιστορίας - Εθνολογίας του ΔΠΘ και κάτοχος του Μεταπτυχιακού Τίτλου Σπουδών «*Σχολική Παιδαγωγική: Ειδική Αγωγή, Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*», του Π.Τ.Δ.Ε. του ΔΠΘ. Από το Δεκέμβριο του 2016 είναι φοιτήτρια του Τμήματος Κοινωνικής Διοίκησης και Πολιτικής Επιστήμης του Δ.Π.Θ. , ύστερα από κατατακτήριες εξετάσεις.

**Γυναίκα
και
δημοκρατία**

Αλεξανδροπούλου Αργυρούλα

Διευθύντρια Γυμνασίου Ρίου, Δρ. Ιστορίας

Ψυχογιουπούλου Παναγιώτα

Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων

**Γυναίκα και Δημοκρατία:
Αποτυπώνοντας τα ίχνη της πατρινής
Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου...**

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση προτείνεται προς υλοποίηση ένα σχέδιο εργασίας (project) που με αφορμή το βιβλίο της Κούλας Ξηραδάκη: «ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ (1809-1898), Η γυναίκα που κλόνησε τον θρόνο του Όθωνα» και βασικές αρχές τη διαθεματικότητα και την ολιστική προσέγγιση της σχολικής γνώσης επιχειρεί να συνδυάσει το μάθημα της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας με την Ιστορία, τη Νεοελληνική Γλώσσα, την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, την Πληροφορική, και τα Εικαστικά. Συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η πατρινή καταγωγή Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, που πρωτοστάτησε στη Ναυπλιακή επανάσταση του 1862 ενάντια στο οθωνικό καθεστώς και η σχέση γυναίκας και δημοκρατίας. Οι μαθητές μέσω κατάλληλα σχεδιασμένων δραστηριοτήτων ασκούνται στην αναγνωστική ανταπόκριση και στη δημιουργική γραφή και ωθούνται στη φιλαναγνωσία. Τέλος, μέσω της διασύνδεσης λογοτεχνίας και δημοκρατίας, μελετούν πρότυπα που τους εξοικειώνουν με τις έννοιες του ενεργού πολίτη και της πολιτειότητας και τους μετατρέπουν σταδιακά σε δημοκρατικούς πολίτες.

Λέξεις-κλειδιά: Παπαλεξοπούλου, Γυναίκα, Δημοκρατία, Διαθεματικότητα

Abstract

Woman and Democracy: Searching for the traces of Patras' Calliope Papalexopoulou

In this work it is proposed to implement a work plan based on the book “CALLIOPE PAPALEXOPOULOU (1809-1898), THE WOMAN THAT SHOOK OTTO’S THRONE” by Koula Xiradaki and basic principles of the interdisciplinary and holistic approach to school knowledge attempts to combine the course of Modern Greek Literature to that of History, Modern Greek Language, Social and Political Education, Information Technology and Art. Specifically, it presents Patras born Papalexopoulou Calliope, a leader in Nafplian uprising of 1862 against King’s Otto regime and the relationship of woman and democracy. Students using appropriately designed activities are getting familiarized to reading and creative writing leading them into bibliophile. Finally, through the linking of literature and democracy students are studying role models and are exploring the concepts of active citizenship and thus gradually are transformed into democratic citizens.

Keywords: Papalexopoulou, Woman, Democracy, Interdisciplinary

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία χωρίζεται σε δύο μέρη. Αρχικά εστιάζει στη συνοπτική προβολή της προσωπικότητας της κεντρικής ηρωίδας της μυθιστορηματικής βιογραφίας της Κούλας Ξηραδάκη, Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου, και των δημοκρατικών της αγώνων με αποκορύφωμα τα Ναυπλιακά του 1862 που οδήγησαν στην έξωση του Όθωνα, ενώ στο δεύτερο μέρος περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο ανάλογες λογοτεχνικές δημιουργίες μπορούν να αξιοποιηθούν στη σχολική διδασκαλία και να λειτουργήσουν ως αφόρμηση, προκειμένου οι μαθητές να μελετήσουν ένα ολόκληρο λογοτεχνικό έργο, να εμβαθύνουν στην ιστορική γνώση και να ασκηθούν στην ανακαλυπτική-διευρευνητική μάθηση.

Αφετηρία της επιλογής του προαναφερθέντος βιβλίου αποτέλεσε η διαπίστωση ότι αν και υπάρχουν πολλές γυναίκες που συνδέονται με τους δημοκρατικούς αγώνες, η δράση τους και η εκάστοτε κοινωνικοπολιτική τους επίδραση παρουσιάζονται ακροθιγώς στα σχολικά εγχειρίδια. Ενισχυτικά για την προσέγγισή του λειτούργησαν η διερεύνηση των αναγνωστικών αναγκών των μαθητών, η επιδίωξη της αναγνωστικής τους απόλαυσης και ο δημιουργικός προσανατολισμός τους σε σχέση με την λογοτεχνία (Πολίτης, 2008)¹ με απώτερο

---

1 Πολίτης, Δ. (2008), *Η Λογοτεχνία για παιδιά στη σχολική τάξη: Ζητήματα Θεωρίας και Διδακτικής. Μουσική*

στόχο την ενίσχυση της φιλαναγνωσίας². Τέλος αποβλέποντας ανανεωτικά στην παραδοσιακή προσέγγιση της λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο, το εύληπτο περιεχόμενο του συγκεκριμένου βιβλίου προσφέρεται για διαθεματική προσέγγιση με τα μαθήματα της Ιστορίας, της Νεοελληνικής Γλώσσας, της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής, της Πληροφορικής, και των Εικαστικών και για υλοποίηση δραστηριοτήτων δημιουργικής γραφής.

1.1. Το ιστορικό πλαίσιο της Οθωνικής διακυβέρνησης στην Ελλάδα και η σημασία της Ναυπλιακής επανάστασης

Τη δολοφονία του Ι. Καποδίστρια ακολούθησε μια περίοδος αναρχίας και σφοδρών πολιτικών συγκρούσεων³. Μετά την παραίτηση του πρίγκιπα Λεοπόλδου του Σαξ Κόμπουργκ από τον ελληνικό θρόνο, η Αγγλία η Γαλλία και η Ρωσία εξέλεξαν ως βασιλιά της Ελλάδος τον ανήλικο πρίγκιπα Όθωνα, γιό του φιλέλληνα βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου Α. Η τριακονταετής περίπου βασιλεία του σηματοδεύτηκε από την επανάσταση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 που οδήγησε στη μετατροπή του πολιτεύματος σε συνταγματική μοναρχία και στην παραχώρηση του πρώτου συντάγματος στον ελληνικό λαό⁴, «του ευαγγελίου του θεού», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο στρατηγός Μακρυγιάννης⁵. Η συνταγματική μοναρχία τερματίστηκε με την έξωση του Όθωνα τον Οκτώβριο του 1862, και η ισχυρότερη αντιμοναρχική αντίδραση που οδήγησε στην έξωση ήταν τα γεγονότα του Ναυπλίου, που έλαβαν χώρα από τον Φεβρουάριο ως τον Απρίλιο του ιδίου έτους⁶. Τα γεγονότα αυτά συνδέονται στενά με την «άνοιξη των λαών»⁷, αποτελούν το αποκορύφωμα της δυσaréσκειας ενάντια στη μοναρχία, και πυροδότησαν αντιμοναρχικές εκδηλώσεις σε πολλές ελληνικές πόλεις^{8 9}.

Εν κατακλείδι, η Ναυπλιακή επανάσταση είναι μια πολιτική επανάσταση εμφορούμενη από μετριοπαθή φιλελευθερισμό, στην οποία κεντρικό ρόλο διαδραμάτισε η πατρινής καταγωγής Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου¹⁰.

σε πρώτη βαθμίδα, σ.σ. 59-65.

2 Κωτόπουλος, Τ., Βακάλη, Α., Νάνου, Β. & Σουλιώτη, Δ. (2014), Φιλαναγνωσία και δημιουργική γραφή. Στα: Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου «Δημιουργική Γραφή», 4-6 Οκτωβρίου, 2013, Αθήνα. σ.σ. 1-8.

3 Φωτιάδη, Δ. (1963), *Όθωνας - Η μοναρχία*. Αθήνα: Κυψέλη, σ. 56.

4 Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928, τ. Α' 1821-1865*. Αθήνα: Αυτοέκδοση. σ. 160 .

5 Μακρυγιάννης, Ι. (1983), *Οράματα και θάματα*, εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγέλου Ν. Παπακόστα, Πρόλογος Λίνου Πολίτη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. σ. 51.

6 Δερτιλής, Γ. (2005). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1820-1930*. τομ Α', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας, σ. 151.

7 Hobsbawm, E. (1994), *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, μφ Κούρτοβικ Δ, Αθήνα: ΜΙΕΤ, Σ. 48.

8 Δεσποτόπουλος, Α. (1977), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική, σ. 191.

9 Λούκος, Χ. (2013), Η αντιοθωνική εξέγερση στην Ερμούπολη και η ιδιαιτερότητα αυτής έναντι των εξεγέρσεων του Ναυπλίου και των άλλων πόλεων. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο *150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση*. Ναύπλιο 12-14 Οκτωβρίου 2012, σ.σ. 155-176.

10 Κουλούρη, Χ. (2013), *Εν έτει 1862: Η ευρωπαϊκή και η ελληνική ιστορική συγκυρία*. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο *150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση*. Ναύπλιο 12-14 Οκτωβρίου 2012, σ.σ. 38-48.

1.2. Από τη Γαλλική επανάσταση στα Ναυπλιακά: Γυναίκα Δημοκρατία και Ελευθερία

Η πολιτική και επαναστατική δράση της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου¹¹ δεν αποτελεί το μοναδικό παράδειγμα γυναίκας που ανοίγει τον δρόμο στην αγωνιστική παρουσία του φύλου της για την προάσπιση της ελευθερίας και της δημοκρατίας. Ανάλογα παραδείγματα εντοπίζονται τόσο στη γαλλική επανάσταση (π.χ. Madame Roland)¹², όσο και στην ελληνική ιστορία και συνδέονται άμεσα με τον απελευθερωτικό αγώνα του 1821 από τα προεπαναστατικά χρόνια (π.χ. Δόμνα Βισβίζη) μέχρι και την κρητική επανάσταση (π.χ. Χαρίκλεια Δασκαλάκη ή Δασκαλοχαρίκλεια)¹³.

Η Κ. Παπαλεξοπούλου είχε σπουδάσει στην Ιταλία, όπου εγκολπώθηκε τις αρχές της Γαλλικής Επανάστασης και επηρεάστηκε από το κίνημα των Καρμπονάρων. Η αγάπη της προς την πατρίδα αποδεικνύεται αρχικά στον έρανο που διενεργήθηκε στο Ναύπλιο για το Μεσολόγγι στις 8 Ιουνίου 1826, όπου προσέφερε όλα της τα κοσμήματα συμπεριλαμβανομένου και του χρυσού δακτυλιδιού του αρραβώνα της για τον αγώνα¹⁴. Το σαλόνι της, που λειτούργησε στο Ναύπλιο αμέσως μετά τον γάμο της έγινε ορμητήριο πολιτικών αγώνων και κέντρο επαναστατικής δράσης ενάντια στον τρόπο διακυβέρνησης αρχικά του Ιωάννη Καποδίστρια και στη συνέχεια του Όθων¹⁵. Συμπαράστατης και μέντοράς της υπήρξε ο σύζυγός της Σπύρος Παπαλεξόπουλος, που χρημάτισε αντιπρόσωπος σε πολλές εθνοσυνελεύσεις, γερουσιαστής, βουλευτής και πρώτος δήμαρχος Ναυπλίου κατά τα έτη 1835-1837¹⁶. Ο σύζυγός της πέθανε το 1851, ενώ προηγήθηκαν οι θάνατοι του πατέρα της Ανδρέα Καλαμογδάρτη και του 16χρονου γιού της Αλεξίου και ακολούθησε λίγο μετά η αυτοχειρία του αδελφού της¹⁷. Οι οικογενειακές τραγωδίες δεν αποτέλεσαν ανασταλτικό παράγοντα στην ενασχόλησή της με την πολιτική και στην εμπλοκή της στα Ναυπλιακά. Το σπίτι της υπήρξε κέντρο της αντιοθωνικής δραστηριότητας¹⁸ και με τη συνεργασία της ο Θεόδωρος Φλογαΐτης εξέδιδε την αντιμοναρχική εφημερίδα «Συνταγματικός

11 Τριανταφύλλου, Κ. (1980), *Ιστορικών Λεξικόν της πόλεως των Πατρών*. Πάτρα: Αυτοέκδοση, σ. 300.

12 Καρζής, Θ. (1990), *Η γυναίκα της Νέας Εποχής*. Αθήνα: Φιλippότης, σ.σ. 184-186.

13 Εφημερίδα Αιών (1867), Αναδημοσίευση Πατρίς, *Η αφήγηση της Χαρίκλειας Δασκαλάκη για την εθελουσία του Αρκαδίου*. Στο: <http://rethemnos.gr/i-afigisi-tis-chariklias-daskalaki-gia-tin-ethelothisia-tou-arkadiou/> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

14 Ξηραδάκη, Κ. (1998), *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898) Η γυναίκα που κλόνισε τον θρόνο του Όθωνα*. Αθήνα: Φιλippότης, σ.σ. 50-52.

15 Ξηραδάκη, Κ. (1998), *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898) Η γυναίκα που κλόνισε τον θρόνο του Όθωνα*. Αθήνα: Φιλippότης, σ.σ. 58 & 130-131.

16 Χρυσανθόπουλος, Φ. (1888), *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν της Πελοποννήσου ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της επανάστασης*. Αθήνα: Σταύρος Ανδρονόπουλος, Τυπογραφείο Π. Δ Σακελλαρίου, σ. 69.

17 150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου. Στο: <https://nafpliakiepanastasi.com/2012/03/22/papalexopoulou-2/> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

18 Κυριακίδης, Ε. (1892), *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, τόμος β', Αθήνα σ. 128.

Έλλην»¹⁹. Σύμφωνα με το υπόμνημα του τότε υπουργού εσωτερικών Χ. Χριστόπουλου «...η οικία της Παπαλεξοπούλου υπήρξε το κέντρον πάσης κατά των καθεστώτων μηχανορραφίας και ραδιουργίας...»²⁰ και οι επαναστατικές προκηρύξεις που καλούσαν τον λαό σε εξέγερση στις 26 και 27 Ιανουαρίου 1862, παραμονές του εορτασμού των Αποβατηρίων στο Ναύπλιο²¹ συντάχτηκαν στο σπίτι της, στο μπαλκόνι του οποίου κυμάτισε και η πρώτη επαναστατική σημαία²². Κατά τον Κυριακίδη «η Παπαλεξοπούλου ήταν προσόμοιος των γυναικών των πολιτευθεισών κατά τη Γαλλικήν επανάστασιν, ...και εγένετο μία των κυριοτέρων αφορμών της επισπεύσεως της στάσεως»²³.

Ενδεικτική της αποδοχής της από τη σύγχρονή της ελληνική κοινωνία ήταν η ενθουσιώδης υποδοχή της, τόσο στην Αθήνα μετά την έξωση του Όθωνα²⁴, όσο και στην Εθνική Συνέλευση²⁵. Πέθανε στο Ναύπλιο μέσα σε απόλυτη μοναξιά και ένδεια, στις 8 Σεπτεμβρίου του 1898 και κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη. Η δράση της συνοψίζεται εύστοχα σε άρθρο «Της εφημερίδας των Κυριών» της 13^{ης} -8^{ου} -1898, όπου σημειώνεται ότι: «η περίπτωσης της Παπαλεξοπούλου αποδεικνύει ότι οι τόσον φημιζόμενοι γυναικείαι ασθενείς και τρυφεραί χείραι όχι μόνο οίκους έχουν τη δύναμιν να ιδρύουν και να κατεδαφίζουν, αλλά και θρόνους ισχυρούς της γης να στηρίζουν ή να καταρρίπτουν»²⁶.

2. Διδάσκοντας ένα ολόκληρο λογοτεχνικό έργο

Αν συμφωνήσουμε με τη ρήση του Γιώργου Σεφέρη ότι τα βιβλία είναι «αποθήκες ζωής», η παραδοχή ότι οι μαθητές, περισσότερο από κάθε άλλον, έχουν το δικαίωμα να τις εξερευνήσουν και να αντλήσουν από αυτές ιδέες, αξίες, εμπειρίες ζωής αποτελεί λογική της προέκταση²⁷. Αναλυτικότερα πραγματοποιώντας τις προσωπικές τους αναγνωστικές διαδρομές και πειραματιζόμενοι με ποικίλα λογοτεχνικά και κειμενικά είδη οδηγούνται στη δημιουργικότητα, στην ανακάλυψη της γνώσης, στην αφύπνιση της περιέργειας και της φαντασίας και στην ενεργό συμμετοχή καθώς προετοιμάζονται για την ενήλικη «αναγνωστική τους ζωή».

Κύριο μέλημα του εκπαιδευτικού κατά τη διδασκαλία της Λογοτεχνίας

---

19 Ξηραδάκη, Κ. (1998), *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898) Η γυναίκα που κλόνισε τον θρόνο του Όθωνα*. Αθήνα: Φιλιλπότης, σ. 138.

20 Κυριακίδης, Ε., (1892), *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού τόμος β'*, Αθήνα σ. 128.

21 Βελιώτη- Γεωργοπούλου, Μ., (2013), *Η πόλη και ο βασιλιάς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο*. Στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο 150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση*. Ναύπλιο 12-14 Οκτωβρίου 2012, σ. σ.469-485.

22 Φωτιάδη, Δ. (1963), *Όθωνας - Η μοναρχία*. Αθήνα: Κυψέλη, σ. 539.

23 Δεσποτόπουλος Α. (1977), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική, σ. 191.

24 Αιών. Εφημερίδα. Αθήνα: Φύλλο 24/10/1862.

25 Κακλαμάνος, Δ. (1979), *Ένα πανόραμα της Ελλάδας στο Ναύπλιο*, μτφρ Σ. Καρούζου, Αθήνα: εκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.

26 Ξηραδάκη, Κ. (1998), *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898) Η γυναίκα που κλόνισε τον θρόνο του Όθωνα*. Αθήνα: Φιλιλπότης, σ. 172.

27 Μέλλου, Μ. (2001), *Λογοτεχνία και ζωή*. Στο: Κατσίκη- Γκίβαλου, Α. (επιμ.) *Λογοτεχνική ανάγνωση και διδακτικές εφαρμογές. Δημοτικό-Γυμνάσιο-Λύκειο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 141.

είναι η ολιστική προσέγγιση της γνώσης και η προώθηση της φιλαναγνωσίας και αυτά μπορούν να επιτευχθούν αποτελεσματικά μέσω της προσέγγισης ενός ολόκληρου λογοτεχνικού βιβλίου. Με τον τρόπο αυτό δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές, αξιοποιώντας και την τυχόν προϋπάρχουσα αναγνωστική τους εμπειρία να οδηγηθούν στην αναγνωστική απόλαυση και νοηματοδότηση του κειμένου απομακρυνόμενοι από την αποσπασματικότητα / ανθολόγηση που κατατρώχει τα σχολικά λογοτεχνικά εγχειρίδια και η οποία συνήθως καθιστά ευκαιριακή τη σχέση μαθητή - λογοτεχνίας²⁸

Το σχέδιο εργασίας (project) της παρούσας εισήγησης αποσκοπεί στην «κριτική αγωγή των μαθητών στον σύγχρονο πολιτισμό» αποτελώντας μια μορφή αναγνωστικής εμφύχωσης²⁹. Συγκεκριμένα, διδάσκεται η δημιουργηθείσα από την Κούλα Ξηραδάκη μυθιστορηματική βιογραφία της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου, η οποία με χαρακτηριστική λιτότητα και σοβαρότητα «παντρεύει» την ιστορία με την πεζογραφία και συντείνει στη διαμόρφωση και την ανάδειξη της κριτικής σκέψης των αναγνωστών-μαθητών. Με παραστατικό τρόπο η συγγραφέας μεταφέρει τους αναγνώστες στην εποχή της Οθωνικής διακυβέρνησης στην Ελλάδα, παρουσιάζοντας αναλυτικά τον ρόλο της Ναυπλιακής επανάστασης στην πτώση του Όθωνα, αναδεικνύοντας την προσωπικότητα της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου και των υπολοίπων πρωταγωνιστών και δευτεραγωνιστών και το δημοκρατικό ή μη ήθος τους. Οι μαθητές, σε μια ατμόσφαιρα διαλόγου και συνεργασίας, διαβάζουν το κείμενο και το νοηματοδοτούν, ανασυνθέτουν τα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, αναδεικνύουν και ενισχύουν το αξιακό τους σύστημα και αντιλαμβάνονται τη διαχρονικότητά των διατρεχόντων το λογοτεχνικό έργο αξιών μέσα από τις ενέργειες και τις δράσεις των προσώπων, τις καταστάσεις, το εικαστικό υλικό, τα τραγούδια και την αφηγηματική τεχνική της δημιουργού. Η σύνδεση δε του βιβλίου με τα κοινωνικά, ιστορικά και πολιτικά τεκταινόμενα της εποχής αναδεικνύει τη λογοτεχνία ως ένα σύνθετο πολιτισμικό φαινόμενο και συντείνει στην ενίσχυση της ενεργούς πολιτειότητας και της δημοκρατικής συνείδησης των εφήβων μαθητών.

Το σχέδιο εργασίας αναπτύσσεται καθ' όλη τη διάρκεια της σχολικής χρονιάς σε τρεις φάσεις: *πριν την ανάγνωση, κατά την ανάγνωση, μετά την ανάγνωση* και όλες οι δραστηριότητες αποβλέπουν στη δημιουργία επαρκών αναγνωστών/στριών. Στην Α' φάση, επιχειρείται η ανασύσταση της κοινωνικής ιστορικής, πολιτιστικής και πολιτισμικής ατμόσφαιρας της εποχής της πρωταγωνίστριας καθώς και η προσωπικότητα και η κοινωνική δράση της συγγραφέως. Στη Β' φάση *κατά την ανάγνωση* με βάση πρωτότυπα φύλλα εργασίας πραγματοποιείται αναγνωστική προσέγγιση του βιβλίου και αναδεικνύονται οι θεματικοί άξονες,

---

28 Καρτσάκης, Α. *Η διδασκαλία ολόκληρου λογοτεχνικού έργου*. Στο: από <http://users.sch.gr/sfscholiki/files/mathimata/didaskalia-olokl-logotexn-ergou.pdf> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

29 ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ – Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, (2011), *Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ.22.

η υπόθεση, η δομή, τα πρόσωπα-χαρακτήρες και το ήθος τους, το αξιακό τους σύστημα, η τεχνική της γραφής και η γλώσσα του κειμένου. Η επεξεργασία γίνεται με τη συνεργασία και τον διάλογο των ομάδων καθώς και την παρέμβαση-καθοδήγηση του εκπαιδευτικού (ομαδοσυνεργατική μέθοδος διδασκαλίας, μετωπική διδασκαλία, διάλογος). Το σχέδιο εργασίας ολοκληρώνεται κατά την Γ' φάση, *μετά την ανάγνωση* με την κοινωνική, πολιτική, ιστορική ανασύνθεση γεγονότων και προσώπων του βιβλίου και την παρουσίαση τους στην ολομέλεια της τάξης, όπου διαπιστώνεται ο βαθμός που οι μαθητές-αναγνώστες μπόρεσαν να αντιληφθούν και να ερμηνεύσουν κριτικά τα ποικίλα γεγονότα, μαθαίνοντας παράλληλα πώς να μαθαίνουν³⁰.

Το διδακτικό ενδιαφέρον εστιάζεται σε διδακτικές ενέργειες και μεθόδους που καλλιεργούν τη δημιουργική σκέψη των μαθητών, γιατί μετά την ολοκλήρωση της αναγνωστικής διαδικασίας προτείνεται η παραγωγή ατομικών και ομαδικών εργασιών και δραστηριοτήτων στη σχολική τάξη αλλά και στο σπίτι, βασισμένες στους θεματικούς άξονες του βιβλίου. Η επεξεργασία του βιβλίου πραγματοποιείται συμπληρωματικά με τα 10 λογοτεχνικά κείμενα που διδάσκονται οι μαθητές στο μάθημα της Λογοτεχνίας, σύμφωνα με τις οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο για το σχολ. έτος 2016 – 2017: *«Σε όλες τις τάξεις προτείνεται να οργανώνονται δραστηριότητες που προωθούν τη φιλιαναγνωσία. Στο πλαίσιο αυτό, οι μαθητές/τριες μπορούν να διαβάζουν στη διάρκεια του σχολικού έτους ένα ή δύο λογοτεχνικά βιβλία είτε του ίδιου/της ίδιας συγγραφέα είτε του ίδιου θέματος είτε του ίδιου είδους»³¹.*

2.1. Γενικοί στόχοι

Μέσα από τη μελέτη του βιβλίου επιδιώκεται οι μαθητές να:

- καλλιεργήσουν τη συνήθεια να διαβάζουν λογοτεχνικά βιβλία διαφορετικών ειδών και να μετατραπούν σε επαρκείς αναγνώστες,
- αντιμετωπίσουν το λογοτεχνικό κείμενο όχι μόνο ως φορέα μηνυμάτων, αλλά και ως προσωπική αναγνωστική εμπειρία,
- αντιληφθούν ότι η λογοτεχνία συχνά αντανακλά την πραγματικότητα, την οποία μεταπλάθει με τους δικούς της τρόπους,
- ξεχωρίσουν τα ιστορικά στοιχεία του μυθιστορήματος από τα μυθοπλαστικά, καλλιεργώντας την κριτική και δημιουργική τους σκέψη και τον λεξιλογικό τους πλούτο,
- μελετούν λογοτεχνικά βιβλία για την προσωπική του ευχαρίστηση και αισθητική απόλαυση,
- συμμετέχουν σε δραστηριότητες κατανόησης και παραγωγής γραπτού και

30 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ(2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο*, σ. σ.46,47.

31 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο*, σ. σ.41,42.

- προφορικού λόγου,
- αναπτύξουν ομαδοσυνεργατικές δεξιότητες συγγράφοντας σ' ένα κλίμα εμπιστοσύνης και σεβασμού και να απολαύσουν τη συμμετοχή στην ομάδα,
- ασχολούνται με τη λογοτεχνία στο σχολείο και στο σπίτι και να μετατραπούν σταδιακά σε δια βίου αναγνώστες,
- εμπλουτίσουν το αξιακό τους σύστημα και να βιώσουν την ενσυναίσθηση.

Ειδικοί στόχοι

Αναμένεται οι μαθητές να:

- εξοικειωθούν με τη διαδικασία της συγγραφής και της μεταφοράς των ιδεών και των απόψεων τους σε γραπτό λόγο,
- συνειδητοποιήσουν τις συμβάσεις της γραπτής γλώσσας και τη διαδικασία της συγγραφής,
- κατανοούν τα ζητούμενα των ασκήσεων και να αποκτήσουν επίγνωση των υφολογικών χαρακτηριστικών των κειμενικών ειδών,
- καλλιεργήσουν τον προφορικό λόγο συμμετέχοντας σε αγώνες αντιλογίας,
- αξιοποιήσουν εμπειρίες και βιώματα σχετικά με τη δημοκρατία, την ελευθερία και τη γυναίκα,
- συνειδητοποιήσουν δικές τους απόψεις και στάσεις περί δημοκρατίας, ελευθερίας και ισότητας και να τις ενισχύσουν μέσα από τον διάλογο που θα αναπτυχθεί στην τάξη μετά την ανάγνωση του βιβλίου,
- κρίνουν βάσει ορισθέντων κριτηρίων τις δημιουργίες της δικής τους (αυτοαξιολόγηση) και των άλλων ομάδων (ετεροαξιολόγηση).

2.2. Ο ρόλος του εκπαιδευτικού

Είναι σημαντικό για τον φιλόλογο να επενδύσει χρόνο στο μάθημα της Λογοτεχνίας, παρακάμπτοντας τη μετωπική διδασκαλία και τον διδακτισμό, ώστε να επιτύχει την αναγνωστική ανταπόκριση των μαθητών του και την ενεργητική πρόσληψη του περιεχομένου του υπό διδασκαλία βιβλίου. Η πρόκληση που αντιμετωπίζει είναι ασκώντας τον ρόλο του συναναγνώστη και συμβούλου να εκκινήσει στον μαθητή τις σωστές αισθητικές εμπειρίες, ώστε η ενασχόληση του με το αντικείμενο - βιβλίο να συμβάλλει αποφασιστικά στη γλωσσική, γνωστική και ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη του αποδέκτη, καθώς και στην καλλιέργεια της δημιουργικής του σκέψης και στη διαμόρφωση της αναγνωστικής του ταυτότητας³². Με δεδομένο ότι μία σχολική τάξη στη

---

32 Ανδουλιδάκης, Γ., Τουρκομανάλη, Μ. (2010), Δημιουργώντας κριτικούς αναγνώστες στο Δημοτικό (διδασκτικές προσεγγίσεις και προτάσεις για την επεξεργασία ολόκληρων λογοτεχνικών βιβλίων με τη μέθοδο project). Στα: Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ. Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 5^ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «Μαθαίνω πώς να μαθαίνω». Στο: http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Androulidaki_Tourkomanoli.pdf (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

συγκεκριμένη διαδικασία αποτελεί μια αναγνωστική και παράλληλα ερμηνευτική κοινότητα, ο εκπαιδευτικός καλείται να συντονίσει τους συμμετέχοντες, ώστε να συνδέσουν την ανάγνωση με τη γραφή και να οδηγηθούν στην αυτόνομη μάθηση. Με τον τρόπο αυτό, η σχολική τάξη γίνεται χώρος πολιτισμικής παραγωγής³³ και οι μαθητές παράγουν το δικό τους βιωματικό και αυθεντικό λόγο, αξιοποιώντας το λογοτεχνικό κείμενο που μελέτησαν.

3. Ενδεικτικά προτεινόμενα θέματα επεξεργασίας

3.1. Σχετικά με την πρωταγωνίστρια του βιβλίου

- Σε ποια σημεία του βιβλίου φαίνονται οι σχέσεις της ηρωίδας με την οικογένειά της, τη σύγχρονή της πολιτική κατάσταση και την κοινωνία;
- Τι είδους συγκρούσεις βιώνει η ηρωίδα με τους άλλους, με τον εαυτό της και με την κοινωνία; Τι φύσεως προβλήματα αντιμετωπίζει; Ποιες καταστάσεις και ποια προβλήματα τη δυσκολεύουν περισσότερο και γιατί; Πώς αντιδρά;
- Ποιες φράσεις και λέξεις καταδεικνύουν την προσωπικότητα, την ταξική προέλευση, τον συναισθηματικό κόσμο καθώς και τις ιδέες και τις αξίες της ηρωίδας; Να τις αναζητήσετε και να τις σχολιάσετε.
- Στηριζόμενοι σε συγκεκριμένα αποσπάσματα του κειμένου, προσπαθήστε να αποτυπώσετε την εξωτερική εμφάνισή της και να σκιαγραφήσετε τον χαρακτήρα της, δίνοντας έμφαση στις σχέσεις της με την οικογένεια, την πατρίδα, τη δημοκρατία και την ελευθερία.
- Να παρουσιάσετε χαρακτηριστικά αποσπάσματα του μελετώμενου βιβλίου που αποκαλύπτουν τη δυναμική και πολυσχιδή προσωπικότητα της ηρωίδας, τις αντιδράσεις, τα συναισθήματα και την πολιτική της δράση της και μέσω αυτών να αποτυπώσετε την εξελικτική πορεία του χαρακτήρα και της δράσης της.
- Πώς σκιαγραφούνται η προσωπικότητά και οι ενέργειές της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου ως συζύγου, μητέρας, κόρης και αγωνίστριας της δημοκρατίας και ποιες πληροφορίες αντλούνται από το βιβλίο της Κ. Ξηραδάκη για το οικογενειακό της περιβάλλον και τα πολιτικά της χαρακτηριστικά;
- Ποια γεγονότα σηματοδότησαν ως τραγική τη ζωή της; Να περιγράψετε τη στάση που τήρησε η ηρωίδα μετά τον θάνατο του πατέρα της, του άντρα της και του γιού της.
- Ποια ήταν η σχέση της ηρωίδας με τα υλικά αγαθά και τους συνανθρώπους της; Να δώσετε την απάντησή σας στηριζόμενοι σε γεγονότα που παρουσιάζονται στο βιβλίο που μελετήσατε.

---

33 Hardcastle, J. (1985). "Classrooms as Sites for Cultural Making", *English in Education*, 19(3), σ.σ 8-22.

3.2. Νέοι, γυναίκα και δημοκρατία όπως παρουσιάζεται μέσα από γεγονότα του βιβλίου

- Πώς συνδέεται ο τίτλος του βιβλίου με το περιεχόμενό του;
- Ποιες αντιθέσεις και ποια προβλήματα βιώνει η ηρωίδα λόγω του φύλου της με την πολιτεία και την κοινωνία; Να εντοπιστούν τα ανάλογα αποσπάσματα και να αποδοθούν με δικά σας λόγια.
- Η παραχώρηση του συντάγματος της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1843 προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις στον Έλληνα πολίτη. Ο αντίκτυπός του στις γυναίκες περιγράφεται μέσα στο γράμμα της κόρης του Μάρκου Μπότσαρη Βασιλικής Σισίνη, στην αδελφή της. Να το εντοπίσετε στο κείμενο, να μεταγράψετε το περιεχόμενο του στη νεοελληνική γλώσσα και να περιγράψετε τις προσδοκίες των γυναικών σε σχέση με την τότε θέση τους στην κοινωνία.
- Να εντοπίσετε τους διδασκάλους που αναφέρονται στο κείμενο, να ανασυνθέσετε τα βιογραφικά και χαρακτηριστικά τους στοιχεία και να αναπλάσετε, όσο είναι δυνατόν, το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής, στηριζόμενοι στο κεφάλαιο που περιγράφει την πολυήμερη αποχή των μαθητών του Γυμνασίου Ναυπλίου και στις πληροφορίες που παρατίθενται για τη «χρυσή νεολαία».
- Σε περιόδους πολιτικών κρίσεων οι έμμετρες/ έντεχνες δημιουργίες αποτυπώνουν με συνοπτικό αλλά εύγλωττο τρόπο το πολιτικό κλίμα που επικρατεί. Να συγκεντρωθούν τα έμμετρα αποσπάσματα του κειμένου που αναβιώνουν το ιστορικό και πολιτικό πλαίσιο της εποχής καθώς και την επικρατούσα θέση της γυναίκας.
- Να αιτιολογηθεί ο χαρακτηρισμός της Κ. Παπαλεξοπούλου ως ελληνίδα «Μαντάμ Ρολάν από την Εφημερίδα των Κυριών της 13^{ης} -9^{ου} -1898 και να αναζητηθούν οι αναλογίες στις βιογραφίες των δύο πρωθιεριών της δημοκρατίας.»

3.3. Το ιστορικό πλαίσιο της εποχής

- Ποιες ιστορικές αναφορές υποδεικνύουν την εποχή στην οποία το εξεταζόμενο βιβλίο αναφέρεται; Λαμβάνοντας υπόψη σας τις πληροφορίες του βιβλίου, να παρουσιάσετε συνοπτικά την κατάσταση της Ελλάδας κατά το 1828, όταν αναλαμβάνει ως κυβερνήτης ο Καποδίστριας.
- Πώς βίωσαν οι Έλληνες του Ναυπλίου τα γεγονότα που ακολούθησαν την παραχώρηση του πρώτου συντάγματος;
- Ποια ιστορικά γεγονότα που έχετε συναντήσει στο σχολικό εγχειρίδιο της ιστορίας εντοπίζονται στα κείμενα; Ποιες εικόνες/σκηνές σας εντυπωσίασαν; Να απαντήσετε, αφού αναζητήσετε και σχολιάσετε φράσεις και λέξεις που ζωντανεύουν την ιστορική εποχή στην οποία ζει και δραστηριοποιείται η

ηρωίδα και στη συνέχεια να σκιαγραφήσετε το ιστορικό πλαίσιο.

- Οι εφημερίδες και τα σύγχρονα κείμενα αποτελούν πρωτογενείς πηγές πληροφόρησης για κάθε εποχή. Πώς παρουσιάζονται οι ιστορικές συνθήκες της εποχής και οι προσωπικότητες των ηρώων του εξεταζόμενου βιβλίου, μέσα από τα δημοσιεύματα που παρατίθενται σε αυτό; Μπορείτε, αφού απομονώσετε τα υποκειμενικά από τα αντικειμενικά στοιχεία, να αναβιώσετε τα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, μέσα από την οπτική των συγγραφέων τους;
- Ποια είναι η επίδραση των εθνικών εορτών για τους πολίτες της εποχής; Να απαντήσετε στηριζόμενοι στην περιγραφή της εορτής των Αποβατηρίων του 1858, που θα αντλήσετε από το κείμενο.
- Να περιγράψετε τον απόηχο της έξωσης του Όθωνα στον ελληνικό λαό, στηριζόμενοι στην περιγραφή της υποδοχής των ηρωίδας στην Αθήνα.

3.4. Πρωταγωνιστές και Δευτεραγωνιστές της εποχής

- Η Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου δεν είναι η μοναδική γυναίκα που περιγράφεται στη μυθιστορηματική βιογραφία της Κούλα Ξηραδάκη. Μέσα από τις σελίδες της αναδύονται η Ψωροκώσταϊνα, οι ανώνυμες γυναίκες του Ναυπλίου, η βασίλισσα Αμαλία, η Ευανθία Καϊρή, η Αύρα Θεοδοροπούλου και η Θεώνη Δρακοπούλου (Μυρτιώτισσα). Να ανασυνθέσετε τις βιογραφίες τους με στοιχεία που θα αντλήσετε από το κείμενο. Με ποιες σχέσεις συνδέονται οι προαναφερθείσες γυναίκες με την ηρωίδα;
- Να συγκεντρώσετε πληροφορίες για τον σύζυγο της ηρωίδας και την επίδραση που άσκησε στα σύγχρονά του πολιτικά τεκταινόμενα.
- Πώς παρουσιάζονται οι Καποδίστριας και Όθωνας μέσα από τις σελίδες του βιβλίου και τα μάτια της ηρωίδας;
- Ποιος ήταν ο ποιητής Αλέξανδρος Σούτσος όπως διαγράφεται μέσα από την αφήγηση του μνημόσυνου που πραγματοποιεί στη μνήμη του η ηρωίδα στις 30 Αυγούστου 1863. Να ανασυνθέσετε τη βιογραφία του, αντλώντας τις σχετικές πληροφορίες από το βιβλίο.

3.5. Ο αναγνωστικός απόηχος του βιβλίου

- Ποια μηνύματα ή αξίες για τη ζωή σας, σας πρόσφερε το μυθιστόρημα; Νομίζετε πώς είναι αναγκαίες ή όχι για τον άνθρωπο και την κοινωνία του 21^{ου} αιώνα; Να αιτιολογήσετε την απάντησή σας.
- Αν γράφατε εσείς μία βιβλιοκριτική για το συγκεκριμένο βιβλίο, με ποια επιχειρήματα θα ενθαρρύνετε τους συμμαθητές σας στην ανάγνωσή του;
- Πώς σκιαγραφείται ο ρόλος και η θέση της γυναίκας τον 19^ο αιώνα και ποια η σχέση της με τη σημερινή εποχή;
- Ποια πιστεύετε ότι ήταν η σχέση γυναίκας και δημοκρατίας τον 18^ο (Γαλλική

επανάσταση) και τον 19^ο αιώνα (Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου); Να στηρίζετε την απάντησή σας σε αποσπάσματα του κειμένου.

- Ποιες εικόνες/σκηνές σας εντυπωσίασαν; Μπορείτε να τις αναπλάσετε;
- Στο βιβλίο, ανάμεσα στα άλλα, προβάλλεται η αξία της δημοκρατίας και οι αγώνες που δόθηκαν από την ηρωίδα και τους συγχρόνους της ενάντια σ' ένα καθεστώς απόλυτης μοναρχίας. Ποια πιστεύετε ότι πρέπει να είναι η στάση του ενεργού πολίτη στην εποχή μας προκειμένου να διαφυλαχθεί ή και να προστατευτεί η δημοκρατία και να αποτραπούν πιθανές παραβιάσεις της;

4. Δραστηριότητες Δημιουργικής Γραφής

Η δημιουργική γραφή στη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων και συγκεκριμένα στο πλαίσιο της διδασκαλίας ολόκληρου λογοτεχνικού έργου, αποτελεί ένα διδακτικό εργαλείο για τον εκπαιδευτικό και όχι μια συγγραφική μέθοδο, γιατί δίνει στους μαθητές το ερέθισμα και την όρεξη να γράψουν, αναδεικνύει τον μηχανισμό της συγγραφής και της πρόσληψης του λογοτεχνικού κειμένου και παράλληλα τους προσφέρει τη δυνατότητα να παρουσιάσουν ποικιλότροπα το έργο τους στη σχολική κοινότητα³⁴. Οι μαθητές έρχονται σε ουσιαστική και συστηματική επαφή με την τέχνη του λόγου και εξοικειώνονται με τη χρήση των τεχνικών της αφήγησης, της περιγραφής και της επιχειρηματολογίας μέσα στην τάξη.

Η δημιουργική γραφή σε συνδυασμό με τις νέες τεχνολογίες αξιοποιούνται στο μάθημα της Λογοτεχνίας αλλά και στο μάθημα της Ιστορίας, σύμφωνα με τις οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο για το σχολ. έτος 2016-2017, στις οποίες προτείνονται ασκήσεις δημιουργικής γραφής (αναδιήγηση τμήματος της ιστορίας με άλλη οπτική, δημιουργία νέας σκηνής στην οποία ο αναγνώστης συναντιέται με τον ήρωα, αλλαγή του τέλους της ιστορίας, κείμενο-παρουσίαση, κ.λπ.). Παράλληλα, στο μάθημα της ιστορίας προτείνεται η δημιουργία ιστοριογραμμών-χρονολογίων και η τοποθέτηση στον χρόνο γεγονότων της ελληνικής ιστορίας συνολικά, ή κατά περίοδο ή κατά τομέα καθώς και η αφηγηματική ανασύνθεση ιστορικών γνώσεων που αφορά στην απόδοση μιας φανταστικής ιστορίας που στηρίζεται σε επιβεβαιωμένες ιστορικά πληροφορίες. Με βάση προτεινόμενη από τον/την εκπαιδευτικό βιβλιογραφία και δικτυογραφία, οι μαθητές ζωντανεύουν ένα φανταστικό πρόσωπο και του δίνουν τον λόγο, αναπαριστώντας βιογραφικά στοιχεία, γεγονότα και σκέψεις³⁵.

Στο πλαίσιο αυτό σχεδιάστηκαν φύλλα εργασίας που οδηγούν στην αναδημιουργία ιστορικών καταστάσεων, με την τεχνική της δημιουργικής

---

34 Νικολαΐδου, Σ.(2016), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ-ΙΑΕΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ- ΣΕΝΑΡΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.105.

35 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο*, σ. σ. 2,15.

γραφής (απελευθέρωση του λόγου, δημιουργία λεξιλογίου) και σχετίζονται με τη ζωή και το έργο της Παπαλεξοπούλου, μια διαδικασία μάθησης που ενεργοποιεί ουσιαστικά τη γνώση της ιστορίας, την ιστορική μνήμη, την επικοινωνία, τον σεβασμό στον άλλο, το πνεύμα συνεργασίας και την κριτική αποτύπωση στιγμών της ιστορίας.

Μέσα από τη λογοτεχνική γραφίδα των μαθητών ζωντανεύουν οι ήρωες και η αντίληψη για την Ιστορία αποκτά έκτυπη ανθρωπογνωστική στόχευση. Η γνώση για την επανάσταση και την προσφορά της Παπαλεξοπούλου αξιοποιείται στο πλαίσιο μιας δημιουργικής αφηγηματικής και μυθοπλαστικής ανασύνθεσης³⁶.

4.1 Παραδείγματα δημιουργικών δραστηριοτήτων

Ακροστιχίδα: όπως δηλώνει και το όνομά της, η ακροστιχίδα είναι μια μορφή ποιήματος όπου τα άκρα των στίχων του – το αρχικό ή το τελικό τους γράμμα – σχηματίζουν καθέτως μια ολοκληρωμένη λέξη ή φράση, η οποία συνδέεται νοηματικά με το ποίημα και συνήθως αποτελεί και τον τίτλο του³⁷ (Πασσιά & Μανδηλαράς, 2000).

Σχημάτισε τη δική σου ακροστιχίδα αφού επιλέξεις μια από τις παρακάτω λέξεις: **ΠΑΠΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΥ, ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, ΝΑΥΠΑΙΟ, ΟΘΩΝΑΣ, ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΣ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΩΡΟΚΩΣΤΑΙΝΑ.**

Αγώνες λόγου: α) Ανάμεσα στη βασίλισσα Αμαλία και την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου: τα υπέρ και τα κατά της διακυβέρνησης του Όθωνα

β) Ανάμεσα στον Μιαούλη και τον Αυγουστίνο Καποδίστρια: τα υπέρ και τα κατά της διακυβέρνησης του Ιωάννη Καποδίστρια.

Βιβλιοκριτική: Οι μαθητές ετοιμάζουν μια βιβλιοκριτική μετά την ανάγνωση του βιβλίου και τη δημοσιεύουν στην ιστοσελίδα του σχολείου ή σε τοπική εφημερίδα.

Βιογραφικό ποίημα ή μυθιστορηματική βιογραφία: Δημιουργήστε έμμετρα ή πεζολογικά το πορτρέτο της ηρωίδας, βασισμένοι σε γεγονότα πραγματικά, φανταστικά ή ανάμικτα

Μονόλογος: Διαβάστε το ποίημα του αφροαμερικανού Λάνγκστον Χιουζ *Δημοκρατία* στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www.presspublica.gr/%CE%B4%CE%B7%CE%BC%CE%BF%CE%BA%F%81%CE%B>

36 Αποστολίδης, Ι. (2016). Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου Δημιουργική γραφή στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας. Στο: Στο: Νικολαΐδου, Σ, *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ-ΙΑΕΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ- ΣΕΝΑΡΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*, Αθήνα: Μεταίχμιο σ.441.

37 Πασσιά, Α. & Μανδηλαράς, Φ. (2001), *Εργαστήρι Δημιουργικής Γραφής για Παιδιά*. Αθήνα: Πατάκη, σ. 54.

[1%CF%84%CE%AF%CE%B1-democracy](#). Γράψτε σε έμμετρο ή πεζό λόγο τον μονόλογο της Παπαλεξοπούλου ή της Ψωροκώσταινας ή του Γεννάδιου για τη Δημοκρατία και την Ελευθερία.

Διαδραστική αφίσα: Με βάση τις πληροφορίες που αντλήσατε από τη μυθιστορηματική βιογραφία να δημιουργήσετε για τον Δήμο Ναυπλίου και για τον Δήμο Πατρών μια ηλεκτρονική αφίσα σχετικά με τη σχέση της ηρωίδας με τις πόλεις του Ναυπλίου και των Πατρών (μπορείτε να εμπλουτίσετε την αφίσα με σχετικές εικόνες που αφορούν την ηρωίδα, την εποχή της, τους αγώνες της). Για τις εικόνες μπορείτε να χρησιμοποιήσετε τη μηχανή αναζήτησης google <https://www.google.gr/imghp?hl=el&tab=wi>. Για την κατασκευή της ηλεκτρονικής αφίσας θα χρησιμοποιήσετε την εφαρμογή <http://edu.glogster.com/>.

Συννεφόμελα: Καταγράψτε τα συναισθήματα σας μετά την ανάγνωση του βιβλίου για: α) την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, β) την Ψωροκώσταινα, γ) τον Καποδίστρια, δ) τον Όθωνα, ε) τον έρανο για την οικονομική ενίσχυση των Μεσολογγιτών αγωνιστών, και δημιουργήστε συννεφόμελα, αξιοποιώντας την ψηφιακή εφαρμογή *Wordle, tagxedo*.

Χρονογραμμή: Με τη χρήση των ψηφιακών εργαλείων web 2.0 <http://www.timetoast.com/>, <http://www.tikitoki.com/> να δημιουργήσετε χρονογραμμή σχετική με τη βιογραφία της Καλλιόπης Παπαλεξοπούλου, στην οποία μπορείτε να ενσωματώσετε video, φωτογραφίες, υπερσυνδέσμους και κείμενο.

Επίγραμμα: Το επίγραμμα είναι ποιητικό είδος που απαιτεί, όπως και το δίστιχο, τέλεια διατύπωση, χωρίς περιττολογίες, σε λίγους στίχους. Τα επιγράμματα είναι ηρωικά, επιδεικτικά, συμποσιακά, επιτάφια, επιτύμβια, σατιρικά, ερωτικά κ.ά.³⁸ Γράψε το δικό σας επίγραμμα για την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, το οποίο να συνοψίζει τη δράση της.

Ημερολόγιο: Το ημερολόγιο είναι κείμενο με προσωπικό χαρακτήρα. Κατά κανόνα δεν γράφεται για να δημοσιευτεί ή για να διαβαστεί από άλλους. Γι' αυτό και χαρακτηρίζεται από ελλειπτική ή και συνθηματική πολλές φορές γραφή, ενώ περιέχει σχόλια, παρατηρήσεις, κρίσεις, σκέψεις και γενικά μια προσωπική και υποκειμενική καταγραφή όλων όσα απασχολούν το άτομο που γράφει³⁹. Γράψτε με μορφή ημερολογίου σημαντικές στιγμές από τη ζωή της ηρωίδας

Με ένασμα το τραγούδι: Ακούστε το τραγούδι «Τρίτη Σεπτεμβρίου» του

---

38 Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΜΙΚΡΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ σ. 147.

39 ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1999), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*. Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.78.

Ι. Καμπανέλλη <https://www.youtube.com/watch?v=dRTs1bvXB1k>, από την παράσταση «Το μεγάλο μας Τσίρκο» και :

- α) Ζωγραφίστε εικόνες από το παραπάνω ποίημα.
- β) Γράψτε συνθήματα-μηνύματα στον Βασιλιά ως στρατιώτες, καπεταναίοι, λαϊκοί, γυναίκες και παιδιά.
- γ) Δημιουργήστε μια ιστορία με αφορμή το τραγούδι και δραματοποιείστε την.

Ποιητική έκφραση: Δημιουργήστε σε ελεύθερο στίχο ένα ποίημα που να βασίζεται στις έννοιες – αξίες που προβάλλονται στο βιβλίο (δημοκρατία, ελευθερία, αγάπη, αγώνας).

Ποίημα από άλλο ποίημα: Διαβάστε στην ηλεκτρονική διεύθυνση http://users.uoa.gr/~nektar/arts/poetry/kwstas_barnalhs_poems.htm#ΠΩΣ_ΜΑΣ_ΘΕΛΕΙ_Η_«ΑΛΗΘΗΣ_ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ» το ποίημα του Κώστα Βάρναλη «Πώς μας θέλει η «αληθής δημοκρατία», το οποίο είναι ένα αποτύπωμα της σημερινής πραγματικότητας.

Υποθέστε ότι είστε η Παπαλεξοπούλου και απαντάτε στον ποιητή με ένα νέο ποίημα που αποκαλύπτει τη δράση και την ιδεολογία σας.

Ταξιδιωτική λογοτεχνία: Λέγοντας ταξιδιωτική λογοτεχνία εννοούμε πεζογραφικά κείμενα, στα οποία οι συγγραφείς καταγράφουν τις εντυπώσεις, τις σκέψεις και τα βιώματά τους από χώρες και μέρη που έτυχε να επισκεφτούν⁴⁰. Γράψτε τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις της Παπαλεξοπούλου από τη διαμονή της στην Ιταλία.

Φανταστική βιογραφία: Με βάση ελάχιστα βιογραφικά δεδομένα ή, απλώς, μια ή περισσότερες φωτογραφίες ενός προσώπου, συνθέστε τη βιογραφία του, περιγράφοντας τον τόπο που γεννήθηκε, τα παιδικά του χρόνια, την εφηβική του ηλικία, την οικογένειά του καθώς και τη δράση του ως ενήλικου.

Γράψτε τη φανταστική βιογραφία του ιστορικού προσώπου από τη φωτογραφία ή το βιογραφικό σημείωμα που επιλέξατε από το β' μέρος του βιβλίου και δώστε μας τη χαρά να το γνωρίσουμε ως αναγνώστες.

Φανταστική συνέντευξη: Υπόθεσε ότι είσαι δημοσιογράφος σε μια εφημερίδα εποχής και παίρνεις συνέντευξη από: την Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου, τον δάσκαλό της Γεννάδιο, τον σύζυγό της και τη συγγραφέα του βιβλίου. Τι ερωτήσεις θα τους έκανες και ποιες νομίζεις ότι θα ήταν οι πιθανές απαντήσεις;

---

40 Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΜΙΚΡΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ σ.327.

Χρονογράφημα: Αποτελεί ιδιαίτερο πεζογραφικό είδος, που αναπτύσσεται κυρίως στο πλαίσιο της δημοσιογραφίας. Είναι σύντομο κείμενο βασικά επικαιρικό, που απαιτεί δεξιοτεχνία, λυρικό και κριτικό αισθητήριο, περιγραφική ικανότητα, και συχνά αρκετή ελευθεριότητα⁴¹.

Υπόθεσε ότι είσαι δημοσιογράφος με καταγωγή από το Μεσολόγγι και παρακολουθείς τον έρανο που πραγματοποιείται για τη γενέτειρά σου. Γράψε ένα χρονογράφημα με αφορμή αυτό το γεγονός.

5. Αξιολόγηση

Οι μαθητές/τριες αξιολογούνται σε όλη τη διάρκεια της χρονιάς για τη συμμετοχή τους στην επεξεργασία ολόκληρου λογοτεχνικού βιβλίου, για τις ατομικές και ομαδικές εργασίες που πραγματοποιούν σε όλες τις φάσεις επεξεργασίας του στο σχολείο αλλά και στο σπίτι. Η αξιολόγηση μέσω *σχεδίων εργασίας* παρέχει ευκαιρίες στον εκπαιδευτικό να παρακολουθήσει την πορεία μάθησης που ακολουθούν οι μαθητές και ταυτόχρονα να αξιολογήσει τις γνώσεις και δεξιότητες που αναπτύσσουν μέσα σε καθημερινές αυθεντικές καταστάσεις επίλυσης προβλημάτων. Παράλληλα, δίνονται κριτήρια για την *αυτοαξιολόγηση* των μαθητών, έτσι ώστε εντοπίζοντας τα δυνατά και αδύνατα σημεία τους να αποκτούν αυτογνωσία και αυτοαντίληψη με σκοπό τη βελτίωση της επίδοσής τους, αλλά και κριτήρια για την *ετεροαξιολόγηση* των μαθητών από τους συμμαθητές τους.

6. Προσδοκώμενα αποτελέσματα

Η επιλογή και η επεξεργασία του συγκεκριμένου λογοτεχνικού έργου στην τάξη αποσκοπεί στην πρόσληψη/αφομοίωση εννοιών, οι οποίες, αν και είναι οικείες στους μαθητές και καθημερινά σχεδόν χρησιμοποιούμενες, υστερούν στην κατανόηση της αξίας και της σημαντικότητάς τους τόσο για τους ίδιους όσο και για το κοινωνικό σύνολο (π.χ. Δημοκρατία, Ελευθερία, Σύνταγμα, Επανάσταση, Βασιλεία κ.ά). Κατά την επεξεργασία του βιβλίου, οι μαθητές διαπιστώνουν τα έμφυλα στερεότυπα και τα αξιακά πρότυπα που κυριαρχούν στην εποχή της ηρωίδας, και εντοπίζουν τις αντιστοιχίες τους στη σημερινή εποχή. Μέσα από τα παραπάνω αναπτύσσουν την κριτική ιστορική τους σκέψη και προσεγγίζουν βιωματικά το πολύπλοκο ιστορικό γίνεσθαι της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου, καλλιεργώντας την ενσυναίσθηση και την κριτική τους ικανότητα.

Οι μαθητές οικειοποιούνται τους ήρωες, το κοινωνικό, ιστορικό και πολιτικό γίνεσθαι και το συγκρίνουν με γεγονότα και καταστάσεις της σημερινής εποχής. Διεγείρεται η σκέψη και τα συναισθήματά τους, αντλούν μηνύματα και

---

41 Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΜΙΚΡΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ σ.357.

φτάνουν σε συμπεράσματα καθώς έρχονται σε επαφή με τα προβλήματα και τους αγώνες των ηρώων της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Απελευθερώνονται από την αποσπασματικότητα και το ευκαιριακό στη λογοτεχνία και μαθαίνουν να αξιολογούν συνολικά ένα λογοτεχνικό έργο, διακρίνοντας την αισθητική και αξιακή του ποιότητα.

Η παράλληλη χρήση της δημιουργικής γραφής μετατρέπει το παρελθόν σε παρόν και τη μάθηση σε πηγή χαράς και δημιουργίας. Μέσα από κατάλληλα σχεδιασμένα φύλλα εργασίας προσαρμοσμένα στο γνωστικό επίπεδο και τις δεξιότητες των συμμετεχόντων μαθητών επιτυγχάνεται η ανάπτυξη της δημιουργικότητάς τους και επέρχεται η βαθμιαία εξοικείωσή τους με συγγραφικές πρακτικές. Οι μαθητές ευαισθητοποιούνται με άμεσο τρόπο στη διαδικασία της λογοτεχνικής γραφής και της καλλιτεχνικής έκφρασης και παρεμβαίνουν δυναμικά στο περιεχόμενο του βιβλίου αναδημιουργώντας το. Έτσι βιώνουν τη διαδικασία της μετατροπής της λογοτεχνίας από αποκλειστικά παθητική σε ενεργητική. Στο πλαίσιο αυτό, δίνονται εναύσματα που τους παρωθούν προς μια συγκεκριμένη λογοτεχνική γραφή με αποτέλεσμα στο τέλος κάθε δραστηριότητας να εξοικειώνονται με την τυπική μορφή ενός κειμενικού ή λογοτεχνικού είδους (επιστολή, ταξιδιωτική λογοτεχνία, ποίημα, ημερολόγιο) και καθίστανται πλέον ικανοί να δημιουργούν κείμενα σύμφωνα με τους κανόνες που έχουν αφομοιώσει, αποκτώντας αυτοπεποίθηση και εξοικείωση με τον γραπτό λόγο.

Επιπλέον, οι μαθητές ενστερνίζονται σταδιακά κριτική αναγνωστική συμπεριφορά, καθώς η σχέση τους με το βιβλίο καθίσταται σταθερή και εποικοδομητική, γιατί μετατρέπονται από «αναγνωστικούς «καταναλωτές» σε «επαρκείς αναγνώστες».

Το συγκεκριμένο βιβλίο, αποτελώντας μια γνωστική γέφυρα μεταξύ παιδείας και δημοκρατίας, δεν προετοιμάζει απλώς τον μελλοντικό ενεργό αναγνώστη αλλά και τον συνειδητοποιημένο πολίτη που με ευαισθησία, θάρρος και τόλμη θα σταθεί μπροστά στα πολυποίκιλα προβλήματα της εποχής του και της παγκοσμιοποιημένης κοινωνίας μας. Παράλληλα, βοηθάει τον μαθητή να δει με μεγαλύτερο ενδιαφέρον τα φιλολογικά μαθήματα, συνδυάζοντας δημιουργικά το τρίπτυχο ανάγνωση, κατανόηση και γραφή.

Εν κατακλείδι, μέσω της προσέγγισης ενός ολόκληρου λογοτεχνικού έργου, ο μαθητής εμπλουτίζει τις γνώσεις του και τα συναισθήματά του, καλλιεργεί τη φαντασία του, αναδεικνύει τις εκφραστικές του δυνατότητες, και συμμετέχει ενεργά στην αναγνωστική διαδικασία καταλήγοντας «την ώρα που διαβάζει να γίνεται ο αναγνώστης του εαυτού του» όπως εύστοχα παρατηρεί ο Γάλλος συγγραφέας Marcel Proust,⁴². Η κατάληξη αυτή αποτελεί το προσδοκώμενο αποτέλεσμα που ακολουθεί συνήθως μια επιτυχή αναγνωστική απόπειρα,

---

42 Αναγνωστόπουλος, Β. (1999), *Τα ναρκωτικά στην παιδική λογοτεχνία*. Στο: <http://ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/13770/P0013770.pdf?sequence=1&isAllowed=> (προσπελάστηκε στις 10/12/2009), σ. 8.

ενισχύοντας την αυτοπεποίθηση και την αυτοεκτίμηση των συμμετεχόντων σε τέτοιου είδους εγχειρήματα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αποστολίδης, Ι. (2016), Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου Δημιουργική γραφή. Στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας. Στο: Νικολαΐδου, Σ. (2016), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο. Συγγραφικό Εργαστήριο-Ιδέες Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες - Σενάρια Διδασκαλίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Ασπρέας, Γ. (1930), *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος 1821-1928, τ. Α' 1821-1865*. Αθήνα: Αυτοέκδοση.
- Δερτιλής, Γ., (2005). *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1820-1930*. том Α', Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της Εστίας.
- Βελιώτη- Γεωργοπούλου, Μ. (2013), Η πόλη και ο βασιλιάς. Εορτές και τελετές για τον Όθωνα στο Ναύπλιο. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο *150 χρόνια Ναυπιακή επανάσταση*. Ναύπλιο 12-14 Οκτωβρίου 2012.
- Δεσποτόπουλος, Α., (1977), *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα: Εκδοτική.
- Κακλαμάνος, Δ., (1979), *Ένα πανόραμα της Ελλάδας στο Ναύπλιον*, μτφρ Σ. Καρούζου, Αθήνα: εκδ. Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος.
- Καρζής, Θ. (1990), *Η γυναίκα της Νέας Εποχής*. Αθήνα: Φίλιππότης.
- Κουλούρη, Χ. (2013), Εν έτει 1862: Η ευρωπαϊκή και η ελληνική ιστορική συγκυρία. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο *150 χρόνια Ναυπιακή επανάσταση*.
- Κυριακίδης, Ε. (1892), *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, τόμος β, Αθήνα σ. 128.
- Κωτόπουλος, Τ. Βακάλη, Α., Νάνου, Β. & Σουλιώτη, Δ. (2014), Φιλαναγνωσία και δημιουργική γραφή. Στα: Πρακτικά 1ου Διεθνούς Συνεδρίου «*Δημιουργική Γραφή*».
- Λούκος, Χ. (2013), Η αντιοθωνική εξέγερση στην Ερμούπολη και η ιδιαιτερότητα αυτής έναντι των εξεγέρσεων του Ναυπλίου και των άλλων πόλεων. Στο: Επιστημονικό Συμπόσιο *150 χρόνια Ναυπιακή επανάσταση*. Ναύπλιο.
- Μακρυγιάννης, Ι. (1983), *Οράματα και θάματα*, εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγέλου Ν. Παπακώστα, Πρόλογος Λίνου Πολίτη. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ. Μικρή Χρηστική Βιβλιοθήκη

για τη Γλώσσα.

- Μέλλου, Μ. (2001), *Λογοτεχνία και ζωή*. Στο: Κατσίκη- Γκίβαλου, Α. (επιμ.) *Λογοτεχνική ανάγνωση και διδακτικές εφαρμογές. Δημοτικό-Γυμνάσιο-Λύκειο*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Νέο Σχολείο – Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, (2011). *Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Νικολαΐδου, Σ. (2016), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο. Συγγραφικό Εργαστήριο-Ιδέες Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες - Σενάρια Διδασκαλίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 105.
- Ξηραδάκη, Κ. (1998), *Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου (1809-1898) Η γυναίκα που κλόνισε τον θρόνο του Όθωνα*. Αθήνα: Φιλιππότης.
- Παπακάστα, (1983), εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα.
- Πασσιά, Α. & Μανδηλαράς, Φ. (2001), *Εργαστήρι Δημιουργικής Γραφής για Παιδιά*. Αθήνα: Πατάκη.
- Πολίτης, Δ. (2008), *Η Λογοτεχνία για παιδιά στη σχολική τάξη: Ζητήματα Θεωρίας και Διδακτικής*. Μουσική σε πρώτη βαθμίδα..
- Φωτιάδη, Δ. (1963), *Όθωνας - Η μοναρχία*. Αθήνα: Κυψέλη.
- Τριανταφύλλου Κ. (1980), *Ιστορικό Λεξικό της πόλεως των Πατρών*. Πάτρα: Αυτοέκδοση.
- Χρυσανθόπουλος, Φ., (1888). *Βίοι Πελοποννησίων ανδρών και των έξωθεν της Πελοποννήσου ελθόντων κληρικών στρατιωτικών και πολιτικών των αγωνισαμένων τον αγώνα της επανάστασης*. Αθήνα: Σταύρος Ανδρονόπουλος, Τυπογραφείο Π.Δ Σακελλαρίου.
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο*
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία της Ιστορίας στο Γυμνάσιο*.
- ΥΠ.Ε.Π.Θ. (1999), *Λεξικό λογοτεχνικών όρων*. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.

Ξενόγλωσση

- Hardcastle, J. (1985), “*Classrooms as Sites for Cultural Making*”, *English in Education*, 19(3).
- Hobsbawm, E. (1994), *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, μτφ Κούρτοβικ Δ, Αθήνα: ΜΙΕΤ.

Ιστοσελίδες

- Αναγνωστόπουλος, Β. (1999), Τα ναρκωτικά στην παιδική λογοτεχνία. Στο: <http://ir.lib.uth.gr/bitstream/handle/11615/13770/P0013770.pdf?sequence=1>

[nce=1&isAllowed=](#) (προσπελάστηκε στις 10/12/2009).

Ανδουλιδάκης Γ., Τουρκομανώλη, Μ. (2010), Δημιουργώντας κριτικούς αναγνώστες στο Δημοτικό (διδασκτικές προσεγγίσεις και προτάσεις για την επεξεργασία ολόκληρων λογοτεχνικών βιβλίων με τη μέθοδο project). Στα: Πρακτικά του Ελληνικού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Παιδαγωγικής και Εκπαίδευσης (ΕΛΛ.Ι.Ε.Π.ΕΚ.), 5ο Πανελλήνιο Συνέδριο με θέμα «*Μαθαίνω πώς να μαθαίνω*». Στο: από http://www.elliepek.gr/documents/5o_synedrio_eisigiseis/Androulidaki_Tourkomanoli.pdf (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

150 χρόνια Ναυπλιακή επανάσταση Καλλιόπη Παπαλεξοπούλου. Στο: <https://nafpliakiepanastasi.com/2012/03/22/papalexopoulou-2/> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

Καρτσάκης, Α. *Η διδασκαλία ολόκληρου λογοτεχνικού έργου*. Στο: <http://users.sch.gr/sfscholiki/files/mathimata/didaskalia-olokl-logotexn-ergou.pdf> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

Εφημερίδα Αιών (1867), Αναδημοσίευση Πατρίς, Η αφήγηση της Χαρίκλειας Δασκαλάκη για την εθελουσία του Αρκαδίου. Στο: <http://rethemnos.gr/i-afigisi-tis-chariklias-daskalaki-gia-tin-ethelothisia-tou-arkadiou/> (προσπελάστηκε στις 2/11/2016).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων

Η **Αργυρούλα Αλεξανδροπούλου** είναι Διευθύντρια του Γυμνασίου Ρίου Αχαΐας, απόφοιτος του Ιστορικού–Αρχαιολογικού Τμήματος ΕΚΠΑ, Διδάκτορας Ιστορίας του Ιόνιου Πανεπιστημίου και κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης στις «Επιστήμες της Αγωγής» κατεύθυνση: Εκπαιδευτική Ηγεσία και Πολιτική, από το ανοιχτό Πανεπιστήμιο Κύπρου. Είναι συν-συγγραφέας του 18^{ου} τόμου της πρόσφατης Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους (εκδόσεις Λυμπέρη) και έχει δημοσιεύσει πρωτότυπες επιστημονικές εργασίες σε πρακτικά επιστημονικών συνεδρίων και σε επιστημονικά περιοδικά.

Η **Παναγιώτα Ψυχογιωπούλου** είναι Σχολική Σύμβουλος φιλολόγων Αχαΐας. Απόφοιτος Βυζαντινής & Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Βιβλιοθηκονομίας & Συστημάτων Πληροφόρησης, κάτοχος μεταπτυχιακού Διοίκησης Σχολικών Μονάδων, τελειόφοιτος μεταπτυχιακού Δημιουργικής Γραφής (κατεύθυνση Εκπαίδευση). Επιμορφώτρια Β΄ Επιπέδου, έχει διδάξει στα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Δημιουργική Γραφή, Τοπική Ιστορία, Βιβλία –Βιβλιοθήκες, Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός, Ελληνική Γλώσσα, Εκπαίδευση και Υποστήριξη γονέων Μεταναστών- Παλινοστώντων, Εισαγωγή στο Αλφαβητικό Σύστημα.

Αβραμίδου Καλλιφρόνη

Φιλολόγος

Ψυχογυιοπούλου Παναγιώτα

Σχολική Σύμβουλος Φιλολόγων

**Η γυναίκα – πολίτης
της κλασικής αρχαιότητας
μέσα από κείμενα της Β΄ Γυμνασίου**

Περίληψη

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί μια διδακτική πρόταση για τη διδασκαλία του μαθήματος *Αρχαία Ελληνικά από Μετάφραση Β΄ Γυμνασίου* και συγκεκριμένα του βιβλίου *«Αρχαία Ελλάδα: Ο τόπος και οι άνθρωποι»*. Αξιοποιώντας τα σχετικά με την Αθήνα και Σπάρτη κεφάλαια και καλλιεργώντας την κριτική και δημιουργική τους σκέψη, οι μαθητές/τριες αντλούν πληροφορίες από τα κείμενα (διερευνητική μάθηση), εμπλουτίζουν τις ήδη υπάρχουσες γνώσεις τους για τα αρχαία πολιτεύματα και διαπιστώνουν τα σχεδόν ανύπαρκτα πολιτικά δικαιώματα της αθηναίας γυναίκας - πολίτη σε αντίθεση με τη γυναίκα της ολιγαρχικής Σπάρτης. Σκέψεις, συναισθήματα και συμπεράσματα αποτυπώνονται σε ποικιλία ασκήσεων δημιουργικής γραφής, που διευκολύνουν την ενεργητική μάθηση και τη συμμετοχή των μαθητών/τριών και συνάδουν με τη σύγχρονη διδακτική του γνωστικού αυτού αντικειμένου.

Λέξεις-κλειδιά: γυναίκα, πολίτης, γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα, αθηναϊκή δημοκρατία, σπαρτιατικό πολιτικό σύστημα

Abstract

The female citizens of classical antiquity as presented in middle school textbooks

The present study is a teaching approach for the course “Ancient Greek in translation - Second Grade Middle School” based on the school book “Ancient Greece: the land and the inhabitants”. Working/ analyzing selected chapters, referring to Athens and Sparta, and using critical and creative thinking, the students draw additional information from the text (exploratory learning) thus enriching their existing knowledge on ancient constitutions and realizing that the female citizens of the Athenian Democracy had almost no political rights in opposition to their female peers of the Spartan Oligarchy. Thoughts, feelings and conclusions are expressed in a variety of creative writing exercises that incite active learning and students’ collaboration and are compatible to the modern teaching approach of the topic.

Keywords: woman, citizen, woman in ancient Greece, Athenian democracy, Spartan political system

1. Εισαγωγή

Το νέο σχολείο προτάσσει ως βασικό σκοπό της προσέγγισης των αρχαίων ελληνικών την ουσιαστική επαφή των μαθητών με τον κόσμο και τη γλώσσα της αρχαιότητας ώστε να ενισχύσουν το ενδιαφέρον τους γι’ αυτά αποκτώντας γνώσεις, δεξιότητες και στάσεις που θα τους επιτρέψουν να διαμορφώσουν κριτική στάση και να ζήσουν δημιουργικά ως δημοκρατικοί πολίτες στην αναδυόμενη κοινωνία της γνώσης¹.

Στο πλαίσιο της απόπειρας προσέγγισης και κατανόησης της αρχαίας καθημερινότητας, τα κείμενα-πηγές μας βοηθούν να αντιληφθούμε τον τρόπο που οι πρόγονοί μας αντιμετώπιζαν το κοινωνικό τους περιβάλλον καθώς και τις διεξόδους που έδιναν στα προβλήματα της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής τους. Σκοπός είναι να έρθει ο μαθητής κοντά στον αρχαίο κόσμο και να συμπληρώσει μέσα από κατάλληλες διδακτικές πρακτικές την εικόνα που έχει για αυτόν, να διαπιστώσει ότι ήταν ένας ζωντανός κόσμος που είχε τις ίδιες ανάγκες με τις σημερινές, στις οποίες κάτω από παρεμφερείς συνθήκες

---

1 «ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών (2011), ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ ΣΤΗΝ ΥΠΟΧΡΕΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ (ΔΗΜΟΤΙΚΟ & ΓΥΜΝΑΣΙΟ) ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ, σ.11. Στο: http://www.moec.gov.cy/dde/diapolitismiki/ilektroniko_yliko/odigos_glossas_gia_dimotiko_gymnasio.pdf (προσπελάστηκε στις 11-11-2016).

διαβίωσης βρήκε παρόμοιες ή διαφορετικές λύσεις ή τουλάχιστον είχε τους ίδιους προβληματισμούς².

Σε εποχές, που η έννοια της δημοκρατίας είναι ασαφής έως συγκεχυμένη (και όχι μόνο στη συνείδηση των μαθητών) ενώ συχνά ταυτίζεται με την έλλειψη περιορισμών (ας αναλογισθούμε πόσο συχνά ακούγεται η φράση «δημοκρατία έχουμε, ό,τι θέλω κάνω») αλλά και λόγω της περιρρέουσας ελευθεριάζουσας κατάστασης, είναι εξαιρετικά δύσκολο για τους μαθητές να αντιληφθούν ότι σε διαφορετικές εποχές και συνθήκες, ακόμα και στην κοιτίδα της Δημοκρατίας, την αρχαία Αθήνα, οι νόμοι αφορούσαν συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού, γραμμένοι από άνδρες για άνδρες, όχι μόνο αποκλείοντας το γυναικείο φύλο από κάθε πολιτική δραστηριότητα ή συμμετοχή στα κοινά αλλά και στερώντας του προσωπικές ελευθερίες, υποτάσσοντάς το στη βούληση του πλησιέστερου άρρενος συγγενούς του. Αντίθετα στη συντηρητική, ολιγαρχική, αριστοκρατική Σπάρτη οι νεαρές κοπέλες περνούσαν αρκετό χρόνο εκτός οίκου, γυμνάζοντας το σώμα και το πνεύμα, παράλληλα με τους άρρενες συνομήλικούς τους.

Σκοπός της διδακτικής αυτής προσέγγισης, λοιπόν, είναι, οι μαθητές, αφού ανακαλέσουν τα όσα σχετικά έχουν διδαχθεί στην Ιστορία της Α' Γυμνασίου και συγκεκριμένα σελ.48-49: Η Σπάρτη & σελ. 75-77: Η συγκρότηση της Αθηναϊκής κοινωνίας – Η καθημερινή ζωή³ να τα τεκμηριώσουν μέσα από κείμενα – πηγές και υποστηρικτικό υλικό από σχετικά έργα τέχνης (γλυπτική, επιτύμβιες στήλες) όπου ακόμα και τα επιγράμματά τους αποτελούν πηγές για τη γυναίκα-πρότυπο της εποχής.

Ως χρονική περίοδος ορίζεται η αρχαία Ελλάδα των ιστορικών χρόνων, περί την κλασική εποχή, τέλος 6^{ου} – αρχές 4^{ου} αι. π.Χ.. Πόλεις -κράτη σύγκρισης: είναι η Αθήνα και η Σπάρτη μέσα από τα επιλεγμένα κείμενα των αντίστοιχων ενοτήτων του βιβλίου της Β' Γυμνασίου «*Αρχαία Ελλάδα: Ο τόπος και οι άνθρωποι*». Συγκεκριμένα, επιλέγονται τα σχετικά με την Αθήνα αποσπάσματα «Ένα αντρόγυνο στην κλασική Αθήνα» και «Οικογενειακό συμβούλιο» και το σχετικό με τη Σπάρτη «Τεκνοποιία και εκπαίδευση στην Σπάρτη»⁴.

Τελικός στόχος μας είναι, μελετώντας τα συγκεκριμένα κείμενα-πηγές, να αντλήσουν οι μαθητές μόνοι τους τα στοιχεία που καταδεικνύουν τη θέση της γυναίκας-πολίτη (διερευνητική μάθηση), επιβεβαιώνοντας ή διαψεύδοντας πρότερες θεωρητικές γνώσεις τους ώστε να καταλήξουν αυτενεργώντας στη διαπίστωση ότι η Αθηναία γυναίκα ήταν απύσα όχι μόνο από την πολιτική αλλά και, γενικότερα, από τον δημόσιο βίο της δημοκρατικής της πόλης, αντίθετα με τη συντηρητική Σπάρτη, η οποία επέτρεπε στη γυναίκα δημόσια δράση, παρέχοντάς

2 Καραμπάγια Μ. & Καραμπάγια, Ντ. (2002), *Αρχαία Ελλάδα: ο τόπος και οι άνθρωποι* – βιβλίο του καθηγητή. Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. σ.σ.7-8.

3 Κατσουλάκος, Θ., Κοκκορού-Αλευρά, Γ.& Σκουλάτος, Β. (2015), *Αρχαία Ιστορία*, Α' Γυμνασίου Αθήνα: ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ» σ.σ. 48-49 & 75-77

4 Στεφανόπουλος, Θ. & Αντζουλή, Ε. (2011), *Αρχαία Ελλάδα Ο Τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο)* Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.σ. 24-37 & 48-54.

της περισσότερα δικαιώματα.

Βασικός άξονας της διδασκαλίας των ενοτήτων είναι η ανάπτυξη ενός προβληματισμού σχετικά με την ισότητα των φύλων (πρωτεύον στοιχείο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος) σ' όλους τους τομείς του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου.

2. Πρόγραμμα Σπουδών και διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας Γυμνασίου

Σύμφωνα με το ΠΣ για την αρχαία ελληνική γραμματεία υιοθετούνται οι αρχές του *κριτικού γραμματισμού*. Σύμφωνα με τον Freire η κριτική σκέψη και ο διάλογός της οδηγούν σε μία νέα μορφή του κόσμου, σε συνεχή ανασχηματισμό⁵. Κατά τη διδασκαλία της ενότητας, λοιπόν, επιχειρείται να συγκροτηθεί ένα πλαίσιο γενικών αρχών και κατευθύνσεων οι οποίες θα επιτρέψουν στους μαθητές να προσεγγίσουν κριτικά τα επιλεγμένα κείμενα ως προϊόντα συγκεκριμένων πολιτικών, κοινωνικοπολιτισμικών και ιδεολογικών διεργασιών και ταυτόχρονα να τα αντιμετωπίσουν ως πηγές του συστήματος αξιών του αρχαίου ελληνικού κόσμου.

Οι μαθητές προσεγγίζουν τη σκέψη που θεμελίωσε τις απαρχές των επιστημών, αλλά και κατασκεύασε εξουσίες και υπηρέτησε ανισότητες, αντιλαμβάνονται τη σχέση της λογοτεχνίας με την ανθρώπινη εμπειρία, κατανοούν τη σημασία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας για την ερμηνεία του αρχαίου ελληνικού κόσμου και σχηματίζουν μέσα από την κριτική θεώρηση των κειμένων μια εικόνα για τον αρχαίο ελληνικό κόσμο επιχειρώντας συνάμα να διερευνήσουν πώς συνδέεται η εικόνα αυτή με την εικόνα που έχουν για τον σύγχρονο ελληνικό και δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό⁶.

Το συγκεκριμένο σχέδιο μαθήματος είναι συμβατό με το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών, γιατί εμπεριέχει την καλλιέργεια της κριτικής σκέψης και της αισθητικής καθώς και τη δημιουργική έκφραση των μαθητών μέσω της ανασύνθεσης των ιστορικών δεδομένων. Συνδέει την Αρχαία Ελληνική Γραμματεία διαθεματικά με άλλα εμπλεκόμενα γνωστικά πεδία: την Ιστορία, τη Νεοελληνική Γλώσσα, τη Λογοτεχνία, τα Φιλοσοφικά Κείμενα, την Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή και την τέχνη.

Η διαθεματική διάσταση νοείται ως οργάνωση της διδασκαλίας μέσα από διάφορες επιστημονικές οπτικές γωνίες και ως εργαστηριακή και ανακαλυπτική μορφή της διδακτικής μαθησιακής διαδικασίας. Οι μαθητές προσεγγίζουν τα θέματα με τη μορφή προβλημάτων και καλούνται να τα επιλύσουν σε συμμετοχική

---

5 Freire, P. (1970), *Pedagogy of the Oppressed*. Harmondsworth: Penguin, σ.92.

6 ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ – Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, (2011), *Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ.σ. 36-37.

βάση, ακολουθώντας ένα σχέδιο μαθήματος (project) ενώ, μέσω της διαθεματικής γνώσης, επιδιώκεται να συμπληρωθεί η αποσπασματική γνώση των μαθητών⁷.

3. Διδακτικοί στόχοι

Ως προς το γνωστικό αντικείμενο

Οι μαθητές επιδιώκεται να:

- γνωρίσουν στοιχεία για τον τρόπο ζωής των κατοίκων της αρχαίας Αθήνας και Σπάρτης,
- κατανοήσουν τις ιδεολογικές, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες της εποχής,
- αντλήσουν πληροφορίες για την εκπαίδευση των νέων (αγοριών και κοριτσιών) στη αρχαία Αθήνα και Σπάρτη,
- επισημάνουν τη θέση της γυναίκας, τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματά της (ομοιότητες και διαφορές) στις δύο πόλεις,
- κατανοήσουν τις διαφορές της Δημοκρατίας ως προς την ισότητα των φύλων στην αρχαία και σύγχρονη Ελλάδα,
- συνειδητοποιήσουν ότι το παρόν συχνά αποτελεί εξέλιξη του παρελθόντος και να κατανοήσουν ότι πολλά κοινωνικά στοιχεία χρειάστηκαν αιώνες για να διαφοροποιηθούν όπως η θέση της γυναίκας και η σχέση της με τον δημόσιο βίο και την πολιτική ειδικότερα.

Ως προς τη μαθησιακή διαδικασία

Οι μαθητές αναμένεται να:

- συγκρίνουν την καθημερινή ζωή της αρχαίας Αθήνας (στα κλασικά χρόνια) με εκείνη της αρχαίας Σπάρτης,
- αναπλάσουν με τη φαντασία τους τον τρόπο ζωής των Αθηναίων και Σπαρτιατισσών γυναικών,
- ασκηθούν στην παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου,
- ασκηθούν στην κατασκευή και αντίκρουση επιχειρημάτων,
- αντλούν πληροφορίες από εικαστικές πηγές,
- εργάζονται ομαδικά καλλιεργώντας το πνεύμα της συνεργασίας.

4. Μεθοδολογία

Ως γενική διδακτική προσέγγιση προτείνεται, όπως και στο ΠΣ της ΝΕ γλώσσας και της λογοτεχνίας, ο συνδυασμός των μοντέλων *διαδικασίας* και *περιεχομένου*. Το

---

⁷ Δουλαβέρας, Α. (2008), *Διδακτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, σ.σ.71-72.

διδασκτικό περιεχόμενο αποφεύγεται να δίδεται στους μαθητές και στις μαθήτριες στο σύνολό του, ως έτοιμη-προκατασκευασμένη γνώση, αλλά καλλιεργείται, με τις κατάλληλες τεχνικές, η ικανότητά τους να οδηγούνται όλο και πιο αυτόνομα στη διερεύνηση και στη διατύπωση της νέας γνώσης.

Μέθοδος προσέγγισης της ενότητας είναι η *επικοινωνιακή-κειμενοκεντρική*. Τα επιλεγμένα κείμενα παρουσιάζονται με εκφραστική ανάγνωση από τον διδάσκοντα. Κατόπιν οι μαθητές τα μελετούν σε ομάδες. Στο πλαίσιο αυτό, μαθητοκεντρικά, με ερωταποκρίσεις και με τεχνικές ομαδοσυνεργατικής μάθησης επιτυγχάνεται η κατάκτηση της νέας γνώσης και η παραγωγή προφορικού και γραπτού λόγου κατά τρόπο αβίαστο και δημιουργικό, τόσο για τους μαθητές, όσο και για τον διδάσκοντα. Δίνεται βαρύτητα στη *διαθεματικότητα* και η διασύνδεση των μαθησιακών-διδασκτικών αντικειμένων επιτυγχάνεται με αμφίδρομες συνδέσεις και όχι ευκαιριακά⁸.

5. Πορεία -Στάδια διδασκαλίας

Στο πρώτο στάδιο ο εκπαιδευτικός ενεργοποιεί το ενδιαφέρον των μαθητών για το θέμα προβάλλοντας διαφάνειες με έργα τέχνης σχετικά με τη γυναίκα στην αρχαία Ελλάδα που ανακαλούν στη μνήμη τους γνώσεις από τη ιστορία της Α΄ Γυμνασίου. Κατόπιν, παρουσιάζει στους μαθητές τις επιλεγμένες ενότητες του σχολικού βιβλίου. Ακολουθεί η ερμηνευτική προσέγγιση των κειμένων με επισήμανση των βασικών στοιχείων του διερευνώμενου θέματος όπως: η ανωνυμία, η μικρή ηλικία και οι υποχρεώσεις της νεαρής συζύγου στο κείμενο του Ξενοφώντα, ο καταναγκαστικός γάμος της γυναίκας με συγγενείς πολύ μεγαλύτερους της σε ηλικία, η αδυναμία να ακουσθεί η φωνή της στο Δικαστήριο, στο κείμενο του Λυσία, η παντελώς διαφορετική αγωγή των νεανίδων της Σπάρτης, όπως αυτή διαφαίνεται στη «Λακεδαιμονίων Πολιτεία», επίσης του Ξενοφώντα.

Στο δεύτερο στάδιο οι μαθητές, χωρισμένοι σε ομάδες, διαβάζουν τα επιλεγμένα κείμενα, εντοπίζουν τα χωρία εκείνα που δίνουν πληροφορίες, αναζητούν λέξεις- φράσεις που αποτυπώνουν τη θέση της γυναίκας στην αθηναϊκή και σπαρτιατική κοινωνία, εκφράζουν σκέψεις και συναισθήματα και συνθέτουν την εικόνα της γυναίκας στις δύο πόλεις. Εστιάζοντας στα γυναικεία πρότυπα όπως προβάλλονται στο σχολικό βιβλίο, αποκωδικοποιούν τον ρόλο των γυναικών μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα τους, αντιλαμβάνονται τις διαφορές ανάμεσα στα δύο φύλα και προβληματίζονται για την έννοια των όρων *Δημοκρατία* και *Ολιγαρχία*. Τελικός σκοπός η νέα κριτική θεώρηση, η σύγκριση και η άρση των στερεοτύπων.

---

8 ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ – Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, (2011), *Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, σ.σ. 40-41.

Στη σύγκριση των δεδομένων (ανατροφή, εκπαίδευση, γάμος-τεκνοποιία, υποχρεώσεις και δικαιώματα γυναικών στις δύο πόλεις) αλλά και για την πληρέστερη διεξαγωγή συμπερασμάτων, αξιοποιούνται κριτικά τα κείμενα αναφοράς και δίνεται στους μαθητές σχετικό υποστηρικτικό υλικό:

α. Παράλληλα κείμενα: ο εκπαιδευτικός παραπέμπει τους μαθητές στο *Τετράδιο εργασιών* του Ανθολογίου: α. ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ, Μήδεια στ. 228-251. Το κείμενο απαγγέλλεται στην τάξη ώστε να φανεί «αν αυτά που λέγονται αφορούν στη μυθική εποχή, στην αθηναϊκή πραγματικότητα του πέμπτου αιώνα ή – ενδεχομένως – και στη δική μας πραγματικότητα». β. ΛΥΣΙΑΣ, *Υπέρ του Ερατοσθένους φόνου απολογία* §§ 6-20⁹. Ανήκει, στα κλασικά κείμενα για τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα και δίνεται στους μαθητές για σιωπηρή ανάγνωση. Περισσότερο από την αξία του ως δικανικού λόγου μας ενδιαφέρει για τις πολλές και ενδιαφέρουσες πληροφορίες που δίνονται για τις γυναίκες στην Αθήνα της εποχής εκείνης αλλά και για το οικογενειακό δίκαιο.

Αξιοποιούνται επίσης αποσπάσματα από το *Ανθολόγιο φιλοσοφικών κειμένων* Γ' Γυμνασίου, όπως: *Πλάτων, Μένων* 71 σχετικά με τις αρετές που είναι συγκεκριμένες για τον άνδρα και τη γυναίκα καθώς και Πλάτων, *Πολιτεία*, Ε, 455d-456c σχετικά με την ισοτιμία των φύλων¹⁰.

β. Επιτύμβιες Στήλες: κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ. κυριαρχεί στα επιτύμβια επιγράμματα η υπογράμμιση των αρετών του νεκρού, άνδρα ή γυναίκας. Σε επιγραφές που αναφέρονται στις γυναίκες τονίζονται ιδιαιτέρως αρετές όπως η σωφροσύνη, η δεξιοτεχνία σε εργασίες του χεριού και η εργατικότητα τους.¹¹ Προβάλλονται σχετικά έργα τέχνης όπως το ανάγλυφο της Ηγησώς, το επιτύμβιο της Νικαρέτης κ.ά.

Στο τρίτο στάδιο οι εκπρόσωποι των ομάδων κοινοποιούν στην ολομέλεια της τάξης τις εντυπώσεις και τις καταγραφές τους ενώ γίνονται οι απαραίτητες διορθωτικές παρεμβάσεις από τον εκπαιδευτικό.

Στο τέταρτο στάδιο δίνονται στους μαθητές δημιουργικά φύλλα εργασίας στα οποία ζωντανεύουν οι χαρακτήρες των κειμένων που μελετηθήκαν και συγγράφονται κείμενα στα οποία ακούγεται η φωνή τους και αποτυπώνεται η διαφορετική θέση των γυναικών στην Αθήνα και στη Σπάρτη. Οι μαθητές μπαίνουν στη θέση των ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα και αντιλαμβάνονται τα συμβάντα μέσα από την οπτική γωνία των προσώπων αυτών¹², αφού πρώτα έχουν γνωρίσει το

9 Στεφανόπουλος, Θ. & Αντζουλή, Ε. (2011) *Αρχαία Ελλάδα Ο Τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο)*, Τετράδιο εργασιών, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. σ.σ. 16-18.

10 Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Α., Σακελλίου, Χ. & Λεοντίνη Ε. (2009), *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων* Γ' Γυμνασίου. Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β. σ.σ. 44 & 76-78.

11 Σκιαδάς, Αρ. (1959), *ΕΠΙ ΤΥΜΒΩΙ Συμβολή εις την ερμηνείαν των ελληνικών επιτύμβιων εμμέτρων επιγραφών*, Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία σ.σ. 69 & 74-76.

12 Αποστολίδης, Ι. (2016), Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου Δημιουργική γραφή. Στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας. Στο: Νικολαΐδου, Σ. *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ-ΙΔΕΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ- ΣΕΝΑΡΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 442.

πραγματολογικό πλαίσιο της συγκεκριμένης εποχής. Οι ομάδες υποστηρίζουν την εργασία τους, συγκρίνουν τις διαπιστώσεις των άλλων ομάδων με τις δικές τους, παρατηρούν και αιτιολογούν ομοιότητες και διαφορές. Αφού ληφθούν υπόψη οι βελτιωτικές επισημάνσεις και ύστερα από αυτοαξιολόγηση και ετεροαξιολόγηση οι εργασίες μπορούν να αναρτηθούν στην ιστοσελίδα του σχολείου.

6. Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Ελλάδα

6.1. Δημοκρατία: Μύθος ή Πραγματικότητα;

Οι κοινωνικοί θεσμοί αποτελούν για κάθε κοινωνία ένα από τα πιο βασικά συστατικά στοιχεία της. Η μελέτη των κοινωνικών θεσμών της Αρχαίας Ελλάδας επιτρέπει να κατανοήσουμε καλύτερα τη μορφή και τη λειτουργία της κοινωνίας¹³.

Στο λίκνο της δημοκρατίας, την Αθήνα, ο ορισμός του πολιτεύματος δίνεται από τον Θουκυδίδη στο έργο του «Περικλέους Επιτάφιος», παρ. 37: «*Το πολίτευμά μας λέγεται δημοκρατία επειδή την εξουσία δεν την ασκούν λίγοι πολίτες, αλλά όλος ο λαός. Όλοι οι πολίτες είναι ίσοι μπροστά στο νόμο για τις ιδιωτικές τους διαφορές. Για τα δημόσια αξιώματα προτιμώνται εκείνοι που είναι ικανοί και το αξίζουν και όχι εκείνοι που ανήκουν σε μια ορισμένη τάξη*»¹⁴.

Σύντομα όμως, γίνεται σαφές ότι ο ορισμός αφορά μόνο τον αρσενικό πληθυσμό της πόλης ενώ για τις γυναίκες λέει: «*Υπάρχει συμβουλή αν πρέπει να μιλήσω και για την αρετή των γυναικών που χήρεψαν με λίγα λόγια προτροπής θα πω ότι χρειάζεται. Μη φανείτε κατώτερες από τη γυναικεία φύση σας. Αυτό είναι η μεγάλη σας δόξα καθώς και το να μην ακούγεται το όνομά σας μεταξύ των ανδρών είτε για καλό είτε για κακό*» παρ. 45¹⁵.

Αντίστοιχα, ο φιλόσοφος Πλάτωνας αναφερόμενος στον ρόλο των δυο φύλων στην κοινωνία και στην πόλη-κράτος γράφει: «*Αρετές του άνδρα είναι να καταπιάνεται με τις δημόσιες υποθέσεις ενώ η γυναίκα οφείλει να φροντίζει σωστά το σπίτι με το να διατηρεί σώο ό,τι υπάρχει σε αυτό και με το να είναι υπάκουη στον άντρα της. (Πλάτων, Μένων 71¹⁶.*

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πλάτωνας, ο Ξενοφώντας και ο Αριστοτέλης, στο έργο του «Λακεδαιμονίων Πολιτεία» χαρακτηρίζουν ως «ιδανική πολιτεία» το Σπαρτιατικό πολίτευμα. Η διαφορά του αρχαίου από τον σύγχρονο ορισμό

---

13 Σωτηρίου, Στ., Κορδονούρη Στ. & Ζαφρανίδου, Αι. (2006), *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, Γ΄ Γυμνασίου, βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.59.

14 Βλάχος, Α. (2010), *Θουκυδίδης Περικλέους Επιτάφιος* Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου, Γενικής Παιδείας, ΟΕΔΒ, σ.6-7.

15 Βλάχος, Α. (2010), *Θουκυδίδης Περικλέους Επιτάφιος*, Γ΄ Τάξη Γενικού Λυκείου, Γενικής Παιδείας, ΟΕΔΒ, σ.11.

16 Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Α., Σακελλίου, Χ. & Λεοντίνη Ε. (2009), *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων*, Γ΄ Γυμνασίου. Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.σ. 44.

του δημοκρατικού πολιτεύματος έγκειται στο ότι σήμερα δημοκρατικά είναι τα πολιτεύματα στα οποία κυρίαρχος είναι ο λαός και τα συστατικά στοιχεία του δημοκρατικού πολιτεύματος είναι η ελευθερία και η ισότητα¹⁷.

6.2. Η γυναίκα στην Αρχαία Αθήνα και στην Αρχαία Σπάρτη- Σύγκριση

Στις μέρες μας υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία σχετικά με τη θέση της γυναίκας στην αρχαία Αθήνα από ποικίλες πηγές, οι οποίες συγκλίνουν στην άποψη ότι «Οι πλούσιες οικογένειες της ανώτερης τάξης κρατούσαν τις κόρες μέσα στο σπίτι τον περισσότερο καιρό, ειδικά καθώς ενηλικιώνονταν. Παρά την έλλειψη επίσημης εκπαίδευσης μερικά κορίτσια πρέπει να διδάσκονταν από τις μητέρες τους ανάγνωση. Η εργασία δίπλα στις μητέρες τους, μαθαίνοντας τέχνες, όπως μαγειρική και υφαντική, αποτελούσε τη μόρφωση των περισσότερων κοριτσιών και τα προετοίμαζε για την καθημερινή ζωή»¹⁸.

Ο μελετητής που θα παρατηρήσει προσεκτικά αγγειογραφίες της εποχής διαπιστώνει ότι αποτυπώνονται σκηνές της γυναικείας καθημερινότητας όπως η *Σκηνή από γυναικωνίτη* που παρουσιάζεται στο βιβλίο της ιστορίας¹⁹. Σ' όλες τις μουσειακές συλλογές υπάρχει επίσης μεγάλη ποικιλία αγγείων που απεικονίζουν γυναίκες να μαγειρεύουν, να υφαίνουν, να πηγαίνουν για νερό στην πηγή, τροφούς κλπ., ασχολίες οι οποίες επιβεβαιώνονται και από αρχαίες πηγές αλλά, κυρίως από τα επιτύμβια επιγράμματα και τις επιγραφές²⁰.

Η εργασία, λοιπόν, δίπλα στις μητέρες τους αποτελούσε τη μόρφωση των περισσότερων κοριτσιών και στην ηλικία που οι νεαροί Αθηναίοι ακόμα εκπαιδεύονταν στα πολιτικά και στρατιωτικά τους καθήκοντα η πλειοψηφία των νέων γυναικών είχε ήδη παντρευτεί. Στην Αθήνα η θρησκεία ήταν ο μοναδικός τομέας δημόσιας δραστηριότητας στον οποίο οι γυναίκες είχαν εξέχοντα ρόλο. Οι νέες αναλάμβαναν αρκετά σημαντικά καθήκοντα πριν παντρευτούν. Τα περισσότερα από αυτά συνδέονταν κατά κάποιο τρόπο με τον μελλοντικό τους ρόλο της συζύγου και της μητέρας και τα εκτελούσαν για θεές οι οποίες θα τις βοηθούσαν να διεκπεραιώσουν αυτό τον ρόλο²¹.

Ο Cartledge αναφέρεται στη « *σιωπηλή γυναίκα της Αθήνας από τις οποίες σχεδόν καμιά δεν μίλησε σε μας με δική της φωνή. Οι Αθηναίες παρέμεναν, νομικά μιλώντας, άτομα ανήλικα σ' όλη τους τη ζωή. Επομένως, δεν μετρούσαν ως πολίτες αλλά ως θυγατέρες σύζυγοι κ.λ.π. (ανδρών) πολιτών. Αυτό το μειονέκτημα τις παρέλυε πολιτικά: όσον αφορά όμως τις θρησκευτικές υποχρεώσεις είναι*

17 Παπακωνσταντίνου, Κ. & Κατσίρας, Λ. (2012), *Πολιτική και Δίκαιο*, Αθήνα: ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ» σ.38.

18 Blundell, S. (2006), *Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα*. (μτφρ) Λύχνου, Λ. Αθήνα: Ενάλιος, σ.σ. 15-16.

19 Κατσοιλάκος, Θ., Κοκκορού-Αλευρά, Γ. & Σκουλάτος, Β. (2012), *Αρχαία Ιστορία (Α' Γυμνασίου)*. Αθήνα: ΙΤΥΕ "Διόφαντος", σ. 76.

20 Lefkowitz, M.R. & Fant, M.B. (1982), *Women's Life in Greece and Rome*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, σ.σ. 27-31.

21 Blundell, S. (2006), *Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα*. Λύχνου Λίνα μτφ, Αθήνα: Καρδαμίτσας, σ.σ. 15-17.

σχεδόν ομότιμες με τους άνδρες και τόσο οι πλούσιες όσο και οι φτωχές Αθηναίες σύζυγοι είχαν ένα κοινό ανεκτίμητο χαρακτηριστικό: χάρις στο νόμο περί πολιτών του Περικλή του 451π.Χ μόνο αυτές μπορούσαν να κάνουν νόμιμα αγόρια παιδιά που θα γίνονταν Αθηναίοι πολίτες με πλήρη δικαιώματα»²².

Ο ρόλος τους στην πολιτική ζωή ήταν σχεδόν ίδιος με όλες τις άλλες ελληνίδες. Δεν μπορούσαν να είναι ενεργές. Οι άνδρες τούς απαγόρευαν να μιλούν σε δημόσιες συνελεύσεις. Μπορούσαν όμως να έχουν περιουσία, να τη διαθέτουν κατά βούληση, κλπ. Η κύρια διαφορά τους βασίζεται στην αξία τους ως προς την αναπαραγωγή: Για τη Σπάρτη παιδιά και των δύο φύλων ήταν πολύ σημαντικά. Για την Αθηναϊκή κοινωνία περισσότερο σημαντικά ήταν τ' αγόρια²³.

Η Σπάρτη και η Γόρτυνα της Κρήτης είναι οι μόνες ελληνικές πόλεις, εκτός από την Αθήνα, για τις οποίες έχουμε λεπτομερείς πληροφορίες για το ρόλο των γυναικών. Και στις δύο πολιτείες η ζωή των γυναικών διαφέρει ριζικά από αυτή των γυναικών της Αθήνας, αφού σε αυτές οι συνθήκες δεν ήταν καταπιεστικές²⁴. Τις Σπαρτιάτισσες όμως τις γνωρίζουμε από Αθηναίους συγγραφείς, άνδρες από τόπο που δεν ενέκρινε τους Σπαρτιάτες. Η πρωτοπόρα συμπεριφορά των Σπαρτιατισσών σόκαρε τους Έλληνες²⁵.

Σύμφωνα με την Καρδαρά όλα τα κορίτσια στη Σπάρτη ασκούνταν με γυμναστικές ασκήσεις, παρακολουθούσαν τους αγώνες και τις γυμνοπαιδιές των αγοριών και τους επευφημούσαν. Μετά τον γάμο τους, οι γυναίκες ήταν δέσποινες του οίκου τους, τους οποίους διεύθυναν οικονομικά και διοικητικά, πολλές φορές χωρίς τη συνεργασία των ανδρών τους ενώ η σύναψη δεσμού, τουλάχιστον για τις ανύπαντρες, δεν θεωρείτο επιλήψιμη. Ήταν περήφανες για την πνευματική τους καλλιέργεια, κατά δε τον Αριστοφάνη υπήρχε και μια Σπαρτιάτισσα ποιήτρια. Επομένως, οι Σπαρτιάτισσες, συγκρινόμενες προς το σύνολο των γυναικών των άλλων ελληνικών πόλεων, παρουσιάζουν μια χειραφέτηση. Η θέση της γυναίκας στη Σπάρτη ταίριαζε και με την αριστοκρατική δομή της σπαρτιατικής κοινωνίας εν αντιθέσει με την αστική-πλουτοκρατική κοινωνία των Αθηνών του 5^{ου} αι. π.Χ. όπου ο ρόλος των γυναικών φαίνεται ότι είχε σχεδόν μηδενισθεί²⁶.

Συμπερασματικά, όπως διαπιστώνεται από τις πηγές και τη βιβλιογραφία, η νομοθεσία της Αθήνας ήταν καταπιεστική για τη γυναίκα αποκλείοντας την από τον δημόσιο βίο και ειδικότερα από την πολιτική ανάμειξη στα κοινά. Ακόμη και ο Πλάτωνας, ο οποίος φαίνεται να υποστηρίζει την ισονομία αμφισβητείται

---

22 Cartledge, P. (2006), *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, (μτφρ) Ταχμαζίδου, Λ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, σ.σ. 69,79.

23 Cantarella, E. (1986), *Pandora's Daughters*, Johns Hopkins University, σ.σ.135-136.

24 Στεφανόπουλος, Θ. & Αντζουλή, Ε. (2011), *Αρχαία Ελλάδα Ο Τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο)* Β' Γυμνασίου. Βιβλίο καθηγητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.σ. 63-64.

25 Kay O' Pry, *Social and Political Roles of Women in Athens and Sparta*. Στο: <http://digitalcommons.apus.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=saberandscroll> σ.11.

(προσπελάστηκε στις 11-11-2016).

26 Καρδαρά, Χ. (1979), *Οι Λακεδαιμόνιοι*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμα σ.σ. 152-156.

για τις προθέσεις του. Αυτό που επιθυμεί είναι να χρησιμοποιήσει προς όφελος της ιδανικής πολιτείας όσον το δυνατόν περισσότερο τις γυναίκες και όχι να τις χειραφετήσει²⁷. Η αθηναία γυναίκα παρουσιάζεται αποκλειστικά να ασχολείται με την ανατροφή των παιδιών και την επίβλεψη του οίκου.

Γενικά, οι γυναίκες του αρχαίου κόσμου είχαν λίγα δικαιώματα, που διέφεραν από τόπο σε τόπο. Όσον αφορά τα επίπεδα δύναμης και τα δικαιώματα των γυναικών, η Σπάρτη ήταν πρωτοπόρα στην εποχή της. Όσον αφορά όμως τα πολιτικά δικαιώματα (ψήφος) Σπαρτιατισσών και Αθηναίων γυναικών αυτά ήταν παρόμοια. Οι σκέψεις, πράξεις και απόψεις τους σπάνια καταγράφονται και όταν καταγράφονται αυτό γίνεται από άνδρες ιστορικούς και φιλόσοφους. Οι γυναίκες απασχολημένες με το νοικοκυριό είχαν ελάχιστο χρόνο να εμπλακούν στα πολιτικά δρώμενα της περιοχής τους²⁸.

Στην καλύτερη περίπτωση οι γυναίκες στην Αθήνα, ήταν περιθωριακοί πολίτες, με μόνη τους αξία να ανατρέφουν περισσότερους άρρενες πολίτες για στρατιωτικούς και πολιτικούς σκοπούς. Οι άνδρες ποτέ δεν τους έδωσαν την ευκαιρία ν' ακουστούν στο κοινό.

7. Ανασύνθεση των ιστορικών πληροφοριών και αναβίωση της εποχής μέσω της δημιουργικής γραφής

Η δημιουργική γραφή στο σχολείο αποτελεί διδακτικό εργαλείο και όχι συγγραφική μέθοδο, το οποίο μπορεί να αναδείξει μέσα από τα έργα των μαθητών τους μηχανισμούς συγγραφής και πρόσληψης ενός κειμένου. Παράλληλα βοηθάει τον μαθητή να δημιουργήσει νέους κόσμους αξιοποιώντας την εμπειρία, τις γνώσεις και τη φαντασία του. Στη συγκεκριμένη ενότητα οι μαθητές, δουλεύοντας με τις λέξεις και τα κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά δεδομένα της αρχαιότητας μπαίνουν στη θέση των κειμενικών χαρακτήρων, κυκλοφορούν σε διαφορετικές εποχές, παίζουν με τα λογοτεχνικά και κειμενικά είδη²⁹, μετατρέπονται σε πολίτες της δημοκρατικής Αθήνας και της ολιγαρχικής Σπάρτης.

Μέσα από τη διαδικασία της συγγραφής και των πολλαπλών αναγνώσεων οι μαθητές αντιλαμβάνονται τη δύναμη της γλώσσας ανακαλύπτοντας σταδιακά τις ενδιάμεσες γέφυρες που ενώνουν την εποχή μας με την εποχή των κειμένων αξιοποιώντας κριτικά τα επιλεγμένα κείμενα³⁰.

27 Γλυκοφρύδη-Λεοντίνη, Α., Σακελλίου, Χ. & Λεοντίνη Ε. (2009), *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων* Γ' Γυμνασίου. Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ, σ.77.

28 Kay O' Pry, *Social and Political Roles of Women in Athens and Sparta* <http://digitalcommons.apus.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=saberandscroll> σ.7-9.

(προσπελάστηκε στις 11-11-2016).

29 Νικολαΐδου, Σ.(2016), *Η δημιουργική γραφή στο σχολείο ΣΥΓΓΡΑΦΙΚΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ-ΙΑΕΕΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ- ΣΕΝΑΡΙΑ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.σ. 15 &108.

30 ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο*, σ.100.

Με αυτά τα δεδομένα σχεδιάστηκαν φύλλα εργασίας δημιουργικής γραφής, από τα οποία κάποια εκπονούνται στην τάξη και κάποια δίνονται ως εργασία για το σπίτι. *Ενδεικτικά αναφέρονται:*

- **ΑΓΩΝΕΣ ΑΝΤΙΑΛΟΓΙΑΣ:** στο κείμενο «Οικογενειακό συμβούλιο» ένα μεγάλο μέρος καταλαμβάνει το «κατηγορώ» της μητέρας των παιδιών εναντίον του Διογείτονα, το οποίο παρατίθεται σε ευθύ λόγο. Η λεπτομέρεια αυτή καθιστά το κείμενο από μια άποψη μοναδικό. Με τον ευθύ λόγο ο Λυσίας πέτυχε κάτι που θα ήταν αδιανόητο στην πραγματικότητα: να ακουστεί –έστω εμμέσως– ο διαφορετικός λόγος μιας γυναίκας στο δικαστήριο, χώρος στον οποίο οι γυναίκες δικαιούνταν να παρίστανται μόνο για να προκαλέσουν τον οίκτο και να πετύχουν έτσι την αθώωση αρρένων συγγενών.
Είσαι ο πατέρας Διογείτονας: πώς θα αντικρούσεις τα επιχειρήματα της κόρης σου και πώς θα υπερασπιστείς τον εαυτό σου;
- **ΔΙΑΛΟΓΟΣ:** μία Αθηναία κόρη και μία Σπαρτιάτισσα συζητούν για τον τρόπο ανατροφής τους. Βεβαιωθείτε ότι ο διάλογος τους αξιοποιεί τις πληροφορίες που σας δίνονται από τα σχετικά κείμενα.
- **ΕΠΙΝΙΚΙΟ ή ΕΠΙΝΙΚΟΣ:** είναι ωδή θριαμβική με την οποία εξυμνείται η νίκη ενός αθλητή σ' έναν από τους τέσσερις πανελλήνιους αθλητικούς αγώνες στην αρχαία Ελλάδα. Την έψελναν είτε κατά την ώρα που έφθανε στην πόλη του ο αθλητής είτε κατά τη διάρκεια της επίσημης πομπής προς τον ναό είτε στο συμπόσιο που τελούνταν προς τιμή του νικητή³¹.
Γράψτε ένα επινίκιο για τη νίκη της Σπαρτιάτισσας αθλήτριας στους γυμναστικούς αγώνες δρόμου.
- **ΕΠΙΣΤΟΛΗ:** είσαι Αθηναία φιλοξενούμενη στη Σπάρτη και παρακολουθείς αθλητικούς αγώνες νέων κοριτσιών. Γράψε μία επιστολή με τις εντυπώσεις σου σ' ένα μέλος της οικογένειάς σου.
- **ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΣ ΜΟΝΟΛΟΓΟΣ:** σ' αυτό το είδος του μονολόγου καταγράφεται η διανοητική κίνηση και δράση του προσώπου που μπορεί να αποκαλύπτει τον ψυχικό κόσμο των χαρακτήρων και παρουσιάζει τις πιο ενδόμυχες σκέψεις τους³².

---

31 Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΜΙΚΡΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ, σ.151.

32 Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ ΜΙΚΡΗ ΧΡΗΣΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ, σ.239.

Γράψτε τον εσωτερικό μονόλογο:

- α. μιας νεαρής Αθηναίας συζύγου, η οποία αναλαμβάνει καθήκοντα «οικονομικά».
- β. μιας νεαρής Σπαρτιάτισσας που πρόκειται να γίνει μητέρα.

- **ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ:**

- α. φαντάσου ότι είσαι η σύζυγος του Ισχόμαχου. Στο τέλος της ημέρας σκέφτεσαι όσα συζητήσατε για τα καθήκοντά σου στο νέο σου σπίτι και την κοινή σας ζωή.

- Γράψε στο ημερολόγιό σου τις σκέψεις και τα συναισθήματά σου ή

- β. φαντάσου ότι είσαι ο Ισχόμαχος. Γράψε στο ημερολόγιό σου τις σκέψεις και τα συναισθήματά σου μετά το τέλος της συζήτησης με τη νεαρή σου σύζυγο.

- **ΠΟΙΩ ΠΟΙΗΜΑ:** είσαι άντρας Αθηναίος ή Σπαρτιάτης. Γράψε ένα ποίημα που να εξυμνούνται οι αρετές της γυναίκας της πόλης σου.

- **ΤΙ ΘΑ ΣΥΝΕΒΑΙΝΕ ΑΝ ...:** α. η σύζυγος του Ισχόμαχου διαφωνούσε με τα λεγόμενα του συζύγου της; β. η κόρη του Διογείτονα μπορούσε να μιλήσει στο δικαστήριο;

- **ΦΑΝΤΑΣΤΙΚΗ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑ:** με βάση τα ελάχιστα βιογραφικά δεδομένα που αντλούμε από το κείμενο να συνθέσετε τη βιογραφία της νεαρής συζύγου: το όνομά της, τον δήμο που γεννήθηκε, τα παιδικά της χρόνια, την οικογένειά της καθώς και τη ζωή της μετά τον γάμο.

- **ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ:**

- α. είσαι δημοσιογράφος και παίρνεις συνέντευξη από τον Λυσία μετά την απόφαση του δικαστηρίου. Ποια πιστεύεις ότι θα ήταν η απόφαση του δικαστηρίου; τι ερωτήσεις θα του έκανες και τι νομίζεις ότι θα σου απαντούσε στην κάθε ερώτηση;

- β. είσαι Αθηναίος δημοσιογράφος και παίρνεις συνέντευξη από τον Σπαρτιάτη νομοθέτη Λυκούργο σχετικά με τους νόμους που έχει θεσπίσει για την ανατροφή των κοριτσιών της πόλης του. Τι ερωτήσεις θα του έκανες και τι νομίζεις ότι θα σου απαντούσε στην κάθε ερώτηση;

8. Αξιολόγηση

Η αξιολόγηση των μαθητών γίνεται σε διάφορες φάσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας όσον αφορά τον βαθμό επίτευξης των στόχων, τη συμμετοχή και

την ανταπόκριση τους στις ατομικές και τις ομαδικές εργασίες (σχολικές και κατ'οίκον).

Ειδικότερα, για τις ομαδικές εργασίες υιοθετείται η ομαδική αξιολόγηση με ανάθεση ομαδικών δημιουργικών δραστηριοτήτων και συνθετικών εργασιών κυρίως διαθεματικού τύπου, στις οποίες αξιολογούνται ο βαθμός συνεργασίας των μαθητών μεταξύ τους, η κατανόηση και η ανασύνθεση των ιστορικών δεδομένων και ο έλεγχος του κατά πόσον ο ίδιος ο μαθητής ως άτομο και όλοι ως ομάδα μπορούν να οδηγηθούν στην απόκτηση και αξιοποίηση των γνώσεών τους, προσαρμοσμένες στις κοινωνικές και πολιτικές ανάγκες της σύγχρονης ζωής.

Βαθμολογούνται ισόποσα όλοι οι μαθητές/τριες της ομάδας, ώστε να ενδιαφέρονται να συμβάλλουν όλα τα μέλη στο τελικό αποτέλεσμα και να βοηθούν ο ένας τον άλλον προκειμένου να το πετύχουν. Με τον τρόπο αυτό αναπτύσσεται πνεύμα συνεργασίας και αποφεύγεται η ανταγωνιστικότητα μέσα στη σχολική τάξη.

9. Αναμενόμενα αποτελέσματα - συμπεράσματα

Μετά την ολοκλήρωση του σχεδίου εργασίας αναμένεται οι μαθητές να προσδιορίζουν τη θέση της γυναίκας και να ερμηνεύουν το φαινόμενο σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής καθώς και να συνθέτουν τη φυσιογνωμία της αθηναϊκής κοινωνίας σε σύγκριση με τη σπαρτιατική και να αναζητούν στοιχεία και των δύο κοινωνιών στο σήμερα, αφού λάβουν υπόψη τους τον περιορισμένο αριθμό των πολιτών και την απουσία των γυναικών από την πολιτική και κοινωνική ζωή³³.

Μέσα από την ερμηνευτική ανάλυση και τις προτεινόμενες δραστηριότητες οι μαθητές αναμένεται να συνειδητοποιήσουν ότι η δημοκρατία δεν είναι κάτι δεδομένο και να επισημάνουν οι ίδιοι τις ηθικές και τις θεσμικές διαφορές των δύο πολιτευμάτων.

Οι μαθητές εξοικειώνονται με τα κείμενα (περιεχόμενο και μορφή) και με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται βιωματική συμμετοχή και δημιουργική συγκίνηση ενώ παράλληλα καλλιεργούν τη γλωσσική τους ικανότητα καθώς ασκούνται στην παραγωγή προφορικού και γραπτού προσωπικού λόγου ατομικά και ομαδικά³⁴.

Το μάθημα διδάσκεται διαχρονικά, εξελικτικά, ιστορικά και συγκριτικά. Οι μαθητές εμπλέκονται σ' ένα προσωπικό διάλογο με το κείμενο εξετάζοντας τις ιδέες και τις αξίες του διακειμενικά και διαχρονικά, βλέποντας τι ισχύει σήμερα και αξιολογώντας θέματα σημερινά σε σχέση με το τότε όπως τις έννοιες δημοκρατία, πολίτης, πολιτικά δικαιώματα και ισότητα των φύλων. Οι μαθητές συνεισφέρουν σε ενεργητικές διαδικασίες μάθησης (ομαδοσυνεργατική μέθοδος,

---

33 Δουλαβέρας, Α. (2008), *Διδακτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη, σ.253.

34 Κουτσός, Μ. (2006), *Διδακτική του αρχαιοελληνικού λόγου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη, σ.23.

μελέτη παράλληλων κειμένων, οπτική παρουσίαση και αλληλεπίδραση με τον καθηγητή) με αποτέλεσμα τη διαδικαστική γνώση και όχι τη αναπαραγωγή έτοιμης γνώσης, ενώ στο τέλος της διδακτικής διαδικασίας έχουν εκπληρωθεί οι μαθησιακοί στόχοι.

Εν κατακλείδι, η ανωτέρω διδακτική πρόταση στοχεύει στο να δείξει στους μαθητές πώς λειτουργούσαν και πώς σκέπτονταν δύο μεγάλες, δημιουργικές και, σε διαφορετικούς τομείς, πρωτοπόρες κοινότητες ανθρώπων πολλούς αιώνες πριν, με τις αδυναμίες και τα θετικά τους στοιχεία, που όμως πέτυχαν να δώσουν στοιχεία πολιτισμού, δημοκρατίας και ισονομίας σε ολόκληρο τον κόσμο. Παράλληλα τους δίνεται η δυνατότητα να κατανοήσουν ότι το παρόν είναι άρρηκτα δεμένο με το παρελθόν και ότι η αρχαιότητα δεν είναι κατασκεύασμα του νου αλλά χρόνος ζωής και παρουσίας κοινών ανθρώπων στον ελλαδικό χώρο³⁵.

Αναμφισβήτητη η παιδευτική σκοπιμότητα της συγκεκριμένης διδακτικής ενότητας ως προς την προσεκτική μελέτη των πηγών αλλά και την αποφυγή γενικεύσεων και όρων που αφορούν το μέρος και όχι το όλον.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αποστολίδης, Ι. (2016), *Η πολιορκία και η έξοδος του Μεσολογγίου* Δημιουργική γραφή. Στο πλαίσιο του μαθήματος της Ιστορίας. Στο: Νικολαΐδου, Σ. (2016), *Δημιουργική γραφή στο σχολείο. Συγγραφικό Εργαστήριο-Ιδέες Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες - Σενάρια Διδασκαλίας*. Αθήνα: Μεταίχιμο.
- Βλάχος, Α. (2010), *Θουκυδίδη Περικλέους Επιτάφιος*, Γ' Τάξη Γενικού Λυκείου, Γενικής Παιδείας, ΟΕΔΒ.
- Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, Α., Σακελλίου, Χ., Λεοντσίνη, Ε. (2009), *Ανθολόγιο Φιλοσοφικών Κειμένων* Γ' Γυμνασίου. Βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Δουλαβέρας, Α. (2008), *Διδακτικές και ερμηνευτικές προσεγγίσεις στην Αρχαία Ελληνική Γραμματεία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Αντ. Σταμούλη
- Καραμπάγια, Μ., Καραμπάγια, Ντ. (2002), *Αρχαία Ελλάδα: ο τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο)* – βιβλίο του καθηγητή. Αθήνα: ΟΕΔΒ.
- Καρδάρá, Χ. (1979), *Οι Λακεδαιμόνιοι*, Αθήνα: εκδόσεις Παπαδήμα.
- Κασκαντάμη, Μ. (2001), *Μαθαίνοντας στο Internet ΑΡΧΑΙΑ – ΝΕΑ – ΙΣΤΟΡΙΑ*, Αθήνα: Καστανιώτης,
- Κατσουλάκος, Θ., Κοκκορού-Αλευρά, Γ. & Σκουλάτος, Β. (2015), *Αρχαία Ιστορία*, Αθήνα: ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».

---

35 Κασκαντάμη, Μ. (2001), *Μαθαίνοντας στο Internet ΑΡΧΑΙΑ – ΝΕΑ – ΙΣΤΟΡΙΑ*, Αθήνα: Καστανιώτης, σ.22.

- Κουτσός, Μ. (2006), *Διδακτική του αρχαιοελληνικού λόγου*, Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Ζήτη.
- Μαρκαντωνάτος, Γ. (2013), *Λογοτεχνικοί και φιλολογικοί όροι Βασική ορολογία και λέξεις-κλειδιά για την κατανόηση των κειμένων*. Δημοσιογραφικός οργανισμός Λαμπράκη Α.Ε. ΤΟ ΒΗΜΑ. Μικρή Χρηστική Βιβλιοθήκη για τη Γλώσσα.
- ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ – Προγράμματα Σπουδών Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, (2011), *Πρόγραμμα Σπουδών για τη διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας και της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο*. Αθήνα: Παιδαγωγικό Ινστιτούτο.
- Νικολαΐδου, Σ. (2016), *Δημιουργική γραφή στο σχολείο. Συγγραφικό Εργαστήριο-Ιδέες Εκπαιδευτικές Δραστηριότητες - Σενάρια Διδασκαλίας*, Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Παπακωνσταντίνου, Κ. & Κατσίρας, Λ. (2012), *Πολιτική και Δίκαιο*, Αθήνα: ΙΤΥΕ «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ».
- Σκιαδάς, Αρ.(1959), *ΕΠΙ ΤΥΜΒΩΙ Συμβολή εις την ερμηνείαν των ελληνικών επιτυμβίων εμμέτρων επιγραφών*, Αθήνα: Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία.
- Στεφανόπουλος, Θ. & Αντζουλή, Ε. (2011) *Αρχαία Ελλάδα Ο Τόπος και οι άνθρωποι (Ανθολόγιο)* Αθήνα: Ο.Ε.Δ.Β.
- Σωτηρίου, Στ., Κορδονούρη Στ. & Ζαφρανίδου, Αι. (2006), *Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή*, Γ΄ Γυμνασίου, βιβλίο μαθητή, Αθήνα: ΟΕΔΒ
- Υπουργείο Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων (2016-17), *Οδηγίες για τη διδασκαλία των φιλολογικών μαθημάτων στο Γυμνάσιο*.

Ξενόγλωσση

- Blundell, S. (2006), *Οι γυναίκες στην κλασική Αθήνα*. (μτφρ) Λύχγου, Λ. Αθήνα: Ενάλιος.
- Cartledge, P. (2006), *Ο Αριστοφάνης και το θέατρο του παραλόγου*, (μτφρ) Ταχμαζίδου, Λ. Ινστιτούτο του Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα.
- Cantarella, E. (1986), *Pandora's Daughters*, Johns Hopkins University.
- Frere, P. (1970), *Pedagogy of the Oppressed*. Harmondsworth: Penguin.
- Lefkowitz, M.R. & Fant, M.B. (1982), *Women's Life in Greece and Rome*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

Ιστοσελίδες

- Kay O' Pry, *Social and Political Roles of Women in Athens and Sparta*. Στο: <http://digitalcommons.apus.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1030&context=saberandscroll> (προσπελάστηκε στις 11-11-2016).
«ΝΕΟ ΣΧΟΛΕΙΟ (Σχολείο 21ου αιώνα) – Νέο Πρόγραμμα Σπουδών (2011),

Πρόγραμμα Σπουδών για τη Διδασκαλία της Νεοελληνικής Γλώσσας στην υποχρεωτική Εκπαίδευση (Δημοτικό & Γυμνάσιο). Οδηγός για τον Εκπαιδευτικό. Στο: http://www.moec.gov.cy/dde/diapolitismiki/ilektroniko_yliko/odigos_glossas_gia_dimotiko_gymnasio.pdf (προσπελάστηκε στις 11-11-2016).

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέων

Η κ. **Αβραμίδου Καλλιφρόνη** είναι φιλόλογος Π. Γ. Π. Πατρών. Απόφοιτος Ιστορικού -Αρχαιολογικού τμήματος της Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Κλασικής Φιλολογίας, Boston College, ΗΠΑ. Έχει διατελέσει λέκτορας στο τμήμα κλασικών σπουδών του University of Massachusetts, ΗΠΑ, έχει διδάξει ελληνική γλώσσα, ιστορία και πολιτισμό σε ελληνικά σχολεία των ΗΠΑ. Έχει παρακολουθήσει σεμινάρια δημιουργικής γραφής, θεάτρου, τοπικής ιστορίας, νέων τεχνολογιών. Στοιχεία Επικοινωνίας: noniavram@sch.gr.

Η κ. **Ψυχογιουπούλου Παναγιώτα** είναι Σχολική Σύμβουλος φιλολόγων Αχαΐας. Απόφοιτος Βυζαντινής & Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ, Βιβλιοθηκονομίας & Συστημάτων Πληροφόρησης, κάτοχος μεταπτυχιακού Διοίκησης Σχολικών Μονάδων, τελειόφοιτος μεταπτυχιακού Δημιουργικής Γραφής (κατεύθυνση Εκπαίδευση). Επιμορφώτρια Β' Επιπέδου, έχει διδάξει στα Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων: Δημιουργική Γραφή, Τοπική Ιστορία, Βιβλία –Βιβλιοθήκες, Λαογραφία: Παραδοσιακός Πολιτισμός, Ελληνική Γλώσσα, Εκπαίδευση και Υποστήριξη γονέων Μεταναστών- Παλινοστούντων, Εισαγωγή στο Αλφαβητικό Σύστημα. Στοιχεία Επικοινωνίας: ppsiox1@gmail.com.

